

БИБЛИОТЕКА
ЗАМЕЖНОЙ
ДРОЗЫ

Антуан де Сент-Экзюперы

ПЛАНЕТА ЛЮДЗЕЙ

БІБЛІЯТЭКА ЗАМЕЖНАЙ ПРОЗЫ

**Антуан
дэ Сэнт-Экзюперы**

ПЛАНЕТА ЛЮДЗЕЙ

ВЫБРАНАЕ

**МІНСК
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
1984**

И(Фр)
С 97

Пераклала з французскай
НІНА МАЦЯШ

Пераклад зроблены з выдання:
Saint-Exupéry A. de
Oeuvres.— М.: Editions du Progrès,
1967.—380 с.

С 470300000—112
М302(05)—84 171—84

© Прадмова. Пераклад на беларускую мову. Афармленне. Выдавецтва «Мастацкая літаратура», 1984.

«ШУКАЙЦЕ МЯНЕ Ў ТЫМ,
ШТО Я ПІШУ...»

У Правансе, у дэпартаменце Вар, адзін чароўны кутчак на беразе Міжземнага мора называецца Агей. Там, у невялікай утульнай бухце на маяку, мемарыяльная дошка:

«Піянер паветраных ліній, чыё нястомнае шчыраванне і дапытлівая адвага ярка ўзвялічылі славу французскай авіяцыі,

АНТУАН ДЭ СЭНТ-ЭКЗЮПЕРЫ

апантаны ваенны лётчык, які ў 1940, потым у 1943 гадах на справе даказаў сваё палкае жаданне службыць радзіме, сваю веру ў яе адраджэнне і патрапіў выказаць прагу дзеяння і высакароднасць свайго ідэалу ў адным з самых значных літаратурных твораў сучаснасці, які ганаруе духоўную місію Францыі, загінуў смерцю храбрых 31 ліпеня 1944 года пры вяртанні з авіяразведкі над сваёй акупаванай ворагам краінай».

Антуан дэ Сэнт-Экзюперы (1900—1944) не дажыў трох тыдняў да вызвалення роднай Францыі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Да нядаўняга часу былі невядомыя акалічнасці гібелі гэтага славутага чалавека. 31 ліпеня 1944 года ён вылецеў з аэрадрома на востраве Корсіка, каб зрабіць аэрафотаздымкі паўднёва-ўсходніх раёнаў Францыі, і не вярнуўся. Ніхто не змог сказаць, што здарылася з яго самалётам. Ніякіх сігналаў ад лётчыка не паступіла, радарныя ўстаноўкі не змаглі зафіксаваць яго самалёт, пошукі абломкаў у моры таксама былі марныя.

Толькі праз 37 гадоў высветлілася, што самалёт Экзюперы быў збіты германскім знішчальнікам «фоке-вульф», якім кіраваў нейкі Роберт Хейшэль. Вярнуўшыся на свой аэрадром, Хейшэль склаў падрабязную справаздачу пра палёт, у якой былі названы дакладныя прыкметы збітага самалёта.

У 1972 годзе заходнегерманскі авіяцыйны часопіс у адным з артыкулаў, прывечаным апошнім гадам вайны, надрукаваў справаздачу Хейшэля. У той жа публікацыі ўпершыню быў названы бартавы нумар самалёта, абломкі якога ўпалі ў мора разам з лётчыкам. Па нумару француз-

скім гісторыкам удалося вызначыць, што гэта быў самалёт Антуана дэ Сэнт-Экзюперы...

«У свеце, дзе запанаваў бы Гітлер, мне няма месца», — з горкай перакананасцю сцвярджаў Экзюперы ў адным з лістоў да маці. Ён прыйшоў да гэтай высновы пасля таго, як усімі праўдамі і няпраўдамі вырваў ва ўлад дазвол на паездку ў перадаваную Германію, дзе твар у твар сутыкнуўся з «новым парадкам», які зводзіць на нішто духоўную сутнасць чалавека, ператварае чалавека ў пустыню. І ён, пісьменнік і грамадзянін, для каго жыць — азначала ўдзельнічаць, не мог задаволіцца роляй сведкі. Ён, хто ўсё сваё жыццё і словам, і ўчынкам сіліўся абудзіць Чалавека ў чалавеку, хто глыбока ўсведамляў, што «існуе адна праблема, адна-адзіная на свеце: вярнуць людзям духоўную сутнасць, духоўныя клопаты», ён, такі, здавалася б, далёкі ад палітыкі чалавек, аддаў жыццё за гэтыя ідэйныя прынцыпы і перакананні.

«Сэнт-Экзюперы належаў да тых нямногіх людзей, чыя чалавечая сутнасць важнейшая за легенду пра іх. Ён — адзін з найвыдатнейшых людзей нашага часу. Але для нас, лётчыкаў, ён перш за ўсё адзін з нашых. Ягоны геній выкаваў самалёт».

Гэта словы Дзідзье Дара — знакамітага французскага лётчыка, у свой час дырэктара авіякампаніі «Жэнэраль Аэрапасталь», хто, па шматлікіх меркаваннях, паслужыў пісьменніку мадэллю для лепкі вобраза Рыўера ў кнізе «Начны палёт».

«Ягоны геній выкаваў самалёт».

Не адроз, далёка не адрозу Экзюперы змог зрабіць такое ўсхваляванае прызнанне: «Мамачка, ваш сын вельмі шчаслівы, ён знайшоў сваё прызначанне». Гэтаму папярэднічалі гады пакутлівага пошуку месца ў жыцці, справы, якая чалкам задаволіла б патрэбу ў самасцвярджэнні, прагу выявіць свае магчымасці ва ўсёй паўнаце. Душу Антуана з дзяцінства прыцягвалі два магніты: мастацтва і тэхніка. Рос ён у арыстакратычнай сям'і пад апекай маці, таленавітай мастачкі, якая выходзіла сваіх дзяцей адзіным метадам — любоўю. Менавіта маці абавязаны Антуан самым светлым успамінам пра сваё маленства. І зусім невыпадкова пасля правалу на конкурсе ў «Эколь наваль» — Вышэйшым ваенна-марскім вучылішчы — васемнаццацігадовы юнак паступае на архітэктурнае аддзяленне Акадэміі мастацтваў. Пятнаццаць месяцаў навучання ў Парыжы, асяроддзе заможных, рэспектабельных сваякоў і прыцяцеляў зрабілі своеасаблівы ўплыў на дапытлівую натуру будуча-

га пісьменніка. Менавіта ў гэты перыяд самастойнага жыцця ён глыбока ўсвядоміў, як гэта пуста і недарэчна — марнаваць адведзеныя лёсам гады на званыя абеды і хай сабе зацікаўленыя, але бяздзейныя рэфлексіі пра літаратуру і мастацтва. Каб адчуць паўнату жыцця, яму трэба было асабіста прымаць удзел у стварэнні гэтага жыцця, бачыць плён сваёй працы. Адчуванне такой паўнаты прыйшло паступова, калі Антуан дэ Сэнт-Экзюперы — Сэнт-Экс, як ласкава называлі яго таварышы, — паступіў на службу ў авіякампанію, створаную авіяканструктарам Латэкаэрам, калі, паспытаўшы хлеб салдата, ваеннага лётчыка, рабочага на заводзе грузавых і спецыяльных аўтамашын, гандлёвага агента, ён пачынае перавозіць пошту на лініі Тулуза — Касабланка, а потым і Касабланка — Дакар. Сама ў гэты час ён апублікаваў у часопісе «Лё навір д'аржан» першы літаратурны твор — кароткую навелу «Лётчык» і пачаў пісаць аповесць «Паўднёвыя паштовы». Пачаў натхнёна і самааддана пісаць сваё жыццё. Як сведчаць людзі, якія блізка ведалі Антуана дэ Сэнт-Экзюперы, гэта была надзвычай цэльная натура, якой галоўнае ў жыцці было — узбагаціцца вопытам, з кожнай прыгоды вынесці адпаведны ўрок.

«Мяне — гэткага, які я ёсць, — трэба шукаць у тым, што я пішу — гэта сумленна выверанае і асэнсаванае падсумоўванне ўсяго, што я думаю і бачу», — сказаў сам пісьменнік.

Цікава сачыць — ад твора да твора — за духоўным ростам Сэнт-Экзюперы, за выпяваннем яго як асобы. Кожны пісьменнік у сваёй творчасці міжволі адлюстроўвае свой духоўны багаж. Вось чаму так розніцца створанае ў сталым веку ад напісанага ў маладосці, і адрозненне гэта — у ступенях успрымання і разумення свету, у філасофскім асэнсаванні яго. Асабліва яскрава гэта выяўляецца ў такіх званых аўтабіяграфічных творах. Яшчэ ў ліцэі Антуан дэ Сэнт-Экзюперы выявіў свае схільнасці да творчасці, калі склаў арыгінальную, забаўную казку пра прыгоды цыліндра. Але пазней ён зразумеў, што, перш чым пісаць, трэба жыць: «Трэба вучыцца не пісаць, а бачыць». Рамяство лётчыка паштовых ліній спакваля вучыла яго непараўнаму ўменню бачыць — і выказваць, прымусіць і чытача глянуць на свет яго вачыма.

Пясяяр «самага крохкага ў свеце» — чалавечых паязьяў, Антуан дэ Сэнт-Экзюперы вечна прагнуў шчыраванасці і ўзаемаразумення — і вельмі часта адчуваў бязлітасную адзіноту. Яму патрэбны былі аднадумцы, патрэбны былі сябры, якія «былі б садам», дзе б ён «мог адпачываць». Яму жыццёва патрэбна было дзяліцца ўсім, чым поўнілася

душа. Чалавек надзвычай жыццярадасны і светлы, Сэнт-Экзюперы моцна пакутаваў ад таго, што жаданыя сябры не заўсёды былі побач. Выручалі лісты — да маці, пяшчотную прывязанасць да якой пісьменнік пранёс праз усё жыццё, да «выдуманага друга» Рынеты дэ Сасіі, да Леона Верта, доктара Пелісье, сяброўкі Н. Выручала творчасць. Усё напісанае Антуанам дэ Сэнт-Экзюперы — гэта прага і намаганне падзяліцца самым заповітным, перажытым і выпакутаваным, гэта лісты да кожнага з нас, да кожнага чалавека на «планеце людзей», дзе мы так часта як чужа-ніцы адзін з адным.

Творы Антуана дэ Сэнт-Экзюперы — гэта своеасаблівы кодэкс маралі, суровы і ўзвышаны, дзе над усім пераважае вера ў стваральныя магчымасці чалавека, у яго духоўнае хараво. У блакноце пісьменніка ёсць запіс: «Дзеянне ратуе ад смерці. Яно ратуе і ад страху, і ад усіх слабасцей, нават ад холаду і хвароб». Гэтая думка асабліва ярка ўва-соблена ў «Начным палёце». Але самаадрачэнне галоўнага героя Рыўера ад чалавечых радасцей жыцця дзеля справы, суровая патрабавальнасць да падначаленых, даведзеная да перакананасці, што, «караючы людзей, можна паляпшаць надвор'е», мяжуе з бяздушнасцю, пераходзіць у жорсткасць там, дзе культ справы заслання чалавека, дзе людзі прыпадобнены да пешак, безадказных, пакорлівых вінцікаў у прыведзенай у рух сістэме жалезных шасцерань. Дзеянне дзеля дзеяння — бяссэнсіца. «Самалёт не мэта, а прылада». Як гэблік ці плуг. Як матэматычная формула ці паэма. Гэта толькі прылады — для болей дасканалага пазнання свету, для нястомнага выяўлення, выкоўвання сутнасці чалавека. Жыць — Сэнт-Экзюперы азначала: «Паволі нараджацца. Гэта было б занадта лёгка — адразу набываць гатовыя душы».

Антуан дэ Сэнт-Экзюперы пісаў яшчэ адну кнігу, сваю «пасмяротную кнігу», як ён называў яе: «Цытадэль». Гэты твор павінен быў падсумаваць, падагуліць увесь яго жыццёвы вопыт, усе яго думкі. Заўчасная трагічная смерць абарвала намеры і задумы палымянага гуманіста.

Але праўду сказаў яго суайчыннік і калега Казамаёр: «Пісьменнік Сэнт-Экзюперы не пайшоў ад нас, ён прыйшоў да нас, і яго месца нікім не можа быць занята».

Ніна Мацяш

НАЧНЫ ПАЛЁТ

Прысвячаецца Дзідзье Дара

I

Пагоркі пад крылом самалёта ўжо ўрэзвалі свае цёмныя контуры ў золата змяркання. Раўніны пачыналі струменіцца роўным зіхоткім святлом: у гэтай краіне яны раздорвалі сваё золата з такой жа шчодрасцю, з якой яшчэ доўгі час пасля зыходу зімы выпраменьваюць снежную белату.

І лётчык Фаб'ен, які з крайняга поўдня Патагоніі вёў паштовы самалёт на Буэнас-Айрэс, пазнаваў надыход вечара па тых жа прыкметах, па якіх даведваюцца пра гэта воды гавані: па ціхамірнасці, па лёгкай хвалістасці, якая ледзь кратала ціхія аблокі. Фаб'ен быццам выходзіў на бязмежны, лагодны рэйд.

Часам у гэтай цішы яму пачынала здавацца, што ён робіць нетаропкую прагулянку, што ён — пастух. Пастухі Патагоніі няспешна брыдуць ад статка да статка: Фаб'ен ішоў ад горада да горада — ён пасвіў гэтыя невялічкія гарадкі. Ён спатыкаў іх праз кожныя дзве гадзіны — гарады праставалі на вадапой да берагоў рэк альбо мірна скублі траву на раўнінах.

Часам, пасля соцень кіламетраў стэпавых прасто-раў, яшчэ бязлюднейшых, чым мора, ён пралятаў над

адзінокім хутарам, які, здавалася, плыў яму насустрач па хвалях прэрыі, несучы на сабе груз чалавечых жыццяў; тады Фаб'ен, пагойдваючы крыламі, вітаў гэты карабель.

«Паказаўся Сан-Хуліан; праз дзесяць хвілін пойдзем на пасадку».

Бортрадыст перадаў гэтае паведамленне па ўсёй лініі.

На дзве з палавінай тысячы кіламетраў, ад Магеланавага праліва да Буэнас-Айрэса, ланцугом расцягнуліся падобныя адна да адной пасадачныя пляцоўкі; але за гэтым аэрадромам пачыналася ноч; гэтак у Афрыцы за апошнім пакорным селішчам залягае сама неведомасць.

Радыст перадаў пілоту запіску:

«Вакол шалеюць навальніцы, у мяне ў навушніках бясконцы трэск. Можна, занадчым у Сан-Хуліане?»

Фаб'ен усміхнуўся: неба было спакойнае, як акварыум, і ўсе аэрадромы наперадзе дакладвалі: «Неба чыстае, ветру няма». Ён адказаў:

— Паляцім далей.

А радыст думаў, што дзесьці, як чарвяк у яблыку, прытаіліся навальніцы; ноч выглядала раскошна, аднак сям-там пачынала падгніваць, і яму было непрыемна ўваходзіць у гэты морак, гатовы распасціся, як гніляк.

Збаўляючы газ над Сан-Хуліанам, Фаб'ен адчуў, што стаміўся. Усё, што надае вабнасць жыццю людзей,— дамы, кавяранькі, алеі,— усё гэта расло і ўздымалася насустрач Фаб'ену. Ён быў падобны да заваёўніка, які вечарам, пасля перамогі, узіраецца ў землі заваяванай дзяржавы і выяўляе сціплае людское шчасце. Фаб'ену хацелася скінуць з сябе даспехі, адчуць вагу і стому ўласнага цела — і ў цяжкіх турботах ёсць

свая ўцеха — і апынуцца тут звычайным чалавекам, які з акна свайго дома глядзіць на звыклае, нерухомае наваколле. Ён згадзіўся б жыць у гэтым невялічкім мястэчку, ён абраў бы яго, такое выпадковае, і палюбіў бы яго. Жыццё ў такім мястэчку — як каханне — абмяжоўвае парыванні. Добра было б пасяліцца тут надоўга, набыць тут сваю долю вечнасці,— Фаб'ену здавалася, што маленькія гарадкі, дзе ён спыняўся ўсяго на гадзіну, і сады за глухімі старымі сценамі, над якімі ён пралятаў, існуюць вечно і абсалютна без уважна да ягонага існавання. А гарадок узнікаў на сустрэч экіпажу і раскрываў яму свае абдымкі. І Фаб'ен думаў пра сяброўства, пра ласкавых дзяўчат, пра ўтульнасць і лагодую белых абрусаў — пра ўсё, з чым чалавек зжываецца паступова і назаўжды. А гарадок ужо бег пад самымі крыламі, выстаўляючы на паказ таямніцы сваіх садоў: муры агароджы не служылі ім болей аховай. Але, прызямліўшыся, Фаб'ен зразумеў, што нічога не ўбачыў, апроч нетаропкіх рухаў некалькіх чалавек сярод прыналежных ім камянёў. Гэты гарадок самой нерухомасцю аберагаў сакрэты сваіх страстей, ён адмаўляў Фаб'ену ў ласцы: каб заваяваць яго, трэба было адмовіцца ад дзеяння.

Дзесяць хвілін пярэдыху — і зноў у дарогу.

Фаб'ен абярнуўся і паглядзеў на Сан-Хуліан: цяпер гэта была ўсяго толькі жменька агеньчыкаў; потым яна стала невялічкім россыпам зорак і, яшчэ раз панадзіўшы да сябе, развеелася на пыл.

«Я ўжо не бачу прыбораў: трэба ўключыць святло».

Ён пакратаў кантакты, але святло чырвоных лямпачак кабіны расплывалася ў блакітным прымерку і не асвятляла цыферблатаў. Фаб'ен затуліў лямпачку рукой — пальцы амаль не афарбаваліся.

«Зарана».

А ноч узнімалася, нібы цёмны дым, і ўжо запоў-

ніла лагчыны. Яны ўжо зраўняліся з раўніннымі абшарамі. У селішчах загараліся агні, і сузор'і іх пераклікаліся ў змроку. І Фаб'ен таксама мігаў бартавымі агнямі, адказваў агеньчыкам сёлаў. Усю зямлю акрыла сетка аклікальных агнёў; кожны дом, апынаючыся перад воблікам бязмежнай ночы, запальваў сваю зорку, — гэтак маяк пасылае свой промень у морак мора. Іскры зіхацелі ўсюды, дзе жыў чалавек. Самалёт уваходзіў сёння ў браму ночы, як караблі ўваходзяць на рэйд — лёгка і плаўна. І Фаб'ен быў шчаслівы.

Ён схіліўся над прыборнай дошкай. Стрэлкі пачалі ўжо фасфарэсцыраваць. Праверыў паказанні прыбораў і застаўся задаволены. Так, ён надзейна ўсталяваны ў небе. Пакратаўшы пальцам сталёвы ланжэрон, ён адчуў у метале пульсацыю жыцця: метал не вібрыраваў — ён жыў. Пяцьсот конскіх сіл, упрэжаных у матор, спарадзілі ў нетрах матэрыі пяшчотную плынь, якая пераўвасобіла холад металу ў аксамітную плоць. Пілот зноў адчуў у палёце не галавакружэнне, не схмялелую радасць, а таямнічую тужлівасць живога арганізма.

Цяпер, стварыўшы свой уласны свет, ён мог уладкавацца ў ім як мага ямчэй.

Фаб'ен пастукаў па размеркавальным шчыце, праверыў адзін за адным усе кантакты, трошкі паёрзаў на месцы і шчыльней прыціснуўся плячыма да спінкі крэсла, выбіраючы найямчэйшую позу, каб адчуваць самае нязначнае пахістанне пяці тон металу, які ўзваліла сабе на плечы зыбкая ноч. Потым ён намацаў аварыйны ліхтар, паставіў яго на месца, адпусціў і зноў узяў, упэўніўся, што ліхтар не слізгае, зноў адпусціў і зноў адшукаў яго, праверыў наробмацак кожны рычаг, пераконваючыся, што можа з ходу, беспамылкова ўхапіць іх, прывучаючы пальцы дзейнічаць усляпую. Потым, калі пальцы засвоілі гэта, ён дазволіў сабе ўключыць святло — і кабіна імгненна ўхарашылася

дакладнымі прыборамі; цяпер ён мог па адных толькі цыферблатах сачыць за паглыбленнем самалёта ў ноч. І таму, што нішто не хісталася, не дрыжала і не трымцела, бо і гіраскоп, і вышынямер, і рэжым матора былі стабільныя, Фаб'ен злёгка пацягнуўся, адкінуўся да скураной спінкі і аддаўся ва ўладу палёту, ва ўладу глыбокага роздуму, які тоіць невытлумачальную аса-
лоду.

І цяпер, калі ён быў у самым сэрцы ночы і нёс сваю вахту, ён выявіў, што ноч раскрывае перад ім чалавека: ягоняя поклічы, агні, трылогі. Гэтая сціплая зорка ў цемры — гэта дом, а ў ім — адзіноцтва. А тая зорка, што пагасла,— гэта дом, які даў прытулак любові...

Альбо тузе. Дом, які перастае пасылаць свае сігналы рэшце свету. Усклаўшы рукі на стол, сядзяць пры лампе сяляне і песцяць у душы цьмяныя, імі самімі не ўсвядомленыя надзеі; гэтыя людзі і не ўяўляюць, як далёка ляцяць іх подумкі ў мораку раскрыленай над імі ночы. Але Фаб'ен чуе іх, калі, праляцеўшы тысячы кіламетраў, ён адчувае, як хвалі, узнесенныя з прадонных глыбінь, узнікаюць і апускаюць самалёт, у якім пульсуе жыццё; як праз дзесяць палёў бою, прабіўся ён праз дзесяць навальніц, прайшоў па палянах месячнага святла, што пралеглі паміж навальніцамі, і вось, пераможца, дасягнуў нарэшце гэтых агнёў. Людзям здаецца, што іх лампа асвятляе толькі іх сціплы стол; але святло яе, адолеўшы восемдзсят кіламетраў, ужо дапала да некага — нібы заклік, нібы крык распачы з пустыннага, занябытага ў моры астраўка.

II

Дык вось, тры паштовыя самалёты — з Патагоніі, з Чылі і з Парагвая — вярталіся ў Буэнас-Айрэс з поўдня, захаду і поўначы. У Буэнас-Айрэсе пошту павін-

ны былі пагрузіць у самалёт, які блізка апоўначы адпраўляўся ў Еўропу.

Трое пілотаў ляцелі, агорнутыя ноччу, думалі пра свой палёт і, трымаючы курс на вялізны горад, паволі спускаліся са сваіх грозных альбо мірных нябёсаў, як спускаюцца з гор сяляне.

Рыўер, дырэктар сеткі паветраных ліній, хадзіў узад і ўперад па пасадачнай пляцоўцы буэнас-айрэскага аэрапорта. Ён быў маўклівы: ніводзін з трох самалётаў яшчэ не прызямліўся — і дзень усё яшчэ таіў для яго небяспеку. Але прыходзілі тэлеграма за тэлеграмай, і Рыўер адчуваў, як з кожнай хвілінай менее вобласць невядомага, і ён, вырываючы нешта з лапаў лёсу, выцягвае экіпажы самалётаў з ночы на бераг.

Падышоў службовец і перадаў Рыўеру радыёграму:

— Паштовы з Чылі паведамляе, што бачыць агні Буэнас-Айрэса.

— Добра.

Неўзабаве Рыўер пачуе гул матора: ноч ужо аддае яму адзін самалёт; гэтак прылівы і адлівы мора, поўнага таямніц, выкідваюць на бераг скарб, так доўга калыханы хвалямі. А потым ноч верне яму і два астатнія самалёты.

Тады гэты дзень завершыцца. Тады стомленыя каманды адправяцца спаць, і свежыя каманды прыйдуць ім на змену. Але Рыўер не зможа адпачыць: надыдзе чарга трывогі за еўрапейскі паштовы. І гэтак будзе заўсёды. Заўсёды. Упершыню гэты стары ваяка са здзіўленнем адчуў, што стаміўся. Прыбыццё самалётаў ніколі не стане для яго той перамогай, якая завяршае вайну і пачынае эру бласлаўленага міру. Гэта будзе заўсёды толькі яшчэ адзін крок, пасля якога будзе зроблена тысяча падобных крокаў. Рыўеру здавалася, што ён трымае на выцягнутых руках страшэнны груз, трымае доўга, без пярэдыху, без надзеі на перапачынак. «Старэю...» Мабыць, ён старэе, раз душы было

ўжо мала аднаго толькі дзеяння. Дзіўна, такія думкі ніколі яшчэ не трывожылі яго. З задуменным мармытаннем да яго падступалі хвалі дабрыні і пяшчоты, якія ён звычайна гнаў ад сябе прэч, — хвалі незваротна страчанага акіяна. «Значыць, усё гэта так паблізу?...» Вось як непрыкметна і паступова прыйшоў ён да старасці, да думак: «А вось наступіць час...», да думак, якія так аздабляюць чалавечае жыццё. Нібыта і сапраўды можа некалі «наступіць час», і недзе ў канцы жыцця дасягнеш бласлаўёнага спакою, пра які так марыцца!.. Але спакою няма. Магчыма, няма і перамогі. Не могуць раз назаўжды прыбыць усе паштовыя самалёты...

Рыўер прыпыніўся каля старога механіка Леру, які корпаўся ля самалёта. Леру працаваў ужо сорак гадоў. Ён аддаваў рабоце ўсе свае сілы. Калі а дзесятай вечара альбо апоўначы Леру вяртаўся дадому, перад ім не расхінаўся нейкі іншы свет, вяртанне дамоў не было для яго ўцёкамі. Рыўер усміхнуўся гэтаму чалавеку з грубым тварам; механік кінуў на быццам падсіненую вось:

— Яна была занадта туга замацавана, я паправіў.

Рыўер нахіліўся да восі. Рыўер зноў вярнуўся да службовых клопатаў:

— Трэба будзе сказаць у майстэрнях, каб падганялі гэтыя штукі павальней.

Пакратаўшы пальцамі драпінкі на метале, Рыўер зноў уважліва паглядзеў на Леру, на яго суровы, спярэшчаны маршчакамі твар. З языка сарвалася дзівакаватае пытанне, і Рыўер сам усміхнуўся, задаўшы яго:

— Скажыце, Леру, у сваім жыцці вы шмат часу патрацілі на любоў?

— О! Любоў, пане дырэктар... гэта такая штука...

— Вам, як і мне, на гэта не хапала часу...

— І сапраўды, не вельмі хапала...

Рыўер услухоўваўся ў ягоны голас у намаганні зразумець, ці не гучыць у адказе гаркота: гаркоты не было. Азіраючыся на прамінулае жыццё, гэты чалавек адчуваў спакойнае задавальненне сталара, які адпалаваў цудоўны плашчак: «Вось і ўсё. Гатова!»

«Вось і ўсё! — падумаў Рыўер.— Маё жыццё таксама гатовае!»

Ён адагнаў сумныя думкі, наваяныя стомай, і рушыў да ангара: чылійскі самалёт ужо гудзеў у небе.

III

Аддалены гул матора гусцеў, наліваўся. Успыхнулі пасадачныя агні. Чырвоныя ліхтары начнога асвятлення абмалёўвалі контуры ангара, радыёмачтаў, квадратнай пляцоўкі. Усё набыло святочны выгляд.

— Вось ён!

Самалёт ужо каціўся па зямлі ў святле пражэктараў. Ён так зіхацеў, што здаваўся зусім новым. Вось ён спыніўся нарэшце перад ангарам: механікі і падсобныя рабочыя памкнуліся да яго, каб выгрузіць пошту, але пілот Пэльрэн не кратаўся.

— Эй! Чаго вы чакаеце? Выходзьце!

Заняты нейкай патаемнай справай, пілот не ўдастоіў адказам. Магчыма, ён усё яшчэ слухаў у сабе шум палёту. Ён паволі пахітаў галавой, нагнуўся і пачаў нешта абмацаваць унізе. Нарэшце выпрастаўся, абярнуўся да начальства, да таварышаў і дапытліва паглядзеў на кожнага з іх, быццам азіраў уласны скарб. Здавалася, ён пералічвае, вымервае, узважвае. Ён сумленна заслужыў усё гэта: і сяброўскую сустрэчу, і святочнае ўбранне ангара, і мацату бетону, і там, удалечыні, горад з яго рухам, з яго жанчынамі, з яго цеплынёй. Цяпер ён моцна трымаў людзей у сваіх шырокіх далонях, трымаў сваіх падданых: ён мог даткнуцца да іх, чуць іх, мог нават вылаяць іх. Спачатку ён і

праўда намерыўся вылаяць іх за тое, што яны такія спакойныя, упэўненыя ў сваёй бяспецы — стаяць і любуюцца святлом поўні. Але пераважыла літаснасць:

— За чарку плаціце вы...

І вылез з кабіны.

Яму хацелася расказаць, што ён перажыў у палёце.

— Каб вы толькі ведалі!..

Мяркуючы, відаць, што гэтым усё сказана, ён па чаў сцягваць з сябе скуранку.

Калі аўтамабіль імчаў Пэльэрэна разам з панурым інспектарам і маўклівым Рыўерам да Буэнас-Айрэса, пілоту стала журліва: канечне, што можа быць прыемней — выкараскацца з бяды і, адчуўшы цвёрды грунт пад нагамі, са смакам вылаяцца! Весялей быць не можа!.. І ўсё-такі, як успомніш, робіцца не па сабе.

Змаганне з цыклонам — гэта, прынамсі, нешта рэальнае, відавочнае. Іншая справа — аблічча рэчаў, тое аблічча, якое рэчы набываюць, калі ім здаецца, што яны адны. «Як у час паўстання, — падумаў Пэльэрэн, — твары людзей толькі трохкі бляднеюць, але як усё вакол мяняецца!» Намаганнем волі ён прымусіў сябе ўспомніць усё перажытае.

...Мірна ляцеў ён над Андыійскімі Кардыльерамі. Тут панавала бяскрайняя моўча снягоў. У гэтае нагрувашчанне вяршынь снягі прынеслі спакой — як яго прыносяць стагоддзі-вякі ў мёртвыя старажытныя замкі. На абсягу ў дзве сотні кіламетраў — ані душы, аніякусенькай адметы жыцця, аніводнага жывога руху. Адны стромыя кручы, якія ўзнімаюцца ўгору да шасці тысяч метраў, адны каменныя покрывы, што спадаюць уніз адвеснымі складкамі, адно бязмежны, пагрозлівы спакой.

Гэта адбылося непадалёк ад піка Тупунгата...

Пэльэрэн задумаўся. Так-так, менавіта там ён аказаўся сведкам цуду.

Спачатку ён нічога не заўважыў, проста адчуў нейкую цьмяную занепакоенасць, — як чалавек, які думаў, што ён адзін, і раптам адчувае: не, ён ужо не адзін, нехта на яго глядзіць. Гэтак і Пэльрэн, занадта позна і не цямячы яшчэ, што да чаго, — адчуў, што вакол яго спіскаецца кола гневу. Вось і ўсё. Адкуль выходзіў гэты гнеў?

І як здагадаўся пілот, што гнеў вылучаюць і камяні і снягі? Нішто, здавалася ж, не значылася, не было ні ценю мажлівай буры. Але на ягоных вачах пачынаў нараджацца нейкі новы свет, які нечым няўлоўным розніўся ад звыклага. З невытлумачальнай тугой Пэльрэн глядзеў на зусім абыякавыя, здавалася, вяршыні, на кручы, на снежныя хрыбты, амаль такія ж белыя, як звычайна. Аднак усё гэта паволі ажывала — як народ.

Пэльрэн яшчэ не ўступіў у бітву: ён толькі мацней сіснуў штурвал. Рыхтавалася нешта такое, чаго ён не мог зразумець. Нібы гатовы скочыць звер, ён напружыў мускулы, але ўсё, што ён бачыў перад сабой, было спакойнае. Так, спакойнае, але ў гэтым спакоі была затоена дзіўная сіла.

Потым усё раптам абвастрылася. Кручы і пікі зрабіліся нечакана вострыя, пілот адчуў, што яны, як фарштэўні, рассякаюць пругкую плынь ветру. Потым яму пачало мроіцца, што яны кружацца вакол яго і разварочваюцца, рыхтуючыся да бою, як агромністыя караблі. Потым у паветра ўзняўся пыл: ён ляцеў над снягамі і, нібы ветразь, трапятаў на ветры. Тады, спрабуючы намацаць шлях на выпадак, калі прыйдзеца адступіць, Пэльрэн паглядзеў назад і скалануўся: Кардыльеры былі як у ліхаманцы.

— Цяпер мне каюк.

Уперадзе завостраная вяршыня, быццам вулкан у міг вывяржэння, шпурнула ўгору слуп снежнай лавы. Потым слуп снегу ўзвіўся над другім пікам, трохкі

правей. І вось пачалі ўспыхваць усе пікі падрад: здавалася, іх запальвае па чарзе нейкі нябачны факельшчык. Закруцілася першымі вірамі паветра, і горы вакол пілота загайдаліся...

Шалёная схватка амаль не пакідае слядоў: Пэльрэн шукаў і болей не знаходзіў у сабе ўспамінаў пра магутныя віры, якія закруцілі яго. Ён помніў толькі, з якой разлютаванай адчайнасцю бэрсаўся ў языках шэрага полымя.

Ён задумаўся: «Цыклон — гэта яшчэ нічога. Тут ужо ратуеш сваю скуру. Але пакуль ён яшчэ не пакаўся! Гэтая першая сустрэча!»

Яму здавалася, што цяпер сярод тысяч твараў ён зможа пазнаць гэты люты твар; і, аднак, ён ужо забыў яго.

IV

Рыўер глядзеў на Пэльрэна. Праз дваццаць хвілін пілот вылезе з машыны і, стомлены, ацяжэлы, змяшаецца з натоўпам. Магчыма, ён падумае: «Але ж і набраўся я... Паршывая работка!» І скажа жонцы: «А тут, бадай, лепей, чым над Андамі» — ці нешта накшталт гэтага... І, аднак, Пэльрэн амаль адышоў ад усяго таго, за што так чэпка трымаюцца людзі; ён толькі што спасціг убоства ўсяго гэтага. Ён толькі што пражыў некалькі гадзін па той бок дэкарацый, пражыў, не ведаючы, ці пагасціць яму зноў набыць гэты горад з яго агнямі. Ці ўбачыць ён зноў яшчэ раз хай сабе і нуднаватыя, але такія дарагія спадарожнікі маленства — свае маленькія чалавечыя слабасці. «У любым натоўпе, — думаў Рыўер, — ёсць людзі, якія нічым з яго не вылучаюцца, а тым часам яны — вестуны дзівоснага. І нават самі гэтага не ведаюць. Хіба што...»

Рыўер баяўся пэўных прыхільнікаў авіяцыі. Яны

не разумелі глыбіннага сэнсу цяжкага жыцця лётчыкаў, іх захапленні скажалі самую сутнасць прыгоды і прыніжалі людзей. Але ў Пэльрэне была годная веліч чалавека, які проста лепей, чым іншыя, ведае, чаго варты наш свет, калі зірнуць на яго з пэўнага пункту гледжання, — веліч чалавека, які грубавата адпрэчвае пошлыя праявы адабрэння.

Рыўер па-свойму павіншаваў яго:

— Як вам удалося?..

І яму спадабалася, што Пэльрэн загаварыў пра сваё рамяство проста, загаварыў пра палёт, як каваль пра сваю накавальню.

Пэльрэн, ледзь не просячы прабачэння, пачаў тлумачыць: «Шлях назад аказаўся адрэзаны. У мяне не было выбару». Да таго ж ён нічога не бачыў: снег сляпіў вочы. Але выратавалі шалёныя плыні паветра — яны ўскінулі самалёт на вышыню сямі тысяч метраў. «Увесь час, пакуль я перавальваў цераз горы, я змушаны быў ляцець упоравень з вяршынямі». Ён сказаў таксама, што варта б перамясціць паветразборнік гіраскопа, бо яго забівае снегам: «Разумееце, наледзь закупорвае яго».

Потым новыя паветраныя токі закруцілі Пэльрэна, збілі вышыню да трох тысяч метраў — і як ён толькі не наткнуўся на скалы!.. Раптам выявілася, што ён ляціць ужо над раўнінай. «Гляджу, а вакол самалёта — чыстае неба!» І Пэльрэн прызнаўся, што ў той момант у яго было такое ўражанне, быццам ён вырваўся з пячоры...

— У Медсоне — таксама бура?

— Не. Калі я сеў, неба было зусім чыстае і ніякага ветру. Але бура ішла за мной па пятах.

Ён апісаў яе, гэту буру, таму што, сказаў ён, «як-ніяк», усё гэта было даволі дзіўна. «Вяршыня буры гублялася дзесьці высока, сярод снегавых хмар, аснова ж кацілася па даліне, як чорная лава. Яна паглынала го-

рад за горадам. Зроду не бачыў нічога такога...»
І Пэльтэрэн змоўк, запалонены нейкім успамінам.

Рыўер абярнуўся да інспектара.

— Гэта цыклон з Ціхага акіяна: нас папярэдзілі
занадта позна. Зрэшты, такія цыклоны ніколі не пе-
равальваюць цераз Анды.

Хто мог прадбачыць, што на гэты раз цыклон пра-
вееца на ўсход.

Інспектар, які нічога не кеіў у такіх рэчах, зга-
дзіўся з Рыўерам.

Быццам збіраючыся нешта сказаць, інспектар абяр-
нуўся да Пэльтэрэна; пад скурай у інспектара захадзіў
кадык. Але ён прамаўчаў і, нібы перадумаўшы, зноў
з меланхалічнай годнасцю стаў глядзець перад сабой.

Сваю меланхолію інспектар вазіў з сабой, як ба-
гаж. Ён прыехаў у Аргенціну напярэдадні, выкліканы
Рыўерам для выканання даволі неакрэсленых абавяз-
каў, і не ведаў, куды падзець свае вялікія рукі і сваю
інспектарскую паважнасць. Ён не меў права ні на за-
хапленне, ні на фантазію, ні на дасціпнасць, на яго па-
садзе яго павінна было прыводзіць у захапленне толькі
адно: пунктуальнасць. Ён не меў права ўзяць чарку
ў сяброўскай кампаніі, не меў права звярнуцца на
«ты» да саслужыўца ці дазволіць сабе жарт,— хіба
што здарыцца немагчымае, і лёс пашле яму ў якім-
небудзь аэрапорце сустрэчу з іншым інспектарам.

«Цяжка быць суддзёй»,— думаў ён.

Па праўдзе кажучы, суду ён не вяршыў — ён толь-
кі пахітваў галавой. Сутыкнуўшыся з нечым, чаго ён
не разумее (а не разумее ён нічога), ён павольна па-
хітваў галавой. Гэта прыводзіла ў замяшанне тых, у
каго было нячыстае сумленне, і спрыяла добраму до-
гляду абсталявання. Яго ніхто не любіў: інспектар
створаны не для любоўных уцех, а для складання ра-
партаў. Ён адмовіўся ад думкі прапаноўваць у рапар-

тах нейкія новыя метады ці тэхнічныя ўдасканаленні — адмовіўся з таго часу, як Рыўер напісаў: «Інспектара Рабіно просяць прад'яўляць не паэмы, а рапарты. Задача інспектара Рабіно — выкарыстоўваць свае веды для таго, каб стымуляваць службовую рупнасць персаналу». З таго часу чалавечыя слабасці зрабіліся яго хлебам надзённым. Ён цікаваў за механікам, які любіць выпіць, і за начальнікам аэрадрома, які з'явіўся на работу пасля вясёлай ночы, і за пілотам, які няўмела пасадзіў самалёт.

Рыўер казаў пра яго: «Ён не дужа разумны, таму ад яго шмат карысці». Правілы, устаноўленыя Рыўерам, былі для самога Рыўера вынікам вывучэння людзей; для Рабіно існавала толькі вывучэнне правілаў.

— Рабіно, — сказаў яму неяк Рыўер, — ва ўсіх выпадках, калі самалёт вылятае са спазненнем, вы павінны пазбаўляць віноўных прэміі за дакладнасць.

— Нават тады, калі затрымка ад іх не залежыць? Нават у выпадку туману?

— Нават у выпадку туману.

І Рабіно адчуў своеасаблівую гордасць — мець такога валявога шэфа, які не баіцца быць несправядлівым. У такім разе і на Рабіно таксама падае водбліск велічы гэтай улады, якая не баіцца крыўдзіць людзей.

— Вы далі адпраўленне ў шэсць пятнаццаць, — даводзіў ён потым начальнікам аэрапортаў. — Мы не зможам выплаціць вам прэмію.

— Але, месье Рабіно, у пяць трыццаць і за дзесяць крокаў анічагуські нельга было ўбачыць!

— Правілы ёсць правілы.

— Паслухайце, месье Рабіно, не можам жа мы заганаць туман!

Але Рабіно напускаў на сябе таямнічасць і маўчаў. З усіх гэтых пешак ён адзін разумеў, што, караючы людзей, можна паляпшаць надвор'е.

«Ён увогуле не думае,— казаў пра яго Рыўер,— гэта не дае яму магчымасці думаць памылкова».

Пілот, які нявечыў машыну, пазбаўляўся прэміі за безаварыйныя палёты.

— А калі пілот церпіць аварыю над лесам? — удакладняў Рабіно.

— Не мае значэння, хоць бы і над лесам.

І для Рабіно гэтае ўказанне было законам.

— Я вельмі шкадую,— казаў ён пілотам, упіваючыся ўласнымі словамі,— я нязмерна шкадую, але трэба было пацярпець аварыю ў іншай мясціне.

— Але, месце Рабіно! Гэта ж ад нас не залежыць!

— Правілы ёсць правілы.

«Правілы,— думаў Рыўер,— падобны на рэлігійныя абрады: яны здаюцца недарэчнымі, але яны фарміруюць людзей». Для Рыўера было ўсё роўна, справядлівы ён у вачах людзей ці несправядлівы. Магчыма, гэтыя словы — «справядліvasць» і «несправядліvasць» — увогуле не мелі для яго ніякага сэнсу. У невялікіх гарадках абывацелі вечарамі таўкуцца на адкрытых танцпляцоўках, і Рыўер думаў: «Што гаварыць пра справядліvasць і несправядліvasць у дачыненні да іх; яны яшчэ не існуюць». Чалавек быў для яго нечэпаным воскам, з якога трэба было нешта вылепіць. Трэба было ўдыхнуць душу ў гэтую матэрыю, надзяліць яе воляй. Сваёй суровасцю ён хацеў не парабачыць людзей, а памагчы ім пераўзысці саміх сябе. Калі ён караў іх за кожнае спазненне, ён рабіў несправядліва,— але тым самым ён нацэльваў волю людзей, іх думкі на адно: на тое, каб у кожным аэрапорце самалёты выляталі без спазненняў: ён ствараў гэтую волю. Не дазваляючы людзям радавацца слоце як запрашэнню адпачыць, ён прымушаў іх напружана чакаць прасвету ў небе; і кожны — аж да апошняга падсобніка — у душы ўспрымаў гэтае чаканне як нешта прыніжальнае. І яны імкнуліся скарыстаць першую ж

шчыліну ў небнай брані: «На поўначы праясняецца! У дарогу!» Дзякуючы Рыўеру на ўсёй лініі ў пятнаццаць тысяч кіламетраў панаваў культ своечасовай дастаўкі пошты.

Рыўер казаў часам:

— Гэтыя людзі шчаслівыя, таму што яны любяць сваю работу, а любяць яны яе таму, што я строгі.

Магчыма, ён і прыносіў ім боль, але ён жа дарыў ім і вялізную радасць. «Трэба прымусіць іх жыць у вечным напружанні,— думаў Рыўер,— жыццём, якое прыносіць і пакуты і радасці; гэта і ёсць сапраўднае жыццё».

Калі машына ўехала на вуліцу горада, Рыўер загадаў падвезці яго ў кантору кампаніі. Застаўшыся сам-насам з Пэльэрнам, Рабіно паглядзеў на лёгчыка і загаварыў.

V

У той вечар Рабіно таксама быў ахоплены тугою. Гледзячы на Пэльэрна-пераможцу, ён раптоўна зразумеў, якое шэрае было яго ўласнае жыццё. Зразумеў, што ён, Рабіно, нягледзячы на свой чын інспектара, на сваю ўладу, быў варты меней, чым гэты разбіты стомай з заплюшчанымі вачыма чалавек, з чорнымі ад масла рукамі, які зашыўся ў куток машыны. Упершыню ў жыцці Рабіно адчуў захапленне і патрэбу выказаць гэтае пачуццё. А больш за ўсё — патрэбу ў сяброўстве. Ён стаміўся ад паездкі, ад штодзённых няўдач; ён нават пачуваў сябе трохкі смешнаватым. У гэты вечар ён правяраў склад паліва і пад канец зусім заблытаўся ў лічбах, і той самы клапаўшчык, якога ён хацеў падлавіць на махінацыях, пашкадаваў яго і закончыў за яго падлікі. Болей таго, заявіўшы, што масляная помпа тыпу Б-6 устаноўлена няправільна, ён зблытаў яе з маслянай помпай тыпу Б-4, і каварныя

механікі дазволілі яму хвілін дваццаць кляймоў ганьбай «невуцтва, якому няма апраўдання» — сваё ўласнае невуцтва.

Да таго ж ён баяўся свайго пакоя ў гатэлі. Усюды, ад Тулузы да Буэнас-Айрэса, ён ішоў пасля работы ў свой нязменны нумар. Абцяжараны таямніцамі, якія перапаўнялі яго душу, ён замыкаўся на ключ, даставаў з чамадана стос чыстай паперы, павольна выводзіў заглавак «Рапарт», занатоўваў некалькі радкоў і — шкуматаў паперу. Ён апантана прагнуў уратаваць авіякампанію ад злавеснай небяспекі. Але кампаніі нішто не пагражала. Да гэтага часу яму ўдалося ўратаваць адну толькі ўтулку вінта, прыхопленую ржой. Павольна водзячы пальцам па гэтай іржаўчыне, ён змрочна глядзеў на стаяўшага перад ім начальніка аэрадрома; а той адказаў: «Звярніцеся ў пасадачны пункт, адкуль гэты самалёт толькі што прыбыў...» Рабіно пачаў сумнявацца ў значнасці сваёй ролі.

У жаданні зблізіцца з Пэльрэнам ён асмеліўся прапанаваць:

— Давайце павячэраем разам. Мне хочацца трошкі пагаварыць... Мае абавязкі не такія ўжо і лёгкія...

Але, баючыся прынізіць сябе ў вачах пілота, адразу ж паправіў сябе: — На мне ляжыць такая адказнасць!

Падначаленыя зусім не праглі дапускаць Рабіно ў сваё прыватнае жыццё. Кожны думаў: «Пакуль ён яшчэ нічога не вышукаў для свайго рапарта, але варта яму агаладаць, і ён мяне з'есць».

Але ў той вечар Рабіно думаў толькі пра свае беды: яго сапраўдную тайну складала пакутлівая экзема, якая пастаянна мучыла яго, і яму захацелася сёння раскажаць пра гэта, захацелася, каб яго пашкадавалі: не знаходзячы ніякага суцяшэння ў ганарыстасці, ён шукаў яго цяпер у пакорлівасці. У Францыі ў яго была каханка; па вяртанні ён раскажаў ёй уночы пра

сваю інспектарскую дзейнасць — ён спадзяваўся гэтакім чынам заваяваць яе любоў, — але ён ведаў, што яна не кахае яго, і сёння яму трэба было пагаварыць пра яе.

— Дык вы павячэраеце са мной?
Пэльрэн паблажліва згадзіўся.

VI

Службоўцы драмалі за сталамі буэнас-айрэскай канторы, калі зайшоў Рыўер. У сваім нязменным паліто, у капелюху, ён, як заўсёды, нагадваў вечнага падарожніка і амаль не прыцягваў да сябе ўвагі — гэтак мала месца ён займаў, невысокі, хударлявы, гэтак пасавалі да любой абстаноўкі яго сівыя валасы, яго безаблічная вопратка. Аднак людзі адчулі раптоўны прыліў шчыравання. Пажвавелі сакратары, загартаў апошнія дакументы загадчык бюро, застукалі пішучыя машынкi.

Тэлефаніст падключыў апарат і пачаў нешта занатоўваць у тоўстую кнігу рэгістрацыі тэлеграм.

Рыўер сеў і пачаў чытаць.

Самалёт, які прыляцеў з Чылі, вытрымаў выпрабаванне: перад Рыўерам праходзілі падзеі ўдалага дня, калі ўсё ладзіцца неяк само сабою, калі данясенні, адно за адным пасыланых аэрапортамі, ператвараюцца ў скупыя зводкі атрыманых перамог. Паштовы з Патагоніі таксама імкліва ішоў наперад; ён нават апярэджаў расклад — вятры гналi з поўдня на поўнач агромністую спадарожную хвалю.

— Дайце ме-заводкі.

Кожны аэрапорт хваліўся пагодай, празрыстым небам, пругкім ласкавым ветрыкам. Залацісты вечар ахінуў Амерыку. Рыўер цешыўся гэтаму шчыраванню прыроды. Дзесьці ў нетрах ночы вёў змаганне патагонскі самалёт, але ў яго былі ўсе шанцы на перамогу.

Рыўер адклаў сшытак.

— Добра!

І выйшаў з кабінета, каб глянуць, як працуюць людзі,— начны дазорац, пад чьёй вартай была добрая палова свету.

Ён спыніўся перад расчыненым акном — і зразумеў ноч. Яна ўвабрала Буэнас-Айрэс, усю Амерыку пад свой прасторны купал. Ён не здзівіўся гэтаму адчуванню велічы: неба Сант'яга — неба чужой краіны, але самалёт ідзе ў Сант'яга, людзі па ўсёй лініі з канца ў канец жывуць пад адным бяздонным купалам. Вось ляціць зараз другі паштовы самалёт, чый голас так прагна ловаць навушнікі радыстаў, яшчэ нядаўна рыбакі Патагоніі бачылі, як зіхацяць яго бартавыя агні. Пачуццё трывогі за самалёт у палёце кладзецца цяжарам на плечы не толькі Рыўеру; учуўшы рокат матора, сталічныя гарады і правінцыяльныя мястэчкі адчуваюць тую ж трывогу.

Радуючыся, што ноч такая ясная, ён прыгадаў іншыя ночы, калі здавалася, што самалёт паглынаецца хаосам і памагчы яму неймаверна цяжка. У такія ночы радыёстанцыя ў Буэнас-Айрэсе чуе, як да скаргі самалёта прымешваецца хруст навальніцы. Пад густым напластаваннем пустой пароды губляецца залатая жыла музычнай радыёхвалі. І якая журбота гучыць у мінорным спева самалёта, што, як сляпая страла, ляціць насустрач небяспекам ночы!

«У ноч дзяжурства месца інспектара — у канторы»,— падумаў Рыўер.

— Знайдзіце, Рабіно!

А Рабіно тым часам стараўся заваяваць дружбу пілота. У гатэлі ён распатрашыў перад Пэльрэнам свой чамадан: з нетраў чамадана з'явіліся на свет тыя дробныя рэчы, якія збліжаюць інспектараў з рэштай чалавечтва: некалькі не дужа густоўных сарочак, туалет-

ныя рэчы, здымак хударлявай жанчыны — інспектар прышпіліў яго да сцяны. Гэткім чынам ён пакорліва спавадаўся Пэльрэну ў сваіх патрэбах, у сваіх пяшчотных пачуццях, у сваіх смутках. Раскладваючы перад лётчыкам гэтыя мізэрныя скарбы, ён выстаўляў на паказ сваё ўбоства. Сваю духоўную экзему. Паказваў сваю турму.

Але і ў Рабіно, як і ўва ўсіх людзей, быў у жыцці кволы праменьчык святла. Бясконца пяшчотна ён дастаў з самага дна чамадана невялікую, карпатліва завязаную торбачку. Ён доўга пагладжваў яе далонню, не кажучы ні слова. Потым нарэшце расхіліў рукі:

— Я прывёз гэта з Сахары...

Інспектар нават пачырванеў ад такога смелага прызнання. Яго мучылі непрыемнасці; у яго не складалася сямейнае жыццё; жыццё яго было бязрадаснае, і ён знаходзіў суцэшэнне ў маленькіх чорных каменьчыках, — яны прыадчынялі перад ім дзверы ў свет тамяніц.

— Якраз такія часам трапляюцца і ў Бразіліі, — сказаў ён і пачырванеў яшчэ мацней.

Пэльрэн паляпаў па плячы інспектара, схіленага над легендарнай Атлантыдай...

Нешта накшталт сарамлівасці прымусіла Пэльрэна спытацца:

— Вы цікавіцеся геалогіяй?

— Гэта маё захапленне.

Ва ўсім свеце адзіна камяні мелі спагаду да яго.

Рабіно паклікалі ў кантору; ён пасумнеў, але набыў сваю звыклую важнасць.

— Я мушу пакінуць вас: месце Рыўер патрабуе, каб я прыйшоў, — нейкая вельмі важная справа.

Калі Рабіно зайшоў у кантору, Рыўер паспеў забыцца пра яго. Ён стаяў у роздуме перад насценнай картай, дзе чырвонай фарбай была нанесена сетка авія-

ліній. Інспектар чакаў яго загадаў. Пасля доўгіх хвілін маўчання Рыўер, не паварочваючы галавы, запытаўся:

— Што вы думаеце пра гэтую карту, Рабіно?

Вяртаючыся да рэальнасці са свету летуценняў, ён часам прапаноўваў сваім падначаленым такія галаваломкі.

— Гэтая карта, месце дырэктар...

Шчыра кажучы, інспектар нічога пра яе не думаў, але, прыкоўваючы да карты свой позірк, ён напаўняўся адчуваннем, што інспектуе адразу Еўропу і Амерыку. А Рыўер, не звяртаючы на інспектара ніякай увагі, тым часам разважаў далей: «Аблічча гэтай сеткі цудоўнае, але пагрозлівае. Харакство, якое каштавала нам многіх людзей,— маладых людзей. На гэтым абліччы гордая годнасць па-майстэрску выштукаванай рэчы; але колькі яшчэ праблем ставіць яно перад намі!..» Аднак важней за ўсё для Рыўера заўжды была мэта.

Рабіно па-ранейшаму стаяў побач і таропіўся ў карту: ён пакрысе авалодваў сабою. Ад Рыўера ён не чакаў ніякай спагады.

Неяк ён ужо спрабаваў расчуліць Рыўера — даверліва прызнаўся, як псавала яму жыццё недарэчная нямогласць, але Рыўер толькі пасмяяўся.

— Экзема не дае вам спаць — значыць, яна павышае вашу руплівасць.

У гэтым жарце была вялікая доля праўды. Рыўер сцвярджаў:

— Калі бяссонніца нараджае ў музыканта цудоўныя творы — гэта цудоўная бяссонніца!

Неяк, паказваючы на Леру, ён сказаў:

— Падумайце, які гэта цуд — няўключнасць: яна адпрэчвае каханне... Магчыма, усяму таму высокаму, што жыло ў Леру, ён быў абавязаны гэтай няўключнасці, якая звяла яго жыццё да адной толькі працы.

— Вы вельмі блізкія з Пэльрэнам?

— Гм...

— Я не папракаю вас.

Рыўер абярнуўся і, угнуўшы галаву, захадзіў па пакоі дробнымі крокамі; за ім след у след пацягнуўся Рабіно. Сумная ўсмішка кранула вусны дырэктара, сэнс якой Рабіно не зразумеў.

— Толькі... Толькі памятайце, што вы начальнік.

— Так,— адказаў Рабіно.

А Рыўер падумаў, што вось гэтак штоночы ў небе завязваецца вузлік новай драмы. Паслабіцца воля людзей — чакай паражэння, а даўдзецца, магчыма, вецці нялёгкае змаганне.

— Вы не павінны забываць пра сваю ролю начальніка.

Рыўер быццам узважаў кожнае слова:

— Магчыма, бліжэйшай ноччу вы адправіце гэтага лётчыка ў небяспечны рэйс: ён павінен падпарадкоўвацца вам.

— Так.

— У ваших руках, можна сказаць, жыццё людзей, і гэтыя людзі болей вартыя, чым вы...— Ён запнуўся.— Так, гэта вельмі важна.

Рыўер па-ранейшаму хадзіў нешырокімі крокамі; некалькі секунд ён памаўчаў.

— Калі яны падпарадкоўваюцца вам з дружбы — значыць, вы іх ашукаеце. Таму што вы, асабіста вы не маеце права патрабаваць ад людзей ніякіх ахвяр.

— Не маю, вядома...

— Калі ж яны спадзяюцца, што ваша дружба можа збавіць іх ад цяжкай працы, дык зноў жа вы ашукаеце іх: яны абавязкова падпарадкоўваюцца ў любым выпадку. Прысядзьце.

Рыўер мякка падштурхнуў Рабіно да свайго стала.

— Я хачу напаміць вам пра вашы абавязкі, Рабіно. Калі вы стаміліся, дык не ў гэтых людзей вам

шукаць падтрымкі. Вы — начальнік. Ваша слабасць — смешная. Пішыце.

— Я...

— Пішыце: «Інспектар Рабіно накладвае на пілота Пэльтэна такое вольнае спажыванне за такую вольна праціну...» Праціну вы знайдзеце самі.

— Месье дырэктар!

— Выконвайце, Рабіно. Дзейнічайце так, быццам вы зразумелі... Любіце падначаленых. Але не кажыце ім пра гэта.

З гэтага часу Рабіно будзе яшчэ з большым запалам патрабаваць, каб на ўтулках не было ржы.

Адзін з аэрадромаў лініі паведаміў па радыё: «Бачым самалёт. Лётчык падае сігнал: «Нешта з матарам. Іду на пасадку».

Значыць, будзе страчана паўгадзіны. Рыўер узлаваўся; гэтак бывае пры неспадзяванай супынцы хуткага пезда ў дарозе, калі хвіліны пачынаюць бегчы ўлегцы, напуста, ужо не аддаючы сваёй долі адоленай прасторы. Вялікая стрэлка насценнага гадзінніка адлічвала цяпер мёртвую прастору... А колькі падзей магло б умясціцца ў гэты ростул цыркуля!

Каб ашукаць нудлівае чаканне, Рыўер выйшаў з пакоя, і ноч здалася яму пустой, як тэатр без актёраў. «Марнуецца гэтка ноч!» Ён раздражнёна глядзеў на чыстае неба, аздобленае зоркамі, на гэтыя боскія сігнальныя агні, на поўню — глядзеў, як напуста растрываецца золата ночы.

Але як толькі самалёт падняўся ў паветра, ноч зноў зрабілася для Рыўера хвалюча цудоўнай. Яна несла ў сваім улонні жыццё. Пра гэтае жыццё і турбаваўся Рыўер.

— Запытайцеся ў экіпажа, якое ў іх надвор'е.

Мінула дзесяць секунд:

— Раскошнае.

Потым пайшлі назвы гарадоў, над якімі пралятаў самалёт, і для Рыўера гэта былі крэпасці, узятыя з бою.

VII

Гадзінай пазней бортрадыст патагонскага паштовага самалёта адчуў лёгкі штуршок, быццам нехта злёгка прыўзняў яго за плечы. Ён паглядзеў навокал: цяжкія хмары гасілі святло зор. Ён паглядзеў уніз у надзеі адшукаць агні селішчаў, падобныя на агні светлячкоў, схаваных у траве, але ў гэтай чорнай траве не віднелася ні іскрынкі.

Ён сумна падумаў, што ноч будзе нялёгкая: наступленне, адступленне, заваяваная прастора, якую давядзецца здаць ворагу. Ён не разумеў тактыкі пілота: яму здавалася, што яны вось-вось урэжуцца ў непраглядны морак ночы, як у сцяну.

Цяпер ён заўважаў наперадзе на даляглядзе нейкае ледзь прыкметнае мігценне, быццам зарава над кузняй. Радыст крануў Фаб'ена за плячо, але той не паварушыўся.

Першыя хвалі далёкай навальніцы дакаціліся да самалёта. Метал злёгка хіснуўся ўсёй сваёй масай, навіс цяжарам на цела радыста, потым як знік, растаў, і некалькі секунд радыст плыў адзін у цемры. Тады ён абедзвюма рукамі ўшчаперыўся ў ланжароны.

Ва ўсім сусвеце радыст бачыў толькі чырвоную лямпачку, якая асвятляла кабіну, і скалануўся, уявіўшы, як ён спускаецца ў самае сэрца ночы, зусім бездапаможны, пад аховай адной толькі шахцёрскай лямпачкі. Ён не асмеліўся трывожыць пілота роспытамі. Ён толькі яшчэ мацней сціснуў рукамі сталь, падаўся ўперад да Фаб'ена і неадрыўна глядзеў у яго панурую патыліцу.

У слабым святле вырысоўваліся галава і нерухо-

мыя плечы. Вялікае цёмнае цела трошкі схілілася ўлева, павернуты да буры твар амываўся, напэўна, водбліскамі навальніцы. Але гэтага радыст не бачыў. Усе пачуцці, якія таропка мяняліся на гэтым ускінутым да буры твары — грымаса і незадавальненне, упартасць, гнеў, — усе сігналы, якімі бледны твар пілота абменьваўся з кароткімі навальнічнымі бліскаўкамі, усё гэта заставалася для радыста недасяжным.

Але ён угадваў магутную сілу, затоеную ў самой нерухомаści гэтай цёмнай фігуры, — і гэтая моц прыводзіла яго ў захапленне. Безумоўна, яна няўтрымна несла яго насустрач навальніцы, але ж яна і аберагала яго. Ён ведаў, што гэтыя рукі, якія ўпіліся ў штурвал, ужо прыгнулі буру, як загрывак звера, а дужыя, пакуль яшчэ няўзрушна-нерухомыя плечы тояць агромністы запас энергіі.

Радыст падумаў, што ў рэшце рэшт уся адказнасць кладзецца на пілота. І нібы ўскочыўшы на каня, які галопам ляцеў у абдымкі пажару, радыст з насалодай адчуў матэрыяльную, важкую, моцную сілу, якая крынічыла з гэтай нерухома застылай перад ім цёмнай фігуры.

Злева, як міготкі маяк, квола ўспыхнуў новы горад.

Радыст памкнуўся крануць Фаб'ена за плячо, папярэдзіць яго, але лётчык ужо сам нетаропка павярнуў галаву і некалькі секунд глядзеў у твар свайму новаму ворагу; потым гэтак жа нетаропка ён прыняў сваю ранейшую позу. Усё тыя ж нерухомыя плечы, тая ж прыціснутая да скураной спінкі крэсла патыліца.

VIII

Рыўер выйшаў на вуліцу. Яму хацелася трошкі пахадзіць, заглушыць тую трывогу, якая зноў завалодвала ім. Ён, чыё жыццё заўжды было прысвечана толькі дзеянню, прасякнутаму драматызмам, ён са здзіў-

леннем адчуў, што гэтая драма саступае месца нейкай іншай, яго асабістай драме. Ён падумаў, што жыццё абывацеляў у маленькіх мястэчках, на першы погляд такое ціхае, засяроджанае вакол танцпляцовак, — часам таксама тоіць у сабе цяжкія драмы: хваробу, каханне, смерць і, магчыма... Свая хвароба шмат чаму яго навучыла. «Быццам расчыніліся нейкія новыя вокны», — падумаў ён.

Пазней, гадзін у адзінаццаць вечара, адчуўшы сябе лепей, Рыўер пайшоў назад, у кантору. Няспешна прабіраўся сярод людзей, якія тоўпіліся ля ўвахода ў кіна-тэатры. Ён узняў вочы да зорак, якія зіхацелі над вузкай вуліцай, амаль непрыкметныя пры агнях рэкламы, і падумаў: «Сёння ў палёце два паштовыя. Сёння вечарам я адказваю за ўсё неба. Далёкая зорка падае мне знак, яна шукае мяне ў натоўпе, — яна знайшла мяне: вось чаму я адчуваю сябе нейкім чужым, самотным».

У памяці выплыла музычная фраза: некалькі нот з санаты, якую ён слухаў учора з прыяцелямі. Прыяцелі не зразумелі музыкі: «Такое мастацтва наводзіць дакуку. І на вас таксама, толькі вы не хочаце ў гэтым прызнацца».

— Магчыма, — адказаў ён.

Як і зараз, ён тады адчуў сябе самотным, але адразу ж зразумеў, як узбагачае яго такая самота. Музыка несла яму нейкую вестку — яму аднаму сярод усіх гэтых недалёкіх людзей даверліва раскрывала сваю тайну. Гэтак, як сёння падае яму знак зорка. Цераз галовы столькіх людзей яна размаўляла з ім на мове, зразумелай адзіна яму.

На тратурах Рыўера штурхалі. Ён думаў: «Ці варта раздражняцца? Я — нібы чалавек, у якога хворае дзіця: павольна брыдзе ён у натоўпе і нясе ў душы вялікую моўчу свайго дому».

Рыўер глядзеў на людзей. Ён спрабаваў распазнаць тых, хто клапатліва аберагае ў душы сваё адкрыццё

альбо сваю любоў, і думаў пра тое, якія самотныя дзорцы маякоў.

Рыўеру прыйшоўся даспадобы спакой канторы. Непаспешліва ішоў ён з пакоя ў пакой, і яго крокі адзінока гучалі ў пустым будынку. Пішучыя машынкi спалі пад футараламі. За замкнёнымі дзверцамі вялікіх шафаў роўнымі радамі выстраіліся канцылярскія папкі. Дзесяць гадоў вопыту і працы! Рыўеру ўявілася, быццам ён ходзіць па каморах банка, навокал грувасцяца незлічоныя скарбы. Ён думаў, што кожная з яго ведамасцей назапасіла нешта больш каштоўнае, чым золата, — жывую сілу. Хоць яна і заснула, як золата ў банкаўскіх скарбніцах.

У адным з пакояў ён напаткае зараз адзінага тут нядрэмнака — дзяжурнага сакратара. Той працуе, каб прадаўжалася жыццё, каб не спыняліся намаганні чалавечай волі і каб ніколі і нідзе, ад Тулузы да Буэнас-Айрэса, не разрываўся ланцуг.

«І чалавек гэты нават не здагадваецца пра сваю веліч».

Дзесьці вядуць зараз бітву паштовыя самалёты. Начны палёт цягнецца доўга, як хвароба: каля самалёта трэба дзяжурыць, як ля пасцелі хворага. Трэба памагаць людзям, якія рукамі, каленямі, грудзямі сустракаюць начную цемру, сутыкаюцца з ёю твар у твар і для якіх не існуе — ва ўсім свеце не існуе нічога, апроча зыбкіх, нябачных стыхій, і сілай сваіх рук, усляпую, павінны яны вырваць сябе з гэтых стыхій, як з марскога прадоння. Як страшна можа прагучаць часам прызнанне: «Каб разгледзець свае рукі, мне прыйшлося іх асвятліць...» У чырвоным святле выступае далікатны аксаміт рук, быццам кінутых у ванначку з праяўляльнікам. Гэта ўсё, што застаецца ад свету, і гэта трэба выратаваць.

Рыўер штурхнуў дзверы ў аддзел эксплуатацыі. У пакоі гарэла толькі адна лямпачка, якая стварала

ў кутку светлую закраінку. Стукат пішучай машынкi надаваў цішыні нейкі асаблівы сэнс, але не парушаў яе. Час ад часу ў пакоі трапятаў тэлефонны званок; дзяжурны сакратар уставаў са свайго месца і праставаў насустрач гэтаму поклічу, настойліваму і сумнаму. Ён знімаў трубку, і цьмяная трывога сунімалася; у зацenenым кутку пачыналася ціхая размова. Потым чалавек спакойна вяртаўся да стала; выраз санлівай адзіnotы, які застыў на яго твары, затойваў неразгаданую таямніцу. Якую пагрозу нясе ў сабе вокліч — адтуль, звонку, з начы, калі два паштовыя самалёты ў палёце? Рыўер падумаў пра тэлеграму, якая раптоўна абрушваецца на сям'ю за вячэрнім сталом, калі на працягу некалькіх бясконца доўгіх секунд твар бацькі, прачытаўшага тэлеграму, яшчэ не выдае сваёй страшнай тайны. Толькі прабягае па твары лёгкая хваля — такая спакойная, не падобная на крык аб ратунку... І кожны раз у прыглушаным тэлефонным званку Рыўеру чулася глухое рэха гэтага крыку. Самота замаруджвала рухі мужчыны, рабіла яго падобным на плыўца, які бэрсаўся ў хвалях, і калі ён вяртаўся з цёмнага кутка да сваёй лямпы, здавалася, што плывец вынырнуў з глыбіні, і кожны раз Рыўеру мроіўся даўкі цяжар таямніцы.

— Сядзіце. Я падыду.

Рыўер зняў трубку і пачуў пошум начнога свету.

— Рыўер слухае.

Слабы шolah, потым голас:

— Злучаю вас з радыёстанцыяй.

Зноў шум, шчоўканне кантактаў; потым іншы голас:

— Гаворыць радыёстанцыя. Перадаём тэлеграмы.

Рыўер запісаў іх, ківаючы галавой:

— Так... Так...

Нічога істотнага. Звычайныя службовыя зводкі. Рыо-дэ-Жанейра прасіў даведку, Мантэвідэо паведам-

ляў пра надвор'е, а Мендоса пра тэхнічнае абсталяванне. Звычайныя хатнія гукі.

— А самалёты?

— Навальніца. Самалётаў не чуем.

— Ясна.

Рыўер падумаў, што вось тут такая светлая, зорная ноч, а радысты ўжо ўлавілі ў ёй дыханне далёкіх навальніц.

— Да пабачэння.

Рыўер падняўся. Да яго падышоў сакратар:

— Паперы на подпіс, месце дырэктар.

— Давайце...

Рыўер раптам адчуў прыліў прыязнасці да гэтага чалавека, на якога таксама ўзвальваўся цяжар гэтай ночы. «Мы разам вядзём бітву,— думаў Рыўер.— Але ён так і не даведаецца ніколі, як моцна нітуе нас гэтая начная рупнасць».

IX

Калі Рыўер са стосам паперы ў руцэ ўвайшоў у свой кабінет, ён адчуў той востры боль у правым баку, які вось ужо некалькі тыдняў даймаў яго.

«Так і не праходзіць...»

На секунду прыхіліўся да сцяны:

«Якая недарэчнасць!»

Дабраўся да крэсла.

І зноў — у каторы раз — ён, стары леў, адчуў на сабе пугу, і глыбокі смутак агарнуў яго.

«Столькі працы — і прыйсці да такога завяршэння! Мне пяцьдзесят; пяцьдзесят гадоў я напаўняў сваё жыццё ўшчэрць, ствараў самога сябе, змагаўся, перайначваў ход падзей,— і вось што займае мяне цяпер, вось што поўніць мяне, вось што выцясняя ўсю рэшту свету...»

Якая недарэчнасць!»

Ён выцер пот, перачакаў, пакуль боль адпусціць, і пачаў працаваць.

Няспешна гартаў паперы.

«У час разборкі матора 301 у Буэнас-Айрэсе заўважана... Накласці на вінаватага строгае спагнанне».

Ён падпісаў.

«На пасадачнай пляцоўцы Фларыянопаліса насуперак інструкцыям...»

Ён падпісаў.

«У дысцыплінарным парадку замяніць начальніка аэрадрома Рышара, які...»

Ён падпісаў.

Боль у баку прытупіўся, але назусім не знікаў, ён жыў у Рыўеру як нешта новае, надаючы жыццю новы сэнс і прымушаючы Рыўера думаць пра сябе самога — думаць з горыччу.

«Справядлівыя я ці несправядлівыя? Не ведаю. Я караю — і колькасць аварый змяншаецца. Адказнасць за аварыі ляжыць не на чалавеку, а на нейкай безаблічнай сіле, і апанаваць ёю можна толькі тады, калі трымаеш у руках людзей. Калі б я быў заўсёды справядлівы, кожны начны палёт ператвараўся б у гульню са смерцю».

Рыўера нечакана ахапіла стома: нялёгка давалася яму гэтая няўмольнасць, настойванне на сваім. Ён падумаў: «А як добра было б пашкадаваць людзей...» Заглыблены ў свае думкі, ён усё гартаў паперы.

«...што да Рабле, з гэтага дня ён болей не лічыцца ў складзе нашага персанала».

Рыўер прыгадаў старога Рабле, учарашнюю размову:

— Навука. Гэта будзе добрая навука іншым.

— Але, месье... Падумайце, месье!.. Гэта ж першы раз! Адненькі разок за ўсё жыццё!

— Будзе навука.

— Але, месье!.. Гляньце, месье!

Абтрэпаны пулярэс, а ў ім — стары газетны аркушык: малады Рабле сфатаграфаваны каля самалёта.

Рыўер бачыць, як трымціць у старых руках гэтае найўнае сведчанне былой славы...

— Гэта было ў дзевяцьсот дзесятым, месье... Гэта ж я сабраў першы ў Аргенціне самалёт! Я ж у авіяцыі — з дзевяцьсот дзесятага... Ужо дваццаць гадоў, месье! І як вы толькі можаце гаварыць... А маладыя! Месье, яны ж будуць смяяцца з мяне ў цэху!.. Ах, як яны будуць смяяцца!..

— Гэта не мяняе справы.

— А мае дзеці, месье! У мяне ж дзеці!..

— Я вам ужо сказаў: вы атрымаеце месца падсобніка.

— Але мая годнасць, месье, мая годнасць! Падумайце, месье, дваццаць гадоў у авіяцыі, стары рабочы, і раптам...

— Месца падсобніка.

— Я адмаўляюся, месье, адмаўляюся!

Старыя рукі дрыжаць, і Рыўер адводзіць вочы ад гэтых пабітых маршчынкамі, загрубелых, такіх дзівосных рук.

— Месца падсобніка.

— Не, месье, не... Я хачу вам сказаць...

— Можаце ісці.

«Я прагнаў з такой жорсткасцю не яго,— думае Рыўер.— Я прагнаў зло, у якім ён, магчыма, і невінаваты, але прыладай якога ён стаў.

Бо акалічнасцямі трэба кіраваць — тады і яны падпарадкоўваюцца, тады ты ствараеш. Дый людзей ствараеш. Альбо збаўляешся ад іх, калі яны — прылады зла».

«Я хачу вам сказаць...»

Што хацеў сказаць яму гэты бедны стары? Што яго пад старасць пазбаўляюць адзінай радасці? Што яму дарагі сам стук інструментаў па металу самалёта, што

ягонае жыццё пазбаўляецца вялікай паэзіі? І потым... што трэба ж неяк жыць?

«Я вельмі стаміўся»,— думаў Рыўер. У ім падымаўся нейкі ласкавы жар. Ён паляпаў далонню па паперы, падумаў: «Я так любіў аблічча гэтага старога таварыша...» І зноў убачыў рукі старога. Зноў прыгдалася, як яны слаба ўздрыгнулі, быццам спрабуючы стуліцца. Дастаткова было сказаць: «Ну, годзе. Годзе. Заставайцеся — і па старых руках прабегла б хваля радасці»,— уяўляў Рыўер. І гэтая радасць, пра якую сказаў бы не твар, казалі б старыя рабочыя рукі,— гэтая радасць была б Рыўеру самай дзівоснай радасцю ў свеце. «Парваць паперу?» Сям'я старога і яго вяртанне ўвечары дадому — і сціплая гордасць:

— Ну што, цябе ўсё-такі пакідаюць?

— То дзіва! То дзіва! Гэта ж я сабраў першы ў Аргенціне самалёт!

І моладзь у цэху не будзе больш пасміхацца, і да старога зноў будуць адносіцца з пашанай...

«Парваць?»

Зазваніў тэлефон, Рыўер зняў трубку.

Працяглае маўчанне, потым водгаласы, гулкае глыбіня, якую надаюць людскім галасам прастора і вечар. Нарэшце з трубка пачулася:

— Гаворыць аэрадром. Хто ля апарата?

— Рыўер.

— Месье дырэктар, шэсцьсот пяцідзесяты гатовы да адпраўлення.

— Добра.

— Нарэшце ўсё ў парадку. Але ў самы апошні момант давялося рамантаваць праводку: выявілася, што пашкодзаны кантакты.

— Добра. Хто манціраваў ланцуг?

— Удакладнім. Калі дазволіце, прыем строгія меры: няспраўнае асвятленне на борце — рэч вельмі небяспечная!

— Бяспрэчна.

Рыўер думаў: «Калі не вырываць зло з каранем, не вырываць яго штораду, як толькі сустракаеш, тады ў палёце пагасне святло. Ведаць прылады зла і не змагацца са злом — злачынства. Не, Рабле будзе звольнены».

Сакратар нічога не бачыў, ён па-ранейшаму стукаў на машынцы.

— Што вы друкуеце?

— Двухтыднёвую справаздачу.

— Чаму яна дагэтуль не гатова?

— Я...

— Давядзецца праверыць.

«Дзіва, дый годзе, як бяруць верх выпадковыя абставіны, як абуджаецца агромністая цёмная сіла, тая самая, што ўзбударажвае бязмежныя пушчанскія нетры, што расце, шырыцца, апантана ракоча ўсюды, дзе толькі пачынаецца вялікая справа».

Рыўеру ўявілася, як пад націскам тонкіх ліянаў рушацца гіганцкія храмы.

«Вялікая справа...»

Рыўер спрабаваў пераканаць самога сябе: «Гэтыя людзі... Я люблю іх. І я ваюю не з імі, а з тым злом, якое дзейнічае праз іх...»

Ягонае сэрца білася коратка, часта і вельмі баляча.

«Я не ведаю, ці добра тое, што я раблю. Не ведаю дакладнай цаны ні чалавечага жыцця, ні справядліваці, ні гора. Не ведаю толкам, чаго варта радасць чалавека. Не ведаю, чаго варта рука, якая дрыжыць. І якая цана шкадавання ці ласкі...»

Ён мроіў найве:

«Жыццё так перапоўнена супярэчнасцямі... Кожны выкручваецца як можа... Але заваяваць права на вечнасць, але тварыць — у абмен на сваю тленную плоць...»

Пасля кароткага роздуму Рыўер пазваніў.

— Перадайце пілоту еўрапейскага паштовага: хай прыйдзе да мяне перад вылетам.

І падумаў:

«Нельга дапусціць, каб гэты паштовы вяртаўся з паўдарогі. Калі я не ўстармашу як след маіх людзей, яны ніколі не пазбудуцца страху перад ноччу...»

Х

Жонка пілота, разбуджаная тэлефонным званком, паглядзела на мужа, падумала:

— Хай яшчэ трошкі паспіць...

Яна любавалася яго джымі аголенымі грудзьмі: ён быў як дасканала выштукаваны прыгажун карабель.

Ён спаў у сваёй мірнай пасцелі, як у гавані, і каб нішто не трывожыла яго сну, яна распраўляла пальцамі складкі, быццам адганяла цені, быццам разгладжвала лёгкую хвалістасць і супакойвала пасцель: гэтак дотык бажства супакойвае мора.

Яна ўстала, расчыніла акно, і ёй у твар дыхнуў вецер. З акна быў відзён увесь Буэнас-Айрэс. У суседнім доме танцавалі — вецер даносіў абрыўкі мелодый, — быў час забаў і адпачынку. Горад прыхаваў людзей у сваіх ста тысячах крэпасцей; усё ваколле дыхала спакоем і пэўнасцю: але жанчыне здавалася, што вось-вось пачуецца кліч: «Да зброі!» — і на гэты кліч адгукнецца толькі адзін чалавек — яе муж, усхопіцца на ногі. Ён яшчэ спаў, але гэта быў чуйны сон ваенных рэзерваў, якія неўзабаве будуць кінуты ў бой. Гэты дрымотны горад не ахоўваў яго; мізэрнымі здадзца лётчыку гарадскія агні, калі ён, малады бог, узляціць над іх пылам. Жонка паглядзела на вялікія мужавы далоні, якім праз гадзіну будзе даручаны лёс еўрапейскага паштовага, адказнасць за нешта значнае,

велічнае, сходнае з лёсам цэлага горада. І ў яе сэрца закралася трывога. Гэтаму чалавеку — адзінаму сярод мільёнаў — была наканавана незвычайная ахвяравальнасць. Ёй зрабілася тужліва. Ён пойдзе і ўнікне яе пяшчоты. Яна лашчыла, песціла, аберагала яго не для сябе, а для сённяшняй ночы, якая вось-вось адбярэ яго ў яе. Для барацьбы, для трывог, для перамог, пра якія яна так нічога і не паведае. Ёй удалося на нейкі час прыручыць гэтыя ласкавыя рукі, але яна зусім цьмяна ўяўляла сабе іх сапраўднае прызначэнне. Яна ведала ўсмешку гэтага чалавека, знала далікатную чуласць закаханага; але яна не ведала, як па-боску ўгневаны бывае ён у сутычцы з бурай. Яна спавівала яго пяшчотнымі путамі кахання, музыкі, кветак; але ў момант адлёту ён нязменна скідаў гэтыя путы і, відаць, зусім не шкадаваў пра гэта.

Ён расплюшчыў вочы.

— Каторая гадзіна?

— Поўнач.

— Якое надвор'е?

— Не ведаю...

Ён устаў. Пацягваючыся, павольна падышоў да акна.

— Сёння, бадай, я не змерзну. А які кірунак ветру?

— Адкуль жа мне ведаць...

Ён выхіліўся з акна.

— Паўднёвы. Цудоўна! Такі вецер пратрымаецца, бадай, аж да Бразіліі.

Ён заўважыў поўню і адчуў сябе зусім багаццем. Потым перавёў позірк уніз, на горад.

Горад не быў зараз для яго ні жаданы, ні светлы, ні цёплы. Ён ужо бачыў, як развяваецца на ветры марны пыл гарадскіх агнёў.

— Пра што ты думаеш?

Ён думаў, што каля Порта-Алегрэ магчымы туман.

— Але ў мяне свая тактыка. Я ведаю, як яго абысці.

Ён усё яшчэ глядзеў, нахіліўшыся, у акно і глыбока дыхаў, як аголены плывец перад нырком у мора.

— Ты нібыта нават і не сумуеш... Калі ты вернешся?

— Дзён праз восем — дзесяць.

Ён дакладна не ведаў. І з якой гэта прычыны яму сумаваць? Раўніны, горы, гарады... Ён адпраўляецца заваёўваць іх. Ён — вольная птушка... Не праміне і гадзіны — ён будзе трымаць у руках увесь Буэнас-Айрэс, а потым шпурне яго назад.

Ён усміхнуўся.

— Гэты горад... Хутка я ўжо буду далёка! Хораша вылятаць уночы! Павернеш на поўдзень, дасі газ, а праз дзесяць секунд увесь ужо краявід абертаны, і ты ляціш на поўнач. І горад пад табой — як марское дно.

Яна падумала: «Шмат жа ад чаго павінен адмовіцца заваёўнік...»

— Ты не любіш свайго дома?

— Люблю...

Але жонка ведала, што ён ужо ў дарозе. Гэтыя шырокія плечы ўжо расхінаюць небасхіл.

Яна паказала на неба.

— Глядзі, якая пагода сёння... Твая дарога ўсеяна зоркамі.

Ён засмяяўся:

— І праўда.

Яна паклала руку яму на плячо і з хваляваннем адчула прахалоду яго скуры: і гэтаму целу пагражала небяспека?!

— Я знаю, ты дужы. Але будзь асцярожны!..

— Само сабой, я заўсёды асцярожны...

І зноў засмяяўся.

Ён пачаў апранацца. Адпраўляючыся на сваё свята, ён нацягваў на сябе самыя грубыя покрывы, са-

мую тоўстую скуру, — ён апранаўся, як селянін. І чым цяжэйшы ён рабіўся, тым болей яна любавалася ім. Сама зашпіліла яму рэмень, памагла нацягнуць боты.

— Нешта гэтыя боты ціснуць.

— Вось другія.

— Пашукай мне вярочку, прывязаць запасны ліхтарык.

Яна аглядзела мужа. Апошні раз праверыла яго амуніцыю: усё падагнана як след.

— Які ты прыгожы!

Ён старанна прычэсваўся.

— Гэта для зорак?

— Гэта — каб не адчуваць сябе дзедам.

— Я раўную...

Ён зноў засмяўся, абняў яе, прыціснуў да сваіх цяжкіх даспехаў. Потым узяў яе, як маленькую, на рукі і — усё з тым жа смехам — аднёс яе ў ложкак:

— Спі!

Зачыніўшы за сабою дзверы, ён выйшаў на вуліцу і сярод ачужанага начной цемрай натоўпу зрабіў першы крок да сваёй перамогі.

Яна засталася адна. Зажурана глядзела яна на кветкі, на кнігі — на ўсё пяшчотнае, мяккае, што для яго было ўсяго толькі марское дно.

XI

Яго прымае Рыўер.

— У апошнім рэйсе вы выкінулі коніка. Пайшлі ў абход. А метэазводкі былі чудоўныя: вы спакойна маглі прайсці напразткі. Злякаліся?

Захоплены знянацку, пілот маўчыць. Павольна пацірае далоні. Потым узнімае галаву, глядзіць Рыўеру проста ў вочы.

— Злякаўся.

У глыбіні душы Рыўеру шкада гэтага смелага хлопца, які раптам спалохаўся.

Пілот спрабуе апраўдвацца:

— Я больш нічога не бачыў. Канечне, магчыма, трохкі далей... радыё перадавала... Але бартавы агонь амаль знік, я нават не бачыў сваіх рук. Уключыў пярэдную фару, каб, прынамсі, хоць крыло бачыць — тая ж непраглядная цемрадзь. Было такое ўражанне, што я на дне глыбокай ямы і з яе ўжо не выбрацца. А тут яшчэ матор забарахліў...

— Няпраўда.

— Няпраўда?

— Няпраўда. Мы яго потым агледзелі. Матор у выдатным стане. Але варта злякацца — і адразу ж здаецца, што матор барахліць.

— А як было не злякацца?! Навакол былі горы. Хацеў набраць вышыню — трапіў у завіхрэне. Вы самі ведаеце, калі нічога не бачыш — а тут яшчэ і завіхрэнні... Замест таго каб падняцца, я страціў сто метраў. І ўжо не бачыў ні гіраскопа, ні прыбораў. І пачало здавацца, што матор не цягне, што ён перагрэўся, што ціск масла падае... І ўсё гэта — у цемры. Як хвароба. Але ж і ўзрадаваўся я, калі ўбачыў агні горада!

— ...ас забягае ўяўленне. Ідзіце.

І пілот выходзіць.

Рыўер глыбей усаджваецца ў крэсла, праводзіць рукой па сівых валасах.

«Гэта самы адважны з маіх людзей. Ён дзейнічаў у той вечар проста бездакорна, але я ратую яго ад страху...»

І зноў, як хвілінная слабасць, узнікла спакуса:

«А каб любілі, дастаткова толькі пашкадаваць людзей. Я ж нікога не шкадую альбо не паказваю свайго шкадавання. А як цудоўна было б акружыць сябе

дружбай, прыязнай цеплынёй. Доктару гэта даступна. Але я кірую ходам падзей. Я павінен выкоўваць людзей, каб і яны кіравалі ходам падзей. Як востра я адчуваю яго, гэты няпісаны закон цяпер, вечарам, у кабінеце, перад стосам рэйсавых папер. Варта толькі пусціць іх на самацёк, варта толькі хоць раз пусціць на самацёк цвёрда вывераныя падзеі, як адразу ж, як закліятыя, пачынаюцца аварыі. Як быццам толькі мая воля — адзіна яна — не дае самалёту разбіцца, не дае бурам затрымаць яго ў дарозе. Часам проста сам дзівуешся сваёй уладзе».

Ён раздумваў:

«І тут, бадай, няма нічога дзіўнага. Гэтак садоўнік з дня ў дзень вядзе змаганне на сваім агародзе... Зямля адвеку выношвае ў сабе першабытны лес, але цяжар звычайнай чалавечай рукі ўмінае яго назад у зямлю».

Ён думае пра пілота:

«Я ратую яго ад страху. Я нападаю не на яго, а на тое цьмянае, чэпкае, што паралізуе людзей пры сустрэчы з невядомым. Калі я паслухаю, пашкадную яго, калі ўсур'ёз прыму ягоныя страхі, ён пачне думаць, што і сапраўды адведаў нейкую таямнічую краіну, а менавіта ж таямніцы — і толькі яе — ён баіцца. Трэба, каб не засталася ніякай загадкаваасці. Трэба, каб людзі апускаліся ў гэты змрочны калодзеж, потым выбіраліся з яго і казалі, што не сустрэлі там нічога загадкавага. Трэба, каб вось гэты чалавек дабраўся да самага сэрца ночы, да самага патаемнага прадоння яе, не маючы нават гэтай сваёй шахцёрскай лямпачкі, якая асвятляе адно рукі ды крыло, — і каб ён сваімі шырокімі плячыма адсунуў прэч невядомасць».

Але нават у гэтай барацьбе Рыўера і яго пілотаў нітавала маўклівае братэрства. Яны былі людзьмі аднаго гарту, імі валодала адна і тая ж прага перамаг-

чы. Але Рыўер помніў і іншыя бітвы, якія даводзілася яму весці за пакарэнне ночы.

У афіцыйных колах на змрочныя ўладанні ночы глядзелі з апаскай, як на нязведаныя лясныя нетры. Прымусіць экіпаж рынуцца з хуткасцю дзвесце кіламетраў у гадзіну насустрач бурам, туманам і ўсім тым пагрозам, якія затойвае ў сабе ноч, здавалася ім рызыкаўнай авантурай, дапушчальнай толькі ў ваеннай авіяцыі: вылятаеш з аэрадрома ў бязвоблачную ноч, праводзіш бамбёжку — і тою ж ноччу вяртаешся на той жа аэрадром. Але рэгулярным начным рэйсам накіраваны прывал.

— Начныя палёты — гэта для нас пытанне жыцця і смерці, — адказваў Рыўер. — Бо наступае ноч — і мы страчваем здабыты за дзень выйгрыш у часе, страчваем нашу перавагу перад чыгункай і параходам.

Рыўера раздражнялі ўсе гэтыя казані: фінансавы бок справы, бяспека, грамадская думка. «Грамадскай думкай трэба кіраваць!» — прарэчыў ён. Ён думаў: «Колькі часу марнуецца! І ўсё-такі... ёсць у жыцці нешта такое, што абавязкова перамагае! Жывое павінна жыць, і для таго, каб жыць, яно змятае са свайго шляху ўсе перашкоды. Для таго, каб жыць, яно стварае свае ўласныя законы. Яно неадольнае». Рыўер не ведаў, калі і як грамадзянская авіяцыя авалодае начнымі палётамі, але ён ведаў, што гэта непазбежна і што рыхтавацца да гэтага трэба ўжо цяпер.

Яму прыгадваюцца зялёныя абрусы, за якімі ён сядзеў, успёршы кулаком падбародак, і з дзіўным пачуццём сваёй сілы слухаў бясконцыя прарэчэнні. Гэтыя прарэчэнні здаваліся яму марнымі, загадзя асуджанымі самім жыццём. І ён адчуваў, як расце, як наліваецца вагомасцю ягоная сіла. «Мае доказы неабвержныя; перамога за мною, — думаў Рыўер. — Да гэтага вядзе натуральны ход падзей».

Калі ад яго патрабавалі нейкіх гарантый, нейкіх мер, якія выключалі ўсякую рызыку, ён адказваў:

— Законы выводзяцца на аснове вопыту. Пазнанне законаў ніколі не папярэднічае вопыту.

За доўгі год змагання Рыўер дамогся свайго. «Дамогся дзякуючы перакананасці», — казалі адны. «Дзякуючы ўпартасці, мядзведжай сіле, якая ўсё крышыць на сваім шляху», — заяўлялі іншыя. «Проста таму, што я абраў патрэбны накірунак», — думаў сам Рыўер.

Але колькі перасцярог давялося прымаць напачатку! Самалёты выляталі з аэрадрома толькі за гадзіну да світання і прыямляліся не пазней, як праз гадзіну пасля захаду сонца. І толькі як назапасіўся пэўны вопыт, Рыўер асмеліўся паслаць паштовыя самалёты ў нетры ночы. Амаль без паслядоўнікаў, амаль без аніякай маральнай падтрымкі ён вёў бітву цяпер у адзіноце.

Рыўер звоніць, каб даведацца, якія апошнія паведамленні з борта самалёта.

XII

А тым часам патагонскі паштовы падышоў да бур, і Фаб'ен адмовіўся ад думкі абысці яе бокам. Ён зразумеў, што навальніца ахапіла занадта вялікую плошчу: лінія бліскавіц ішла далёка ўглыб, азараючы бастыёны хмар. Ён паспрабуе прайсці пад імі, а калі гэта не ўдасца — паверне назад.

Ён паглядзеў на вышынямер: тысяча семдзсят метраў. Даў ручку ад сябе, каб пачаць зніжэнне. Матор адразу моцна закалаціўся, самалёт задрыжаў. Фаб'ен на вока выправіў вугал планіравання, потым праверыў па карце вышыню ўзгоркаў: пяцьсот метраў. Каб захаваць разрыў паміж сабой і ўзгоркамі, ён вырашыў ляцець на вышыні сямісот.

Фаб'ен ахвяраваў вышынёй — гэтак ігрок ставіць на карту ўсё сваё багацце.

Самалёт трапіў у завіхрэнне, праваліўся ўніз і затрымцеў яшчэ мацней. Фаб'ен адчуў, што яму пагражае нябачны абвал. Яму ўявілася — машына паварочвае назад і вяртаецца ў свет ста тысяч зорак... Але Фаб'ен не мяняе курсу ні на адзін градус.

Фаб'ен узважае шанцы: магчыма, навальніца мае толькі мясцовы характар... Хутчэй за ўсё так, бо Трылью — бліжэйшы аэрапорт — паведаміў, што там неба захмарана на тры чвэрці. Значыць, у гэтай чорнай, непрагляднай, як бетон, масе яму прыйдзеца пражыць усяго нейкіх дваццаць хвілін. І ўсё-ткі пілот занепакоены. Падаўшыся ўлева, насустрач пругкаму ветру, ён намагаецца выглядзець хоць цьмяныя прабліскі, якія звычайна прабіваюць нават самую глухую цемру. Але зараз няма нават прабліскаў — толькі ледзь-ледзь прыкметна мяняецца шчытнасць мораку. Магчыма, яго проста ашуквае стомлены зрок.

Ён разгортвае запіску радыста:

«Дзе мы?»

Фаб'ен сам дорага даў бы за тое, каб гэта ведаць. Ён адказвае: «Не ведаю. Ідзём па кампасу праз навальніцу».

Ён зноў нахіляецца. Яго непакоіць пук выхлапнага полымя, які завіс на маторы, як агнявы букет; полымя такое бледнае, што, калі б раптам раз'яснілася, яно адразу б растварылася ў месячным святле; але ў гэтай цемрадзі нябыту яно ўбірае ў сябе ўвесь відочны свет. Пілот глядзіць, як вецер туга звівае языкі полымя, падобныя на вогненныя паходні.

Кожныя паўхвіліны Фаб'ен нахіляецца да прыбораў, каб праверыць гіраскоп і кампас. Ён ужо не асмельваецца болей уключаць чырвоныя лямпачкі: яны надоўга асляпляюць яго, але ад прыбораў з фас-

фарэсцыруючымі лічбамі ліецца бледнае зорнае ззянне. Тут, сярод стрэлак і лічбаў, пілот адчувае зманлівую бяспеку; такое пачуццё бывае ў чалавека ў каюце карабля, калі хвалі перакочваюцца цераз палубу. З гэткаю жаклівай няўмольнасцю на самалёт коціцца ноч і з ёю ўсё, што нясе яна ў сваім мораку: скалы, абломкі, узгоркі...

«Дзе мы?» — зноў пытаецца радыст.

Фаб'ен зноў нахіляецца ўлева і прадаўжае сваё змрочнае цікаванне. Ён ужо не ведае, колькі часу, колькі намаганняў спатрэбіцца, каб скінуць гэтыя змрочныя путы. Магчыма, ён увогуле ніколі не вызваліцца ад іх; ён паставіў сваё жыццё на карту — на гэты выпацканы і пакамечаны шматок паперы, які ён разгортвае і чытае соты раз у імкненні зачэрпнуць у ім надзею: «Трылью: неба захмарана на тры чвэрці, вецер заходні, слабы». Калі Трылью захмараны на тры чвэрці, то ў разрывах хмар можна будзе разглядзець яго агні. Калі толькі...

Гэтая кволая надзея прымушае Фаб'ена ляцець наперад, але сумненні не пакідаюць яго; ён сяк-так крэмнае запіску радысту: «Не ведаю, ці змагу прабіцца. Спытайцеся, ці па-ранейшаму пагодна за намі...»

Адказ засмучальны:

«Камадора перадае: вярнуцца сюды немагчыма. Бура».

Фаб'ен пачынае здагадвацца: надзвычайная бура, якая бушавала над Андыійскімі Кардыльерамі, перамяніла фронт і рушыла да мора. Раней чым Фаб'ен зможа дабрацца да гарадоў, на іх абрынецца цыклон.

«Даведайцеся пра надвор'е ў Сан-Антонію».

«Сан-Антонію адказвае: узнімаецца заходні вецер; на захадзе — бура. Неба амаль поўнаасцю зацягнута хмарами. У Сан-Антонію кепская чутнасць: шум. Я таксама чую кепска. Думаю, хутка буду змушаны зняць

антэну — перашкаджаюць разрады. Вы не намераны павярнуць? Якія вашы планы?»

«Пакіньце мяне ў спакоі. Запытайцеся пра надвор'е ў Байя-Бланка».

«Байя-Бланка адказвае: хвілін праз дваццаць з захаду на Байя-Бланку абрынецца моцная навальніца».

«Запытайцеся, што ў Трылью».

«Трылью адказвае: ураганны вецер трыццаць метраў у секунду, заходні; страшэнны лівень».

«Перадайце ў Буэнас-Айрэс: абложаны з усіх бакоў; фронт буры разгортваецца на тысячу кіламетраў; поўная страта бачнасці. Што нам рабіць?»

Для пілота гэтая ноч была бязмежная. Яна не вяла ні да порта (усе яны здаваліся недасягальнымі), ні да світання: праз гадзіну сорок хвілін скончыцца бензін. Рана ці позна, так нічога і не бачачы, яны рухнуць у прорву.

Калі б можна было дачакацца дня...

Світальная зара ўяўлялася Фаб'ену залатым пясчаным пляжам, да якога іх магло прыбіць пасля выпрабаванняў злавеснай ночы. Пад крылом самалёта ўзніклі б выратавальныя берагі раўнін. Мірная зямля несла б свае сонныя фермы, статкі, узгоркі. Усе тыя невядомыя прадметы, якія перакочваюцца зараз у мораку, імгненна набылі б бяскрыўдны выгляд. О, калі б толькі было можна — як бы памкнуўся ён насустрач дню!..

Ён падумаў: «Кола замкнулася». І што б ні адбылося — усё мусіць вырашыцца яшчэ да світання, у непрагляднай цемрадзі.

Толькі гэтак. А было ж, першыя гадзіны світання былі яму як гаючыя лекі...

Але цяпер няма чаго ўзірацца на ўсход, туды, дзе жыве сонца: паміж самалётам і сонцам пралеглі прадонныя глыбіні ночы; з іх — не выбрацца.

ХІІІ

— Паштовы з Асунсьёна ідзе добра. Гадзіны ў дзве прыбудзе. Але чакаецца сур'эзнае запазненне паштовага з Патагоніі; відаць, яму давядзецца нялёгка.

— Так, месце Рыўер.

— Не выключана, што мы адправім еўрапейскі самалёт, не чакаючы прылёту патагонскага. Вы атрымаеце распараджэнне, як толькі прыбудзе асунсьёнскі. Будзьце напаягатове.

Цяпер Рыўер перачытваў тэлеграмы, прынятыя ад паўночных аэрапортаў. Яны расцілалі перад еўрапейскім паштовым мясячную дарожку: «Неба чыстае, свеціць поўня, ветру няма». Горы Бразіліі, выразна акрэсленыя на зіхоткім небе, акулалі ў срэбныя хвалі мора свае зарослыя чорным лесам вяршыні. На гэты лес, не фарбуючы яго, нястомнай залевай ліліся мясячныя промні. І астравы — таксама чорныя, як абломкі пасля караблекрушэння на марской прастрані. І гэтая нястомная поўня на ўсім шляху — зіхоткі прамяністы ліхтар.

Калі Рыўер дазволіць адпраўленне, экіпаж еўрапейскага паштовага ўступіць у празрысты свет мяккага, праменнага ззяння. У свет, дзе нішто не пагражае парушыць раўнавагу паміж масамі цемры і святла. У свет, куды не пранікаюць нават ласкавыя дотыкі лёгкіх ветрыкаў, якія — варта ім толькі пасвяжэць — могуць за некалькі гадзін завалачы ўсё неба гнілымі хмарамі.

І ўсё-такі, глядзячы на гэтае ззянне, Рыўер вагаўся, быццам шукальнік золата на мяжы забароненага ўчастка. Тое, што тварылася зараз на поўдні, гучала абвінавачвальным прыгаворам Рыўеру, адзінаму абаронцу начных палётаў. Катастрофа ў Патагоніі можа настолькі ўмацаваць пазіцыі праціўнікаў, што, магчыма, яго перакананаць акажацца бяссільнай перад імі. Але пе-

ракананасць Рыўера засталася ранейшай; магчыма, гэтая драма — вынік нейкага праліку, але яна сведчыла толькі пра гэты прыватны пралік і ні пра што болей. «Магчыма, неабходна ўстанавіць назіральныя пункты і на захадзе... Трэба падумаць пра гэта. Як бы там ні было, у мяне ўсё тыя ж важкія прычыны стаяць на сваім; цяпер магчымасць няшчасных выпадкаў пачаўшыца: адна з прычын ужо выяўлена». Няўдачы гартуюць мужных. На жаль, з людзьмі даводзіцца весці гульню, у якой амаль не бярэцца ў разлік сапраўдны сэнс рэчаў. Выйгрыш альбо пройгрыш залежыць ад нейкіх чыста знешніх акалічнасцей. І ўяўная відавочнасць пройгрышу звязвае цябе па руках і нагах.

Рыўер пазваніў.

— Ад Байі-Бланкі па-ранейшаму няма радыёграм?

— Няма.

— Выклічце яе па тэлефоне.

Праз пяць хвілін ён дапытваўся:

— Чаму ад вас няма вестак?

— Мы не чуем самалёта.

— Маўчыць?

— Невядома. Скрозь навалыніцы. Нават калі ён нешта перадае, мы не чуем.

— А Трылью яго чуе?

— Мы самі не чуем Трылью.

— Пазваніце туды па тэлефоне.

— Спрабавалі: лінія пашкоджана.

— Якое ў вас надвор'е?

— Пагрозлівае. Маланкі на захадзе і поўдні. Вельмі душна.

— Які вецер?

— Пакуль слабы, але гэта не болей чым на дзесяць хвілін. Маланкі імкліва набліжаюцца.

Маўчанне.

— Байя-Бланка! Вы мяне чуеце? Добра. Пазваніце мне праз дзесяць хвілін.

І Рыўер пачаў гартаць тэлеграмы з паўднёвых аэрапортаў. Усе паведамлялі адно і тое ж: самалёт маўчыць. Некаторыя аэрадромы ўжо не адказвалі Буэнас-Айрэсу, і на карце расплывалася пляма знямелых раёнаў, дзе над невялікімі гарадкамі ўжо расшалеўся цыклон, дзе ўсе дзверы ўжо шчыльна замкнёны і кожны дом на цёмных вуліцах, нібы карабель, адрэзаны ад свету і згублены ў ночы. Толькі світанне прынясе ім вызваленне.

Але, схіліўшыся над картай, Рыўер усё яшчэ не траціў надзеі выявіць дзе-небудзь лапінку чыстага неба; ён звярнуўся па тэлеграфі да паліцыі больш трох дзесяткаў правінцыяльных гарадоў з пытаннем пра надвор'е, і адказы пачалі паступаць ужо. Кожная радыёстанцыя на лініі ў дзве тысячы кіламетраў атрымала загад: як толькі будуць злоўлены пазыўныя самалёта, неадкладна, за трыццаць секунд, далажыць пра гэта ў Буэнас-Айрэс, які ў адказ паведаміць для перадачы Фаб'ену, дзе ён зможа знайсці прытулак.

Пакоі зноў запаўняліся службоўцамі, якіх у гадзіне ночы выклікалі ў кантору. Нейкім таемным чынам даведаліся яны, што начныя палёты, магчыма, будуць прыпынены і што нават еўрапейскі паштовы цяпер будзе адпраўляцца толькі на золку. Яны ціха гаварылі пра Фаб'ена, пра цыклон,— але найбольш пра Рыўера. Яны ўгадвалі ягоную прысутнасць, адчувалі, што ён сядзіць тут, зусім побач, прыгнечаны ўраганам — гэтым варожым выпадам прыроды.

Раптам галасы змоўклі: на парозе ўзнік Рыўер — у паліто, у капелюшы, як заўсёды, нацягнутым па самыя вочы,— вечны вандроўнік. Ён спакойна падышоў да загадчыка бюро:

— Ужо дзесяць хвілін па першай, паперы еўрапейскага паштовага аформлены?

— Я... я думаў...

— Вам належыць не думаць, а выконваць.

Ён павярнуўся і, заклаўшы рукі за спіну, павольна падышоў да расчыненага акна.

Падбег службовец:

— Месье дырэктар, атрымана зусім мала адказаў. Паведамляюць, што ва ўнутраных раёнах пашкоджаны тэлеграфныя лініі...

— Добра.

У поўнай нерухомасці Рыўер узіраўся ў ноч.

Вось так, кожная новая вестка несла ў сабе пагрозы самалётам. Кожны горад, калі лініі сувязі яшчэ былі не зруйнаваны і ён меў магчымасць адказаць Буэнас-Айрэсу, паведамляў пра няўмольнае набліжэнне цыклону, нібы пра неспадзяванае варожае нашэсце. «Бура ідзе з глыбіні мацерыка, з Кардыльераў. Яна рухаецца да мора і змятае ўсё на сваім шляху...»

Зоркі здаваліся Рыўеру занадта бліскучымі, паветра — занадта волкім. Якая дзіўная ноч! Яна раптоўна пачынала падгніваць — падгніваць сляямі, як мякаць раскошнага з выгляду плода. Над Буэнас-Айрэсам яшчэ панавалі зоры, але гэта быў усяго толькі аазіс, прытым — недаўгавечны. Да таго ж гэты порт быў недасягальны для экіпажа. Грозная ноч, якая гніла пад подыхам ветру. Ноч, якую нялёгка перамагчы.

Дзесьці ў яе нетрах блукаў самалёт, і на ягоным борце — бездапаможныя, устрыжаныя людзі.

XIV

Жонка Фаб'ена пазваніла па тэлефоне.

У тыя ночы, калі Фаб'ен павінен быў вярнуцца, яна заўсёды вылічвала час палёту патагонскага паштовага: «Зараз ён вылятае з Трылью...» І зноў засынала. Трошкі пазней: «Цяпер ён ужо набліжаецца да Сан-Антонію, ён ужо бачыць агні...» Тады яна ўставала, рассоўвала шторы і азірала неба: «Гэтыя воблакі замінаюць яму...» Часам сярод хмар, як пастух, прагуль-

ваўся месяц. І маладая жанчына вярталася ў пасцель, супакоеная месяцам і зоркамі: іх тысячы, яны, як жывыя істоты, акружаюць яе мужа. А гадзіне ночы яна звычайна адчувала, што ён ужо блізка: «Ён нарэўна ўжо недалёка... Ён ужо бачыць Буэнас-Айрэс...» Тады яна зноў уставала, гатавала яму вячэру, гарачую каву: «Там, угары, так холадна...» Кожны раз яна сустракала Фаб'эна так, нібыта ён спусціўся са снегавых вяршынь: «Ты не замёрз?» — «Ніколёчкі!» — «Усё роўна, сагрэйся трошкі...» Да гадзіны з чвэрцю ў яе ўсё было гатова. Тады яна званіла.

І ў гэтую ноч яна спыталася, як заўсёды:

— Фаб'ен ужо прыязмліўся?

Сакратар, які падняў трубку, трошкі зніякавеў:

— Хто пытаецца?

— Сімона Фаб'ен.

— А! Хвілінку...

Не адважваючыся нічога сказаць, сакратар перадаў трубку загадчыку бюро.

— Хто гэта?

— Сімона Фаб'ен.

— А!.. Слухаю вас, мадам.

— Мой муж прыязмліўся?

Запала маўчанне, якое здалося ёй невытлумачальным, — пасля кароткі адказ:

— Не.

— Ён спазняецца?

— Так...

Зноў маўчанне.

— Так... спазняецца.

— Ах!..

Гэта быў уздых параненай плоці. Спазненне — дробязь... дробязь... Але калі яно зацягваецца...

— Ах... А калі ён павінен прыляцець?

— Калі ён павінен прыляцець? Мы... Мы не ведаем.

Цяпер перад ёю была сцяна. Яна чула толькі рэха сваіх пытанняў.

— Малю вас, адкажыце мне! Дзе ён зараз?..

— Дзе ён зараз? Хвіліначку...

Марудлівасць гэтых людзей прычыняла ёй боль. Там, за сцяной, нешта адбывалася.

Нарэшце яны адважыліся:

— Ён вылецеў з Камадора ў дзевятнаццаць трыццаць.

— А з таго часу?

— З таго часу?.. Вельмі спазняецца... Вельмі спазняецца з-за кепскага надвор'я...

— А! З-за кепскага надвор'я...

Якая несправядлівасць! І якая падступнасць — у гэтай поўні, у яе ціхамірным ззянні тут, над Буэнас-Айрэсам! Маладая жанчына раптоўна ўспомніла, што ад Камадора да Трылью ўсяго толькі гадзіны дзве лёту, не болей.

— І ён цэлых шэсць гадзін ляціць да Трылью?! Але ж пасылае ён вам радыётэлеграмы?!. Што ён кажа?

— Што ён кажа? Але ў такое надвор'е... Вы самі разумееце... Яго радыётэлеграмы да нас не даходзяць.

— У такое надвор'е!..

— Вось што, мадам, давайце дамовімся: мы абавязкова пазвонім вам, як толькі што-небудзь даедаемся.

— Ах, вы самі нічога не ведаеце...

— Усяго добрага, мадам...

— Не! Не! Я хачу гаварыць з дырэктарам!

— Месье дырэктар вельмі заняты, мадам, ён на нарадзе...

— Ах! Мне гэта ўсё роўна! Мне гэта абсалютна ўсё роўна! Я хачу гаварыць з ім!

Загадчык бюро выцер успацелы лоб.

— Адну хвілінку...

Ён расчыніў дзверы ў кабінет да Рыўера:

— З вамі хоча гаварыць мадам Фаб'ен.

«Вось яно,— падумаў Рыўер,— вось яно, тое, чаго я баяўся». На першы план драмы выступаюць пачуцці... Спачатку Рыўеру хацелася іх адвергнуць: матак і жанчын не дапускаюць у аперацыйную. І на караблі ў хвіліну небяспекі пачуцці павінны маўчаць. Хваляванне не памагае ратаваць... І ўсё ж ён згадзіўся:

— Злучыце яе са мной.

Ён пачуў далёкі голас, ціхі, дрыготкі, і адразу зразумеў, што не можа сказаць ёй праўды. Сысціся зараз у паядынку — хіба гэта хоць аднаму з іх прынесла б якую палёжку?

— Мадам, прашу вас, супакойцеся! У нашай справе так часта здараецца доўга чакаць вестак.

Ён наблізіўся да той мяжы, за якой уставала ўжо не бяда паасобнага, прыватнага чалавека — узнікла праблема дзеяння. Рыўеру процістаяла не жонка Фаб'ена, а зусім інакшае разуменне жыцця. Рыўер мог толькі слухаць і спачуваць гэтаму ціхаму голасу, гэтай песні — такой журботнай і такой варожай. Бо ні дзеянні, ні асабістае шчасце не могуць адмовіцца ад сваёй слушнасці: яны ворагі. Гэтая жанчына таксама выступала ад імя нейкага свету, які меў сваю выключную вартасць і свае правы. Ад імя свету, дзе гарыць лампа над сталом, дзе плоць прагне плоці, дзе жывуць надзеі, пяшчоты і ўспаміны. Яна патрабавала вярнуць ёй тое, што ёй належала, і яна мела рацыю. Ён, Рыўер, таксама меў рацыю, але ён не мог нічога супрацьпаставіць праўдзе гэтай жанчыны. У святле немудрагелістай сямейнай лампы яго ўласная праўда выглядала як нешта пачварнае і бесчалавечнае...

— Мадам...

Яна ўжо не слухала. Яму здавалася — яна рухнула ля самых яго ног, вычарпаўшы сілу сваіх слабых кулакоў у змаганні з гэтай глухой сцяной.

Неяк адзін інжынер сказаў Рыўеру, калі яны схіліліся разам над знявечаным, які ляжаў каля будаванага моста: «Ці варты гэты мост таго, каб дзеля яго быў знявечаны чалавечы твар?» Ніхто з сялян, для каго пракладалася дарога, для каго будаваўся гэты мост, не згадзіўся б — дзеля скарачэння шляху — так страшна пакалечыць чый-небудзь твар. І ўсё-такі масты будуюцца. Інжынер тады ж дадаў: «Грамадская карысць складаецца з сумы прыватных карысцей: і ні на чым іншым заснавана быць не можа». — «І ўсё-такі, — адказаў яму пазней Рыўер, — хоць чалавечая жыццё і даражэй усяго, але мы заўсёды дзейнічаем так, нібыта ў свеце існуе нешта яшчэ больш вартаснае, чым чалавечая жыццё... Але што?..»

І цяпер, калі Рыўер думаў пра экіпаж Фаб'ена, у яго сціскалася сэрца. Усякая дзейнасць — нават будаванне мастоў — руйнуе нечае шчасце; і Рыўер не мог не задаць сабе пытанне: «У імя чаго?»

«Гэтыя людзі, якім, магчыма, суджана сёння загінуць, маглі б жыць, жыць шчасліва, — думаў Рыўер. Ён бачыў твары, схіленыя перад залатымі алтарамі вечаровых лямпаў. — У імя чаго я адарваў іх ад хатняй утульнасці?» У імя чаго вырваў ён гэтых людзей са свету асабістага шчасця? І вось ён сам бурыць яго. Але ж рана ці позна — усё адно настане час, калі залатыя алтары знікаюць, як міражы ў пустыні. Старасць і смерць бураць іх яшчэ бязлітасней, чым ён, Рыўер. Магчыма, існуе нешта іншае, болей трывалае, і менавіта яно патрабуе ратунку? Магчыма, у імя гэтага боку чалавечага жыцця і шчыруе Рыўер? Інакш яго дзейнасць не мае ніякага сэнсу.

«Любіць, толькі любіць — які тупік!» Рыўер цьмяна ўсведамляў, што існуе нейкі іншы доўг, болей велічны, чым доўг любові. Дакладней, тут таксама справа была ў пяшчоце, але сама гэтая пяшчота была зу-

сім іншага характару. Яму прыгадаліся словы: «Задача ў тым, каб даць ім бяссмерце...» Дзе ён вычытаў гэта? «Унутры саміх сябе бяссмерця не знойдзеш». Перад ім узнік вобраз: храм у гонар бога Сонца, узведзены старажытнымі перуанскімі інкамі. Прамавугольныя камяні на вяршыні гары... А не было б іх — што засталася б ад магутнай некалі цывілізацыі, якая, быццам згрызоты сумлення, цяжарам гэтых камянёў гняце на сучаснага чалавека? «У імя якой суровай неабходнасці — альбо дзіўнай любові — важак старажытнага народа прымусіў натоўп сваіх падданных узвесці гэты храм на вяршыні і гэтым самым змусіў іх узвесці вечны помнік самім сабе?» І зноў Рыўер уявіў натоўпы абывацеляў правінцыяльных гарадкоў, якія марнуюць вечары ля сваіх танцпляцовак... «Гэты від шчасця — што конская збруя...» — падумаў ён. Важак старажытных народаў, магчыма, не ведаў спагады да людскіх пакут, але ён адчуваў бязмежную спагаду да чалавечай смяротнасці... Не смерці паасобных людзей — ён шкадаваў увесь род чалавечы, чыя доля — знікнуць пад акіянамі пяску. І ён змушаў свой народ узводзіць хоць бы камяні, перад якімі пустыня бяссільная.

XV

Можа, у гэтай паперчыне, складзенай у чатыры столкі,— паратунак... Сціснуўшы зубы, Фаб'ен разгортвае яе.

«Звязацца з Буэнас-Айрэсам немагчыма. Я нават не магу болей трымаць ключ — б'е токам у пальцы».

Раззлаваны, Фаб'ен хоча напісаць адказ, але варта яму хоць на момант адпусціць штурвал, як магутная хваля працінае цела: паветраныя токі прыўзнямаюць яго разам з пяццю тонамі металу і шпурляюць убок. Ён адмаўляецца ад спробы пісаць.

Яго рукі зноў ушчаперваюцца ў загрывак хваль і трохі сунімаюць іх.

Фаб'ен цяжка дышае. Калі бортрадыст, баючыся буры, зняў антэну, Фаб'ен наб'е яму морду — дайце прызямліцца!.. Любой цаной трэба звязацца з Буэнас-Айрэсам! Як быццам з Буэнас-Айрэса, аддаленага болей чым на паўтары тысячы кіламетраў, ім могуць кінуць выратавальную вяроўку сюды, у гэтую прорву. Ubачыць хоць бы агенчык, хоць бы трапяткое святло лямпы якой-небудзь карчомкі! Нават гэтае, па сутнасці, бескарыснае мігценне магло б цяпер паслужыць маяком: яно б гаварыла пра цвёрдую зямлю. Але агнёў няма, і Фаб'ен марыць хоць пра голас, пра адзінокі голас з таго свету, які, здаецца, перастаў ужо існаваць. Пілот узнімае кулак і махае ім у чырвоным святле кабіны: ён хоча перадаць гэтым жэстам таму, другому, які сядзіць ззаду, увесь трагізм іх становішча; але радыст, схілены над спустошанай прастранню, над паглынутымі гарадамі, над забітымі агнямі, не разумее яго.

Фаб'ен гатовы прыняць любую параду, толькі б гэты крык спагады дайшоў да яго! Ён думае: «Калі б мне загадалі: кружы на адным месцы, я кружыў бы... І калі б мне казалі: ідзі на поўдзень...» А дзесьці ж яны існавалі — апанаваныя спакоем зямлі, пяшчотна расхарошаныя агромністымі месячнымі ценямі. І над гэтымі землямі ўпэўнена ляцяць яго таварышы, і яны ведаюць, усё ведаюць пра тое, што знаходзіцца пад імі; ляцяць, схіліўшыся, як даследчыкі, над картамі, ляцяць, усемагутныя, пад аховай лямпаў, цудоўных, бы кветкі... А што вядома яму, апроч віроў, апроч ночы, якая з імкліваасцю горнага абвалу прэ насустрач самалёту свой шалёны чорны паток? Не могуць жа людзі пакінуць іх тут адных — сярод смерчаў і вогненых успышак!.. Не могуць. Фаб'ен абавязкова атры-

мае загад: — «Курс дзвесце сорок...» І ён ляжа на курс дзвесце сорок. Але ён — адзін.

Цяпер яму здаецца, што сама матэрыя ўзбунтавалася. Кожны раз, калі машына нырае ўніз, матор пачынае так моцна трэсці, што ўсю махіну самалёта ахоплівае гнеўны калатун. Фаб'ен выкладвае ўсе свае сілы, каб улагодзіць машыну; ён болей не ўзіраецца ў ноч, ён цяпер не зводзіць вачэй з гіраскопа, — усё роўна ўжо не адрозніць, дзе канчаецца чарноцце неба і пачынаецца чарноцце зямлі, — усё размываецца, усё зліваецца ў першабытным мораку. А стрэлкі прыбораў трымцяць усё мацней, і ўсё цяжэй сачыць за імі. Збиты з тропу іх паказаннямі, пілот ужо з цяжкасцю арыентуецца, ён страчвае вышыню і ўсё глыбей акунаецца ў зыбку цемрадзь.

Прыбор паказвае вышыню: пяцьсот метраў. Гэта вышыня ўзгоркаў. Пілоту мроіцца, што ўзгоркі коцяцца насустрач самалёту галавакружнымі хвалямі. Што ўсе гэтыя глыбы зямлі, самая дробная з якіх можа на друзачкі струшчыць самалёт, быццам сарваліся са сваіх прымацаванняў, адвінціліся і пачынаюць, як п'яныя, кружыцца вакол яго. Што вакол яго пачынаецца нейкі няўцямны танец, які ўсё мацней і мацней заціскае яго ў сваім коле.

І пілот прымае рашэнне. Ён пасадзіць самалёт любдзе, з рызыкай расплюшчыць яго аб зямлю. І, прынамсі, каб хоць унікнуць сутыкнення з узгоркамі, ён выпускае ў ноч адзіную асвятляльную ракету. Ракета ўспыхвае, узвіраецца ўгору, апісвае круг і, асвятляюшы гладкую раўніну, гасне: пад самалётам — мора.

Маланкай мільгае думка: «Прапаў. Нават пры праўцы на сорок градусаў мяне аднесла. Гэта цыклон. Дзе ж зямля?» Фаб'ен паварочвае на захад. Ён думае: «А вось цяпер, без ракеты, я разаб'юся». Рана ці позна, гэта павінна было здарыцца. А яго таварыш там, ззаду... «Ён зняў антэну — безумоўна». Але Фаб'ен

болей не злуе на яго. Дастаткова яму, пілоту, проста расхіліць рукі, і жыццё іх адразу ж рассыплецца жменькай тлену. Фаб'ен трымае ў руках два жывыя гулкія сэрцы — таварышава і сваё... І раптам ён пахоаецца ўласных рук.

Паветраныя токі б'юць па самалёце, як таран; каб паслабіць скалананне штурвала, якое можа абарваць тросы кіравання, ён штомоцы трымаў рукамі штурвал. І ні на секунду не выпускаў яго. А цяпер ён раптам перастае адчуваць свае зняможаныя рукі. Ён спрабуе паварушыць пальцамі, каб пераканацца, што яны яшчэ слухаюцца яго. Рукі заканчваюцца не пальцамі, а нечым чужым, нейкімі вялымі і нячулымі адросткамі. «Трэба штосілы ўяўляць, што я сціскаю пальцы...» Але ён не ведае, ці дасягне гэтая думка да яго рук. Скалананні штурвала Фаб'ен адчувае цяпер толькі праз боль у плячах: «Штурвал выслізгне ад мяне. Рукі расчэпацца...» Але ён жахаецца гэтай думкі; яму здаецца, што на гэты раз рукі могуць паддацца таемнай сіле ўяўлення, што пальцы павольна расціскаюцца ў цемрыве — гатовыя здрадзіць.

Фаб'ен мог бы яшчэ змагацца, мог бы зноў і зноў выпрабаваць свой шанц: лёс — як знешняя сіла — не існуе. Але існуе нейкі ўнутраны лёс: наступае хвіліна, калі чалавек знячэўку адчувае сваю ўразлівасць, і тады памылкі зацягваюць яго, як галавакружэнне.

І раптам, менавіта ў адну з такіх хвілін, навальнічныя хмары неспадзявана разамкнуліся, і ў іх разрыве, прама над галавой, заззяла, быццам смяротная прынада на дне пасткі, жменька зорак.

Ён зразумеў, што гэта пастка: бачыш у шчылінку тры зоркі, ірванешся да іх, а потым ужо не можаш спусціцца, — і грызі цяпер свае зоркі...

Але пілот гэтак згаладаўся па святлу, што не ўстояў перад спакусай.

XVI

Ён падняўся. Цяпер дзякуючы зорным арыенцірам стала трошкі лягчэй спраўляцца з гайданкай. Прамяністы магніт зор прыцягвае да сябе. Пілот знясілеў у доўгай пагоні за святлом! Ён цяпер нізавошта не пойдзе ўпrockі ад самай цьмянай іскрынкі. Агеньчык якой-небудзь карчмы здаўся б Фаб'ену зараз гэткам скарбам, што ён да скону кружыўся б вакол гэтага жаданага знака.

І вось ён узносіцца да светлых палёў.

Паднімаецца паволі, па спіралі, быццам узбіраючыся ўгору па шахце студні, якая адразу ж замыкаецца пад ім. І з цягам таго, як Фаб'ен паднімаецца, хмары страчваюць свой брудны колер, яны плывуць насустрэч, як хвалі, і робяцца ўсё чысцейшыя, усё бялейшыя. І вось Фаб'ен вырываецца з воблачнасці.

Ён бясконца ўражаны, аслеплены неспадзяванымі патокамі святла. Ён змушаны на некалькі секунд заплюшчыць вочы. Ён ніколі не паверыў бы, што начныя аблогі могуць быць такія асляпляльна яркія. Поўня і бляск мноства сузор'яў ператварылі іх у прамяністыя хвалі.

Адным рыўком вынырнуўшы з хмар, самалёт у той жа міг апынуўся ў царстве неймавернага спакою. Сюды не даходзіла ніводная хвалечка. Нібы лодка, што прамінула мол, самалёт зайшоў у прытульныя воды. Ён быццам кідае якар у неведомым куточку мора, у лагоднай бухце зачараваных астравоў. Унізе, пад самалётам, шалее ўраган; там зусім іншы свет, тоўшча ў тры тысячы метраў, працятая шквальнымі вятрамі, вадзянымі смерчамі, маланкамі; але гэты свет урагану абарочвае да зор твар з крышталю і снегу.

Фаб'ену мроіцца, што ён дасягнуў прыстворку раю: усё заззяла — рукі, адзенне, крылы самалёта. Святло зыходзіць не ад зор, яно плешча знізу, яно навокал, яно крынічыць з гэтых белых гурбаў.

Хмары, якія пластаюцца пад самалётам, люструюць увесь снежны бляск, атрыманы імі ад поўні. Яны зіхацяць, прамяняцца і справа і злева, высокія, як вежы. Экіпаж купаецца ў малочнай плыні святла. Абярнуўшыся, Фаб'ен бачыць, як усміхаецца бортрадыст.

— Гэта ўжо лепш! — крычыць радыст.

Але ягоны голас патанае ў шуме палёту, і адзінай сувязю паміж імі застаюцца ўсмешкі. «Я сапраўды з глузду з'ехаў,— думае Фаб'ен,— я ўсміхаюся... А мы ж прапалі».

Але ўсё-такі тысячы цёмных рук выпусцілі іх. З Фаб'ена знялі вяроўкі, як з вязня, якому дазволена трохкі пагуляць у самоце сярод кветак.

«Занадта хораша»,— думае Фаб'ен. Ён блукае паміж зор, якія насыпаны густа, як залатыя манеты скарбу; ён блукае ў свеце, дзе, апрача яго, Фаб'ена, і яго таварыша, няма ніводнай жывой істоты. Бы той злодзей з даўняй казкі, яны замураваны ў скарбніцу, з якой ім ужо ніколі не выбрацца. Яны блукаюць сярод ледзяных россыпаў каштоўнага камення — бязмежна багатыя, але прыгавораныя.

XVII

Адзін з радыётэлеграфістаў патагонскага аэрадрома Камадора Рывадавія зрабіў раптам рэзкі рух рукой, і адразу ўсе тыя, хто, пакутуючы ад бяссілля, нес гэтай ноччу вахту на радыёстанцыі, абступілі яго, схіліліся над яго сталом.

Яны схіліліся над ярка асветленым лістком чыстай паперы. Рука радыста яшчэ вагалася ў нерашучасці, яна яшчэ трымала ў палоне заповітных літар, але пальцы ўжо трымцелі, аловак пакалыхваўся.

— Навальніца?

Ён кінуў. Трэск разрадаў перашкаджаў яму.

Вось радыст накрэсліў некалькі неразборлівых значкоў. Потым словы. І ўжо можна разабраць тэкст:

«Блакiраваны над ураганам, вышыня тры тысячы восемсот. Ідзём прама на захад, углыб мацерыка, бо нас аднесла да мора. Пад намі суцэльная воблачнасць. Не ведаем, над морам мы яшчэ ці не. Паведамiце, як глыбока распаўсюдзілася бура».

Каб перадаць гэтую радыёграму ў Буэнас-Айрэс, давялося з-за навальніцы перадаваць яе па ланцужку, ад станцыі да станцыі. Пасланне прабіралася ў начы, як вартаўнічы агонь ад вышкі да вышкі.

Буэнас-Айрэс распарадзіўся адказаць:

— Бура над усім мацерыком. Колькі ў вас заста-лося бензіну?

— На паўгадзіны.

І гэтая фраза — ад дзяжурнага да дзяжурнага — дасягнула Буэнас-Айрэса.

Экіпаж быў прыгавораны: меней чым праз трыццаць хвілін ён нырне ў цыклон, які панясе яго да зямлі.

XVIII

А Рыўер у роздуме. Болей не застаецца ніякай надзеі: экіпаж загіне дзесьці ў начы.

Рыўеру прыгадваецца адно відовішча, якое страшэнна ўразіла яго ў дзяцінстве: з сажалкі спускалі ваду, каб знайсці цела тапельца... І экіпаж таксама не будзе знойдзены да той пары, пакуль не схлыне з зямлі гэты акіян цемрадзі, пакуль зноў не акрэсляцца ў дзённым святле пяскі, даліны, жытнёвыя нівы. Магчыма, простыя сяляне напаткаюць двух дзяцей, што будуць як быццам спаць, прыкрыўшы твар рукамі, у травах і золаце мірнага дня. Але яны мёртвыя — ноч ужо заспала іх.

Рыўер думае пра скарбы, пахаваныя ў глыбінях

ночы, як у казачных морах... Начныя яблыні прагна чакаюць зары, чакаюць усім сваім цветам, якому яшчэ не давялося раскрыцца. Ноч багатая, поўная водараў, сонных ягнят, поўная кветак, яшчэ пазбаўленых фарбаў.

Плодныя нівы, волкія гаі, росныя лугі паволі ўстануць насустрач зары. Але сярод узгоркаў, цяпер зусім бяскрыўдных, сярод лугоў і ягнят, сярод усёй гэтай лагоды свету застануцца ляжаць, як у абдымках сну, двое дзяцей. І нейкі драбок відочнага свету лёгкім струменьчыкам перальцеца ў іншы свет.

Рыўер ведае жонку Фаб'ена, турботлівую і ласкавую: ёй дазволілі толькі дакрануцца да каханьня — гэтак ненадоўга даюць забаўку беднаму дзіцяці.

Рыўер думае пра руку Фаб'ена, якая пакуль — ёй засталіся лічаныя хвіліны — трымае штурвал, трымае свой лёс. Пра руку, якая ўмела песціць. Пра руку, якая датыкалася да грудзей і выклікала ў іх хваляванне, як рука бога. Пра руку, якая датыкаецца да твару, і твар пераменьваецца. Пра цудатворную руку.

Фаб'ен ляціць зараз над начной раскошай воблачных мораў, але пад гэтымі морамі — вечнасць. Ён заблудзіўся сярод сузор'яў. Ён адзіны жыхар зор. Ён пакуль яшчэ трымае свет у сваіх руках, закалыхвае яго ля сваіх грудзей. Фаб'ен сціскае штурвал, у якім заключаны для яго груз чалавечых багаццяў, і ў распачы нясе ад зоркі да зоркі бескарысны скарб, які неўзбаве ён будзе змушаны выпусціць з рук...

Рыўер думае, што адна радыёстанцыя яшчэ слухае Фаб'ена. Толькі адна музычная хваля, поўная мінорных пераліваў, яшчэ звязвае Фаб'ена са светам. Не скарга. Не крык. Не, самы чысты з гукаў, якія калі-небудзь нараджаў адчай.

Рабіно парушыў самоту Рыўера:

— Месье дырэктар, я падумаў... Можа, варта ўсё-такі паспрабаваць...

У Рабіно не мелася ніякіх прапаноў; ён проста хацеў засведчыць сваю добрую волю. Ён быў бы шчаслівы знайсці нейкае выйсце, і ён шукаў яго як разгадку рэбуса. Але звычайна выходзіла так, што Рыўер і слухаць не хацеў інспектарскіх меркаванняў. «Ці бачыце, Рабіно, у жыцці няма гатовых рашэнняў. Але ёсць дзейныя сілы. Іх трэба стварыць, тады з'явіцца і рашэнні». І Рабіно мусіў абмежавацца ролю творцы дзейнай сілы сярод саслоўя механікаў. Сілы, вартай жалю, якая аберагала ад іржаўчыны ўтулкі вінтоў.

А перад падзеямі цяперашняй ночы Рабіно апынуўся бяззбройны. Яго інспектарскае званне не давала яму, аказваецца, ніякай улады над бурамі і над прывідным экіпажам, які, сапраўды, змагаўся цяпер ужо зусім не дзеля прэміі за дакладнасць — экіпаж цяпер імкнуўся пазбегнуць таго адзінага спагнання, якое знімала ўсе спагнанні, накладзеныя інспектарам Рабіно, — пазбегнуць смерці.

І нікому не патрэбны Рабіно бязмэтна туляўся з пакоя ў пакой.

Жонка Фаб'ена папрасіла далажыць пра яе. У пакутлівай трывозе сядзела яна ў пакоі сакратароў і чакала, калі Рыўер прыме яе. Сакратары потайкам паглядвалі на яе. Гэта бянтэжыла яе, яна баязліва азіралася. Усё тут здавалася ёй варожым: і гэтыя людзі, якія, быццам пераступіўшы цераз труп, прадаўжалі займацца сваімі справамі, і гэтыя папкі, дзе ад чалавечага жыцця, ад чалавечых пакут застаўся толькі радок чэрствых лічбаў. Яна спрабавала адшукаць хоць што-небудзь, што сказала б ёй пра Фаб'ена. Дома ўсё

крычала пра яго адсутнасць: расцеленая пасцель, прыгатаваная кава, букет кветак... Тут жа яна не знаходзіла ніводнай прыкметы. Тут усё было чужое і спагадзе, і сяброўству, і ўспамінам. Яна пачула адну толькі фразу — пры ёй стараліся гаварыць ціха,— пачула, як вылаяўся службовец, які настойліва патрабаваў нейкі вопіс: «...вопіс дынама-машына, чорт пабяры, якія мы паслалі ў Сантас!» Сімона паглядзела на гэтага чалавека з бясконцым здзіўленнем. Потым перавяла позірк на сцяну, дзе вісела карта. Вусны яе ледзь прыкметна трымцелі.

Ёй было няёмка; яна здагадвалася, што ўвасабляе тут праўду, варожую гэтаму свету. Сімона ўжо амаль калялася, што прыйшла сюды, ёй хацелася схавацца дзе-небудзь, і з боязі апынуцца занадта навідавоку яна старалася не кашлянуць, не заплакаць. Яна ўсведамляла сваю чужароднасць, недарэчнасць, быццам была голая.

Але яе праўда была такая моцная, што беглыя погляды сакратароў зноў і зноў вярталіся да яе твару і чыталі на ім гэтую праўду. Гэтая жанчына была надзвычайнай прыгажосці. Яна напамінала людзям, што існуе ён, заповітны свет шчасця. Напамінала, наколькі велічны той свет, на які міжволі робіць замах кожны, хто прысвяціў сябе дзеянню. Адчуваючы на сабе столькі поглядаў, Сімона заплюшчыла вочы. Яна напамінала людзям, які велічны спакой, самі таго не ведаючы, могуць яны скасаваць.

Рыўер прыняў яе.

Яна прыйшла, каб нясмела абараняць свае кветкі, сваю прыгатаваную каву, сваё юнае цела. У гэтым кабінце, яшчэ халаднейшым, чым астатнія пакоі, яе вусны зноў затрымцелі. Сімона зразумела, што не здолее вытлумачыць сваёй праўды ў гэтым чужым ёй свеце. Усё, што паўставала ў ёй: яе гарачае, як у дзікункі, каханне, яе шчыравернасць — усё гэта маг-

ло паказацца тут мізэрным, эгаістычным. Яна гатова была ўцячы.

— Я перашкодзіла вам?..

— Вы не перашкодзілі мне, мадам,— адказаў Рыўер.— Але, на жаль, мадам, нам з вамі застаецца толькі адно — чакаць.

Яна ледзь прыкметна паціснула плячыма, і Рыўер зразумеў сэнс гэтага руху: «Навошта мне тады лямпа, і прыгатаваная вячэра, і кветкі — усё, што чакае мяне дома...» Адна маладая маці аднойчы прызналася Рыўеру: «Да мяне дагэтуль не даходзіць, што маё дзіця памерла... Пра гэта жорстка напамінаюць усялякія дробязі: раптам трапляецца на вочы што-небудзь з яго апраткі... Прачынаешся ноччу, і сэрца залівае такая пяшчота,— пяшчота, анікому не патрэбная, як маё малако...» Вось і гэтая жанчына пачне заўтра з такой цяжкасцю звычайна са смерцю Фаб'ена, выяўляючы яе ў кожным сваім — цяпер марным — руху, у кожнай звычайнай рэчы. Фаб'ен будзе спакваля пакідаць іх дом.

Рыўер затойваў глыбокае шкадаванне.

— Мадам...

Маладая жанчына пакідала кабінет, выходзіла з амаль прыніжанай усмешкай — не здагадваючыся пра сваю ўласную сілу.

Рыўер цяжка апусціўся ў крэсла.

«Але яна памагае мне выявіць тое, што я шукаў...»

Рассеяна паляпваў ён па стосе тэлеграм з паведамленнямі пра надвор'е над паўночнымі аэрадромамі і думаў:

«Мы патрабуем бяссмерця; але нам невыносна бацьчыць, як учынкі і рэчы раптоўна трацяць свой сэнс. Тады выяўляецца пустэча, якая атачае нас...»

Яго погляд упаў на тэлеграму.

«Вось такія шляхамі і праточваецца да нас

смерць: праз гэтыя данясенні, якія страцілі цяпер усялякі сэнс...»

Ён паглядзеў на Рабіно. Гэты недалёкі і бескарысны цяпер дзяцюк таксама страціў усялякі сэнс. Рыўер кінуў яму амаль груба:

— Вам што, я асабіста павінен знайсці занятак?

Рыўер штурхнуў дзверы, якія вялі ў пакой сакратароў, і знікненне Фаб'ена стала яму відавочным, уразіла яго: ён убачыў тыя адметы, якіх не здолела заўважыць мадам Фаб'ен. На насценнай дыяграме, у графе абсталявання, якое падлягае спісанню, ужо значылася картачка РБ-903 — самалёт Фаб'ена.

Службоўцы, якія рыхтавалі паперы для еўрапейскага паштовага, ведаючы, што вылет затрымліваецца, працавалі без асаблівага імпэту. Званілі з пасадачнай пляцоўкі — патрабавалі інструкцый для каманд, чыё дзяжурства зрабілася цяпер бязмэтнае. Усе жыццёвыя функцыі былі як замарожаныя. «Вось яна, смерць!» — падумаў Рыўер. Справа ягонага жыцця лягла ў дрэйф, быццам паруснік, спасцігнуты штyleм у адкрытым моры.

Ён пачуў голас Рабіно:

— Месье дырэктар... Яны жанатыя ўсяго паўтара месяца...

— Ідзіце працаваць.

Рыўер усё яшчэ глядзеў на сакратароў і бачыў за імі падсобнікаў, механікаў, пілотаў — усіх, хто сваёй верай стваральнікаў памагаў яму ў ягонай працы. Ён падумаў пра невялікія пасяленні далёкага мінулага. Пачуўшы пра «Астравы», іх жыхары пабудавалі карабель. І загрузілі яго сваімі надзеямі. Каб усе ўбачылі, як іх надзеі ўзнімаюць ветразі ў моры. І людзі выраслі, вырваліся з уласнай турмы — карабель прынёс ім вызваленне. «Сама па сабе мэта, магчыма, нічога не апраўдвае, але дзейнасць вызваляе нас ад смерці. Дзя-

куючы свайму караблю гэтыя людзі набылі бясперце».

І калі Рыўер верне тэлеграмам іх сапраўдны сэнс, калі ён верне камандам іх занепакоеную нецярпліваць, а пілотам — поўную драматызму мэту — гэта будзе бітвай Рыўера са смерцю. Ягоная справа зноў напоўніцца жыццём, як напаўняюцца свежым ветрам ветразі караблёў у адкрытым моры.

XX

Камадора-Рывадавія больш нічога не чуе, але праз дваццаць хвілін Байя-Бланка, размешчаная ад Камадора за тысячу кіламетраў, ловіць пасланне:

«Спускаемса. Уваходзім у хмары...»

Потым — два словы з цьмянага тэксту даходзяць да радыёстанцыі Трылью:

«...нічога не відно...»

Такія ўжо яны, кароткія хвалі. Там іх зловіш, тут нічога не чутна. Потым знячэўку ўсё мяняецца без усялякай прычыны. І экіпаж, які ляціць невядома дзе, узнікае перад жывымі так, быццам ён існуе па-за прасторай і часам, і словы, якія праступаюць на белых лістках ля апаратаў радыёстанцыі, напісаны ўжо рукой прывідаў.

Скончыўся бензін? Ці перад немінучай аварыяй пілот вырашыў зрабіць апошнюю стаўку: сесці на зямлю, не разбіўшыся аб яе?

Голас Буэнас-Айрэса загадвае Трылью:

«Запытайцеся ў яго пра гэта».

Апаратная радыёстанцыі нагадвае лабараторыю: нікель, медзь, манометры, сець правадоў. Дзяжурныя радысты ў белых халатах маўкліва схіліліся над сталамі, і здаецца, што яны праводзяць нейкі дослед.

Чуйнымі пальцамі дакранаюцца радысты да прыбораў: яны вядуць разведку магнітнага неба, быццам намацаваюць чароўнай палачкай залатую жылу.

— Не адказвае?

— Не адказвае.

Магчыма, ім удасца пачуць гук, які стаў бы прыкметай жыцця. Калі самалёт і яго бартавыя агні зноў паднімуцца да зор, магчыма, удасца пачуць, як спявае гэтая зорка... Цякуць секунды. Яны цякуць, як кроў. Ці яшчэ працягваецца палёт? Кожная секунда незваротна забірае з сабою нейкі драбок надзеі. І пачынае здавацца, што час, які зыходзіць, — знішчальная сіла. Час траціць дваццаць стагоддзяў на тое, каб пратачыць сабе шлях праз граніт і абярнуць храм у кучу друзу; цяпер гэтыя вякі руйнавання ўмясціліся ў секунды, і кожная секунда пагражае стаць апошнім для экіпажа.

Кожная секунда нешта незваротна забірае з сабой. Забірае голас Фаб'ена, смех Фаб'ена, яго ўсмешку. Усё пашыраецца ўлада маўчання. Яно наліваецца цяжарам, навальваецца на экіпаж, як тоўшча акіяна.

Нехта кажа:

— Гадзіна сорак. Бензін увесь. Не можа быць, каб яны яшчэ ляцелі.

Запаноўвае цішыня.

На вуснах нейкі горкі, непрыемны прысмак, як у канцы доўгай дарогі. Адбылося нешта невядомае, нешта такое, што выклікае цьмянае пачуццё агіды. Сярод усіх гэтых нікеляваных дэталяў, сярод гэтых медных артэрыяў адчуваецца той жа смутак, які пануе над зруйнаванымі заводамі. Абсталяванне выглядае цяжкім, бескарысным, непатрэбным: награвашчанне мёртвага галля.

Застаецца чакаць дня.

Праз некалькі гадзін Аргенціна ўсплыве з прадоння насустрач дню, і людзі застаюцца на сваіх месцах,

як на пясчаным беразе, назіраючы, як паволі выступае з вады невад. І што ў ім — невядома...

Рыўер у сваім кабінце адчувае тую горкую спустошанасць, якую спазнаеш толькі ў час вялікіх бедстваў, калі лёс вызваляе чалавека ад неабходнасці прымаць нейкае рашэнне. Ён падняў на ногі ўсю паліцыю. Болей ён нічога не можа зрабіць. Толькі чакаць.

Але парадак павінен панаваць у доме нябожчыка. Рыўер робіць знак Рабіно:

— Дайце тэлеграну паўночным аэрадромам: «Прадбачыцца сур'ёзнае спазненне патагонскага паштовага. Каб занадта не затрымліваць паштовы на Еўропу, патагонскую пошту адправім з наступным еўрапейскім».

Злёгка горбячыся, Рыўер схляецца над сталом. Потым з намаганнем прымушае сябе ўспомніць нешта важнае... Ага, вось што. І, каб не забыцца, аклікае:

— Рабіно.

— Слухаю, месье Рыўер.

— Падрыхтуйце праект загада. Пілотам забараняецца перавышаць тысячу дзевяцьсот абаротаў: яны калечаць мне маторы.

— Добра, месье Рыўер.

Рыўер горбіцца яшчэ мацней. Найлепей бы цяпер пабыць аднаму.

— Ідзіце, Рабіно. Ідзіце, дружа...

Інсpektара Рабіно жахае такая раўнадушнасць.

XXI

Рабіно задуменна туляўся па канторы. Жыццё кампаніі прыпынілася: начное адпраўленне паштовага, які звычайна адлятаў у другой гадзіне, відаць, адкладзена, і самалёт вылеціць толькі на золку. Службоўцы з пахмурнымі тварамі яшчэ дзяжурылі, але іхняе дзяжурства было бязмэтнае. З паўночных аэрапортаў ме-

тэазводкі яшчэ паступалі са звычайнай рэгулярнасцю, але ўсе гэтыя словы пра «чыстае неба», пра «поўню» і «выключную бязветранасць» выклікалі цяпер толькі ўяўленне пра нейкае мёртвае царства. Месячная, камяністая пустыня.

Бязмэтна гартаючы папку з паперамі, над якімі карпеў загадчык бюро, Рабіно раптам заўважыў, што той стаіць перад ім з дзёрзка-паважлівым выглядам — чакаючы, калі яму вернуць, нарэшце, ягоную папку. Здавалася, ён гаварыў: «Прабачце, вядома, але ж гэта ўсё-такі мае паперы...» Такія паводзіны збянтэжылі інспектара; але ён не знайшоўся што сказаць і раздражнёна працягнуў яму папку. Загадчык бюро вярнуўся на сваё месца з падкрэсленай годнасцю. «Трэба было паслаць яго да д'ябла», — падумаў Рабіно. І ён паважна зрабіў некалькі крокаў па пакоі, думаючы пра драматычныя падзеі ночы. Гэтая драма выкліча нападкі на Рыўера і на ўсю яго палітыку. Рабіно пакутаваў удвая — і за Фаб'ена, і за Рыўера.

Потым перад яго вачыма ўзнік воблік Рыўера, які самотна сядзеў у сваім кабінце, Рыўера, які сказаў яму: «Мой дружа...» Ніколі яшчэ чалавек не меў такой патрэбы ў падтрымцы. Рабіно ад усяго сэрца пашкадаваў Рыўера. У думках ён перабіраў цьмяныя фразы, прызначаныя для спагады і суцяшэння. Яго ахапіла парыванне, якое здалася яму цудоўным. Рабіно ціха пастукаў у дзверы. Адказу не было. Не адважваючыся парушыць цішыню гучнейшым стукам, ён расчыніў дзверы. Рыўер быў у кабінце. Упершыню Рабіно ўваходзіў у гэты кабінет амаль непасрэдна, ледзьве не па-сяброўску; яму ўяўлялася, што ён сяражант, які пад кулямі ідзе за сваім параненым генералам, не пакідае яго ні на крок у час разгрому і, як брат, адпраўляецца разам з ім у выгнанне. Здавалася, Рабіно хацеў сказаць: «Што б ні здарылася, я заўжды з вамі».

Рыўер маўчаў і, угнуўшы галаву, глядзеў на свае рукі. І Рабіно, стоячы перад ім, не смеў загаварыць. Леў, нават павержаны, бянтэжыў яго. Інспектар падшукваў высокія словы, якія найлепей здолелі б выказаць ягоную шчыравернасць, але кожны раз, узнімаючы вочы, ён бачыў перад сабой схіленую галаву, сівыя валасы, горка — о, як горка! — сціснутыя вусны. Нарэшце ён адважыўся:

— Месье дырэктар...

Рыўер падняў галаву і паглядзеў на яго. Ён ачнуўся з такой глыбокай задумы, вярнуўся з такой далечы, што, відаць, нават не заўважыў прысутнасці Рабіно. І нікому ніколі не дазнацца, пра што ён думаў, што адчуваў, якая журба апанавала яго сэрца... Рыўер глядзеў на Рабіно доўгім позіркам, нібы на жывога сведку нейкіх падзей. Рабіно зніякавеў. І чым даўжэй глядзеў на яго Рыўер, тым выразней праяўлялася на яго вуснах няўцямная для Рабіно іронія. Чым даўжэй глядзеў на яго Рыўер, тым мацней чырванеў Рабіно. Рыўеру ўсё болей здавалася, што Рабіно з яго кранальнай добрай воляй, але, на жаль, з неабдуманымі намерамі прыйшоў сюды жывым сведчаннем чалавечага глупства.

Сумненне апанавала Рабіно. Сяржант, генерал, кулі — усё было недарэчнасць. Ён не разумеў, што адбываецца. Рыўер не адводзіў ад яго вачэй. І Рабіно мімаволі нават зыначыў позу, выцягнуў руку з левай кішэні. Рыўер не адводзіў ад яго вачэй. Тады, у неймаверным замяшанні, сам не ведаючы чаму, Рабіно вымавіў:

— Я прыйшоў па распараджэнні.

Рыўер дастаў гадзіннік і проста сказаў:

— Дзве гадзіны. Паштовы з Асунсьёна прыямліцца ў дзве дзесяць. Загадайце даць адпраўленне еўрапейскаму паштоваму ў дзве пятнаццаць.

І Рабіно разнёс па канторы ўразлівую вестку: нач-

ныя палёты не адменены. Ён звярнуўся да загадчыка бюро:

— Прынясіце мне тую папку, я праверу яе.

Калі загадчык бюро падышоў да яго, Рабіно сказаў:

— Чакайце.

І загадчык бюро чакаў.

XXII

Паштовы з Асунсьёна даў сігнал: «Іду на па-садку».

Нават у самыя горкія хвіліны гэтай ночы Рыўер не пераставаў сачыць па тэлеграмах за пасяховым лётам асунсьёнскага самалёта. Гэта было для Рыўера як бы рэваншам за паражэнне, доказам ягонай слушнасці. Тэлеграмы пра гэты шчаслівы палёт былі вестунамі тысячаў іншых наступных шчаслівых палётаў. «Не штоночы ж лютуюць цыклоны»,— думаў Рыўер. І яшчэ: «Шлях пракладзены — зварочваць нельга».

Спускаючыся з Парагвая па ступеньках аэрадромаў, быццам выходзячы з дзівоснага саду, багатага кветкамі, нізкімі дамкамі і павольнымі рэчкамі, самалёт слізгаў па-за межамі цыклону, і хмары не знішчылі на ягоным шляху ніводнай зоркі. Дзевяць пасажыраў, захутаных у дарожныя пледы, прыціскаліся лбамі да акенцаў, быццам да вітрын з каштоўнасцямі: маленькія аргенцінскія гарадкі перабіралі ўжо ў змроку свае залатыя ружанцы ў пяшчотным бляску зола-та гарадоў. Уперадзе пілот падтрымліваў сваімі рукамі каштоўны груз чалавечых жыццяў, і ў яго вялікіх, шырока расплюшчаных вачах казапаса люстравалася поўня. Буэнас-Айрэс ужо заліваў далягляд ружовым заравам, гатовы зазяць усімі сваімі камянямі, як той казачны скарб. Пальцы радыста выстуквалі апошнія тэлеграмы — быццам пасылалі фінальныя гукі вя-

лікай санаты, якую ён весела адбарабаніў у небе, мелодыя якой так цешыла Рыўера; потым радыст прыняў антэну, злёгка пацягнуўся, пазяхнуў і ўсміхнуўся: прыбылі!

Прыязмліўшыся, лётчык убачыў пілота еўрапейскага паштовага; той стаяў, засунуўшы рукі ў кішэні і прываліўшыся спіной да свайго самалёта.

— Гэта ты павязеш пошту далей?

— Я.

— Патагонцаў ужо тут?

— Яго ўжо і не чакаюць. Згінуў. Надвор'е добрае?

— Выдатна. Дык што, Фаб'ен згінуў?

Яны не сталі шмат гаварыць на гэтую тэму. Адчуванне вялікага братэрства пазбаўляла іх ад неабходнасці казаць гучныя словы.

Мяхі з асунсьёнскай транзітнай поштай перагружаліся ў еўрапейскі самалёт; пілот, па-ранейшаму нерухомы, закінуўшы галаву і прыпёршыся патыліцай да кабіны, глядзеў на зоры. Ён адчуваў, як у ім нараджаецца магутная сіла, як яго запаланне магутная радасць.

— Пагрузілі? — спытаўся нехта. — У такім разе — кантакт!

Пілот не варушыўся. Запусцілі матор. Плячыма, прыціснутымі да самалёта, пілот адчуў, што самалёт ажыў. Нарэшце, пасля столькіх супярэчлівых вестак — ляцім... не ляцім... — пілот мог быць спакойны. Яго рот прыадкрыўся, і ў месячным святле бліснулі яго зубы, як зубы маладога драпежніка.

— Асцярожна... уночы... эй!

Ён не чуў парад свайго таварыша. Засунуўшы рукі ў кішэні, закінуўшы ўгору галаву, абярнуўшы свой твар да хмараў, рэк і мораў, ён бязгучна смяяўся. Смех быў нячутны, але ён працяў яго, прабег па ягоным целе, як ветрык па лістоце дрэва... Смех быў зусім ня-

чутны, але ён быў куды мацней і хмараў, і гор, і рэк, і мораў.

— Што з табой?

— Гэты балван Рыўер думае... што... што мне страшна!

XXIII

Праз хвіліну ён узляціць над Буэнас-Айрэсам, і Рыўер, які ўзнавіў бітву, хоча пачуць яго. Пачуць, як ён узнікне, праракоча і растане, як магутны поступ арміі, што рухаецца сярод зор.

Скрыжаваўшы рукі, Рыўер праходзіць міма сакратароў. Ён спыняецца ля расчыненага акна, слухае і разважае.

Калі б ён адмяніў хоць адносьнякі вылет, справа начных палётаў была б прайграная. Але, апырэдзваючы тых слабакоў, якія заўтра адракуцца ад яго, Рыўер выпусціў у ноч яшчэ экіпаж.

Перамога... паражэнне... гэтыя словы самі па сабе не маюць ніякага сэнсу. У іх немагчыма ўмясціць усё жыццё, жыццё ўвесь час нараджае ўсё новае і новае вобразы. Перамога аслабляе народ, паражэнне нараджае ў ім новае сілы. Паражэнне, якое выпала на долю Рыўера, можа стаць урокам, які наблізіць сапраўдную перамогу. Толькі адно мае значэнне: рух падзей.

Праз пяць хвілін радысты паднімуць на ногі аэрадром. Усе пятнаццаць тысяч кіламетраў адчуюць пульсуючую жыцця, і ў гэтым — вырашэнне ўсіх задач.

Ужо ўзнімаецца ў неба арганная музыка: самалёт.

Павольна праходзячы міма сакратароў, якія ўгінаюць галовы пад яго суровым паглядом, Рыўер вяртаецца да сваёй работы. Рыўер Вялікі, Рыўер Пераможца, які нясе цяжар сваёй нялёгкай перамогі.

ПЛАНЕТА ЛЮДЗЕЙ

Вялікая прэмія Французскай Акадэміі
за лепшы раман

*Ары Гіёмэ, таварыш мой,
табе прысвячаю я гэтую кнігу*

Зямля памагае нам разумець саміх сябе, як не памогуць ніякія кнігі. Бо зямля не паддаецца нам. Чалавек спазнае сябе толькі ў змаганні з перашкодамі. Але для гэтага змагання яму патрэбны прылады. Яму патрэбны гэблік ці плуг. Селянін сваёй нялёгкай працай паступова вырывае ў прыроды яе таямніцы, і ісціна, якую ён здабывае, — усеагульная ісціна. Гэтак і самалёт — прылада для пракладвання паветраных ліній — сутыкае чалавека з усімі адвечнымі праблемамі.

Ніколі не забуду майго першага начнога палёту ў Аргенціне, той апраметнай цемрадзі, у якой, быццам рассыпаня па раўніне зоркі, мігцелі рэдкія агеньчыкі.

Кожны з іх азначаў у гэтым акіяне цемрыва цуд чалавечага духу. Пры святле вась гэтаі лямпы нехта чытае, ці летуценіць, ці спавядаецца. А тут, магчыма, нехта марыць пра касмічныя палёты, нехта карпее над вылічэннем туманнасці Андромеды. А там — кахаюцца. Яны нястомна пераклікаюцца, гэтыя агні ўнізе, і кожнаму патрэбна сілкаванне. Усім без выключэння, нават самым сціплым — агням паэта, настаўніка, цеслі. Але між гэтых жывых зор — колькі зачыненых

аканіц, колькі пагаслых зорак, колькі заснулых людзей...

Далучыцца б да іх. Пагаманіць бы з вамі, зіхоткія агеньчыкі, раскіданыя ў палях.

I. ПАВЕТРАНАЯ ЛІНІЯ

Гэта было ў 1926 годзе. Я паступіў тады пілотам на авіялінію кампаніі «Латэкаэр», якая яшчэ да «Аэрапасталі» і «Эр-Франс» наладзіла сувязь паміж Тулузай і Дакарам. Там я асвойваў сваё рамяство. Разам з іншымі таварышамі я праходзіў падрыхтоўчы курс, абавязковы для ўсіх навічкоў, перш чым мець гонар вадзіць паштовы самалёт. Пробныя палёты, перагоны Тулуза — Пэрпіньян, нудлівыя ўрокі навігацыі ў кутку ледзянога ангара. Мы жылі ў боязі прад невядомымі нам гарамі Іспаніі і ў глыбокай павазе да «старых».

Мы сустракаліся з імі, «старымі», у рэстаране, — засяроджаныя, нейкія недаступныя, яны даволі звысоку давалі нам свае парады. І калі нехта з іх, па вяртанні з Алікантэ ці Касабланкі, у скуранцы, мокрай ад дажджу, са спазненнем далучаўся да нас, а нехта з нас нясмела цікавіўся, як прайшоў палёт, яго скупыя адказы і слота на дварэ стваралі ў нашым уяўленні цэлы казачны свет, поўны пастак, сілоў, неспадзяваных скал і завіхрэнняў такой сілы, што маглі б вырваць з каранем кедры. Чорныя драконы сцераглі доступ на ўзвышшы, вогненныя кароны ўвенчвалі кратэры. Яны, «старыя», умела падтрымлівалі нашу пашаноту. Але потым нехта з іх не вяртаўся, і жывым заставалася вечна шанаваць іх памяць.

Помню, як вярнуўся Бюры, які пазней разбіўся ў Карб'ерах. Бывалы лётчык сеў паміж нас і моўчкі, усё яшчэ стомлена горбячыся, стаў нетаропка есці.

Быў вечар аднаго з тых слотных дзён, калі неба гніе па ўсім маршруце авіялініі і лётчыку мроіцца, што ўсе горы куляюцца ў твані, як гарматы на палубе колішніх паруснікаў, калі лопнуць прымацаванні. Я паглядзеў на Бюры, пракаўтнуў камяк у горле і нарэшце асмеліўся запытацца, ці цяжкі быў палёт. Бюры не азваўся, засяроджаны, схілены над талеркай. На борце адкрытых самалётаў у кепскае надвор'е лётчыкі, каб лепей бачыць, высоўваюцца па-за ветравое шкло, і аплявухі ветру яшчэ доўга потым свішчуць у вушах. Але вось, здаецца, Бюры пачуў мяне, падняў галаву, схамянуўся і нечакана хораша засмяяўся. І гэты смех, гэты кароткі смех, які азарыў ягоную стому, прывёў мяне ў захапленне. Ён ні слова не сказаў пра сваю перамогу, апусціў галаву і моўчкі зноў запрацаваў сківіцамі. Але ў прыцемку рэстарана, сярод дробных службоўцаў, якія аднаўлялі тут свае сілы пасля нікчэмных дзённых турбот, гэты таварыш з цяжкімі плячыма падаўся мне дзівосна годным: з-пад тоўстай кары праглянуў анёл, які перамог дракона.

І вось, нарэшце, настаў вечар, калі мяне паклікалі да дырэктара. Ён коратка сказаў:

— Заўтра вы ляціце.

Я стаяў і чакаў, калі ён дазволіць мне выйсці. Але, памаўчаўшы, ён дадаў:

— Інструкцыі добра ведаеце?

У той час маторы былі далёка не такія надзейныя, як цяперашнія. Часта яны знянацку, без усялякага папярэджання аглушалі нас страшэнным грукатам раструшчанага посуду. І тады даеш штурвал ад сябе, каб скіраваць самалёт уніз, да скалістай гары Іспаніі, якая зусім не абядае прытулку. «Калі матор сапсуецца ў гэтых мясцінах,— разважалі мы,— то самалёт, як бы ты ні намагаўся, ужо не ўратуеш». Але самалёт можна замяніць. Самае галоўнае было не ўрэзацца ў

скалу. І нам пад пагрозай самага суровага пакарання забаранялася ляцець у гарыстых зонах вышэй хмар. У выпадку аварыі лётчык, ныраючы ў бялёсую кудзелю, саслепу можа натаўкнуцца на якую-небудзь горную вяршыню.

Вось чаму ў той вечар нетаропкі голас яшчэ раз нагадаў мне прадпісанне:

— Гэта вельмі шыкоўна — ляцець па компасу ў Іспаніі па-над суцэльнай воблачнасцю, гэта так элегантна, але...

І яшчэ павольней:

— Але памятайце: пад суцэльнай воблачнасцю — вечнасць...

І раптоўна гэты знітаваны, такі свойскі, спакойны свет, які разгортваецца перад табою, калі вырываешся з хмар, набывае для мяне невядомую раней якасць. Прыязнасць абарочваецца пасткай. Там, унізе, не тлум, не мітусня людзей, не шумны гарадскі транспарт, як можна было меркаваць, а бязмежная ціша, непарушны спакой. Гэтая белая смала стае для мяне мяжой паміж быццём і нябытам, вядомым і неспасцігальным. І я пачынаю разумець, што любая з'ява выяўляе сваю сутнасць толькі праз веды, праз духоўную культуру, праз рамяство. Горцам таксама знаёмая суцэльная воблачнасць. Аднак яны не бачаць у ёй гэтай фантастычнай заслоны.

Калі я выйшаў з кабінета, мяне ахапіла нейкая дзіцячая гордасць. Нарэшце і я прыму на золку адказнасць за пасажыраў, за афрыканскую пошту. Але адначасна я быў і прыгнечаны. Мне здавалася, што я кепска падрыхтаваны. Іспанія была небагатая на прытулкі; я баяўся, што, калі мяне спасцігне аварыя, я не знайду выратавальнай пляцоўкі. Я дастаў карту, доўга разглядваў яе, але яна, абьякавая, не давала мне тых парад, у якіх я меў патрэбу; тады я, перапоўнены бояззю і гонарам, вырашыў правесці гэтую ноч

напярэдадні бою ў майго таварыша Гіёмэ. Гіёмэ ўжо лятаў па гэтых маршрутах. Гіёмэ ведаў хітрыкі, з дапамогай якіх можна было падабраць ключы да Іспаніі. Хай Гіёмэ навучыць і мяне.

Убачыўшы мяне, ён усміхнуўся:

— Ведаю, ведаю. Ты задаволены?

Ён дастаў з тумбачкі бутэльку віна і шклянкі, падышоў да мяне, не перастаючы ўсміхацца:

— Такую падзею трэба адзначыць. Усё будзе добра, вось пабачыш!

Ён выпраменьваў давер, як лампа выпраменьвае святло, гэты таварыш, якому пазней выпадзе зрабіць рэкордныя пералёты з поштай над Кардыльерамі і Паўднёвай Атлантыкай. Але гэта адбудзецца праз некалькі гадоў, а ў той вечар, седзячы ў адной кашулі пад лямпай, скрыжаваўшы рукі на грудзях і ўсміхаючыся самай лагоднай сваёй усмешкай, ён проста сказаў мне:

— Навальніцы, туман, снег часам будуць чыніць табе непрыемнасці. Але ты думай тады пра тых, хто ўжо прайшоў праз усё гэта, і проста скажы сабе: «Тое, што ўдалося іншым, удала і мне».

Аднак я разгарнуў карту і папрасіў яго разам прагледзець мой маршрут. І, схіліўшыся пад лямпай, абпёршыся на плячо старэйшага таварыша, я зноў набыў спакой і ўпэўненасць, як у далёкія школьныя гады.

Але які дзіўны ўрок географіі быў у мяне! Гіёмэ не расказваў мне пра Іспанію; ён ператвараў Іспанію ў маю прыяцельку. Ён не гаварыў ні пра водныя басейны, ні пра колькасць насельніцтва, ні пра пагалоўе статка. Ён апавядаў не пра Гуадыс, а пра тры апельсінавыя дрэвы, якія раслі на ўскрайку поля паблізу Гуадыса: «Асцерагайся іх, адзнач іх на сваёй карце...» І з гэтай хвіліны тры апельсінавыя дрэвы набывалі для мяне большае значэнне, чым Сьера-Невада. Ён казаў не пра Лорку, а пра небагатую ферму паблізу

Лоркі. Пра жыццё гэтай фермы. Пра яе гаспадара. Пра яе гаспадыню. І гэтыя муж і жонка, загубленыя ў протрані, за сто пяцьдзсят кіламетраў ад нас, набывалі невераёмную важнасць. Прылепленыя да схілу гары, яны, быццам бакеншчыкі, былі гатовы сваімі зоркамі прыйсці на дапамогу людзям.

З недаступнага розуму занябыту мы вывудзілі дэталі, невядомыя ніводнаму географу ў свеце. Бо географу цікавіць толькі рака Эбра, якая поіць шматлікія гарады. Але не прытоеная ў траве ручайка заходней Матрыля, карміліца трох дзсяткаў красак. «Асцерагайся ручайка, ён размякчае дол... Пазнач і яго на карце». О, я не забудуся пра змейку каля Матрыля! Такая бяскрыўдная, усяго некалькі жабак цешыць сваім лагодным мармытаннем, але заплюшчана ў яе толькі адно вока. У раі выратавальнага поля, залёгшы ў зеленатраўі, яна цікуе за мной за дзве тысячы кіламетраў адсюль. Пры першым жа зручным выпадку яна абярне мяне ў сноп полымя...

Я ўпэўнена прадбачу там, на адхоне пагорка, і іх, гэтых тры дзсяткі ваявітых, гатовых нашкодзіць авечак: «Табе памроіцца, што ён чысты, гэты луг,— шлёп! І тут пад колы табе рынецца трыццаць авечак...» І я заварожана ўсміхаюся гэтай, такой падступнай, пагрозе.

І спакваля Іспанія на маёй асветленай лямпаі карце ператвараецца ў казачную краіну. Я адзначаю крыжыкам выратавальныя пляцоўкі і пасткі. Я адзначаю і фермера, і тры дзсяткі авечак, і ручайку. Я дакладна стаўлю на яе належнае месца і пастушку, на якую не звяртаюць аніякай увагі географы.

Развітаўшыся з Гіёмэ, я адчуў патрэбу пахадзіць у самоце, падыхаць золкім паветрам зімовага вечара. Я падняў каўнер паліто і павёў на прагулянку сваю маладую радасць. Я быў горды, што магу несці ў сэрцы таямніцу і штурхаць локцямі гэтых незнаёмцаў.

Яны не ведалі мяне, гэтыя варвары, але менавіта мне цяжарам паштовых мяхоў давераць яны на золку свае клопаты, свае парыванні. Менавіта ў мае рукі перададуць яны свае спадзяванні. Уткнуўшы нос у паліто, я з паблаглівасцю заступніка і ахоўніка крочыў паміж іх, але яны нічога не ведалі пра мой клопат.

Тым болей не звярталі яны ўвагі на сігналы ночы, якія лавіў я. Бо гэтая завіруха, якая, відаць, рыхтавалася і магла ўскладніць мой першы палёт, цікавіла самую маю плоць. Зоркі гаслі адна за адной, але якая справа была да іх гэтым прахожым? Аднаму мне давяралася тайна. Напярэдадні бою мне дакладвалі пра пазіцыі ворага...

Між тым гэтае данясенне, якое ўскладвала на мяне такую сур'ёзную адказнасць, я прымаў каля асветленых вітрын, дзе ззялі навагоднія падарункі. Здавалася, там, сярод ночы, былі выстаўлены напаказ усе скарбы зямлі, і я п'янеў ад таго, што выракаюся іх. Мне, ваяру, пагражала небяспека: навошта здаўся мне гэты зіхоткі крышталёвы прызначаны для вячэрніх баляванняў, гэтыя люстры, гэтыя кнігі? Я ўжо купаўся ў завоблачных вышынях, я, паштовы лётчык, ужо ўпіваўся зубамі ў гаркавую мякаць начных палётаў.

Было тры гадзіны ночы, калі мяне разбудзілі. Я адным штуршком расчыніў аканіцы, убачыў, што над горадам ішоў дождж, і заклапочана апрануўся.

Праз паўгадзіны я ўжо сядзеў на сваім маленькім чамаданчыку на тратуары, бліскучым ад дажджу, і чакаў омнібус. Колькі таварышаў да мяне ў дзень павсячэння са шчымлівасцю ў сэрцы перажылі такое ж чаканне! Нарэшце на рагу вуліцы з грукатам жалеззя вынырнула мая дапатоная калымага, і цяпер і я, як таварышы, меў права ўціснуцца на лаўцы паміж паўсонным работнікам таможні і нейкім службоўцам. Омнібус патыхаў цвіллю, прапыленай адміністрацый-

най установай, старой канторкай, дзе прамінае чалавечае жыццё. Праз кожныя пяцьсот метраў ён спыняўся, каб падабраць яшчэ аднаго пісара, яшчэ аднаго таможніка ці інспектара. Тыя, што ўжо зноў паспелі задрамаць, няўцямным мармытаннем адказвалі на прывітанне чарговага пасажыра, які ўладкоўваўся як мог і адразу ж сам упадаў у дрымоту. Усё гэта мела выгляд нейкай сумнай перавозкі на няроўных брукаванках Тулузы; і паштовы лётчык напачатку нічым не вылучаўся сярод усіх гэтых канцылярыстаў... Але праплівалі вулічныя ліхтары, але набліжаўся аэрадром, і грымоткі аўтобусік ператвараўся ў шэры кокан, адкуль чалавек выходзіў адменены.

Кожны з маіх таварышаў адчуў аднойчы сходным ранкам, як у ім, уразлівым падначаленым, яшчэ залежным ад настрою інспектара, нараджаецца чалавек, адказны за іспанскую і афрыканскую пошту, нараджаецца той, хто трыма гадзінамі пазней, жагнаны бліскавіцамі, твар у твар сутыкнецца з драконам Аспіталета... хто, адолеўшы яго, яшчэ праз чатыры гадзіны, па сваёй волі, маючы ўсе правы і магчымасці, прыме рашэнне вяртацца назад альбо цераз мора, альбо пайсці напрасткі на штурм горных масіваў Алькоя, хто будзе весці перагаворы і з бурай, і з гарой, і з акіянам.

Кожны таварыш гэтаксама, як я, змяшаўшыся з безыменным натоўпам пад пахмурым зімнім тулузскім небам, адчуў у такі ранак, як расце ў ім валадар, які праз пяць гадзін, пакінуўшы далёка за сабою дажджы і завірухі поўначы, выракшыся зімы, памяншаючы абароты вінтоў, пачне сваё прызямленне ў асляпляльную сонечнасць лета Алікантэ.

Таго старога омнібуса даўно няма, але ягоная суровасць, ягоная няўтульнасць дагэтуль жывуць у маёй памяці. Ён выдатна сімвалізаваў адпаведную падрыхтоўку да суровых радасцей нашага рамяства. Усё тут

набывала ўражлівую стрыманасць. Помню, як тры гады таму, я, хоць не было вымаўлена і дзсятка слоў, даведаўся тут пра гібель лётчыка Лекрывэна, аднаго з сотні таварышаў па авіялініі, якія ўдзень ці туманнай ноччу ўзялі свой водпуск навекі.

Таксама было тры гадзіны ранку, панавала гэтка ж цішыня, калі мы пачулі, як дырэктар, нябачны ў змроку, падаў голас інспектару:

— Лекрывэн не прыязмліўся ўначы ў Касабланцы.

— А! — адгукнуўся інспектар. — А?

Нечакана выхаплены з пlynі дрымоты, ён устрапянуўся, каб канчаткова ачнуцца, каб паказаць сваю зацікаўленасць, і дадаў:

— А! Праўда? Не ўдалося прайсці? Ён вярнуўся назад?

На што ў глыбіні омнібуса толькі адказалі: «Не». Мы чакалі працягу, але болей не было прамоўлена ні слова. Адна за адной падалі секунды, і з цягам рабілася ўсё відавочней, што да гэтага «не» не дадасца ніводнае слова, што гэтае «не» беззваротнае, што Лекрывэн не проста не прыязмліўся ў Касабланцы, а што ён ужо ніколі і нідзе не прыязмліцца.

Вось гэтак і я тым ранкам, на зары майго першага паштовага палёту, у сваю чаргу падваргаўся свяшчэнным рытуалам майго рамяства, і, гледзячы праз акно на бліскучы асфальт, дзе люстраваліся вулічныя ліхтары, я адчуваў, як упэўненасць пакідае мяне. Было відаць, як ад ветру на лужынах трапяталі буйныя пальмавыя лісты. І я думаў: «Як на мой першы палёт... сапраўды, не дужа мне шанцуе...» Я ўзняў вочы на інспектара: «Кепскае надвор'е, праўда?» Інспектар кінуў за акно стомлены позірк. «Гэта яшчэ нічога не азначае», — памаўчаўшы, буркнуў ён. І я стаў прыгадваць, па якіх прыкметах распазнаецца кепскае надвор'е. Напярэдадні вечарам Піёмэ адной усмешкай сцёр усе нядобрыя веставанні, якімі прыгняталі нас

«старыя», а цяпер у маёй памяці зноў усплыло: «Шкада мне таго, хто не вызубрыў трасу да апошняга каменьчыка і трапляе ў буран... Шкада мне яго!..» Ім трэба было падтрымліваць свой аўтарытэт, і яны пахітвалі галовамі, разглядаючы нас з нейкім бянтэжлівым спачуваннем, быццам яны аплаквалі нашу пра-стачую наіўнасць.

І сапраўды, колькім ужо з нас гэты omnibus паслужыў апошнім прытулкам? Шасцідзесяці? Васьмідзесяці? Каго аднойчы дажджлівым ранкам маўклівы шафёр адвёз назаўжды. Я агледзеўся: наўкол у змроку свяціліся іскрыстыя кроплі, цыгарэты яшчэ больш падкрэслівалі глыбокую засяроджанасць. Мізэрную засяроджанасць старэючых службоўцаў. Колькім з нас гэтыя спадарожнікі паслужылі пахавальным картэжам?

Да мяне даляталі ціхія, упаўголасу, размовы. Гаворкі пра хваробы, грошы, сумныя хатнія турботы. За ўсім гэтым паўставалі сцены змрочнай турмы, у якой былі замкнёны гэтыя людзі. І раптам я ўбачыў воблік лёсу.

Стары службовец, мой сённашні сусед у omnibusе, ніхто і ніколі ўжо не змусіць цябе вырвацца з твайго палону, і ты зусім не вінаваты ў гэтым. Ты змураваў свой спакой у чатырох сценах, як гэта робяць мурашкі, якія замураўваюць усе выходы да святла. Ты як у кокане — у сваёй мяшчанскай бяспецы, у сваіх дрыму-чых прывычках, у душных рытмах свайго правінцыяльнага існавання, ты ўзвёў гэтую вартую жалю кра-пасную сцяну і схаваліся за ёю ад ветру, марскога пры-бою і зор. У цябе няма ніякага жадання турбаваць сябе вечнымі праблемамі, табе і так шмат сіл каштавала забыць пра сваё званне чалавека. Не, ты не жыхар вандроўнай планеты, ты ніколі не ставіш перад сабой пытанняў, на якія не можаш знайсці адказу: ты про-

ста дробненькі тулузскі мешчанін. Ніхто не прымусіў цябе азірнуцца навокал, калі яшчэ можна было зрабіць гэта. Цяпер гліна, у якую ты ператварыўся, высахла і ўкамянела, і цяпер ужо ніхто не зможа абудзіць у табе заснулага музыку, паэта ці астранома, які, магчыма, некалі жыў у табе.

І я ўжо не наракаю на слотны вецер. Чары майго рамяства разнасцежваюць перада мною свет, дзе гадзіны праз дзве я твар у твар сутыкнуся з чорнымі драконамі і вяршынямі ў кароне сініх бліскавіц, дзе з надыходам ночы я вольны буду чытаць свой шлях па зорах.

Гэтак адбывалася наша баявое хрышчэнне, і мы адпраўляліся ў дарогу. Гэтыя падарожжы часцей за ўсё заканчваліся без прыгод. Мы спакойна, як прафесіянальныя плыўцы, ныралі ў глыбіні нашых уладанняў. Сёння яны добра асвоены. Лётчык, механік і радыст ужо не адпраўляюцца наўздагады, самалёт для іх — лабараторыя. Яны падначальваюцца гульні стрэлак прыбораў, а не зменам краявіду. На даляглядзе ў змроку ўзніклі горы, але цяпер яны перасталі ўжо быць гарамі. Цяпер гэта нябачныя сілы, набліжэнне якіх трэба вылічыць. Радыст пры святле лямпачкі засяроджана занатоўвае лічбы, механік робіць значкі на карце, і лётчык выпраўляе курс, калі горы аднесла ўбок, калі вяршыні, якія меркавалася абысці злева, раптам моўчкі, у таемнасці баявых прыгатаванняў развярнуліся проста перад ім.

А на зямлі дзяжурныя радысты, прыслухоўваючыся да голасу таварыша, усе разам засяроджана запісваюць у свае журналы: «Нуль гадзін сорак хвілін. Курс 230. На борце ўсё ў парадку».

Гэтак праводзіць палёт экіпаж сёння. Ён зусім не адчувае, што ён у руху. Ён, як у адкрытым моры ўначы, вельмі далёкі ад люб-якога арыенціра. Але маторы

напаўняюць асветленую кабiну трымценнем, i яно зыначвае яе сутнасць. I прамiнае час. I за гэтымі цыферблатамі, радыёлямпамі, стрэлкамі творацца нейкая невідочная алхімія. Секунда па секундзе гэтыя патаемныя рухі, гэтыя прыглушаныя словы, гэтая пільнасць рыхтуюць цуд. I наступае час, калі лётчык можа ўпэўнена прыпасці да ветравога шкла. Вось яно, золата, якое ўзнікла з нічога: зіхаціць у кастрах пасадачнай пляцоўкі.

Але ж усе мы зведалі i такія палёты, калі за дзве гадзіны лёту да пасадачнай пляцоўкі ты, агорнуты нейкай асаблівай задуменнасцю, раптоўна адчуваеш гэткую сваю самотнасць, якую не змог бы адчуць i ў самым сэрцы Індыі i адкуль ужо не спадзяешся знайсці дарогу назад.

Так было з Мермозам, калі ён упершыню адольваў на гідраплане Паўднёвую Атлантыку i на зыходзе дня наблізіўся да Пот-а-Нуара. Некалькі хвілін перад ім звiваліся i сплiталіся хвасты трапічнага ўрагану тарнада, быццам узводзілася магутная сцяна, затым апусцілася цемра i паглынула ўсе гэтыя падрыхтаванні. А калі праз гадзіну ён пратачыўся пад хмары, то апынуўся ў нейкім фантастычным царстве.

Марскія смерчы, устойлівыя i з выгляду нерухомыя, цягнуліся ўгору, як чорныя калоны храма. Разбухлыя ўверсе, яны падтрымлівалі нізкі змрочны купал буры, але праз разрывы ў купале падалі шырокія сувоі святла, між калонамі на халодных плітах мора ззяла поўня. I Мермоз, слізгаючы ад аднаго фарватэра святла да другога, абмінаючы гэтыя гіганцкія калоны, дзе, безумоўна, грозна ракатала ўздыбленае мора, чатыры гадзіны прабіраўся па месячных тонях да выхаду з гэтых бязлюдных руінаў храма. I гэтае відовішча было такое ашаламляльнае, што Мермоз, ужо выле-

цеўшы за межы Пот-а-Нуара, заўважыў, што ён нават не паспеў спалохацца.

Мне таксама помняцца такія моманты, калі апынаешся па-за межамі рэальнага свету: аднойчы радыёпеленгі, падаванья сахарскімі пасадачнымі пляцоўкамі, былі памылковыя на працягу ўсёй ночы, і мы, мой радыст Неры і я, былі зусім збітыя з тропу. Нечакана ўнізе ў разрыве туману бліснула вада, я рэзка скіраваў да ўяўнага берага, але мы не маглі ведаць, як далёка заляцелі ў адкрытае мора.

Мы ўжо не былі ўпэўнены, што дабяромся да берага, бо магло не хапіць бензіну. Але і дасягнуўшы берага, трэба было яшчэ адшукаць пасадачную пляцоўку. А тут акурат і месяц пачаў заходзіць. Без паказчыкаў адхілення, ужо глухія, мы спакваля і слеплі. Поўня пагасала ў тумане, як бледная галавешка ў гурбе снегу. Неба над намі таксама зацягвалася хмарами, і мы ляцелі паміж хмарами і туманам, у нейкім цьмяным, мёртвым свеце.

Аэрадромы, якія адказвалі нам, не маглі паведаміць нам нашы каардынаты: «Не можам запеленгаваць... Не можам запеленгаваць...», — бо голас наш даходзіў да іх адусюль і нідкуль.

І нечакана, калі нас ужо стала агортваць роспач, на даляглядзе злева ўспыхнула зіхоткая кропка. Бурная радасць ахапіла мяне. Неры падаўся да мяне, і я пачуў, што ён спявае! Гэта магла быць толькі пасадачная пляцоўка, гэта мог быць толькі яе маяк, бо ўначы ўся Сахара гасне і ператвараецца ў вялізны мёртвы абшар. А тым часам агеньчык пагарэў трохкі і пагас. А мы ўзялі на яго курс — на зорку, якая была на даляглядзе і ўсяго на некалькі хвілін выглянула паміж хмарами і поцілкай туману...

А потым сталі з'яўляцца іншыя агеньчыкі, і мы з глухой надзеяй бралі курс на кожную з гэтых іскрынак. І калі агеньчык не згасаў адразу, мы падваргалі

яго жыццёва неабходнай праверцы: «Бачым агонь,— перадаваў Неры пасадачнай пляцоўцы ў Сісеросе,— тройчы пагасіце і запаліце маяк». Сісерос гасіў і зноў запальваў свой маяк, але ўпарты агенчык, за якім мы назіралі, не міргаў,— непадкупная зорка. Не звязваючы на тое, што гаручае было на зыходзе, мы зноў і зноў пападаліся на залаты кручок, зноў і зноў быў ён для нас сапраўдным святлом маяка, сапраўднай пасадачнай пляцоўкай — і жыццём!.. Але нам зноў і зноў даводзілася мяняць зорку.

Цяпер мы адчувалі сябе блукальцамі ў міжпланетнай прасторы сярод сотні недасягальных планет у пошуках адной сапраўднай планеты, нашай планеты, той адзінай, дзе месціліся нашы звыклыя краявіды, нашы прыязныя дамы, наша пяшчота.

Тая адзіная планета... Я раскажу вам, што прыгадалася мне тады, хоць, мажліва, гэта і падасца вам дзіцячым наівам. Але і ў хвіліну небяспекі застаешся чалавекам з усімі чалавечымі турботамі, і мне хацелася піць, хацелася есці. Калі мы адшукаем Сісерос, мы напоўнім нашы бакі гаручым і прадоўжым палёт і прахалодным досвіткам прыязнімся ў Касабланцы. Канец працы! Мы, Неры і я, пойдзем у горад. Там можна нагабаць невялічкія бёстры, якія адчыняюцца на зары... Неры і я, мы ў поўнай бяспецы, пасмейваючыся з пражытай ночы, сядзем там за столік і закажам цёплыя булчкі і каву з малаком. Мы з Неры прыемем гэты ранішні дарунак жыцця. Гэтак старая сялянка дасягае свайго Бога праз маляваны абразок, наіўны медальён, ружанец: нам трэба размаўляць самай звычайнай мовай, калі мы хочам быць пачуты сваімі. Уся радасць жыцця сканцэнтравалася для мяне ў гэтым першым духмяным гарачым глытку, у гэтай сумесі малака, кавы і хлеба, праз якую прычашчаешся да спакойных лугоў, экзатычных плантацый і жніўных палёў, праз якую прычашчаешся да ўсёй зямлі. Сярод

гэтай процьмы зорак мелася ж недзе тая адна-адзіная, якая, каб стаць блізкай нам, прыгатавала б нам на снаданне гэтую духмяную філіжанку.

Але неадольныя вёрсты пралеглі паміж нашай машынай і гэтай населенай планетай. Усе скарбы свету месціліся ў пылінцы, згубленай у сузор'ях. І астралаг Неры, які сіліўся распазнаць яе, усё заклінаў і заклінаў зоры.

Раптам ён пхнуў мяне кулаком у плячо. На паперцы, пра якую папярэдзіў гэты тумак, я прачытаў: «Усё добра, я атрымаў цудоўную вестку». І я з трапятаннем сэрца чакаў, пакуль ён пісаў мне тыя паўдзсятка слоў, што павінны былі стаць нашым паратункам. Нарэшце я атрымаў яго, гэты дар неба.

Ён выходзіў з Касабланкі, якую мы пакінулі напярэдадні вечарам. Не перададзены своечасова, ён нечакана дагнаў нас, заблуканых у моры паміж туманам і хмарамі, праз дзве тысячы кіламетраў. Пасланне зыходзіла ад дзяржаўнага кантралёра аэрапорта ў Касабланцы. І я прачытаў: «Месье дэ Сэнт-Экзюперы, я вымушаны прасіць Парыж накласці на вас спаганне: пры вылеце з Касабланкі вы развярнуліся занадта блізка ад ангараў». Гэта была праўда, я развярнуўся занадта блізка ад ангараў. Праўдай было і тое, што гэты чалавек з раздражненнем выконваў свае абавязкі. У канторы аэрапорта я пакорліва выслухаў бы гэты папрок. Але там, дзе ён дапяў нас, ён быў не да месца. Недарэчна прагучаў ён сярод гэтых адзіночых зор, над гэтым лежбішчам туману, над морам, якое дыхала пагрозай. Нам былі ўручаны нашы ўласныя лёсы, лёс пошты і лёс нашай машыны, мы ледзь выкручваліся, каб выжыць, а гэты чалавек вываргаў на нас сваю дробязную злапомнасць. Але замест таго каб абурыцца, мы з Неры адчулі неспадзяваную бязмежную радасць. Тут гаспадарамі былі мы, — ён памог зра-

біць нам гэтае адкрыццё. Значыць, ён, гэты капрал, так і не заўважыў на нашых рукавах нашывак, так і не заўважыў, што мы цяпер капітаны? Ён урываўся ў нашу замроенасць, калі мы ўтрапёна карагодзілі недзе ля Вялікай Мядзведзіцы ці ў сузор'і Стральца, і адзіным, што яшчэ здольна было ўсхваляваць нас у нашым становішчы, магла быць хіба толькі гэтая здрада поўні...

Абавязак планеты, з якой падаў голас гэты чалавек, безумоўны і адзіны абавязак яе быў — паведаміць нам дакладныя дадзеныя для вылічэння нашага месцазнаходжання сярод зор. А дадзеныя гэтыя аказаліся памылковымі. А пра ўсё астатняе ёй бы пакуль памаўчаць. І Неры напісаў мне: «Замест таго каб займацца глупствам, лепей прывялі б нас куды-небудзь...» «Яны» азначала для яго ўсе народы зямлі з іхнімі ўрадамі, сенатамі, арміямі і імператарамі. І, перачытваючы паведамленне гэтага недарэкі, які намерваўся расправіцца з намі, мы павярнулі на Меркурый.

Мы ўратаваліся зусім выпадкова і самым дзіўным чынам: страціўшы надзею даляцець да Сінероса і прастуючы ў кірунку да берага, я вырашыў трымацца гэтага курсу датуль, пакуль хопіць гаручага. Такім чынам я аберагаў нейкі шанц на тое, што не ўпадзём у мора. На няшчасце, мае прывідныя здрадлівыя маякі завялі мяне богведама куды. І, на няшчасце, густы туман, у які мы былі б змушаны ныраць у поўнай слепаце, пакідаў нам няшмат шанцаў на шчаслівае прызямленне. Але я не меў выбару.

Сітуацыя была такая ясная, што я аб'якава пацінуў плячыма, калі Неры перадаў мне вестку, якая гадзінай раней магла б выратаваць нас: «Сінерос адважваецца вызначыць, дзе мы. Сінерос мяркуе: прыблізна 216...» Сінерос ужо не быў затоены ў цемры, Сінерос, ужо чулы на дотык, быў недзе там, злева ад нас. Так, але ці далёка да яго? Мы з Неры параіліся.

Надта позна. Мы абодва разумелі гэта. Ляцець на Сісерос азначала б павялічыць нашу рызыку страціць бераг. І Неры адказаў: «Гаручага засталася ўсяго на гадзіну, трымаем курс 93».

А тым часам пасадачныя пляцоўкі адзываліся адна за адной, у нашу размову ўступалі галасы Агадзіра, Касабланкі, Дакара. Радыестанцыі кожнага горада выклікалі аэрапорты. Начальнікі аэрапортаў выклікалі нашых таварышаў. І спакваля яны сабраліся вакол нас, як ля пасцелі хворага. Бескарысная спагада, але ўсё-ткі спагада, як бы там ні было. Бясплённыя парады, але колькі ў іх пяшчоты!

І нечакана здалёку, за чатыры тысячы кіламетраў ад нас, падала голас Тулуза, галоўны аэрадром. Тулуза з ходу, без ніякага ўступу ўварвалася да нас: «Індэкс вашага самалёта — Ф...? (Цяпер ужо не помню нумар.)» — «Так». — «Тады ў вашым распараджэнні гаручага яшчэ на дзве гадзіны. Бак гэтай машыны не стандартны. Курс на Сісерос».

Так патрабаванні, якія выстаўляе рамяство, пераўтвараюць і ўзбагачаюць свет. Але зусім не абавязкова перажыць падобную ноч, каб пілоту ў звычайных з'явах адкрыўся нейкі новы сэнс. Аднастайны пейзаж за акном стамляе пасажыра, але ён зусім інакшы для экіпажа самалёта. Гэтая воблачная смуга, якая зацягвае далягляд, перастае быць для яго проста малюнкам: яна праявіць цікавасць да яго мускулаў і паставіць перад ім нялёгкія задачы. І ён ужо лічыцца з гэтым, ён вымярае яе, сапраўдны дыялог завязваецца паміж імі. Вось горная вяршыня, да яе яшчэ далёка: чым яна яго сустрэне? Пры святле месяца яна стане ёмкім арыенцірам. Але калі лётчык вядзе машыну ўсляпую, з цяжкасцю выпраўляе адхіленні ад курсу і сумняваецца ў сваім месцазнаходжанні, вяршыня абярнецца выбухам, яна запоўніць небяспекай усю

бязмежную ноч, як адна пływучая міна, што дрэйфуе па волі плыні, робіць небяспечным цэлае мора.

Гэткі зменлівы і акіян. Для звычайных падарожнікаў бура застаецца нябачнай: з вышыні не відно, як узнікаюцца валы, і залпы вадзяных пырскаў здаюцца нерухомымі. Толькі разбухаюць вялізныя белыя пальмавыя лісты, спярэшчаныя прожылкамі і завусеніцамі, абведзеныя нечым нахштальт гелю. Але экіпаж самалёта разумее, што тут на ваду не сядзеш. Гэтыя пальмы для яго — што вялізныя ядавітыя кветкі.

І нават калі палёт праходзіць удала, пілот на сваім адцінку трасы не проста глядач. Гэтыя фарбы зямлі і неба, гэтыя сляды ветру на моры, гэтыя залачавыя аблогі змяркання,— ён зусім не любуецца імі, ён разважае над імі. Падобна селяніну, які абыходзіць свае ўладанні і па тысячах прыкмет прадбачыць прыход вясны, моцныя замаразкі ці дождж, вопытны лётчык таксама прадбачыць па прыкметах блізкую завею, туман ці ясную, пагодную ноч. Напачатку здавалася — самалёт не дае чалавеку расшыфроўваць мову прыроды, але не, яшчэ ўладарней становяцца яе вялікія законы. Навальнічнае неба выклікае пілота на суд стыхій — і, самотны, ён змагаецца за свой груз з трыма спрадвечнымі багамі: з гарамі, морам і бурай.

II. ТАВАРЫШЫ

1

Некалькі маіх таварышаў, у тым ліку і Мермоз, праклалі праз няскоранья раёны Сахары авіялінію Касабланка — Дакар. Маторы тады былі ненадзейныя. Адноўчы, пацярпеўшы аварыю, Мермоз трапіў да маўраў; яны не адважыліся забіць яго, два тыдні патрымалі ў палоне, потым за выкуп адпусцілі. І Мермоз зноў стаў вазіць пошту над тымі ж раёнамі.

Калі была адкрыта павебраная сувязь з Паўднёвай Амерыкай, Мермозу першаму, як заўсёды, было даручана вывучыць маршрут ад Буэнас-Айрэса да Сант'яга і, як раней над Сахарай, перакінуць мост па-над Андамі. Яму даверылі самалёт, які мог набіраць вышыню пяць тысяч дзвесце метраў. Вяршыні Кардыльераў сям-там уздымаюцца да сямі тысяч метраў. І Мермоз адарваўся ад зямлі, каб адшукаць праходы. Перамогшы пяскі, Мермоз пайшоў на прыступ гор, узнесеных у неба вяршынь, якія пры ветры развіваюць свае снежныя вэлюмы і праднавальнічную імглу, і завіхрэнні між адвесных скал такія рэзкія, што здаецца, уступаеш у нейкі бой на нажах. Мермоз увязваўся ў гэтыя баі, не маючы ўяўлення пра супраціўца, не ведаючы, ці выходзяць жывымі з такіх паядынкаў. Мермоз «выведваў» для іншых.

І аднойчы, «выведваючы», ён апынуўся ў палоне ў Андаў.

Сеўшы на вышыні чатыры тысячы метраў на плато з вертыкальнымі адхонамі, ён разам са сваім механікам два дні сіліўся вырвацца адтуль. Дарма: яны былі ў пастцы. Тады яны паставілі на карту апошні свой шанец, скіравалі самалёт у бок прорвы, пракалаціліся па камяністым грунце і сарваліся ў бяздонне. Падаючы, самалёт нарэшце набраў хуткасць, дастатковую, каб зноў падпарадкавацца кіраванню. Мермоз выраўняў яго акурат насупраць нейкай скалы, але ўсё-такі зачাপіў яе вяршыню і, разліваючы вадку з усіх лопнутых ад марозу ўначы патрубкаў, ужо пашкодджаны, пасля сямі хвілін лёту, як да зямлі абяцанай, дабраўся да чылійскай даліны.

На другі дзень ён пачаў усё спачатку.

Калі Анды былі належна асвоены, калі была добра вывучана тэхніка пералётаў, Мермоз перадаў гэты маршрут свайму таварышу Гіёмэ і ўзяўся асвойваць ноч.

Тады яшчэ нашы аэрадромы не асвятляліся так, як зараз, на пасадачных пунктах ноччу Мермозу рыхтавалі скупую ілюмінацыю з трох бензінавых вогнішчаў, раскладзеных у шнур.

Ён і тут выйшаў пераможцам і праклаў дарогу іншым.

Калі і ноч была прыручана як след, Мермоз узяўся за акіян. І ў 1931 годзе пошта ўпершыню была дастаўлена ім з Тулузы ў Буэнас-Айрэс за чатыры дні. Вяртаючыся назад, Мермоз пацярпеў аварыю ў цэнтры Паўднёвай Атлантыкі над расшалелым морам. Выра-тавала яго адно судна, яго самога, пошту і экіпаж.

Гэтак Мермоз скараў пяскі і горы, ноч і мора. Не раз пяскі і горы, ноч і мора паланялі яго. Але калі ён вяртаўся, то заўсёды для таго, каб зноў узлунаць у неба.

І вось аднойчы, па дванаццаці гадах работы, калі ён у каторы ўжо раз пералятаў Паўднёвую Атлантыку, ён коротка паведаміў, што сапсаваўся правы матор. Затым усталявалася цішыня.

Спачатку вестка не вельмі занепакоіла, аднак па-сля дзесяці хвілін маўчання ўсе радыёстанцыі авіялініі ад Парыжа да Буэнас-Айрэса пачалі свае трывожныя пошукі. Бо калі дзесяць хвілін спазнення не маюць ніякага значэння ў будзённым жыцці, у паштовай авіяцыі яны набываюць змрочны сэнс. У сэрцавіне гэтага мёртвага часу тоіцца нейкае здарэнне. Нязначнае ці трагічнае, цяпер яно ўжо адбылося. Лёс зачытаў свой вырак, і вырак гэты абскарджанню не падлягае: жалезная рука прывяла лётны экіпаж ці да прываднення без сур'ёзных вынікаў, ці да катастрофы. Але вырак яшчэ не падпісаны для тых, хто чакае.

Хто з нас не перажыў гэтых спадзяванняў, з кожнай хвілінай усё болей квольх, гэтай цішы, якая спа-кваля запаўняе сабой усё на свеце, як фатальная хва-

роба? Мы спадзяваліся, але час ішоў, неўпрыкметку і звечарэла. І нам стала ясна, што нашы таварышы не вернуцца болей, што яны ўжо спачывалі ў гэтай Паўднёвай Атлантыцы, над якой яны так часта ўзворвалі неба. Сумненняў не было, Мермоз скончыў сваю працу і, як жней, які, сумленна звязаўшы сноп, засынае на сваёй ніве,— набыў вечны спакой.

Калі таварыш гіне вось гэтак, ягоная смерць выглядае яшчэ адным дзеяннем, натуральным у нашым рамястве, і напачатку раніць можа нават не так балюча, чым іншая якая смерць. Канечне, ён адышоў ад нас, звездаўшы падступную здраду сваёй пасадачнай пляцоўкі, але мы яшчэ не адчуваем патрэбы ў ягонай прысутнасці ва ўсёй яе глыбіні, як можна адчуваць патрэбу ў хлебе.

Мы сапраўды прывыклі падоўгу чакаць сустрэч. Бо яны, таварышы па авіялініі, параскіданы па ўсім свеце, ад Парыжа да чылійскага Сант'яга, як адзінотныя вартавыя, якія не маюць магчымасці перакінуцца словам. Патрэбен дарожны выпадак, каб дзе-кольвечы звесці разам раскіданых членаў вялікай лётнай сям'і. І вось дзе-небудзь у Касабланцы, ці ў Дакары, ці ў Буэнас-Айрэсе па гадах маўчання зноў за вячэрай узнаўляюцца перарваныя некалі гутаркі, зноў прыгавраецца мінулае. А там і зноў развітанне. Мабыць, менавіта пагэтаму зямля і пустынная, і багатая адначасова. Багатая гэтымі свяшчэннымі садамі сяброўства, патаемнымі, цяжка даступнымі, але куды, рана ці позна, прыводзіць нас наша рамяство. Жыццё, можа, і адрывае нас адзін ад аднаго і не дае нам дужа задумацца над гэтым, але дзесьці ўсё-такі ёсць яны, таварышы, хоць дакладна і невядома дзе, маўклівыя і самотныя, але такія шчыраверныя! І калі нашы дарогі скрыжоўваюцца, яны з такой бязмежнай радасцю сці-

скаюць нас у сваіх абдымках! Канечне, мы прывыклі чакаць...

Але з цягам часу прыходзіць адкрыццё, што светлы смех таго ці іншага таварыша мы ўжо ніколі не пачуем болей, мы спасцігаем, што той сад забаронены для нас назаўжды. Тады і пачынаецца наша сапраўдная жалоба, не пакутлівая, а горкая.

Сапраўды, нішто ніколі не заменіць страчанага таварыша. Нельга.nanoў стварыць былых сяброў. Нішто не пераважыць скарбу столькіх агульных успамінаў, столькіх бядот, перажытых разам, столькіх сварак, прымірэнняў, парыванняў сэрца. Немагчыма ўзнавіць былую прыхільнасць. Калі садзіш дуб, дарэмна спадзявацца неўзабаве знайсці прахалоду ў ягонаі засені.

Гэтак ужо вядзецца ў жыцці. Спачатку мы багачеем, гадамі садзім дрэвы, але прамінаюць гады, і час нішчыць нашы старанні і выкарчоўвае лес. Таварышы адзін за адным пазбаўляюць нас прытулку. І з гэтай пары да нашай жалобы прымешваецца ціхі жаль ад таго, што і самі мы старэем.

Вось яны, урокі, дадзеныя нам Мермозам і іншымі таварышамі. Веліч любога рамяства, магчыма, заключаецца перш за ўсё ў тым, што яно яднае людзей: на свеце існуе толькі адна-адзіная раскоша — раскоша чалавечых повязяў.

Працуючы толькі дзеля аднаго матэрыяльнага дастатку, мы самі сабе будзем турму. Мы замураўваемся ў адзіноце разам з тленам нашых грошай, якія не могуць даць нічога, дзеля чаго варта было б жыць.

Калі я шукаю ў сваёй памяці тых, хто пакінуў ува мне глыбокі след, калі я падлічваю гадзіны, якія нешта значылі, я, несумненна, знаходжу тое, чаго б не забяспечыла мне ніякае багацце. Нельга купіць дружбу такога чалавека, як Мермоз, дружбу папличніка, якога

навечна знітавалі з намі перажытыя сумесна выпрабаванні.

Нельга купіць за грошы гэтае пачуццё, калі ляціш праз ноч, у якой гарыць сто тысяч зорак, і на душы бязвоблачна, і некалькі гадзін ты — усемагутны.

І гэтае адчуванне навізны свету пасля нялёгкай дарогі, гэтыя дрэвы, кветкі, жанчыны, усмешкі, расквечаныя жыццём, якое вернута нам на світанні, усю гэтую сугучнасць драбніц, што як узнагарода даюцца нам, нельга купіць за грошы.

Як нельга купіць за грошы і тую перажытую сярод няскораных арабаў ноч, якая цяпер прыходзіць мне на ўспамін.

На зыходзе дня на ўзбярэжжы Рыо дэ Ора пацярпелі аварыю тры экіпажы французскай авіялініі. Спачатку быў вымушаны сесці мой таварыш Рыгель, у якога сапсавалася рулявое кіраванне; другі таварыш, Бурга, прыямліўся падабраць ягоны экіпаж, але нязначная паломка прыкавала і яго дадолу. Нарэшце каля іх сеў я, але на той час ужо сцямнела. Мы вырашылі выратаваць самалёт Бурга і чакаць світаньня, каб адрамантаваць яго.

За год да гэтага нашы таварышы Гурп і Эрабль, якія акурат тут пацярпелі аварыю, былі замардаваны няскоранымі арабамі. Мы ведалі, што зараз таксама атрад паўночна-афрыканскай кавалерыі ў трыста ружжаў стаяў лагерам паблізу Бахадора. Нашы тры прыямленні, бачныя здалёк, маглі ўсхваляваць іх, і мы прыступілі да бяссоннай вахты, якая магла аказацца апошняй.

Мы пачалі ўладкоўвацца нанач. Дастаўшы з багажнага аддзялення пяць ці шэсць скрынак з таварамі, мы апаражнілі іх, расставілі кругам і ўсярэдзіне кожнай, як у прадзіманай ветрам будцы вартаўніка, запалілі па тоненькай свечцы. У глухой пустыні, на

голай кары планеты, самотныя, як у дагістарычны час, мы збудаваці людское селішча.

Наважаныя пераначаваць на галоўнай плошчы нашага селішча, на голым загоне пяску, на які са скрынак падала дрыготкае святло, мы пачалі чакаць. Мы чакалі зары, якая павінна была выратаваць нас, — альбо маўраў. І я не магу нават сказаць, што надавала гэтай ночы прысмак святочнасці, каляднасці. Мы дзяліліся ўспамінамі, жартавалі і смяяліся.

Нас хмеліў нейкі лёгкі ўздых, які апаноўвае сэрца ў разгар хораша наладжанага свята. А мы ж былі сапраўдныя галетнікі. У нас меліся толькі вецер, пясок ды зоры. Суровы стыль трапістаў. Але за гэтым скупа асветленым сталом шасцёра ці сямёра мужчын, у якіх тут не мелася анічагусенькі ў свеце, апрача ўспамінаў, дзяліліся нябачнымі скарбамі.

Вось мы і сустрэліся, нарэшце. Часам доўга крочыш попlech з людзьмі, замкнёны ў сваім маўчанні, ці перакідваешся словамі, якія нічога не значаць. Але вось наступае часіна небяспекі. І ты абнімаеш таварыша за плечы. Прыходзіць адкрыццё тваёй прыналежнасці да аднаго супольства. Гэтае адкрыццё прыводзіць да іншых усведамленняў. І ты шырока ўсміхаешся таварышу. І нагадваеш у такія хвіліны выпушчанага на волю вязня, шчаслівага неабсяжнасцю мора.

2

Гіёмэ, дазволь мне трошкі расказаць пра цябе; я не буду бянтэжыць цябе няўклудным славалействам, усхваляючы тваё бястрашша ці тваё прафесійнае майстэрства. Зусім пра іншае хацеў бы я сказаць, апавядаючы пра самую дзівосную з тваіх прыгод.

Ёсць такая рыса характару, якую нават цяжка акрэсліць. Яе можна назваць сур'ёзнасцю, але гэтае

слова не зусім дакладнае. Таму што тая рыса можа выдатна ўжывацца з бесклапотнейшай жыццярadasнасцю. Гэта рыса цеслі, які, як роўны з роўным, прымошчваецца каля кавалка бервяна, абмацвае яго пальцамі, вымервае, спакваля ацэньвае ўсе яго вартасці, не спяшаючыся з легкадумнымі вывадамі.

Неяк, Гіёмэ, я прачытаў адзін расказ, дзе ўсхваляўся твой подзвіг, і права паквітацца з тым непраўдзівым вобразам яшчэ за мной. Там, у тым апавяданні, ты так і сыпаў прастачымі «гаўрошавымі» жартамі, як быццам адвага заключаецца ў тым, каб у хвіліну найгоршай небяспекі, на парозе смерці прынізіцца да шкалярскага зубаскальства. Аўтар таго апавядання не ведаў цябе, Гіёмэ. Перад тым як пайсці на штурм сваіх супраціўцаў, ты не адчуваеш патрэбы высмейваць іх. Нагабаўшы навальніцу, ты проста разважаеш: «Ага, навальніца». Ты ведаеш, што гэта такое, і рыхтуешся да яе.

Прымі, Гіёмэ, сведчанне маёй памяці.

Ты знік на цэлых пяцьдзсят гадзін пры пералёце цераз Анды, зімой. Я акурат вярнуўся з Цэнтральнай Патагоніі і ў Мендосе далучыўся да лётчыка Далэ. Пяць дзён кружылі мы над гарамі, намагаючыся адшукаць у гэтым хаосе які след, але беспаспяхова.

Нашых дзвюх машын было відочна недастаткова. Здавалася, што і сотня эскадрылляў за сотню год не здолела б прашарыць гэты агромністы масіў з вяршынямі, якія ўздымаюцца ўгору на сем тысяч метраў. Мы страцілі ўсялякую надзею. Нават кантрабандысты, бандыты, за пяць франкаў гатовыя пайсці на злачынства, адмаўляліся правесці нас цераз горныя хрыбты з атрадам ратаўнікоў. «Тут можна і жыццём паплаціцца,— казалі яны.— Зімой Анды не выпускаюць людзей жывымі са сваіх лапаў». Калі Далэ ці я прызямляліся ў Сант'яга, чылійскія афіцэры таксама раілі

нам спыніць пошукі. «Зіма ж на дварэ. Ваш таварыш калі і выжыў, упаўшы, то не перажыў ночы. Калі там, у гарах, чалавека застае ноч, яна ператварае яго ў лядзяш». І калі я зноў і зноў слізгаў між сцен і гіганцкіх калон Андаў, мне здавалася, што я шукаю ўжо не цябе, а ў моўчы снегавога храма чытаю над табой апошняю малітву.

І вось на сёмы дзень, калі ў перапынку паміж двума вылетамі я снедаў у адным мендоскім рэстаранчыку, нейкі чалавек рыўком расчыніў дзверы і выгукнуў — о! усяго толькі два словы:

— Гіёмэ... жывы!

І ўсе незнаёмыя між сабой людзі, якія сядзелі тады ў рэстаране, кінуліся ў абдымкі.

Праз дзесяць хвілін я ўжо ўзняўся ў паветра з двума механікамі на борце, Лефеврам і Абры. А яшчэ праз сорок хвілін прыземліўся на палявой дарозе, богведама як угадаўшы машыну, якая везла цябе некуды ў кірунку да Сан-Рафаэля. Гэта была незабыўная сустрэча, мы плакалі і сціскалі цябе ў абдымках, жывога, уваскрэслага, творцу твайго ўласнага цуду. Менавіта тады ты і выціснуў з сябе, і гэта была першая твая выразная фраза, дзівосная гордасць чалавека: «Клянуса, я такое здолеў, што ніводнай бестыі не пад сілу».

Пазней ты сам расказаў нам, што здарылася з табою.

Страшэнны буран, які за двое сутак навярнуў на чылійскія схілы Андаў пяціметровыя гурбы снегу, завалок усю прастору, і лётчыкі з амерыканскай авіякампаніі Пан-Эйр павярнулі назад. Але ты ўсё-такі вылецеў, каб знайсці хоць якую шчылінку. Ты знайшоў яе, гэтую пастку, трохкі паўднёвей, і на вышыні шасці з палавінаю тысяч метраў, цяпер ужо над хмарамі — яны залягалі на вышыні шасці тысяч метраў,

і з іх сям-там вытыркаліся нешматлікія вяршыні,— і ўзяў курс на Аргенціну.

Калі часам лётчык трапляе ў сыходную паветраную плынь, яму робіцца нейк не па сабе. Матор працуе роўна, але ўвесь час такое адчуванне, што ты правальваешся. Каб утрымацца на належнай вышыні, даводзіцца кабрыраваць, самалёт траціць першапачатковую хуткасць і робіцца нейкі вялы: а правальваешся, як і дагэтуль. Бярэш штурвал на сябе і баішся, што цяпер ужо занадта скабрыраваў, кідаешся то ўправа, то ўлева, у намаганні знайсці апору за якой-небудзь спагядлівай вяршыняй, якая служыць ветру трамплінам, але і там па-ранейшаму правальваешся. Здаецца, падае само неба. І ўзнікае ўражанне, быццам ты трапіў у нейкую касмічную аварыю. І няма ніякага ратунку. Дарма спрабуеш павярнуць назад, у тую зону, дзе паветра, моцнае і тугое, падтрымлівала цябе, як слуп. Але ніякіх слупоў ужо няма. Усё зруйнавалася, і вось ты, заўладаны ўсяленскім хаосам, няўхільна спаўзаеш уніз, а насустрач табе ўзнімаецца воблачная каламута, ахутвае цябе і паглынае.

— Я ўжо ледзь не ўвайшоў у штопар,— расказваў ты,— але ўсё яшчэ не здаваўся. Пад аблокамі часам трапляецца сыходная паветраная плынь,— здаецца, аблокі нерухомыя, а ўсё па той проста прычыне, што яны бясконца тасуюцца на адным і тым жа ўзроўні. Так дзіўна ўсё ў гэтых гарах...

А што за аблокі!

— Як толькі я зразумеў, што ўсё, папаўся, я адпусціў рычагі і залез з нагамі на сядзенне, каб не выпасці з самалёта. Штуршкі былі такія моцныя, што рамяні балюча ўпіліся мне ў плечы і ледзь не лопнулі. У дадатак наледзь дарэшты пазбавіла мяне магчымасці звяртацца па прыборнай дошцы, і я, як шапка, каціўся з шасці тысяч метраў да трох з палавінаю тысяч.

На вышыні тры тысячы пяцьсот метраў я прыкме-

ціў нейкі чорны гарызантальны пласт, які дазволіў мне выраўняць самалёт. Гэта было возера, я пазнаў яго: Алмазная Лагуна. Я ведаў, што яна знаходзіцца на дне глыбокай упадзіны, адзін бок якой, вулкан Майню, уздымаецца на вышыню шэсць тысяч дзевяцьсот метраў. Хоць я і вырваўся з воблачнасці, мяне ўсё яшчэ сляпілі густыя віры снегу, і я не мог пакінуць возера, не разбіўшыся аб той ці іншы бок упадзіны. Тады я пачаў кружыцца над Лагунай у трыццаці метрах ад паверхні, аж пакуль не скончылася гаручае. Пасля дзвюх гадзін гэтага манеўравання я сеў — і перавярнуўся. Выбраўся з-пад самалёта, але буран збіў мяне з ног. Я падняўся, а ён зноў паваліў мяне. Давалося забрацца пад кабiну і там выграбці сабе сховань у снезе. Я загарадзіўся мяхамі з поштай і праседзеў так двое сутак.

А потым бура сціхла, і я пайшоў. Я ішоў пяць дзён і чатыры ночы.

Але што ад цябе засталася, Гіёмэ?! Мы сустрэлі цябе жывога, але такога высахлага, такога змарнелага, як бабулька! У той жа вечар я адвёз цябе самалётам у Мендосу, дзе цябе, як бальзам, ахінулі белыя просціны. Але яны не знімалі болю. Спакутаванае цела замінала табе, ты бясконца варочаўся з боку на бок, але табе не ўдавалася прыспаць яго. Тваё цела не забывала ні скалаў, ні снегу. Яны пакінулі на табе свае адмеціны. Я разглядваў твой чорны апухлы твар, які нагадваў пераспелы збіты яблык. Ты быў вельмі непрыгожы і няшчасны, цудоўныя прылады тваёй працы не служаліся цябе: твае рукі былі абморожаны, а калі ты сядзеш на край ложка, каб аддыхацца, твае адмарожаныя ногі звісалі, як дзве мёртвыя гіры. Ты ўсё яшчэ быў у дарозе, і задыхаўся, і трымцеў, а калі ніцма падаў у падушку, каб адпачыць у забыцці, шэсце зданяў, якое нецяярпліва перамяналася за кулісамі, імгненна і гвалтоўна накідвалася на твой мозг. І яно бяскон-

ца шпацыравала перад табою. І ты зноў і зноў уступаў у бой з ворагамі, якія ўваскрасалі з попелу.

Я падаваў табе лекі:

— Пі, дружа!

— Што больш за ўсё ўразіла мяне... ведаеш...

Нібы баксёр-пераможца, увесь у сінях ад прапушчаных жорсткіх удараў, ты зноў і зноў перажываў свой подзвіг. Ты расказваў патроху, урыўкамі, і табе пакрысе легчала. А мне ўяўлялася — вось ты ідзеш у люты саракаградусны мароз, у цябе няма ні ледаруба, ні вярвак, ні харчу, а ты караскаешся на адхоны вышынёй у чатыры тысячы пяцьсот метраў, крывавыя ногі, калені і рукі, ці брыдзеш уздоўж вертыкальных абрываў. Ты спакваля траціш і кроў, і сілу, і свядомасць, але ты ідзеш наперад з упартасцю мураша, вяртаючыся на ўласныя сляды, каб абысці перашкоду, падаючы і паднімаючыся ці ўзбіраючыся на тыя схілы, што абрываліся ў бездань, не даючы сабе ніякага спачыну, іначай ты не змог бы ўжо ўстаць са снежнай пасцелі.

Так, калі ты спатыкаўся, ты мусіў як мага хутчэй падняцца, каб не закачанець. Сцюжа ўсё болей і болей скоўвала цябе, і калі ты дазваляў сабе хоць адну лішнюю хвіліну адпачынку, то, упаўшы, ты быў змушаны доўга варушыць сваімі заледзянелымі мускуламі, перш чым мог падняцца.

Але ты не падаваўся спакуслівай слабасці. «У снезе страчваеш усялякае пачуццё самазахавання, — казаў ты мне. — Пасля ідзеш двое, трое, чацвёрта сутак і ўжо не хочаш нічога на свеце, толькі спаць. Я прагнуў спаць. Але я казаў сабе: «Калі мая жонка верыць, што я жывы, яна верыць, што я іду. І таварышы вераць, што я іду. Усе яны вераць у мяне. І я проста нягоднік буду, калі спынюся!»

І ты ішоў, і вастрыём сцізорыка мусіў штодня ўсё

глыбей разрэзваць свае башмакі, у якія ўжо не ўмяшчаліся твае разбухлыя абмарожаныя ногі.

Я пачуў ад цябе дзіўнае прызнанне:

— Ведаеш, ужо на другі дзень самае цяжкае было для мяне — забараніць сабе думаць. Я вельмі пакутаваў, і ад гэтага маё становішча было надта безнадзейнае. Каб мець адвагу ісці, я павінен быў не ўдумвацца ў яго. На няшчасце, я не дужа патрапляў кантраляваць свае мазгі, яны працавалі, як турбіна. Але я яшчэ быў здольны кіраваць сваім уяўленнем. Я падкідваў яму які-небудзь фільм альбо кнігу. І ўва мне тут жа раскручваліся падзеі фільма альбо кнігі. Але потым мае думкі ўсё роўна вярталіся да явы. Непазбежна. Тады я прымушаў сябе ўспамінаць што-небудзь іншае...

І ўсё-такі адзін раз, калі ты ўпаў, распластаўся ніцма на снезе, ты не стаў паднімацца. Ты быў падобны на баксёра, які атрымаў наждаўн і слухае, як у варажай прасторы адна за адной адлічваюцца секунды, аж да апошняй, дзесятай, якая абскарджанню ўжо не падлягае.

— Я зрабіў усё, што мог, і не меў ні шматка надзеі, навошта было доўжыць гэтае катаванне?

Табе дастаткова было заплюшчыць вочы, каб набыць спакой у гэтым свеце. Каб сцерці са свайго свету скалы, леднікі, снягі. Толькі змружыць гэтыя цудадзейныя павекі і не мець болей ані ўдараў, ні кулянняў, ні зранага цела, ні пяклівага марозу, ні гэтага грузу жыцця, які цягнеш, як вол — невымерна цяжкую калымагу. І ты ўжо адчуў, як холад атрутай разліваецца па ўсім целе і, нібы морфій, поўніць цябе асалодай. Тваё жыццё прытаілася там, глыбока ўнутры. Свядомасць спакваля пакідала аддаленыя куточки гэтага цела, якое, нібы звер, да адвалу накормлены пакутамі, цяпер пачынала ўжо набываць абыякавасць мармуру.

Прыціхлі нават твае згрызоты сумлення. Нашы во-

клічы ўжо не дападалі да цябе, ці, дакладней, яны гучалі, як у сне. І ў сне ты адгукаўся, ты, шчаслівы, уяўна крочыў нам насустрач лёгкімі бязважкімі крокамі, і перад табой ужо разнасцежваліся жаданыя прасторы раўнін. З якой лёгкасцю ляцеў ты ў свет, які раптам стаў для цябе такі зваблівы! Гіёмэ, скнара, ты намерыўся адабраць у нас радасць свайго вяртання!

З глыбіні тваёй свядомасці ўсплылі згрызоты сумлення. У забыццё раптоўна ўварвалася цвярозая думка.

— Я падумаў пра жонку. Мой страхавы поліс пазбавіў бы яе ад галечы. Так, але поліс...

У выпадку, калі застрахаваны прападае без вестак, па закону ён лічыцца мёртвым толькі праз чатыры гады. Гэтая акалічнасць маланкай прабліснула ў табе і сцерла ўсе астатнія прывіды. Ты ляжаў ніцма на крутым снежным схіле. Надыдзе вясна, і тваё цела будзе разам з гразцю змыта ў нейкую расколіну, якіх у Андах тысячы. Ты ведаў гэта. Але ты ведаў яшчэ і тое, што за паўсотні метраў ад цябе ўздымаецца скала.

— І я падумаў: калі я ўстану, то, можа, яшчэ дабярэся да яе. І калі я прыціснуся цэлам да камення, то мяне знойдуць тут яшчэ летам.

І ты ўстаў, і брыў яшчэ дзве ночы і тры дні.

Але ты ўжо і не спадзяваўся зайсці далёка.

— Па шматлікіх прыкметах я прадбачыў канец. Ну вось прыклад. Я стараўся спыняцца толькі праз дзве гадзіны хады, каб трошкі больш разрэзаць башмак, пацерці снегам разбухлыя ногі ці проста каб даць пярэдых сэрцу. Але ў апошнія дні я пачаў траціць памяць. Было, адыду даволі далёка ад месца адпачынку, а потым спахапляюся: зноў я нешта забыў-такі! Спачатку забыў пальчатку, і гэта ў такую сцюжу! Паклаў яе каля сябе і, не падабраўшы, пайшоў далей. Потым забыў гадзіннік. Затым сцізорык. Пасля компас. Што ні супынак — усё нейкая страта...

— Ратуе толькі крок наперад. Яшчэ адзін крок...
Усё пачынаецца з кроку наперад...

— Клянуся, я такое здолеў, што ніводнай бестыі не пад сілу.

Зноў прыгавдаюцца мне гэтыя словы,— я не ведаю нічога высакародней, гэтыя словы выяўляюць у чалавеку Чалавека, яны ўзвышаюць яго, сцвярджаюць яго сапраўднае месца ў свеце. Ты засынаў, твая свядомасць нарэшце выключалася, але з тваім абуджэннем яна зноў уваскрасала ў тваім зрубцаваным, высахлым, абвугленым целе, каб зноў запанаваць над ім. Дык, значыць, цела — гэта ўсяго толькі някепская прылада, толькі слуга. Але ты ўмеў выказаць сваю гордасць гэтай някепскай прыладай, Гіёмэ.

— Разумееш... у мяне ж не было чаго есці, і на трэція суткі хады... маё сэрца пачувалася не надта добра... І вось аднойчы караскаюся я па амаль вертыкальным схіле,— пада мной урвішча, прорва, выбіваю ў снезе ямку, каб уперціся кулакамі і падцягнуцца — і тут сэрца церпіць аварыю. То сціхне, то зноў заб'ецца. Ды няўпэўнена, няроўна. Адчуваю — памарудзь яно яшчэ секунду — і я сарвуся. Заміраю і слухаю яго, слухаю. Ніколі, чуеш, ніколі ў самалёце я не адчуваў сябе такім залежным ад матора, як за гэтыя некалькі імгненняў адчуў залежнасць ад свайго сэрца. Я ўгаворваю яго: «Ну, яшчэ адно намаганне! Пастарайся яшчэ...» Але сэрца аказалася што трэба! Павагалася, павагалася трохкі, потым зноў застукала роўна... Каб ты ведаў, як я ім ганарыўся!

Задыхаючыся, ты нарэшце засынаў. А я сядзеў там, у Мендосе, ля тваёй пасцелі і думаў: калі б з Гіёмэ загаварылі пра яго мужнасць, ён толькі паціснуў бы плячыма. Але і ўсхваляць ягоную сціпласць было б

маной. Ён вышэй гэтай пасрэднай вартасці. А пацісне плячыма таму, што ўмудроны вопытам. Ён ведае: людзі, якіх спасцігла катастрофа, ужо не баяцца. Людзей страшыць толькі невядомасць. А калі чалавек сутыкаецца з небяспекай твар у твар, яна перастае быць невядомасцю. Асабліва ж калі сустракаеш яе з такой цвярозай засяроджанасцю. Мужнасць Гіёмэ гэта перш за ўсё праяўленне ягонай сумленнасці.

Ягоная спраўдная годнасць зусім не ў гэтым. Яго веліч — у адчуванні адказнасці. У адказнасці за самога сябе, за пошту, за надзеі таварышаў. Ён трымае ў сваіх руках і іхняе гора, і іхнюю радасць. Ён у адказнасці за ўсё, што ствараецца там, сярод жывых, у стварэнні чаго павінен прыняць удзел і ён. Ён у адказе за лёс чалавецтва — бо ён залежыць і ад яго працы.

Ён з тых шырокіх натур, якія, падобна вялікім аазісам, здольны шмат што ўмясціць і даць прытулак у сваёй засені. Быць чалавекам якраз і азначае быць адказным за ўсё на свеце. Гарэць ад сораму за галечу, хоць мо яна і не па тваёй віне. Ганарыцца перамогай, якую атрымалі таварышы. Адчуваць, закладваючы ў фундамент камень, што ты памагаеш будаваць свет.

Гэткіх людзей часам блытаюць з тарэадорамі ці ігракамі. Ухваляюць іх пагарду да смерці. А мне чхаць на пагарджанне смерцю. Калі карані яго не ва ўсведамленні адказнасці, то гэта ўсяго толькі адмета духоўнай беднасці альбо занадтай палкасці маладзёнаў. Мне прыгадваецца адзін юны самазабойца. Не ведаю ўжо, якая няшчасная любоў штурхнула яго на гэта, але ён акуратна выпусціў сабе кулю ў сэрца. Не ведаю, пад якога літаратурнага героя падстройваўся ён, нацягваючы перад гэтым белыя пальчаткі, але помню — ад гэтага вартага жалю тэатральнага жэсту на мяне павеяла не высакароднасцю, а галечай. Так, за гэтымі прывабнымі рысамі твару, у галаве, дзе павінен быў мясціцца чалавечы розум, не мелася нічога, ані-

чога. Толькі воблік нейкай дурнічкі, якіх на свеце процьма.

У роздуме над гэтым незайздросным лёсам мне прыгадалася іншая смерць, сапраўды вартая чалавека. Смерць аднаго садоўніка, які казаў мне:

— Ведаеце... часам, было, капаю — а сам потам абліваюся. Рэўматызм дапякае, ногі баляць, кляню, было, гэтую катаргу на чым свет стаіць. А цяпер, здаецца, капаўся б і капаўся б у зямлі. Гэта такі чудоўны занятак! Тады так вольна дыхаецца! І хто ж гэта цяпер будзе падстрыгаць мае дрэвы?

Ён пакідаў уробленую зямлю. Уробленую планету. Ён быў звязаны любоўю з усімі палямі і садамі, з усімі дрэвамі нашай зямлі. Вось хто высакародны чалавек, шчодры, вялікі чалавек! Вось хто, падобна Гіёмэ, сапраўды мужны чалавек, таму што ён змагаўся са смерцю ў імя Стваральніцтва.

III. САМАЛЁТ

Не гэта важна, Гіёмэ, што тваё рамяство прымушае цябе дзень і ноч назіраць за прыборамі, падтрымліваць раўнавагу па гіраскопах, услухоўвацца ў дыханне матараў, абапірацца на пятнаццаць тон металу: задачы, якія ўзнікаюць перад табой, гэта, урэшце, — задачы агульначалавечыя, пагэтакі ты ў сваёй аснове непасрэдна датычны да высакароднасці горца. Ты не горш ад паэта ўмееш цешыцца ранішняй зарой. Як часта ў прорве нялёгкіх начэй ты прагнуў, каб там, далёка на ўсходзе, над чорнымі нетрамі зямлі ўзнік першы слабы пробліск, першы сноп святла. Здаралася, ты ўжо рыхтаваўся да смерці, але ў мораку паволі прабівалася гэтая дзівосная крынічка — і вяртала табе жыццё.

Карыстанне мудрагелістым начыннем не ператварыла цябе ў сухога тэхнара. Мне здаецца, тыя, каго

жахае імклівы тэхнічны прагрэс, проста блытаюць мэту і сродак. Сапраўды, той, хто дамагаецца адзіна матэрыяльнага дастатку, не пажынае нічога, дзеля чаго варта жыць. Але машына — не мэта. Самалёт — не мэта: ён прылада. Гэткая ж прылада, як плуг.

Калі нам здаецца, быццам машына вядзе чалавека ў прорву, то гэта, магчыма, таму, што мы пакуль яшчэ не можам ацаніць такія бліскавічныя перамены, якія выпалі нам на долю. Што значыць стагоддзе гісторыі машыны ў параўнанні з дзвюма сотнямі тысяч гадоў гісторыі чалавека? Мы з цяжкасцю ўжываемся ў сучасны краявід шахтаў і электрастанцый. Мы толькі пачынаем абжываць гэты новы дом, які яшчэ нават не закончылі будаваць. Так імгненна ўсё зыначылася вакол нас: чалавечыя адносіны, умовы працы, звычаі. Нават сама наша псіхалогія карэнным чынам змянілася. Паняцці разлукі, адсутнасці, адлегласці, вяртаня ўжо не месцяць у сабе ранейшай сутнасці, хоць словы засталіся і тыя ж самыя. Каб спасцігнуць цяперашні свет, мы карыстаемся мовай, якая адпавядала свету ўчарашняму. І нам здаецца, што некалі жыццё лепей адпавядала нашай натуре, але гэта адзіна таму, што яно лепей адпавядае нашай мове.

Кожны крок наперад спакваля ўсё болей аддаляў нас ад звычак, засвоеных намі з такой цяжкасцю, і цяпер мы сапраўды эмігранты, якія яшчэ не стварылі сваёй айчыны.

Усе мы — маладыя дзікуны, якіх прыводзяць у захапленне новыя цацкі. Нашы палёты на самалётах не маюць іншага сэнсу. Самалёт паднімаецца ўсё вышэй, лётае ўсё хутчэй. Мы забываем, дзеля чаго мы змушваем яго ляцець хутчэй. Пакуль сам палёт бярэ верх над мэтай палёту. І гэтак усюды і ва ўсім. Салдат, які заваёўвае землі для імперыі, бачыць сэнс жыцця ў заваяваннях. Салдат з пагардай глядзіць на каланіста. Але ж ён дзеля таго і ваяваў, каб на заваяваных зем-

лях пасяліўся каланіст! У гарачцы нашых наступальных зрухаў мы прымусілі людзей служыць пракладванню чыгунак, збудаванню заводаў, свідраванню нафтавых шчылін. Мы трошкі забылі, што ўзводзім гэтыя збудаванні дзеля таго, каб яны служылі людзям. Наш настрой у час заваёвы быў настроем салдат. Але цяпер нам трэба стаць пасяленцамі. Нам трэба абжыць гэты новы дом, які яшчэ не мае свайго завершанага аблічча. Для адных ісціна заключалася ў тым, каб будаваць, для іншых яна цяпер — каб абжываць.

Безумоўна, дом наш паступова стане болей людскі. Сама па сабе машына чым болей дасканаліцца, тым болей засланяецца тою ролю, якую яна прызвана выконваць. Здаецца, што ўсе намаганні чалавека ў прамысловасці, усе яго разлікі, усе яго бяссонныя ночы над чарцяжамі імкнуцца толькі да аднаго — да прастаты, як, да прыкладу, спатрэбіўся вопыт шматлікіх пакаленняў, каб з цягам выявіць лінію калоны, корпуса карабля ці фюзеляжа самалёта і надаць ёй беззаганную чысціню лініі грудзей ці пляча. Здаецца, што праца інжынераў, чарцёжнікаў, калькулятараў у канструктарскіх бюро толькі ў тым і заключаецца, каб глянцаваць і згладжваць, спрашчаць вось гэты стык, ураўнаважваць вось гэтае крыло датуль, пакуль яно перастане кідацца ў вочы, калі ўжо ўбачыш не крыло, прымацаванае да фюзеляжа, а нейкую цудоўна разгорнутую форму, нарэшце пазбаўленую сваёй абалонкі, нейкае адвольнае, цудадзейна знітанае адзінства, — адзінства паэмы. Здаецца, што дасканаласць дасягаецца не тады, калі няма ўжо чаго дадаць, а тады, калі няма чаго адкінуць. У канцы свайго развіцця машына амаль перастае быць машынай.

Дасканаласць вынаходніцтва, такім чынам, мяжуе з адсутнасцю вынаходніцтва. Цудоўна, што тэхнічная прылада паступова пазбаўляецца сваёй відавочнай механічнасці і рэч паўстае перад намі ў такім натураль-

ным выглядзе, як адшліфаваная морам галька. Цудоўна і тое, што з цягам карыстання машына паступова прымушае забыцца пра яе.

Некалі мы мелі справу з вельмі складаным механізмам. Але сёння мы забываемся, што матор круціцца. Ён, нарэшце, стаў адпавядаць сваёй функцыі, якая заключаецца ў тым, каб круціцца, гэтак, як сэрца — б'ецца, а мы ўжо не звяртаем на яго ўвагі. Гэтая ўвага ўжо не паглынаецца прыладай. Вызваліўшыся ад прылады, але пры яе пасрэдніцтве, мы зноў набываем усё тую ж вечную прыроду — прыроду садоўніка, марходца і паэта.

З вадю ж, з паветрам жа мае справу лётчык, калі адрываецца ад зямлі. Калі маторы запушчаны, калі машына ўжо плужыць мора, гандола яго адзваецца, быццам гонг, на ўдары хваль, і пілот усім цэлам адчувае гэтае напружанае трымценне. Ён адчувае, як гідраплан, набіраючы хуткасць, з кожнай новай секундай усё пакорлівей перадае яму ўладу над сабой. Ён адчувае, як у гэтых пятнаццаці тонах металу выпявае дазвол яму на ўзлёт. Лётчык кладзе рукі на рычагі кіравання, і паступова, нетаропка яго нішчымныя далоні прымаюць гэтую ўладу як дар. Ён завалодвае гэтым дарам, і металёвыя органы сістэмы кіравання ператвараюцца ў вестуноў ягонай магутнасці. Калі яна канчаткова саспее, тады адным рухам, плаўнейшым ад таго, якім падбіраецца плод, лётчык узнімае машыну над водамі і вядзе яе ў нябёсы.

IV. САМАЛЁТ І ПЛАНЕТА

1

Так, самалёт, машына, канечне, аднак і якая прылада пазнання! Гэта ён дазволіў нам адкрыць сапраўднае аблічча зямлі. Ну сапраўды, дарогі вякамі ашук-

валі нас. Мы былі падобны на тую царыцу, якой захацелася аб'ехаць свае ўладанні і даведацца, ці шчасна жывецца людзям пад яе панаваннем. Каб ашукаць яе, яе палюбоўнікі паставілі ўздоўж дарогі, па якой яна ехала, некалькі вясёленькіх дэкарацый і нанялі за плату статыстаў, каб яны танцавалі там. І царыца нічога не ўбачыла ў сваім царстве, апроча той тоненькай пуцяводнай ніткі, яна так і не даведалася, што на падуладных ёй землях людзі паміралі з голаду і пракліналі яе.

Гэтаксама і мы брылі толькі па звiлістых дарогах. А яны пазбягаюць бясплодных земляў, скалаў, пяскоў, яны служаць толькі патрэбам чалавека і бягуць ад крыніцы да крыніцы. Яны вядуць сялян ад свірнаў да пшанічных палёў, на парозе хлявоў сустракаюць яшчэ заспаны статак і на досвітку адводзяць яго ў сакоўныя мурожныя лугі. Яны злучаюць адно сяло з другім, бо з аднаго ў другое маладыя людзі ходзяць шукаць сабе пару. А калі якая-кольвечы дарога і адважваецца перасекчы пустыню, то яна ідзе на сотні хітрыкаў, толькі каб дабрацца да якога-небудзь аазіса.

Вось так, ашуканыя іхняй ухілістасцю, іхнімі шматлікімі паблажлівымі падманкамі, сустракаючы ў сваіх вандраваннях столькі плодных зямель, садоў, лугоў, мы доўга прыхарошвалі воблік нашай турмы. Вільготнай і лагоднай лічылі мы нашу планету.

Але жыццё наша пасуровела, мы зрабілі рашучы крок наперад. З дапамогай самалёта мы спасціглі прамую лінію. Як толькі мы адарваліся ад зямлі, мы пакінулі гэтыя дарогі, што прыпадаюць да крынічак і хлявоў ці віюцца ад горада да горада. Выбаўленыя цяпер з салодкага рабства, незалежныя ад крыніц, мы бяром курс на нашы няблізкія мэты. І толькі цяпер, з вышыні прамалінейнага палёту, мы адкрываем сапраўдны падзоркавы свет, засілле скалаў, пяскоў і со-

лі, дзе сям-там, быццам жменька моху на руінах, асмельваецца закрасаваць жыццё.

І вось мы ўжо можам стаць фізікамі, біёлагамі, можам вывучаць парасткі цывілізацый — хараство запаведных далін, якія дзе-нідзе, нібы сады, раскошна цвітуць там, дзе ім спагадае клімат. Нашы ілюмінатары — нашы вучэбныя дапаможнікі, і вось мы ўжо можам бачыць чалавека па яго месцы ў сусвеце. І вось мы ўжо можам наноў перачытаць нашу гісторыю.

2

Калі ляціш да Магеланавага праліва, трошкі паўднёвей Рыа-Гальегас бачыш застылую лаву вулканічнага паходжання. Гэтыя пракаветныя рэшткі дваццаціметровай тоўшчай налягаюць на раўніну. Потым натыкаешся яшчэ на адно такое вывяржэнне, і яшчэ на адно, а потым ідуць горбікі і бугры вышынёй у дзвеце метраў, і кожны з іх зеўрыцца ўласным кратэрам. Ніякага табе ганарлівага Везувія: на раўніне акуратна раскладзены жэрлы гаўбіц.

Але цяпер тут пануе мір і цішыня. Дзіўным і недарэчным выглядае гэты спакой уздыбленай зямлі, дзе некалі тысячы вулканаў пляваліся агнём, падавалі адзін аднаму галасы сваімі аграмаднымі падземнымі арганамі. А цяпер пралятаеш над гэтай навекі анямелай зямлёй, аздобленай істужкамі чорных леднікоў.

Але трошкі далей болей старажытныя вулканы ўжо ўкрыты залатавай посцілкай муравы. Сям-там у кратэры, зусім як кветка ў старым вазоне, расце дрэва. У сучасным святле раўніна выглядае раскошна, нібы дагледжаны парк з падстрыжанай травой, і толькі ледзь прыкметна ўзнямаецца вакол гіганцкіх зяпаў. Стрымгалоў уцякае каза, узлятае птушка, жыццё прыняло ў свае ўладанні новую планету, нябеснае цела нарэшце пакрылася плоднай плоццю зямлі.

А перад самай Пунта Арэнас знікаюць і апошнія кратэры. Крывыя лініі вулканаў зліваюцца пад агульнай травяной коўдрай: цяпер яны — сама пакорлівасць. Кожная шчылінка зацыравана пяшчотным плюшам. Зямля роўная, адхоны спадзістыя, і забываешся пра іх паходжанне. Мурожная зеляніна сцірае з пагоркаў усе змрочныя сляды.

І вось нарэшце горад, самы паўднёвы горад у свеце, выпадковая жменька глебы між вулканічнымі лавамі і паўднёвымі леднікамі. Тут, побач з чорнаю пльынню лавы, асабліва востра адчуваецца, што гэта за цуд — чалавек! Неверагодная ўдача! Богведама чаго гэты вандроўнік забрыў у сады, якія нібы толькі яго і чакалі, у сады, дзе жыццё, магчыма, такі кароткі прамежак часу — усяго адну геалагічную эпоху, усяго адзін бласлаўлены дзень — мімалётнае свята сярод бясконцых будняў.

Я прыязмліўся ў ціхі, пяшчотны вечар. Пунта Арэнас! Я прыпіраюся плячыма да камянёў фантана і гляджу на дзяўчат. Яны цудоўныя, і за два крокі ад іх яшчэ вастрэй адчуваеш: неспасцігальная істота чалавек. У нашым свеце, дзе ўсё жывое так хораша горнецца да сабе падобнага, дзе нават кветкі пад подыхам ветру перамешваюцца з іншымі кветкамі, дзе лебедзь знаёмы ўсе лебедзі, адны толькі людзі замуоўваюцца ў адзіноце.

Як аддаляе нас адзін ад аднаго наш унутраны свет! Паміж мною і гэтай дзяўчынай стаяць яе лятункі — як жа адолець такую перашкоду? Што я магу ведаць пра дзяўчыну, якая нетаропка вяртаецца дадому, гледзячы сабе пад ногі і ўсміхаючыся сабе самой, перапоўненая марамі і жаданымі мроямі? З нявыказаных думак, са слоў і маўчання свайго каханага яна здолела стварыць уласнае царства, дзе пануе толькі ён, а ўсе астатнія для яе цяпер — проста варвары.

Яна за два крокі ад мяне, але яна ўся ў сваёй таямніцы, у сваіх пачуваннях, у спеўным водгуллі сваіх успамінаў, і ад гэтага яна так далёка ад мяне, нібыта мы жывём на розных планетах. Толькі ўчора народжаная вулканамі, зялёнымі лугамі ці салёнай прорвай марскою — сёння яна ўжо амаль багіня.

Пунта Арэнас! Я прыпіраюся плячыма да камянёў фантана. Падыходзяць бабулі, бяруць ваду, іхняя доля — цяжкая праца прыслугі; толькі гэта і адкрыецца мне ў іхнім лёсе. Прыхілілася галавой да сцяны і моўчкі плача дзіця; толькі гэта я пра яго і запамню: слаўнае, навек несучешнае хлапчанё. Я тут чужы. Я анічога пра іх не ведаю. Мне няма доступу ў іхнія ўладанні.

На якой маленечкай сцэнцы разыгрываецца гэты гіганцкі спектакль чалавечых радасцей, нянавісцей, сяброўстваў! Адкуль бярэцца ў людзей гэтае пачуццё вечнасці, калі яны, рызыканы, сёння стаяць на яшчэ цёплай лаве, а ім пагражаюць ужо заўтрашнія пяскі, пагражаюць снягі? Іх жа цывілізацыя — толькі квалая аздоба: загаворыць вулкан, нахлыне мора, дыхне пясчаная бура — і яны знікнуць без следу.

Гэты горад, відаць, раскінуўся на шчодрай зямлі, мяркуюць, што слой глебы тут глыбокі, як у правінцыі Бос *. Людзі забываюць, што жыццё і тут і ўсюды — гэта раскоша і што нідзе няма дастаткова трывалага грунту пад нагой чалавека. І доказам гэтаму — адно вядомае мне азярцо за дзесяць кіламетраў ад Пунта Арэнас. Акаймаванае каравымі дрэўцамі і нізкімі хацінкамі, не возера, а мізэрная лужына пасярод сялянскага падворка, дый годзе, — яно богведама чаму падвержана прылівам і адлівам. Усё вакол так мірна і звычайна, палымнеюць кусты руж, бавяцца дзеці, а

* Бос — вобласць у Цэнтральным масіве (Францыя).

яно слухмяна падначалена нейкім іншым законам, і ні ўдзень ні ўначы не замірае яго размеранае дыханне. Пад соннай роўнядзю вады, пад адзіным рассохлым чоўнам нястомна шчыруе месяцавая энергія. Чорнае прадонне азярка жыве адным жыццём з морам. Навокал да самага Магеланавага праліва пад лёгкаю поцілкай травы і кветак усё так дзіўна ўзаемазвязана і ўзаемазалежна. І вось — горад, ён, здаецца, надзейна збудаваны на абжытай зямлі, ты лічыш яго сваім домам, — а каля самага парога, у лужыне шырынёй ледзьве ў сотню метраў, б'ецца пульс мора.

3

Мы жывём на планеце-вандроўніцы. Час ад часу дзякуючы самалёту яна паказвае нам вытокі свайго паходжання: лужына вады ў залежнасці ад стану поўні выяўляе патаемныя радавонныя сувязі, — але я напатыкаў і іншыя прыкметы.

Калі ляціш над ускрайкам Сахары, паміж Кап-Джубі і Сіснеросам час ад часу напатыкаюцца плато ў форме конусавых пнёў дыяметрам ад некалькіх соцень метраў да трыццаці кіламетраў. Вышыня іх наўдзіў нязменная — трыста метраў. Але, апрача гэтай аднолькавасці ўзроўню, усе яны маюць адзін і той жа колер, адну і тую ж структуру, адну і тую ж форму сваіх абрывістых схілаў. Быццам калоны, якія, адзінока вытыркаючыся з пяску, яшчэ акрэсліваюць цень даўно зруйнаванага храма, гэтыя разрозненыя слупы сведчаць пра вялізнае плато, якое некалі лучыла іх.

У тыя гады паветраная сувязь паміж Касабланкай і Дакарам толькі наладжвалася, нашы машыны былі яшчэ недасканалыя і ненадзейныя, і калі мы цярпелі аварыю, выляталі на пошукі таварышаў ці на выручку, нам часта даводзілася прызямляцца ва ўладаннях няскораных арабаў. А пясок здрадлівы: здаецца, бу-

дзе дастаткова цвёрда, а сядзеш — і вязнеш. Старажытныя саланчакі з выгляду трывалыя, як асфальт, і звонка адгукаюцца пад нагамі, але пад коламі самалёта таксама падчас асядаюць. Белая солевае скарынка трэскаецца, і самалёт правальваецца ў чорную смуродную багну. Вось чаму, калі дазвалялі абставіны, мы аддавалі перавагу роўнядзі гэтых плато: яны ніколі не затойвалі пастак.

Парукай бяспекі быў зляжалы моцны зярністы пясок — агромністае радовішча драбняткага ракушніку. Ён быў абсалютна цэлы на паверхні плато, але пры спуску ўніз па адхоне можна было прасачыць, як ён паступова крышыўся і сплюшчваўся. У самым старажытным пласце, у аснове масіву гэта быў ужо чысты вапняк.

Аднойчы, калі нашых таварышаў Рэна і Сера захапілі ў палон мяцежныя арабы, я прыямліўся на адной з такіх пляцовак, каб высадзіць маўра, пасланага для перагавораў, і стаў шукаць з ім, дзе б яму сысці ўніз. Але з усіх бакоў наша тэраса цяжкімі складкамі крута абрываўся ў бездань. Спуск быў немагчымы.

Трэба было ляцець шукаць іншую пляцоўку, але я марудзіў. Я адчуваў нейкую дзіцячую радасць ад таго, што магу пакінуць свае сляды на зямлі, дзе яшчэ ніколі не ступаў ні звер, ні чалавек. Ніводзін маўр не рынуўся б на прыступ гэтага ўмацаванага замка. Ніводзін еўрапейскі даследчык яшчэ не пабываў тут. Я крочыў па неверагодна першародным пяску. Я быў першы, хто, быццам каштоўнае золата, з далоні на далоню перасыпаў гэты ракушнікавы пыл, першы, хто парушыў гэтую цішу. Тут — на гэтым палярным айсбергу, які за цэлую вечнасць не стварыў ані каліўца травы, — я, нібы занесенае вятрамі зернейка, быў першым сведчаннем жыцця.

У небе ўжо загарэлася нейкая зорка, і я ўзняў да

яе вочы. Сотні тысяч гадоў, думаў я, гэтая белая роўнядзь адкрывалася толькі зоркам. Чысцюткі абрус, расцелены пад яснымі нябёсамі. І раптам, нібы на парозе вялікага адкрыцця, сэрца маё ўздрыгнула: на гэтым абрусе за пятнаццаць — дваццаць метраў ад мяне ляжаў нейкі вялікі чорны камень.

Я стаяў на трохсотметровым залежы ракушніку. Гэты суцэльны агромністы пласт быў неабвержным доказам таго, што тут не можа быць ніякага камення. Магчыма, у падземных нетрах дзе-небудзь і драмаў крэмень, вынік замаруджаных пераўтварэнняў у нетрах планеты, але якім цудам ён мог быць вынесены наверх, на гэтую некранутую пляцоўку? З калатаннем сэрца я падабраў сваю знаходку: цвёрды камень велічынёй з кулак, цяжкі, быццам з металу, і круглы, як слязіна.

На абрус, расцелены пад яблыняй, могуць падаць толькі яблыкі; на абрус, расцелены пад зоркамі, можа падаць толькі зорны пыл; ніколі яшчэ ніводзін метэарыт не выяўляў свайго паходжання гэтак яскрава.

І, натуральна, узняўшы галаву, я падумаў, што з кроны гэтай нябеснай яблыні павінны былі нападаць і іншыя плады. І я знайду іх там, дзе яны ўпалі, бо сотні ж тысяч гадоў нішто не магло іх патрывожыць. Бо яны не маглі растварыцца ў гэтым пяску. І я кінуўся ў пошукі, каб праверыць сваё меркаванне.

Яно пацвердзілася. Я падбіраў камень за каменем, прыблізна па аднаму на гектар. І кожны раз — гэты выгляд аплаўленай лавы. І кожны раз — гэтая цвёрдасць чорнага алмазу. І ў кароткія хвіліны, калі я замёр на вяршыні майго зорнага дажджамера, перада мною нібы ў адначасе праліўся гэты шматвяковы вогненны лівень.

Але найвялікшым цудам было тое, што там, на выгнутай спіне нашай планеты, між гэтым намагнічаным абрусам і зоркамі прысутнічала чалавечая свядомасць, дзе, як у люстэрку, мог адлюстраватца гэты дождж. Радовішча мёртвай матэрыі, і раптам чалавечы роздум — гэта сапраўдны цуд. А мяне апаноўвае яшчэ адзін успамін...

Неяк я пацярпеў аварыю ў сэрцы пясчанай пустыні, і я чакаў ранку. Схілы дзюнаў, асветленья поўняй, зіхацелі золатам, а процілеглыя бакі заставаліся цёмныя да самага грэбня, дзе тонкая выразная лінія падзяляла святло і цень. На гэтай пустыннай будаўнічай пляцоўцы змроку і мясячнага святла панавалі спакой часова прыпыненай працы, а яшчэ — цішыня пасткі, на дне якой я і задрамаў.

Калі я пракінуўся, перад маімі вачыма была толькі чаша начнога неба, бо я, скрыжаваўшы рукі на грудзях, ляжаў на вяршыні бархана тварам да гэтага зорнага акварыума. Да мяне ніяк не даходзіла, што гэта за прадонне, і ажно галава закружылася, што нідзе не было ніводнага карэньчыка, за які можна было б ухапіцца, ніводнага даху, ніводнай галінкі паміж гэтымі нетрамі і мной, і я ўжо адчуваў, што няўтрымна падаю, імкліва ныраю ў прорву.

Але не, я не падаў. Выявілася, што ўвесь я з галавы да ног прыкуты да зямлі. І мне рабілася невымоўна лёгка, што я магу аддаць ёй цяжар свайго цела. Сіла прыцягнення здавалася мне велічнай, як любоў.

Я адчуваў, як зямля падпірала маё цела, падтрымлівала, прыўнімала, несла мяне ў начную прастрань. Я рабіў адкрыццё: мая ўласная вага прыціскае мяне да планеты, як на крутым віражы ўсім цяжарам уціскаешся ў кабінку, і я смакаваў асалоду ад гэтай дзі-

воснай апоры, такой трывалай, такой надзейнай, і ўсім сваім цела м угадваў пад сабой выпуклую палубу майго карабля.

Я так ясна ўсведамляў гэты рух у прасторы, што зусім не здзівіўся б, калі б з нетраў зямлі да мяне дапаў змучаны голас парод, якія з цяжкасцю прыста-соўваюцца адна да адной, паскрыпванне старога парусніка, які ўваходзіць у гавань, працяжны рэзкі скрып перагружанай баржы. Але ў нетрах зямлі панавала глыбокая моўча. Але плячыма я адчуваў сілу прыцягнення — усё тую ж гарманічную, нязменную, дадзеную на векі вякоў. Так, я неаддзельны ад роднай планеты, — гэтак целы мёртвых галернікаў са свінцовым грузам на нагах навекі застаюцца ў марскім прадонні.

І, загублены ў пустыні, згалелы, безабаронны, сярод пяскоў і зорак, адцяты ад магнітных палюсоў майго жыцця бязмежнаю цішай, я стаў абдумваць сваё становішча. Бо я ведаў, што днямі, тыднямі, месяцамі буду рабіць усё магчымае, каб вярнуцца да гэтых жыццядайных полюсаў, калі толькі які-небудзь самалёт не адшукае мяне ці калі заўтра мяне не прырэжуць маўры. Тут у мяне ўжо не заставалася анічога. Я быў усяго толькі звычайны смертны, які заблудзіўся паміж пяскоў і зорак, і ўсведамляў, што валодае толькі адзінай радасцю — дыхаць...

І, аднак, я зрабіў адкрыццё, што я перапоўнены летуценнямі. Яны нахлынулі на мяне бясшумна, як крынічная вада, і я спачатку не мог уцяміць, што гэта за пяшчота агортвае мяне. Не было ні слоў, ні мрояў, было толькі адчуванне, што побач нехта ёсць, нехта вельмі блізкі і родны, і вось зараз, зараз я пазнаю яго. А потым я зразумеў, што гэта такое, заплюшчыў вочы і аддаўся чарам успамінаў.

Недзе ў свеце існаваў парк, зарослы цёмнымі ялінамі і ліпамі, і стары дом, дарагі майму сэрцу. Ня-

важна, што быў ён далёка, не побач, што, стаўшы тут згадкаю, ён не мог ні абагрэць мяне, ні даць мне прытулак нанач: ён існаваў — і гэтага было дастаткова, каб запоўніць сабою маю ноч. Я перастаў быць проста целам, няўдала вышпурнутым на пясчаны бераг, — я азіраўся, я быў дзіцем гэтага дома, быў перапоўнены ягоным водарам, прахалодай ягоных пярэдніх, галасамі, якія ажыўлялі яго. І нават канцэртам жаб у балотцах, які раптам уварваўся ў мяне. Мне так патрэбны былі тысячы гэтых драбніц, каб зноў пазнаць самога сябе, каб зразумець, з якіх страт узнікае ў пустыні пачуццё самоты, каб спасцігнуць сэнс яе моўчы, калі не чуто нават жабак.

Не, я ўжо не лунаў між пяскоў і зорак. Няўзрушнае наваколле ні пра што не гаварыла мне, і нават пачуццё вечнасці, аказваецца, зыходзіла зусім не ад гэтага наваколля, — цяпер я разумеў і ягонае паходжанне.

Перада мною зноў узніклі вялікія ўрачыстыя шафы. Яны прыадчыняліся — і з'яўляліся стосы белых, як снег, просцін. Яны прыадчыняліся — і з'яўляліся горы снежнага глянцу. Старая нянька, як мышка, засяроджана тупала то да адной, то да другой шафы, бесперастанку правярала, разгортвала, згортвала, пералічвала адкрухмаленую бялізну, ускліквала: «Ах, божачкі, якое няшчасце!» пры кожнай прыкмеце зносу, якая ставіла пад пагрозу існаванне ўсяго дома, і тым жа пэндам бегла да якой-небудзь лямпы сляпіць свае вочы, цыруючы гэтыя алтарныя покрывы, гэтыя ветразі трохмачтавага судна, няўтомная ў сваім служэнні нечаму вялікаму, не ведаю ўжо якому богу ці караблю.

Ах, я з радасцю падару табе старонку, мадмуазель! Калі я вяртаўся дадому са сваіх першых падарожжаў, я заўсёды знаходзіў цябе з іголкай у руцэ, з кожным годам у цябе прыбаўлялася зморшчынак і сівізны, але ты па-ранейшаму па калені патанала ў белых покры-

вах у вечным клопаце ўласнаручна падрыхтаваць нам гэтыя просціны без ніводнай складачкі для нашых пасцеляў, гэтыя абрусы без ніводнай зморшчынкі для нашага стала, для свята крышталю і святла. Я прыходзіў у твой бялізнавы пакой, прымошчваўся насупроць цябе і пачынаў расказаць пра свае смяротна небяспечныя прыгоды, каб усхваляваць, адкрыць табе вочы на свет, каб падкупіць цябе. Я ніколечкі не змяніўся, казалы ты. Я ж і хлапчуком вечна прыходзіў дадому ў пашкуматанай кашулі («Ах! якое няшчасце!») і з паабдзіранымі да крыві каленямі, і ўвечары мяне трэба было суцяшаць, зусім як сёння. Але ж не, мадмуазель, не! Я вяртаюся ўжо не з парку, а з крайсвету і нясу з сабою ўедлівы водар адзіноты, смерчы пячаных бур, асляпляльнае ззянне трапічнай поўні! Ну, вядома, адказвала ты, хлапчукі вечна носяцца на скрут галавы, трушчаць сабе косці і яшчэ думаюць, што яны героі! Але ж не, мадмуазель, не, я сапраўды пабываў ужо далёка за межамі нашага парку! Каб ты толькі ведала, як мізэрна мала месца акрываюць гэтыя шаты! Якімі самотнымі выглядаюць яны на зямлі сярод пяскоў і скал, дрымучых лясоў і балот! Ці ты хоць ведаеш, што на свеце ёсць такія мясціны, дзе чалавек пры сустрэчы з чалавекам імгненна ўскідвае карабін? Ці ты хоць ведаеш, мадмуазель, што на свеце ёсць пустыні, дзе з надыходам ледзяной ночы людзям даводзіцца спаць пад адкрытым небам, без ложка, без просцін...

— Ах, дзікуны! — усклікала ты.

Як я ні стараўся, яна заставалася цвёрдай і непакіснай у сваёй веры, як царкоўны служка. І я аплакваў яе няшчасную долю, якая рабіла яе сляпой і глухой...

Але ў тую ноч у Сахары, безабаронны, сярод пяскоў і зорак, я ацаніў яе па заслугах.

Не ведаю, што са мною творыцца. У небе столькі намагнічаных зорак, а нейкая сіла прыкоўвае мяне да зямлі. А яшчэ нейкая іншая сіла вяртае мяне да мяне самога. Я адчуваю: як шмат да чаго прыцягнены я ўласнай вагою! Мае мары куды рэальнейшыя, чым гэтыя барханы, гэтая поўня, гэтае ваколле. Ах, найвялікшая дзівоснасць дома не ў тым, што ён дае табе прытулак ці сагравае цябе, і зусім не ў тым, што ты ўладальнік ягоных сцен! Цуд у тым, што ён спакая перадае нам свае запасы пяшчоты. Што ў нашым сэрцы, у самай яго глыбіні, ён стварае гэтыя цьмяныя нетры, дзе, як вада ў крыніцы, нараджаюцца мары...

Сахара мая, Сахара, вось і цябе дазвання зачаравала старая пралля.

V. ААЗІС

Я столькі нарасказваў пра пустыню, што, перш чым зноў загаварыць пра яе, мне хацелася б апісаць адзін аазіс. Той, які паўстае зараз перад маімі вачыма, тоіцца не ў Сахары. Але самалёт валодае яшчэ адным дзівосным дарам: ён здольны імгненна перанесці вас у самае сэрца невядомага. Вы толькі што, нібы вучоны-біёлаг, са спакойным сэрцам разглядвалі чалавечы мурашнік, гарады на раўнінах, да якіх, нібы да зорак, збягаюцца ўсе дарогі, што, быццам крывяносныя сасуды, сілкуюць іх сокам палёў. Але раптам закалацілася стрэлка вышынямера, і невядомая зялёная плямка пад вамі робіцца цэлым сусветам. Вы — вязень палянкі пасярэдзіне соннага парку.

Не, зусім не вёрстамі вымяраецца аддаленасць. За агароджаю якога-кольвечы саду часам тоіцца болей таямніц, чым за Кітайскай сцяной, і душа дзяўчынкі

ахавана маўчаннем куды надзейней, чым адзінокі аазіс — неабсяжнасцю пяскоў Сахары.

Раскажу пра адну сваю вымушаную пасадку. Гэта здарылася ў далёкай Аргенціне, пад Канкордзіяй, але магло адбыцца і ў любой іншай мясціне: на свеце так багата цудаў.

Я прыязмліўся пасярод поля і нават не падазраваў, што неўзабаве траплю ў цудоўную казку. Ні ў прыязнай сямейнай пары, якая падабрала мяне («Пачацуйце ў нас...»), ні ў іхнім старэнькім «фордзе» не было нічога надзвычайнага.

І вось за чарговым паваротам паказаўся невялічкі гаёк, абліты месячным святлом, а за ім — дом. Які дзіўны дом! Нізкі, масіўны, амаль што крэпасць. Спавіты легендамі замак, які, быццам манастыр, прапапоўваў за сваім парогам такі ціхі, такі спакойны, такі надзейны прытулак.

Нечакана з'явіліся дзве дзяўчыны. Яны дапытліва агледзелі мяне, быццам стража ля варот пільна ахоўваемага царства: малодшая злёгка надзьмула вусны, пастукала па зямлі нядаўна зрэзаным кіёчкам; нас перазнаёмілі, дзяўчаты моўчкі, з цікаўнасцю і недаверам падалі мне рукі — і зніклі.

Гэта і развесяліла мяне, і замілавала. Усё адбылося так проста, маўкліва і хутка, нібыта мне шапнулі, што пачынаецца таямніца.

— Але, але, яны ў нас дзікункі, — прастарэча сказаў бацька.

І мы зайшлі ў дом.

Мне заўсёды па сэрцы была дзёрзкая трава, што вытыркаецца ў сталіцы Парагвая з кожнай шчылінкі брукаваных вуліц — лазутчыца, выслана янбачнымі, але вечна нядрэмнымі ляснымі нетрамі, яна правярае, ці горад усё яшчэ ў руках у людзей, ці не пара расшпурляць гэтае каменне. Мне заўсёды па сэрцы была

такая занядбанасць, па якой пазнаеш незлічоныя скарбы. Але тут я проста дзіву даўся.

Бо ўсё тут было ў надзвычайным заняпадку і выклікала самыя дзівосныя пачуцці, быццам старое замшэлае дрэва, прыгорбленае ўласнай спрадвечнасцю, быццам драўляная лаўка, куды прыходзілі пасядзець шматлікія пакаленні закаханых. Шалёўку стачыў шашаль, дзверы ледзь ліпелі, крэслы кульгалі... Але калі ў доме нішто не рамантавалася, то прыбіралася тут вельмі дбайна. Усё было вышаравана, наглянцавана.

І ад гэтага воблік гасцінай быў такі красамоўны, нібы твар бабулі, спярэшчаны маршчакамі. Парэпаныя сцены, пабітая на шчыліны столь — усё было дзівоснае, і асабліва паркет: сям-там ён паправальваўся, сям-там гойдаўся пад нагой, як хісткія сходкі, але навошчаны, наглянцаваны, ён ззяў, як люстэрка. Дзівацкі дом, ён зусім не сведчыў пра нядбайства ці безгаспадарчасць, наадварот, ён выклікаў надзвычайную павагу! Ну пэўна ж, кожны год прыносіў нешта новае ў яго складаны і дзіўны воблік, дадаваў яму абаяльнасці, цеплыні і зычлівасці, а разам з тым, дарэчы, большала і небяспек на дарозе з залы ў сталовую.

— Асцярожна!

У падлозе чарнела дзірка. Калі б я праваліўся, то мог бы і ногі паламаць, заўважылі мне. Ніхто невінаваты, што тут дзірка: гэта ўжо час так пашчыраваў. Цудоўным было гэтае ісціна арыстакратычнае нежаданне апраўдвацца. Гаспадары не казалі: «Мы маглі б залатаць гэтыя дзіркі, не збяднелі б, але...» І нават не тлумачылі, хоць гэта, дарэчы, была чыстая праўда: «Горад здаў нам гэты дом на трыццаць год. Горад і павінен рамантаваць яго. Пабачым, хто каго пераспрэчыць...» Ім і не ў галаве было апраўдвацца, і такая прастата прыводзіла мяне ў захапленне. Хіба што мімаходзь заўважаць:

— Але, але, трэшкі паднасілася...

І гаварылася гэта з такім лёгкім сэрцам, што ў мяне склалася такое ўражанне, быццам гэта ніколучкі не засмучала маіх сяброў. Бо толькі ўявіце: у гэтыя сцены, што столькі пабачылі на сваім вяку, урываецца брыгада муляраў, цесляў, чырванадрэўшчыкаў, тынкоўшчыкаў, урываецца ў гэтую спрадвечнасць са сваімі кашчуннымі прыладамі і за тыдзень да непазнавальнасці пераробіць ваш дом, і вось вы — як у гасцях. Ні таямніц, ні патаемных куточкаў, ні пастак пад нагамі, ні з даўніх даўняў некарыстаных рэчаў — не дом, а прыёмны пакой у мэры!

Не дзіва, што ў гэтым доме абедзве дзяўчыны зніклі, як у казцы. Калі ўжо гасціная, быццам вышкі, на кожным кроку рыхтавала новы сюрпрыз, то якія ўжо тут вышкі?! І адразу мроіцца, што варта толькі прачыніць дзверы адной з насценных шафак — і адтуль хлынуць стосы пажоўклых лістоў, прадзедаўскія рахункі, процьма ключоў, для якіх не хопіць замкоў ва ўсім доме і ніводзін з якіх, безумоўна, не падыдзе ні да аднаго замка. Дзівосна непатрэбныя ключы, і ты ўжо гатоў сабе галаву скруціць, навошта яны, і ўжо мрояцца суровыя скляпенні, глыбока закапаныя сундукі, клады старажытных залатых манет.

— Просім за стол, калі ласка.

Мы прайшлі ў сталовую. Пераходзячы з пакоя ў пакой, я ўдыхаў разліты ўсюды, быццам ладан, пах старых кніг, пах, з якім не зраўнаюцца ніякія водары свету. Ды цудоўней усяго было тое, што і лампы вандравалі разам з намі. Гэта былі цяжкія, старадаўнія лампы, іх кацілі на высокіх падстаўках з пакоя ў пакой, як у часы майго самага ранняга маленства, і ад іх на сценах ажывалі казачныя цені. Буйна расцвіталі букеты святла, аблямаваныя пальмавымі лістамі ценю. А потым лампы займалі сваё месца, астраўкі святла нерухомелі, а наўкол застываў прадонны неруш змроку, і там патрэсквала драўніна.

Зноў з'явіліся дзяўчаты, гэтак жа загадкава, гэтак жа маўкліва, як раней, зніклі. І паважна селі за стол. Канечне, яны паспелі накарміць сваіх сабак, птушак, паспелі, расчыніўшы вокны, нацешыцца месячнай ноччу, надыхацца зялёным водарам вячэрняй прахалоды. А цяпер, разгортваючы сурвэткі, яны краёчкам вока спатайка цікавалі за мной і прыкідвалі, ці варта прыняць мяне ў лік сваіх прыручаных звяркоў. Бо яны ж ужо прыручылі ігуану, мангусту, лісу, малпу і пчол. І ўсё гэта суседства цудоўна ладзіла паміж сабою, жыло мірна і дружна, нібы ў новым зямным раі. Дзяўчаты ператваралі ўсе жывыя стварэнні ў сваіх падданных, зачароўвалі іх сваімі маленькімі ўвішнымі рукамі, кармілі, паілі іх, расказвалі ім казкі — і ўсе, ад мангусты да пчол, іх заслухоўваліся.

І я чакаў — вось зараз гэтыя дзве гарэзніцы акінуць сядзячага насупраць прадстаўніка іншага полу няўмольным праніклівым позіркам і ўпотаі вынесуць яму вырак — хуткі і канчатковы. Гэтак мае сёстры ў дзяцінстве выносілі адзнакі гасцям, якія ўпершыню наведвалі наш дом. І калі застольная бяседа на момант сціхала, нечакана раздавалася звонкае:

— Адзінаццаць!

І ўсёй чароўнасцю гэтай лічбы ўпіваліся толькі сёстры ды я.

Ад гэтага ўспаміну мне стала трохкі ніякавата. Асабліва бянтэжыла мяне, што суддзі мае былі такія спрактыкаваныя. Яны ж беспамылкова адрознівалі хітрых звяркоў ад прастадушак, па кроках лісы разумелі, у добрым яна настроі ці зараз да яе лепей не падыходзіць, і бадай не горш разбіраліся і ў чужых думках і пачуццях.

Я любаваўся гэтай дапытлівай, строгай і чыстай маладосцю, але мне было б куды прыемней, каб яны памянялі гульню. А пакуль, у боязі атрымаць «адзінаццаць», я пакорліва падаваў ім соль, падліваў

віна, але, падняўшы вочы, зноў і зноў натыкаўся на іх мяккую паважнасць непадкупных суддзяў.

Тут ні да чаго была б нават ільсцівасць: пыха была чужая ім. Пыха, але не гожая гордасць: яны так хораша думалі пра сябе, чаго б я ніколі не адважыўся б сказаць ім услых. Мне нават і ў галаву не прыйшло пакарасавацца ў арэоле свайго рамяства, — было б занадта дзёрзка лезці на вяршыню платана толькі дзеля таго, каб паглядзець, ці ўвабраліся ў пер'е птушаняты, і па-сяброўску павітацца з імі.

Пакуль я еў, мае негаваркія феі так пільна цікавалі за мной, я так часта лавіў на сабе іх бліскавічныя позіркi, што ўрэшце я і зусім змоўк. Усталявалася цішыня, і тут на падлозе нешта ціха засіпела, шорхнула пад сталом і сціхла. Я паглядзеў на дзяўчат. І тады малодшая, відаць, задаволеная ўчыненай праверкай, усё-такі не ўтрымалася ад спакусы яшчэ разок выпрабаваць мяне: упіваючыся ў кавалак хлеба моцнымі зубамі юнай дзікункі, яна, вядома ж, у надзеі ашаламіць мяне, акажыся я нікуды не вартым варварам, нявінна растлумачыла: «Гэта гадзюкі».

І задаволеная змоўкла, нібыта гэтага тлумачэння было дастаткова для кожнага, калі толькі ён не дурань з дурняў. Старэйшая сястра маланкава зірнула на мяне, ацэньваючы маю найпершую рэакцыю, і адразу ж абедзве з самым абыякавым і нявінным выглядам схіліліся над сваімі талеркамі...

— А!.. Гадзюкі... — міжвольна вырвалася ў мяне. Нешта слізганула па маіх нагах, даткнулася да шчыкалатак — а гэта, аказваецца, проста гадзюкі...

На маё шчасце, я ўсміхнуўся. І вельмі чыстасардэчна: прытворная ўсмешка іх бы не ашукала. А ўсміхнуўся я таму, што мне было весела, што гэты дом з кожнай хвілінай усё больш падабаўся мне, і яшчэ таму, што мне карцела паболей даведацца пра гадзюк. На дапамогу прыйшла старэйшая сястра:

— Пад сталом у падлозе дзірка, тут яны і жывуць.
— А ўвечары, гадзін у дзесяць, вяртаюцца дадо-
му,— дадала малодшая.— А ўдзень яны палююць.

Цяпер ужо я спатайка разглядваў дзяўчат. Спа-
койныя, ціхамірныя твары, а глыбока ўнутры — жы-
вы, дасціпны розум, прытоеная ўсмешка. І гэтае непар-
аўнанае ўсведамленне сваёй перавагі...

Нешта разлетуценіўся я сёння... Усё гэта цяпер так
далёка. Што сталася з маімі дзвюма феямі? Яны ўжо
замужам, канечне. А можа, цяпер іх ужо і не пазнаць?
Бо гэта ж такі сур'ёзны крок — развітанне з дзяцін-
ствам, ператварэнне ў жанчыну. Як маецца ім у новым
доме? Ці па-ранейшаму дружаць яны з дзікімі трава-
мі і са змеямі? Яны былі саўдзельны ў жыцці цэлага
свету. Але настае дзень — і ў юнай дзяўчыне прачы-
наецца жанчына. Яна марыць паставіць нарэшце не-
каму ўсе «дзевятнаццаць». Гэты вышэйшы бал —
быццам груз на сэрцы. І тады з'яўляецца нейкі ду-
рань. І дагэтуль такія праніклівыя вочы ўпершыню
ашукваюцца і бачаць дурня ў самым ружовым святле.
Калі дурань прачытае вершы, яго прымаюць за паэта.
Вераць, што яму даспадобы старэнькі дзіравы паркет,
вераць, што ён любіць мангустаў. Вераць, што ён усце-
шаны даверам гадзюкі, якая пад сталом лена прагуль-
ваецца па яго нагах. І аддаюць яму сваё сэрца — дзі-
кі сад, а яму даспадобы толькі падстрыжаныя газоны.
І дурань вядзе прынцэсу ў рабства.

VI. У ПУСТЫНІ

1

Столькіх радасцей былі пазбаўлены мы, лётчыкі
Сахарскай авіялініі, калі нас на тыдні, месяцы, гады
забіралі ў палон пяскі, калі мы незваротна лёталі ад

форта да форта без надзеі, што неўзабаве зноў трапім у тую ж мясціну. Гэтая пустыня не дарыла нам падобныя азісы: сады і дзяўчаты — гэта проста казкі! Ну, канечне, некалі мы адпрацуем тут і вернемся ў далёкі-далёкі край, каб пачаць новае жыццё, і ў тым краі нас чакаюць тысячы дзяўчат. Ну, канечне, там, сярод сваіх кніг і ручных мангустаў, яны цярдліва спеляць для нас свае пяшчотныя душы. І самі робяць такія вытанчаныя, чароўныя...

Але я ведаю, што такое адзінота. Тры гады ў пустыні выдатна давалі мне, што гэта такое. Тут палохае не тое, што ў нейкім выкапнёвым царстве марнуецца твая маладосць, — тут здаецца, што там, удалечыні, старэе ўвесь белы свет. На дрэвах саспелі плады, на нівах ускаласаваўся ўраджай, парасцвітала хараство жанчын. Час прамінае, і трэ было б паспяшацца дадому... Час прамінае, а далеч усё не адпускае цябе. І дары зямлі выслізгваюць між пальцаў, як танюцькі пясок барханаў.

Звычайна людзі не адчуваюць плыні часу. Жыццё здаецца ім ціхім і запаволеным. А вось мы і на нядоўгай стаянцы адчуваем бег часу, нам па-ранейшаму плешчуць у твар пругкія, вечна жывыя пасаты. Мы — як пасажыр хуткага цягніка: аглушаны перастукам колаў, ён імчыцца праз ноч і па мімалётных россыпах агнёў за вагонным акном здагадваецца пра палі, сёлы, дзівосныя мясціны, але ўсё гэта не пакідае трывалага следу ў памяці, усё прападае, бо ён — у дарозе, ён імчыцца далей. Гэтак і нас, яшчэ злёгка ўзбуджаных ад палёту, не супакойвала нават мірная стаянка, вецер свісцеў у вушах, і ўсё яшчэ мроілася, што мы яшчэ ў дарозе. І здавалася, нас таксама, насупор усім вятрам, нясе ў невядомую будучыню стукат нашых няўтольных сэрцаў.

Няскораныя плямёны — неад’емная частка пусты-

ні. Ночы на Кап-Джубі, як боем гадзінніка, былі рас-сечаны на чвэрці гадзіны рэгулярнай і гучнай пера-клічкай вартавых. Гэткім чынам іспанскі форт Кап-Джубі, які знаходзіўся ва ўладаннях няскораных пля-мёнаў, аберагаў сябе ад затоенай у мораку небяспекі. А мы, пасажыры гэтага сляпога карабля, слухалі, як то бліжэй, то далей раздаюцца гэтыя воклічы, як яны лунаюць, кружаць вакол нас, быццам чайкі.

І ўсё-такі мы любілі пустыню.

Калі напачатку і ствараецца ўражанне, што яна — толькі пустэля і ціша, дык гэта толькі таму, што яна раскрываецца далёка не кожнаму. Самая звычай-ная вёска — і тая мае свае таямніцы. Калі мы не ад-рачомся дзеля яе ад рэшты свету, калі мы не ўдзельны ў яе традыцыях, звычках, перажываннях, мы нічога не даведаем, што яна для тых, каму яна — радзіма. Альбо вось жыве побач з намі чалавек, але ён замура-ваўся ў сваім манастыры і жыве паводле невядомых нам правілаў, — і вось ужо гэты чалавек апынаецца для нас у сапраўдных цібецкіх нетрах, у такой далечы, куды ніколі не дабрацца нам аніякім самалётам. Хай сабе мы і прыйдзем у ягоную келлю! Яна будзе пустая. Царства чалавека ўнутры яго. Так і пустыня — гэта не пяскі, не туарэгі, нават не маўры, узброеныя вінтоўкамі...

Але сёння нас змучыла смага. І толькі сёння мы робім адкрыццё: ад калодзежа, які мы даўно зналі, свеціцца ўсё наваколле. Гэтак жанчына, якая не па-казваецца на вочы, заварожвае ўвесь дом. Адзін нейкі калодзеж запаноўвае намі, як любоў.

Пяскі толькі напачатку пустынным, але настае такі дзень, калі, асцерагаючыся атрада няскораных арабаў, пачынаеш вывучаць складкі гэтага шырознага плашча, які захутвае іх. Блізкасць варожага атрада так-сама зыначвае воблік пяскоў.

Мы прынялі правілы гульні, і яна пераўтварае нас. Сахара такая, якой яна выяўляецца ў нас саміх. Каб разгадаць яе, мала пабываць у аазісе, трэба паверыць у воду, як у бога.

2

Ужо ў першым палёце я пакаштаваў пустыню. Мы — Рыгель, Гіёмэ і я — пацярпелі аварыю непадалёк ад форта Нуакшот. Гэты маленькі пост у Маўрытаніі ў той час быў зусім адрэзаны ад свету, як згублены ў моры астравок. Там жыў адзін стары сяржант са сваімі пятнаццацю сенегальцамі. Ён сустрэў нас, як пасланнікаў неба.

— Каб вы толькі ведалі, што гэта значыць для мяне — пагаварыць з вамі!.. Каб вы толькі ведалі!

Для яго гэта нешта значыла: ён плакаў.

— За апошнія паўгода вы тут першыя госці. Прыпасы мне дастаўляюць двойчы ў год. То лейтэнант прыедзе, то капітан. Апошнім разам прыязджаў капітан...

Мы ўсё яшчэ былі прыгаломшаныя. За дзве гадзіны лёту ад Дакара, дзе нам ужо рыхтуецца снеданне, нечакана нешта псуецца ў маторы — і твой лёс рэзка мяняецца. І вось ты ўжо іграеш ролю прывіда перад старым сяржантам, які плача ад радасці.

— Выпіце, калі ласка, мне так прыемна прапанаваць вам чарку! Гэта ж трэба, у той раз капітан прыехаў, а ў мяне нават не было чым пачаставаць яго!

Я ўжо раскажаў пра гэта ў адной сваёй кнізе, і я нічога не выдумаў. Сяржант так і сказаў:

— Тады ў мяне нават і чокнуцца не было чым... Такая ганьба, я нават прасіў, каб мяне змянілі...

Чокнуцца! Выпіць на радасцях чарку віна з чалавекам, які саскочыць з узмыленага вярблюда! Цэлых шэсць месяцаў жыць чаканнем гэтай хвіліны. Яшчэ

за месяц да гэтага начышчаць зброю, ад склепа да вышак вышароўваць пост. У прадчуванні блаславёнага дня з высокай тэрасы нястомна ўзірацца ў далягляд, — а можа, там ужо клубіцца пыл, можа, ён ужо набліжаецца, жаданы атрад з Атара...

Але няма віна: немагчыма адзначыць свята. Няма чым чокнуцца. І адчуваеш сябе зняслаўленым...

— Я спадзяюся, што ён вернецца. Я так чакаю яго...

— А дзе ён, сяржант?

І сяржант паказвае на пяскі:

— Хто яго ведае, наш капітан — ён усюды!

Яна сапраўды была, тая ноч, праведзеная на тэрасе форта ў размове з зорамі. Апроч зор, там не было чаго вартаваць. А іх было безліч, як у час палёту, толькі цяпер яны заставаліся на сваіх месцах.

У палёце, калі ноч занадта чароўная, часам так залетуценішся, што забываеш кіраваць, і самалёт спакваля адхіляецца ўлева. Ты думаеш, што ён ляціць роўна, і раптам пад правым крылом заўважаеш нейкае селішча. Але ж у пустыні няма ніякіх селішчаў. Значыць, гэта рыбацкая флатылія выйшла ў мора. Але ва ўсёй Сахары не знойдзеш ніводнай рыбацкай флатыліі. Што ж тады?.. І ты ўсміхаешся ўласнай няцямлівасці. Мякка выроўніваеш самалёт. І селішча займае сваё месца, зноў начэпліваеш на рыцарскія даспехі сузор'е, якое выпусціў з рук. Селішча? Так. Селішча зор. Але адсюль, з вышыні форта, відна толькі застылая, як замарожаная, пустыня, адны нерухомыя хвалі пяску. І надзейна прымацаваныя сузор'і. І сяржант кажа:

— А ведаеце! Я выдатна знаю сваю дарогу дадому... Трымай курс прама на тую вунь зорку — і прыйдзеш у Туніс!

— Ты з Туніса?

— Не. Там у мяне сваячка...

Западае працяглае маўчанне. Але сяржант не можа нічога ўтаіць ад нас.

— Некалі я абавязкова з'езджу ў Туніс.

Вядома ж, зусім іншым шляхам, не наўпрост па гэтай зорцы. Хіба што калі-небудзь у паходзе, ля высяглага калодзежа ім апантана завалодае натхнёнае самазабыццё. Тады ўсё перанітуецца — і зорка, і сваячка, і Туніс. Тады пачнецца тое натхнёнае вандроўніцтва, у якім недарэкі бачаць толькі пакуты.

— Я ўжо неяк прасіў у капітана водпуск — трэба з'ездзіць у Туніс наведць сваячку. А ён і кажа...

— Што ж ён сказаў табе?

— А ён: «На свеце, — кажа, — усюды поўна сваячак». І паслаў мяне ў Дакар, бо туды не так далёка.

— Яна прыгожая, твая сваячка?

— Каторая ў Тунісе? Дзіва што! Бялявенькая такая.

— Не, тая, што ў Дакары?

Сяржант, мы гатовы былі расцалаваць цябе, гэтак журліва і трохкі расчаравана ты адказаў:

— Яна была негрыцянка...

Кім, чым была для цябе Сахара, сяржант? Вечным чаканнем бажаства. А яшчэ — пяшчотнай памяццю пра бялявенькую дзяўчыну там, за пяццю тысячамі вёрст пясчоў.

Кім, чым была пустыня для нас? Усім тым, што нараджалася ў нашых душах. Тым, што мы даведваліся пра саміх сябе. Той ноччу мы таксама былі закаханы ў далёкую сваячку і ў капітана...

3

Порт-Эцъен, размешчаны на ўскрайку няскораных зямель, горадам не назавеш. Бо там усяго толькі і ёсць што невялікі форт, ангар і драўляны барак для нашых

лётных экіпажаў. Вакол такая глухая пустыня, што, нягледзячы на свае мізэрныя ваенныя сілы, Порт-Эцьен амаль непераможны. Каб напасці на яго, трэба адолець такую загароду пяску і спякоты, што атрады няскораных арабаў могуць дасягнуць яго толькі на зыходзе сіл і запасаў вады. І ўсё-ткі з незапомных часоў недзе на поўначы вечна меўся які-небудзь атрад, які пагражаў Порт-Эцьену. Кожны раз, як капітан-камендант форта прыходзіў да нас на шклянку чаю, ён на карце паказваў нам шлях непрыяцеля, быццам расказваў казку пра чароўную прынцэсу. Але гэты атрад так ніколі і не прыходзіў, самі пяскі паглыналі яго, як раку, і мы называлі яго атрадам-прывідам. Гранаты і патроны, раздаваныя нам увечары камандзірамі, драмалі ў скрынках ля нашых ложкаў, а мы пад вернай аховай уласнай бездапаможнасці змагаліся толькі супроць аднаго ворага — супроць цішы. І Лукас, начальнік аэрапорта, дзень і ноч круціў грамафон, які ў такой далечы ад жыцця размаўляў з намі напаўзабытаю мовай і выклікаў нейкую беспадстаўную тугу, дзіўна падобную на смагу.

На гэты раз мы павячэралі ў форце, і камендант павёў нас палюбавацца яго садам. З Францыі за чатыры тысячы кіламетраў яму прыслалі тры скрынкі з самай сапраўднай зямлёй. У скрынках раслі тры зялёныя каліўцы, і мы лашчылі іх пальцамі, быццам пярлінкі. Капітан, гаворачы пра іх, кажа: «Гэта мой парк».

А калі ўзнямаецца пясчаны вецер, які высушвае ўсё дазвання, парк пераносяць у склеп.

Мы жывём за кіламетр ад форта і вяртаемся пасля вячэры дадому пры святле поўні. Ад мясачнага святла пясок ружовы. Мы адчуваем сваю галечу, але пясок ружовы. А воклік вартавога надае свету нейкую ўсхваляваную прыўзнятасць. Гэта сама Сахара палю-

хаецца нашых ценяў і правярае, хто ідзе, таму што дзесьці блукае атрад няскораных арабаў.

У вокліку вартавога чуюцца ўсе галасы пустыні. Пустыня перастае быць нежылым домам: маўрытанскі караван — як магніт уначы.

Здавалася б, мы ў бяспецы. То дзіва! Хвароба, няшчасны выпадак, разбойніцкі атрад — што толькі нам не пагражае! Чалавек — наземная мішэнь для патаемных снайпераў. І вартавы сенегалец, як прарок, напамінае нам пра гэта.

— Французы! — адказваем мы і праходзім міма чорнага анёла. І нам лягчэй дыхаецца. Колькі годнасці надала нам гэтая пагроза... Яна яшчэ такая далёкая, такая няспешная, такая прытупленая неабсяжнасцю пяскоў: але свет ужо зыначыўся, свет ужо не ранейшы. Яна стала насцярожанай, гэтая пустыня. Нейкі няведама дзе блукаючы атрад паўночна-афрыканскай кавалерыі, які так ніколі і не дабярэцца сюды, надае ёй узнёслую веліч.

Адзінаццатая гадзіна вечара. З радыёвузла прыходзіць Люка і кажа, што апоўначы прыбывае самалёт з Дакара. На борце ўсё ў парадку. У нуль гадзін дзесяць пошту перагрузяць ужо ў маю машыну, і я плячу на поўнач. Я старанна галюся перад асколкам люстэрка. Час ад часу, закруціўшы вакол шыі сурвэтку, я падыходжу да дзвярэй і азіраю голяыя пяскі: пагода добрая, але вецер сціхае. Я вяртаюся да люстэрка. Ёсць над чым падумаць. Калі вецер, які дзьмуў месяц за месяцам, раптам сціхае, у небе часам усчынаецца сапраўдны вэрхал. Але пара збірацца: сігнальныя ліхтарыкі прывязаны да рэменя, планшэт і алоўкі пры мне. Іду да Неры, які сёння будзе маім бартавым радыстам. Ён таксама голіцца. «Ну як?» — пытаюся. Пакуль усё ў парадку. Гэтыя папярэднія дзеянні са-

мыя нескладаныя з усяго палёту. Нечакана я чую нейкі лёгкі хруст: аб мой ліхтарык б'еца страказа. І чамусьці ёкнула сэрца.

Я зноў выходжу і азіраюся: усё спакойна. Скала на ўскрайку форта вырысоўваецца на фоне неба выразна, як удзень. Над пустыняй пануе глыбокая цішыня дагледжанага дома. Ды вось на мой ліхтарык налятаюць зялёны матылёк і дзве страказы. І мною зноў завалодвае нейкае глухое, цьмянае, ледзь улоўнае прадчуванне ці то радасці, ці то страху. Нехта з далёкай далечы загаворвае са мною. Што гэта, інстынкт? Выходжу яшчэ раз: вецер сціх канчаткова. Па-ранейшаму прахалодна. Але я папярэджаны ўжо. Мне здаецца, я здагадваюся, так, я ўжо здагадваюся, што павінна адбыцца. Ці не памыляюся я? Ні неба, ні пясок яшчэ не падалі мне аніякага знаку, але са мной пагарварылі дзве страказы, дзве страказы і зялёны матылёк.

Я падымаюся на бархан і сядваю тварам да ўсходу. Калі я не памыляюся, «яно» не забавіцца. Што шукалі яны, гэтыя стракозы, тут, за сотні кіламетраў ад унутраных азісаў? Дробныя абломкі, выкінутыя хвалямі на бераг, сведчаць, што ў моры шалее цыклон. Гэтаксама і гэтыя кузуркі папярэдзваюць мяне, што насоўваецца пясчаная бура; бура ідзе з усходу, і яна ўжо вытурыла з далёкіх пальмавых гаёў іхнія зялёныя матылькі. Яе пена ўжо дакацілася да мяне. І ўрачыста, бо ён сам доказ гэтага, і ўрачыста, бо ён сам глухая грозьба, і ўрачыста, бо ён тоіць буру — падымаецца ўсходні вецер. Яго слабое дыханне яшчэ ледзь-ведзь дасягае мяне. Я — самы аддалены бераг, які лізнула хваля. За дваццаць метраў за мной не варухнулася ніводная павуцінка. Вецер толькі раз горача дыхнуў на мяне, адным-адзіны раз ахінуў нейкай нежывою ласкай. Але я ўжо ведаю, што праз некалькі секунд Сахара перавядзе дыханне і ўздыхне зноў. Што хвіліны праз тры захвалюецца ўказальнік ветру на

нашым ангары. А яшчэ хвілін праз дзесяць хмары пяску запалоняць усю прастору. А мы ўсё-такі рынемся ў гэтае пекла, у гэты агнявы вір пустыні.

Але я ўзрушаны зусім не гэтым. Мяне напаўняе нейкай дзікунскай радасцю тое, што я з паўслова зразумеў зашыфраванае пасланне, што я, як першабытны чалавек, здолеў разгадаць гэты штрышок, якім ледзь улоўна прасігналізавала пра свой прыход наступнасць, што я змог прачытаць яе нарастаючае шаленства ў трапятлівых крылцах страказы.

4

У Сахары мы сутыкаліся з няскоранымі плямёнамі. Час ад часу яны з'яўляліся з такіх глыбінь пустыні, куды мы не мелі доступу, мы толькі праляталі над імі; а маўры адважваліся прыходзіць нават у форты — Джубі ці ў Сісерос, куплялі там цукар ці чай і зноў таямніча знікалі. І мы, па магчымасці, спрабавалі прыручыць хоць каго-небудзь з іхняга асяроддзя.

Калі гэта былі аўтарытэтныя важакі, мы, са згоды дырэкцыі авіялініі, часам бралі іх на борт самалёта, каб паказаць ім свет. Неабходна было збіць з іх пыху, таму што яны, хутчэй з пагарды, чым з нянавісці, забівалі палонных. Калі яны сустракаліся з намі паблізу форта, яны нават не лаялі нас. Яны адварочваліся ад нас і пляваліся. Гэтая пыхлівасць зыходзіла ад ілюзіі іх уласнай магутнасці. Колькі іх, важакоў атрада ў тры сотні ружжаў, казалі мне: «Скажы дзякуй, што да тваёй Францыі болей ста дзён хады...»

І мы ўстройвалі ім прагулянкі, і сталася так, што трое з іх нават пабывалі ў гэтай невядомай ім Францыі. Яны былі супляменнікі тых, якія, неяк трапіўшы са мной у Сенегал, заплакалі, убачыўшы там дрэвы.

Потым я зноў наведаў іх шатры і пачуў, як яны з захапленнем расказвалі пра мюзік-холы, дзе танцу-

юць сярод кветак аголеныя жанчыны. Гэтыя людзі ніколі не бачылі ні дрэва, ні фантана, ні ружы, яны толькі з Карана ведалі пра існаванне садоў, дзе струменяць ручаі, таму тыя сады і называюцца раем. Гэты рай з яго раскошнымі палонніцамі купляецца дарагой цаной: трыццаць гадоў маркоты і галечы — і пасля горкая смерць у пясках ад кулі іншавера. Але бог ашуквае маўраў, таму што ад французаў, якім падораны ўсе гэтыя скарбы, ён не патрабуе ніякай адплаты — ні смагі, ні смерці. Вось чаму яны цяпер у такім задуменні, гэтыя старыя ваякі. Вось чаму, азіраючы пустыннымя абшары Сахары, якая распасціраецца вакол шатроў і да самай смерці будзе адпускаць ім такія мізэрныя радасці, яны не могуць утрымацца ад прызнанняў:

— Знаеш... ваш французскі бог... Ён куды велікадушнейшы, чым бог маўраў!

За некалькі тыдняў перад гэтым іх вазілі ў Савайю. Праважаты падвёў іх да цяжкага, бурлівага, як вітая калона, вадаспада.

— Пакаштуйце, — прапанаваў ім праважаты.

Гэта была сапраўдная пітная вада. Вада! Колькі дзён хады патрабуецца тут, у пустыні, каб дабрацца да бліжэйшага калодзежа, а калі знойдзеш яго, колькі часу трэба выграбаць пясок, якім забіты гэты калодзеж, пакуль дакапаешся да твані, ад якой патыхае мачой вярблюдаў! Вада! У Кап-Джубі, у Сісеросе, у Порт-Эцьене маўрытанскія дзеці выпрошваюць не манетку — з бляшанкай у руках яны выпрошваюць вады:

— Дай трошкі вады, дай...

— Дам, калі будзеш разумнік.

Вада тут даражэй золата, маленечкая кропля вады высыкае з пяску зялёную іскрынку травянога каліўца. Калі дзе-кольвечы выпадае дождж, уся Сахара прыходзіць у рух. Плямёны перасяляюцца за трыста кі-

ламетраў — туды, дзе цяпер вырасце трава... І гэтая вада, такая скупая, што за дзесяць апошніх гадоў яна ні кропелькай не пралілася над Порт-Эцьенам, бурліла там так, быццам з гіганцкай прабітай цыстэрны выліваліся водныя запасы ўсяго свету.

— Нам пара, — казаў праважаты.

Але яны не зварухнуліся.

— Пачакай...

І замоўклі, і засяроджана, анямела глядзелі на гэтае бясконцае ўрачыстае таінства. Само жыццё, сама жывая кроў, без якой няма чалавека, вываргалася з вантробаў гары. За адну секунду яе вылівалася столькі, што хапіла б ажывіць цэлыя караваны, якія, п'яныя ад смагі, навакі канулі ў бяздонне саланчакоў і міражоў. Тут праяўляў сябе сам бог: немагчыма было адварнуцца ад яго. Бог раскрыў бездань нябесную, каб паказаць сваю магутнасць: трое маўраў стаялі як укопаныя.

— Ну на што тут глядзець? Хадзем...

— Трэба пачакаць.

— Чаго пачакаць?

— Пакуль вада скончыцца.

Яны хацелі дачакацца, калі богу набрыдне яго вар'яцтва. Ён неўзабаве схамянецца, ён скупы.

— Але гэтая вада льецца ўжо сотні гадоў!..

У гэты вечар яны не ўспамінаюць пра вадаспад. Ёсць цуды, пра якія лепей маўчаць. Лепей нават не думаць пра іх, інакш увогуле перастанеш што-небудзь разумець. Інакш можна засумнявацца ў самім богу...

— Знаеш, ваш французскі бог...

Але я добра ведаю іх, маіх дзікіх сяброў. Вера іх пахіснулася, няўпэўненныя і разгубленыя, зараз яны амаль гатовы скарыцца. Яны ўжо мараць, каб французскае інтэнданцтва забяспечыла іх ячменем, а нашы сахарскія часці ўзялі іх пад сваю ахову. І гэта праўда,

нарэшце скарыўшыся, яны б выгадалі ў матэрыяльных дабротах.

Але гэтыя трое адной крыві з Эль Мамунам, эмірам трарзаў. (Баюся, што блытаю ягонае імя.)

Я пазнаёміўся з ім, калі ён быў нашым падданым. Адзначаны ўрадавымі ўзнагародамі за аказаныя паслугі, шчодро адораны камендантамі крэпасцей і паважаны плямёнамі, ён жыў, здавалася б, у самым поўным дастатку. Але аднойчы ноччу, калі нікому і ў галаву не магло прыйсці такое, ён перарэзаў афіцэраў, якіх праводзіў цераз пустыню, захапіў вярблюдаў, зброю і далучыўся да няскораных плямёнаў.

Здрадай называюць такі неспадзяваны бунт, такія гераічна-адчайныя ўцёкі важнага, цяпер павечнага выгнанніка ў пустыню, гэтую нядоўгую славу, што неўзабаве, як дымок ад стрэлу, растане ў сутычцы з атарскім атрадам лёгкай кавалерыі. І дзіву даюцца — адкуль такое вар'яцтва?

Аднак гісторыя з Эль Мамунам — не адзінкавы выпадак, гэтак было шмат з якімі іншымі арабамі. Мамун старэў. А са старасцю прыходзіць роздум. І вось аднойчы ўночы ён робіць адкрыццё, што ён здрадзіў богу іслама, што ён апаганіў сваю руку рукой хрысціяніна, калі паціснуў яе пасля здзелкі, у выніку якой страціў усё.

І сапраўды, што яму ячмень і спакойнае жыццё? Зламанаму воіну, які стаў прапаведнікам, усплывае на памяць, як ён жыў у Сахары, дзе кожная хваля пяску была поўная пагроз, а ён развейваў іх, дзе лагер, акрыты ноччу, выстаўляе свае каравалы, дзе весткі пра набліжэнне ворагаў прымушаюць мацней забіцца сэрцы вакол начных кастроў. Яму зноў прыгадваецца смак вольных прастораў — а ён, аднойчы паспытаны чалавекам, ужо ніколі не будзе забыты.

І вось ён бяслаўна блукае ў ціхамірным бязмеж-

жы, якое не абяцае ніякіх выгод. Вось цяпер Сахара для яго сапраўды — пустыня.

Магчыма, ён нават паважаў іх, тых афіцэраў, якіх потым пазабіваў. Але над усім бярэ верх любоў да Алаха.

— Добрай ночы, Эль Мамун.

— Беражы цябе бог!

Афіцэры захутваюцца ў коўдры, укладваюцца на пяску, як на пляце, тварам да зор. Вось яны, зоры, якія павольна кружацца, вось яно, неба, якое адзначае ход часу. Вось яна, поўня, схіленая над пяскамі, якую зводзіць на нішто Ягоная Мудрасць. Хрысціяне хутка заснуць. Яшчэ некалькі хвілін, і будуць свяціцца адны зоры. І тады, каб вярнуць аслабелым плямёнам іх былую славу, каб аднавіць гэтыя пагоні, адзіна якімі і праменяцца пяскі, хопіць аднаго слабога ўскрыку гэтых хрысціян, якія будуць утоплены ва ўласным сне. Яшчэ некалькі секунд, і з непапраўнасці народзіцца новы свет...

І ўсчынаецца забойства прыгожых сонных лейтэнантаў.

5

Я ў Джубі, сёння Кемаль і ягоны брат Муян запрасілі мяне ў госці, і вось я п'ю ўжо чай у іхнім шатры. Муян моўчкі глядзіць на мяне і, прыкрыўшы рот сіню хусцінай, захоўвае дзікаватую насцярожанасць. Кемаль адзін размаўляе са мной і выказвае знакі павагі:

— Мой шацёр, мае вярблюды, мае рабы — усё тваё.

Муян, не зводзячы з мяне вачэй, нахіляецца да брата, кажа яму нешта і зноў замуроўваецца ў сваё маўчанне.

— Што ён сказаў?

— Ён сказаў: Банафу ўкраў у Р'Гейбаце тысячу вярблюдаў.

Я не быў знаёмы з капітанам Банафу, камандзірам атрада мехарыстаў з лёгкай кавалерыі Атара. Але я ведаў, якая вялікая слава ходзіць пра яго сярод маўраў. Яны з гнева гавораць пра яго, але гавораць як пра бога. Ягоная прысутнасць надае каштоўнасць пяскам. Вось і сёння ён зноў няведама якім чынам узнік у тыле атрада няскораных арабаў, які рухаўся на поўдзень, адбіваючы ў іх сотні вярблюдаў, вымушаючы іх, каб зберагчы свае скарбы, уступаць у бой тады, калі яны лічылі сябе ў бяспецы. І цяпер, выратаваўшы Атар гэтым архангельскім з'яўленнем, разбіўшы свой лагер на высокім вапняковым плато, ён бястрашна стаіць там як сведчанне, як залог таго, што гатовы да схваткі, і такая праменнасць зыходзіць ад яго, што плямёны самі кідаюцца на пошук ягонага мяча.

Муян глядзіць на мяне яшчэ суровей і зноў нешта кажа.

— Што ён сказаў?

— Ён сказаў: «Заўтра мы пойдзем на Банафу. Трыста ружжаў».

Я і сам здагадваўся пра сёе-тое. Гэтыя вярблюды, якіх тры дні падрад водзяць на вадапой, гэтае ажыўленне, гэты ўздым. Такое ўражанне, быццам прыводзяць у парадак снасці нябачнага парусніка. І ўжо дзьме спадарожны вецер, які вынесе яго ў адкрытае мора. З ласкі Банафу кожны крок на поўдзень авеяны славай. І я ўжо не магу зразумець, чаго ў тых паходах болей — нянавісці ці любові.

Як шыкоўна мець на свеце такога цудоўнага ворага, якога трэба звесці са свету! Там, дзе ён з'яўляецца, бліжэйшыя плямёны похапкам складваюць свае шатры, зганяюць вярблюдаў і ў жаху ўцякаюць прэч, каб не сустрэцца з ім твар у твар, але ў самых аддаленых

плямёнаў пачынае кружыцца галава, як яна кружыцца ад любові. Людзі самохаць ірвуща з ціхамірнасці шатроў, з абдымкаў жанчын, са шчаслівага забыцця, людзям пачынае здавацца, што найважнейшым у свеце было б пасля двух месяцаў знясіленай хады на поўдзень, пасля спапяляльнай смагі, сядзення на кукішках у чаканні, калі сунімуцца пясчаныя буры, знянацку напасці на золку на Атарскі атрад кавалерыстаў і, калі будзе на тое воля бога, забіць капітана Банафу.

— Банафу дужы,— прызнаецца Кемаль.

Цяпер я ведаю іх тайну. Як тыя мужчыны, што прагнуць любові жанчыны, а пры згадцы, як яна абыякава і нетаропка праходзіць міма, усю ноч напярэць варочаюцца з боку на бок, параненыя, спапяленыя гэтай абыякавасцю, якая не дае ім спакою і ў сне,— гэтак і іх мучаць далёкія крокі Банафу. Змушаючы да бегства кінутыя супроць яго атрады, гэты па-маўрытанску апрануты хрысціянін на чале сваіх двухсот піратаў-маўраў пранік у глыб незалежных земляў, туды, дзе нават самы няўдалы з яго ўласных салдат за мяжой французскіх уладанняў мог бы беспакarana ачнуцца ад свайго рабства і на каменным алтары прынесці яго ў ахвяру свайму богу, туды, дзе іх стрымлівае толькі яго аўтарытэт, дзе нават сама яго бездапаможнасць палохае іх. І гэтай ноччу ён, абыякавы, зноў ходзіць і ходзіць у іх цяжкіх снах, і ягоныя крокі гулка адзваваюцца ў самым сэрцы пустыні.

Муян у роздуме нерухома сядзіць у глыбіні шатра, быццам высечаны з сіняга граніту. Толькі вочы гараць ды срэбны кінжал, які перастаў быць забаўкай. Як ён змяніўся з той пары, калі перайшоў у стан непакорных! Цяпер ён асабліва перапоўнены ўсведамленнем уласнай годнасці і з бязмежнай пагардай ставіцца да мяне, бо ён неўзабаве пойдзе на Банафу, бо на золку ён вырушыць у паход, штурханы нянавісцю, якая мае ўсе прыкметы любові.

Ён яшчэ раз нахіляецца да брата, нешта зусім ціха кажа яму і глядзіць на мяне.

— Што ён сказаў?

— Ён сказаў, што заб'е цябе, калі напаткае дзе-небудзь за фортам.

— За што?

— Ён кажа: «У цябе ёсць самалёты і радыё, у цябе ёсць Банафу, але ў цябе няма ісціны».

Аккрыты сінім покрывам, Муян, нерухомы, як статуя, судзіць мяне:

— Ён кажа: «Ты ясі салату, як каза, і сала, як свіння. Твае бессаромныя жанчыны выстаўляюць на паказ свае твары»,— ён сам бачыў. Ён кажа: «Ты ніколі не молішся». Ён кажа: «Нашто табе твае самалёты, тваё радыё, твой Банафу, калі ў цябе няма ісціны?»

І я люблюся гэтым маўрам, які адстойвае не сваю волю, бо ў пустыні кожны вольны, не відочныя скарбы, бо ў пустыні хоць шаром пакаці,— ён абараняе сваё патаемнае, унутранае царства. У моўчы пясчаных хваль Банафу, як вопытны пірат, вядзе свой атрад вершнікаў, і вось ужо лагер Кап-Джубі як падмянілі, ціхамірнай стаянкі пастухоў як не было. Быццам бура дыхнула на яе з'яўленне Банафу, вечарам шатры цясей прыціскаюцца адзін да аднаго. На поўдні пануе нясцерпная моўча — гэта моўча Банафу! І Муян, вопытны паляўнічы, выслухоўвае ягоныя крокі.

Калі Банафу вернецца ў Францыю, яго ворагі, замест таго каб радавацца гэтаму, будуць аплакваць яго, быццам разам з ягоным ад'ездам пустыня страціла адзін са сваіх магнітаў, а іхняе існаванне — кроплю прывабнасці, і яны запытаюцца ў мяне:

— Чаму ён з'ехаў адсюль, твой Банафу?

— Не ведаю...

Ён рызыкаваў сваім жыццём, як яны сваім, і рызыкаваў гадамі. Ён зрабіў іхнія звычкі сваімі звычка-

мі. Ён спаў, паклаўшы галаву на іхнія камяні. У бласконцых пагонях і ён, як яны, праводзіў ночы сам-насам з зоркамі і ветрам, як у біблейскія часы. І раптам ён пакідае іх, быццам заяўляе, што гэтая гульня не галоўнае для яго. Ён з лёгкім сэрцам устае з-за стала. І маўры, якія змушаны гуляць без яго, страчваюць веру ў сэнс жыцця, якое болей не вымагае ад людзей самой іх плоці. І ўсё-такі ім хочацца верыць у яго.

— Ён яшчэ вернецца, твой Банафу?

— Не ведаю.

«Ён яшчэ вернецца»,— думаюць маўры. Яго ўжо не змогуць задаволіць еўрапейскія гульні — ні карты, ні павышэнне па службе, ні жанчыны. Яго неадступна будуць праследаваць думкі пра сваю страчаную годнасць, і ён вернецца туды, дзе кожны крок прымушае часцей забіцца сэрца, быццам гэта крок да любові. Яму здалася, што туташняе жыццё яго — толькі прыгоды, што галоўнае ён набудзе там, але з цягам ён з агідай выявіць, што адзіна сапраўднымі скарбамі ён валодаў тут, у пустыні: гэтымі чарамі пясчаных абшараў уночы, гэтай цішынёй, гэтай радзімай ветру і зор. І як толькі Банафу вернецца, вестка пра гэта ў першую ж ноч разнясецца па ўсіх землях няскораных плямёнаў.

Маўры даведаюцца, што ён начуе недзе ў Сахары разам з дзвюма сотнямі сваіх піратаў. І тады моўчкі павядуць на вадапой вярблюдаў. Запасуцца паболей ячменем. Правераць ружжы. Рухомыя сваёй нянавісцю — ці, магчыма, любоўю.

6

— Схавай мяне ў самалёце і адвезі ў Маракеш...

Кожны вечар раб маўраў у Джубі звяртаўся да мяне з гэтай сваёй кароткай просьбаю. І зрабіўшы гэтакім чынам усё, што мог, для ўратавання свайго жыцця,

ён сядаў, падкурчыўшы накрыв ногі, і гатаваў мне чай. З гэтай хвіліны ён на цэлыя суткі набываў спакой, даверыўшыся, як яму думалася, адзінаму лекару, які мог вылечыць яго, паслаўшы сваю малітву адзінаму богу, які мог выратаваць яго. Цяпер, схіліўшыся над чайнікам, ён мог зноў бясконца перабіраць у памяці няхітрыя малюнкi свайго мінулага — чорныя землі роднага Маракеша, ружовыя дамы, сціплыя радасці, якіх ён быў пазбаўлены. Ён не наракаў ні на маё маўчанне, ні на тое, што я не спяшаюся вяртаць яму жыццё: я для яго не такі ж чалавек, як ён сам, а нейкая сіла, якую трэба выклікаць да дзеяння, нешта нахштальт спадарожнага ветру, які некалі ўзвее і над ягоным лёсам.

Але ў мяне, звычайнага лётчыка, што на некалькі месяцаў апынуўся начальнікам аэрапорта ў Кап-Джубі, адзіным багаццем якога быў барак, прылеплены да іспанскага форта, а ў гэтым бараку — тазік, збан мутнай вады і куртаты ложкак — у мяне было куды меней ілюзій адносна маёй магутнасці:

— Дружа Барк, будзе відно...

Усіх рабоў завуць тут Баркамі; яго таксама звалі Баркам. Але чатыры гады, праведзеныя ў палоне, усё такі не скарылі яго: ён не мог забыць, што быў некалі царом.

— Чым ты займаўся ў Маракешы, Барк?

У Маракешы, дзе, безумоўна, яшчэ жылі яго жонка і трое дзяцей, ён займаўся дзівоснай справай.

— Я пераганяў статкі, і мяне звалі Магаметам!

Тамашнія каіды-губернатары выклікалі яго да сябе:

— У мяне ёсць быкі на продаж, Магамет! Прыгані іх з гор.

Альбо:

— У мяне ў нізіне тысячы авечак, адвядзі іх на альпійскія лугі!

І Барк, узброены скіпетрам з алівы, кіраваў іх перасяленнем. Адзін у адказе за процьму авечак, у клопаце за яшчэ ненароджаных ягнят, стрымліваючы самых шустрых і падганяючы леных, ён крочыў наперад, акружаны ўсеагульным даверам і паслушэнствам. Адзіны, хто ведаў, да якіх земляў абяцаных яны праставалі, адзіны, хто ўмеў чытаць свой шлях па нябесных свяцілах, ацяжараны ведамі, якія не раздзеліш з атарай, ён сам, як падказвала ягоная мудрасць, выбіраў і час адпачынку, і час вадапою. І ноччу, вартуючы яе сон, ахоплены пяшчотай да такой безлічы несвядомых, безабаронных істот, стоячы па калені ў воўне, Барк — лекар, прарок і цар — маліўся за свой народ.

Аднойчы яго запынілі нейкія арабы:

— Хадзем з намі на поўдзень, памажы нам адшукаць скаціну.

Яны ўгаворвалі яго ісці ўсё далей і далей, а праз тое сутак, калі ён быў заманены на глухую сцяжынку ў гарах на мяжы з землямі няскораных плямёнаў, яму проста паклалі руку на плячо, ахрысцілі Баркам і прадалі.

Я ведаў шмат рабоў. Я штодня хадзіў у шатры піць чай. Там, разуўшыся і ўлёгшыся на мяккім ваўняным дыване — адзінай раскошы качэўнікаў, на якой ненадоўга ўзводзяць яны сваё жыллё, — я любаваўся плаўным поступамам дня. У пустыні вельмі адчувальная плынь часу. Разам са скварным сонцам ты рухаешся ў кірунку да вечара, да прахалоднага ветру, які асвяжыць цела і змые пот. Разам са скварным сонцам і жывёла і людзі няўхільна, як да смерці, крочаць да гэтай вялізнай крыніцы. Бяздзейнасць — і тая набывае сэнс. І кожны дзень набывае хараство, як дарога, што вядзе да мора.

Я ведаў іх, гэтых рабоў. Яны ўваходзяць у шацёр,

калі важак ужо дастаў жароўню, чайнік і шклянкі са свайго каштоўнага куфра, з гэтай скрыні, напакаванай самымі недарэчнымі рэчамі — вісячымі замкамі без ключоў да іх, вазамі для кветак без кветак, люстэркамі за тры су, старымі пісталетамі, — і ўсё гэта, вываленае на пясок, наводзіць на думку пра караблекрушэнне.

Тады маўклівы раб накладвае ў жароўню сухія ламачыні, разводзіць агонь, налівае вады ў чайнік, змушаны рабіць работу кволай дзяўчыні, іграе мускуламі, якія вывярнулі б з каранем кедр. Ён спакойны. Ён захоплены гульнёй: гатаваннем чаю, доглядам вярблюдаў, ежай. У спякоце дня — рухам насустрач ночы, а пад золкасю ледзяных зор — чаканнем спякоты дня. Шчаслівыя краіны Поўначы, там кожная пара года стварае сваю казку: летам — пра снег, зімой — пра сонца; сумныя тропікі, там заўжды адна і тая ж волка я духата; але шчаслівая і Сахара, дзе змена дня і ночы так натуральна вядзе чалавека ад надзеі да надзеі.

Часам чорны раб, седзячы на кукішках ля дзвярэй, цешыцца вечаровай свежасцю. У гэтым цяжкім целе нявольніка ўжо пазасыналі ўсе ўспаміны. Ён ужо ледзьве помніць момант свайго паланення, тыя ўдары, крыкі, мужчынскія рукі, якія паверглі яго ў ягоную цяперашнюю ноч. З таго часу ён усё безнадзейней дранцвее ў дзіўным сне, ён як аслеп — бо ён жа не бачыць болей марудных рэк Сенегала ці белых гарадоў паўднёвага Марока, ён як аглух — бо ён жа не чуе болей родных галасоў. Ён не тое што няшчасны, гэты негр, — ён калека. Воляй выпадку змушаны падначаліцца рытму жыцця качэўнікаў, іх вандраванню з мясціны ў мясціну, навечна прыкуты да іхніх арбіт па пустыні, што агульнага мог ён захаваць са сваім мінулым, з родным ачагом, з жонкай і дзецьмі, якія цяпер для яго мярцвей нябожчыкаў?

Людзі, якія доўга жылі ўсёпаглынальным каханнем, а потым яго страцілі, часам стамляюцца ад сваёй гордай самоты. Яны прыніжана мірацца з жыццём і знаходзяць сваё шчасце ў самай пасрэднай прывязанасці. Ім прыемна адрачыся ад трона, падпарадкавацца некаму і нічым не парушаць ціхамірную плынь будняў. І раб з гонарам распальвае жароўню гаспадары.

— На, вазьмі,— кажа часам важак вязню.

Зараз гаспадар лагодны з рабом, бо зараз адбываецца адпушчэнне чыста ўсёй стомы, чыста ўсёй спякоты, бо зараз яны абодва, плячо ў плячо, спакваля ўступаюць у прахалоду. І ён дорыць яму шклянку чаю. І вязень у прыліве ўдзячнасці за гэтую шклянку чаю будзе цалаваць ногі гаспадару. Раба ніколі не закоўваюць у ланцугі. Хай не будзе ў іх патрэбы! Хай будзе ён верны сам па сабе! Хай ён, пазбаўлены ўлады, разумна адмовіцца ад свайго каралеўскага трона! Зараз ён — вязень шчаслівы.

Але некалі яму напраўду дадуць волю. Калі ён зусім састарыцца і не зможа апраўдаць выдаткаў на ежу ці апраўтку, тады яму даюць неабмежаваную свабоду. Тры дні падрад, слабеючы ўсё больш і больш, ён дарэмна будзе сноўдацца ад шатра да шатра і прапаноўваць свае паслугі, а на зыходзе трэціх сутак, як і раней, разумна і пакорна, распластаецца на пяску. Я бачыў у Джубі, як яны, голыя, паміралі гэтак. Маўры падганялі, але без жорсткасці, іх марудную агонію, а дзедзі маўраў гулялі вобак гэтых сумных руін і шторанку свавольна правяралі, варушыцца яна ці ўжо не, але без кепікаў над старым слугой. Гэта была звычайная з'ява. Гэта выглядала так, нібыта яму сказалі: «Ты добра папрацаваў, ты заслужыў права на адпачынак, ідзі спаць». Ён ляжаў, яму хацелася есці, і толькі ад гэтага ў яго кружылася галава, а не ад несправядлівасці, бо катуе толькі несправядлівасць. І спаква-

ля перамешваўся з зямлёй. Трыццаць гадоў працы — і вось гэтае права на сон і на зямлю.

Калі я ўпершыню нагабаў такога раба, я не пачуў ад яго ніводнай скаргі: ды яму не было на каго і скардзіцца. У ім чыталася нейкая падсвядомая згода, згода горца, які заблудзіўся і ўжо знісілеў дарэшты і які лягае на снег, зарываецца ў забыццё і ў снягі. Не пакута яго перавярнула маё сэрца. Я не бачыў ніякіх пакут. Але са смерцю чалавека памірае нейкі невядомы нам свет, і я ўсё думаў, што пагасла ў ім, якія вобразы? Якія плантацыі Сенегала, якія белыя гарады паўднёвага Марока паволі адыходзілі ў нябыт? Не было мне дадзена даведацца, ці ў гэтым чорным тулаве гаслі звычайныя мізэрныя турботы — гатаванне чаю, адвод жывёлы на вадапой..., засынала душа раба ці, уваскрэсены хваляй успамінаў, паміраў чалавек ва ўсёй сваёй велічы. Цвёрдая чарапная каробка нагадвала старадаўні куфэрак з усялякімі скарбамі. Я не ведаў, якім квяцістым шаўкам, якім святочным маляўніцтвам, якім асівелым, выключна бескарысным у гэтай пустыні рэшткам удалося пазбегнуць караблекрушэння. Скарбонка была замкнёная і цяжкая. Я не ведаў, якая частка свету руйнавалася ў чалавеку пры ўпаданні ў беспрабудны валатоўскі сон, што руйнавалася ў гэтай свядомасці і ў гэтай плоці, якая спаквалася вярталася ночы і зямлі.

— Я пераганяў статкі, і мяне звалі Магаметам...

Чорны нявольнік Барк быў першы з маіх знаёмых нявольнікаў, які не скарыўся. Нічога, што маўры гвалтам адабралі ў яго свабоду, у адначасе абабралі так, што ён стаў галей немаўляці. Гэтак пасланая богам бура за гадзіну знішчае ўвесь плён гадавой працы селяніна. Але не толькі ў страчаных дабротах была справа, куды сур'ёзней маўры пагражалі яму як асобе. І Барк не мірыўся з гэтым, хоць столькі іншых ня-

вольнікаў так лёгка дазволілі забіць у сабе немаёмнага перагоншчыка статкаў, які круглы год нястомна здабываў свой хлеб!

Барк не прыстасоўваўся да рабства, як, страціўшы надзею на лепшае, прыстасоўваюцца да пасрэднага шчасця. Ён не хацеў ствараць свае радасці раба з паблажлівасці гаспадара рабоў. Ён і ў адсутнасць Магамета бярог той дом, дзе жыў гэты Магамет яго душы. Сумна бачыць пустым гэты дом, але нельга дапусціць, каб нехта іншы пасяліўся ў ім. Барк нагадваў сівелага вартаўніка, які памірае ад вернасці сярод зеляніны прысадаў і самотнай цішы.

Ён не казаў: «Я — Магамет бен Лаўсін», ён казаў: «Мяне завуць Магаметам» — і марыў пра той дзень, калі гэты забыты персанаж уваскрэсне зноў, адным сваім з'яўленнем адмятаючы прэч воблік раба. Часам сярод начной нематы яго, як незабыўная песня маленства, апаноўвалі ўспаміны. «Сярод ночы, — расказваў нам наш маўрытанскі перакладчык, — сярод ночы ён раптам загаворвае пра Маракеш, гаворыць, а сам плача». Ніхто не ўнікае адзіноты ў такіх выпадках. У ім знянацку ачынаўся той іншы чалавек, ён усяляўся ў ягоную плоць, шукаў жанчыну тут, у гэтай пустыні, дзе ніводная жанчына ніколі не падыдзе да Барка. Тут, дзе не было і заваду крыніцы, да Барка даносілася песня крынічнай вады. Барк заплюшчваў вочы — і тут, дзе людское жыллё зроблена з грубага лямцу, дзе людзі жывуць як перакаці-поле, яму мроіўся яго белы дамок, над якім штоночы гарыць адна і тая ж зорка. Перапоўнены гэтымі былымі, цудадзейна ўваскрэслымі радасцямі, нібыта магніт, ад якога яны зыходзілі, быў зусім побач, Барк ішоў да мяне. Яму хацелася сказаць мне, што ён наўзгатове, і што ўсе гэтыя радасці наўзгатове, і што, каб раздарыць іх, засталася толькі вярнуцца дадому. І было б дастаткова аднаго майго знаку. І Барк усміхаўся і падказваў,

што я павінен зрабіць, я ж, вядома, яшчэ не дадумаўся да такога:

— Заўтра ж адпраўляецца пошта... Ты схавай мяне ў самалёце на Агадзір...

— Бедны дружа Барк!

Мы жылі на тэрыторыі няскораных арабаў, як мы маглі памагчы яму ўцячы? За гэтакі грабеж, за гэткую абразу маўры назаўтра ж адпомсцілі б жорсткай разнёй. Супольна з механікамі аэрадрома Лабэргам, Маршалем і Абгралем я спрабаваў выкупіць Барка, але маўрам не штодня трапляюцца еўрапейцы, якія пагаліліся б на раба. І яны карыстаюцца выпадкам:

— Давайце дваццаць тысяч франкаў.

— Ты смяешся?

— А ты зірні, якія ў яго дужыя рукі...

Гэтак прамінула яшчэ некалькі месяцаў.

Нарэшце дамаганні маўраў паменшыліся, і я, напісаўшы сваім сябрам у Францыю і заручыўшыся іхняй падтрымкай, нарэшце ўбачыў, што здолею выкупіць старога Барка.

Што гэта былі за перагаворы! Яны цягнуліся цэлы тыдзень. Мы вялі іх, пасеўшы ў кружок на пяску, пятнаццаць маўраў і я. Адзін сябар уласніка, які быў і маім сябрам, Зін Ульд Ратары, шэльма, спатайка дапамагаў мне.

— Прадай, ты ўсё роўна страціш яго, — раіў ён гаспадару па маёй падказцы. — Ён хворы. Хвароба пакуль нябачная, але яна ўжо сядзіць унутры. Некалі ён у адначасе распухне і сканае. Не марудзь. Прадавай яго французу.

Я паабяцаў узнагароду яшчэ аднаму галаварэзу — Рагі, калі ён дапаможа мне спраўдзіць пакупку, і Рагі таксама спакушаў уласніка:

— За грошы ты накупіш вярблюдаў, ружжаў і патронаў. І зможаш сабраць атрад і пайсці вайной на

французаў. Тады ты прывядзеш з Атара трох-чатырох свежанькіх рабоў. Збаўся ад гэтага старога.

І мне прадалі Барка. Цэлы тыдзень я трымаў яго пад замком у нашым бараку, бо калі б ён у чаканні самалёта блукаў па волі, маўры маглі зноў злавіць яго і перапрадаць далей.

Але я вызваліў яго з рабства. Гэта была яшчэ адна ўрачыстая цырымонія. На яе сабраліся марабут, былы ўласнік і Ібрагім, джубійскі каід. Гэтыя трое піратаў, якія толькі дзеля таго, каб пасмяяцца з мяне, з задавальненнем перарэзалі б яму горла за дваццаць метраў ад форта, цёпла абнялі яго і падпісалі афіцыйны дакумент.

— Цяпер ты нам сын.

Гэта значыць, і мне, згодна закону.

І Барк перацалаваў усіх сваіх бацькоў.

Да самага адлёту ён жыў у нашым бараку, але гэта было прыемнае зняволенне. Сто разоў на дзень у думках перажываў ён сваё нескладанае падарожжа: як ён выйдзе з самалёта ў Агадзіры, як на тым аэрадроме яму дадуць білет на аўтакар да Маракеша. Барк гуляў у вольнага чалавека, як дзіця гуляе ў даследавальніка: гэтае вяртанне да жыцця, гэты аўтакар, гэтыя натоўпы людзей, гэтыя гарады, якія ён хутка ўбачыць зноў...

Да мяне прыйшоў Лаберг, пасланы Маршалем і Абгралем. Нельга дапусціць, каб Барк паміраў з голаду, прыляцеўшы на радзіму. Яны сабралі для яго тысячу франкаў: каб Барку было на што жыць, пакуль знойдзе сабе работу.

І я міжволі прыгадаў старых пань з сентыментальных раманаў, якія «займаюцца міласэрнасцю», раскашэльваюцца на дваццаць франкаў і патрабуюць удзячнасці. Авіямеханікі Лаберг, Маршаль і Абграль, даючы тысячу, не займаліся міласэрнасцю і яшчэ меней

патрабавалі ўдзячнасці. І не з жалоты, як тыя разлетуцененыя пра шчасце старыя пані, рабілі яны так. Проста яны садзейнічалі таму, каб чалавеку была вернута яго чалавечая годнасць. Бо яны выдатна ведалі, што, як толькі пройдзе ап'яненне ад вяртання на радзіму, найпершай вернай сяброўкай, якая наведзе Барка, будзе галеча і што не праміне і трох месяцаў, як ён будзе вымушаны знясільвацца на якой-небудзь чыгунцы, выварочваючы старыя шпалы. Ён будзе ўжо не такі шчаслівы, як цяпер у пустыні побач з намі. Але ён меў права быць самім сабой і жыць сярод сваіх блізкіх.

— Ну, дружа Барк, адпраўляйся і будзь чалавекам.

Самалёт дрыжаў ад вібрацыі, гатовы ўзляцець. Барк апошні раз абвёў вачыма бязмежную пустэлю вакол Кап-Джубі. Каля двухсот маўраў сабралася ля самалёта, каб пабачыць, які выраз твару набывае раб на парозе новага жыцця. Калі б толькі здарылася вымушаная пасадка, яны б адправілі яго куды далей.

На развітанне мы махаем рукамі нашаму пяцідзесяцігадоваму нованароджанаму, трошкі ўсхваляваным гэтым адпусканнем яго ў свет.

— Бывай, Барк!

— Не!

— Як — не?

— Не. Я Магамет бен Лаўсін!

Апошнія весткі пра яго мы атрымалі ад араба Абдалы, які па нашай просьбе суправаджаў Барка да Агадзіра.

Аўтакар адпраўляўся толькі вечарам, Барк, такім чынам, меў у сваім распараджэнні цэлы дзень. Спыраша ён так доўга і моўчкі блукаў па маленькім гарадку, што Абдала заўважыў ягоную ўстрывожанасць і здзіўся:

— Што з табой?

— Нічога...

Барк разгубіўся ад гэтай раптоўнай, бязмежнай волі і яшчэ не адчуваў, што ўваскрэс. Яго перапаўняла глухое шчасце, але за гэтым шчасцем ён не выяўляў у сабе ніякіх перамен, сёння ён — усё той жа Барк, што і ўчора. Аднак цяпер ён нароўні з іншымі людзьмі дзяліў і гэтае сонца, і права сесці тут, пад гэтай павеццю арабскага кафэ. Ён сеў. Ён заказаў чаю Абдале і сабе. Гэта быў яго першы ўчынак валадара, а не раба, і гэтая ўлада павінна была пераўтварыць яго. Але афіцыянт наліў яму чаю без усялякага здзіўлення, нібыта гэта быў самы звычайны ўчынак. Ён не адчуваў, што, наліваючы чай, ганаруе вольнага чалавека.

— Пойдзем адсюль, — сказаў Барк.

Яны падняліся да Касбе — квартал гэты пануе над Агадзірам.

Да іх падышлі зграбненькія берберскія танцоўшчыцы. Яны выказвалі столькі прыручанай лагоды, што Барк адразу акрыяў, яму здалося — самі таго не ведаючы, яны віталі яго вяртанне да жыцця. Яны ўзялі яго за руку і прапанавалі чаю — але гэтак жа ветла і сардэчна прынялі б яны і любога іншага. Барку захачелася расказаць ім пра сваё адраджэнне. Яны слухалі і пяшчотна ўсміхаліся. Яны радаваліся таму, што быў рады ён. Каб канчаткова заваражыць іх, ён дадаў: «Я Магамет бен Лаўсін». Але гэта іх не ўразіла. У кожнага чалавека ёсць імя, і шмат хто вяртаецца богведама адкуль...

Ён зноў пацягнуў Абдалу ў горад. Ён сноўдаўся каля яўрэйскіх крамак, і глядзеў на мора, і думаў, што вось ён можа пайсці ў любым накірунку, што ён вольны... Але гэтая воля прыносіла яму горыч: яна вывіла, у якой ступені не хапала яму повязяў са светам.

Міма праходзіла дзіця. Барк ласкава пагладзіў яго

па шчацэ. Дзіця ўсміхнулася. Гэта быў не гаспадарскі сыноч, перад якім трэба ліслівіць. Гэта быў нечы замо-
рак, якому Барк аддаваў сваю шчырую ласку. І хлап-
чанятка ўсміхнулася. Менавіта гэтае хлапчанятка абу-
дзіла Барка да жыцця, яно ўсміхнулася — і вось Барк
адчуў, што пачынае нешта значыць у гэтым свеце. Не-
шта стала праясняцца, і ён закročыў упэўнена і хутка.

— Што ты шукаеш? — пытаўся Абдала.

— Нічога,— адказваў Барк.

Але калі на рагу адной з вуліц ён натыкнуўся на чародку дзятвы, занятай гульні, ён спыніўся. Вось яно. Ён моўчкі паглядзеў на іх. Потым кінуўся да яўрэйскіх крамак і вярнуўся з бярэмам пакункаў. Абдала ўзлаваўся:

— Дурню, паберажы грошы!

Але Барк ужо нічога не чуў. Ён урачыста, па ад-
наму, падзваў да сябе дзяцей, і маленькія ручаньты пацягнуліся да цацак, бранзалетак і вышываных зола-
там пантофлікаў. І кожнае дзіця, завалодаўшы сваім скарбам, адразу ж дзікавата ўцякала.

Але на змену ім набеглі іншыя агадзірскія дзеці: Барк апрануў і іх у залатыя пантофлікі. Вестка пра гэта маланкава разнеслася па ўскраінах Агадзіра, і вось ужо ўся чыста дзятва ўсхапілася на ногі і з воклічамі рынулася да чорнага бога і, тузаючы яго бедную апратку раба, запатрабавала сваю долю. Барк абанкручваўся. На думку Абдалы, Барк «ад радасці звар'яцеў». Але, па-мойму, справа не ў тым, што Барк хацеў падзяліцца лішкам уласнай радасці.

Ён быў вольны і таму валодаў самым галоўным, са-
мым дарагім — правам быць любімым, правам ісці ў любым накірунку і зарабляць свой хлеб сваёй працай. Навошта яму гэтыя грошы... калі яго, як жорсткі го-
лад, мучыла патрэба быць чалавекам сярод людзей, патрэба адчуваць сваю цесную повязь з людзьмі. Ага-
дзірскія танцоўшчыцы выказвалі ласку да старога

Барка, але ён развітаўся з імі гэтак жа лёгка, як і сустрэўся; яны не мелі патрэбы ў ім. Гэты афіцыянт арабскай кавярні, гэтыя прахожыя на вуліцах — усе паважалі ў ім вольнага чалавека, усе нароўні з ім дзялілі сонечнае святло, але, тым не меней, ніводзін з іх не выказваў патрэбы ў ім. Ён быў вольны, але бясконца вольны, настолькі вольны, што ўжо не адчуваў сваёй вагі на зямлі. Яму не хапала грузу чалавечых адносін, якія часам нават замінаюць у дарозе наперад, не хапала слёз, разлук, папрокаў, радасцей — усяго, што чалавек песціць альбо штораз кожным сваім новым учынкам безаглядна шкуматае, — не хапала той процьмы повязяў, якія лучаць чалавека з іншымі людзьмі і надаюць яму вагу. А вось цяпер Барка абцяжвала безліч дзіцячых надзей...

Так у раскошы адвячорка над Агадзірам, у час вярчэння прахалоды, якая так доўга была для яго адзінай чаканай ласкай і адзіным прытулкам, пачалося цараванне Барка. Набліжаўся час ад'езду, — і ён ішоў, амыты прылівам дзятвы, як амывала яго некалі даверлівая атара, і пракладваў у занаву набытым свеце сваю першую баразну. Заўтра ён вернецца ў галечу сваёй радні, прыме адказнасць за столькі жыццяў, колькі, магчыма, і не змогуць пракарміць яго старыя рукі, але ён ужо адчуваў уласную вагу. Як легкакрылы архангел, якому, каб жыць жыццём людзей, давалася б пайсці на хітрыкі — зашыць у пояс кавалак свінцу, — гэтак і Барк з цяжкасцю рабіў першыя крокі, прыцягнены да зямлі натоўпам дзяцей, якім так неабходны вышываныя золатам пантофлікі.

7

Такая яна, пустыня. Каран — а ён усяго толькі пэўны звод правілаў гульні — ператварае яе пяскі ў незвычайнае царства. Не будзь гэтых правілаў, Саха-

ра была б пустэльніай, між тым у яе нетрах разыгрываецца таемны спектакль, бурляць людскія страсці. Сапраўднае жыццё пустыні не ў масавым бадзянні плямён у пошуках пашы для вярблюдаў, а ў гэтай гульні, што вядзецца і па сённяшні дзень. Якая вялізная розніца паміж скоранымі пяскамі і няскоранымі! А хіба не гэтак яно і сярод людзей? Перад воблікам пераўтворанай пустыні мне прыгадваюцца гульні майго маленства, цёмны, і ў пазалоце, парк, які мы насялялі багамі, бязмежнае царства, якое мы стварылі з гэтага квадратнага кіламетра, так дарэшты і не зведанага, так дарэшты і не абгледжанага. У нас быў свой свет, са сваімі асновамі, дзе крокі мелі такое гучанне, дзе рэчы мелі такія сэнс, якія былі немагчымы ў ніякіх іншых краях. Што застаецца ад запоўненага магічным, ледзяным, пякельным ценем маленства парку, калі, даўно дарослы, даўно падначалены іншым законам жыцця, ты аднойчы вяртаешся сюды, і з пачуццём нейкай роспачы ідзеш уздоўж ягонага агароджы — нізенькай сцяны з шэрага каменю, і дзівуешся, як такая невялічкая тэрыторыя ўмяшчала ў сабе цэлы бязмежны свет, і горка разумееш, што ў тое бязмежжа не вернешся ўжо аніколі, бо для гэтага не ў парк — у гульні ўвайсці трэба.

Але болей няма непадлеглых арабскіх земляў. Кап-Джубі, Сісерос, Пуэрта-Кансада, Сагіт-эль-Хамра, Дора, Смара — не таямніца болей. Далягляды, куды мы так імкнуліся, пагаслі адзін за адным, як тыя кузуркі, што, трапіўшы ў сіло цёплых далоняў, трацяць свае фарбы. Але той, хто паляваў на іх, не быў ахвярай самападману. Мы не ашукваем сябе, калі імкнёмся да ўсё новых адкрыццяў. Як не ашукваў сябе і султан з «Тысячы і адной ночы», які прагнуў нейкай выключнай дзівоснасці, — але світала, і красуні наложніцы пагасалі ў ягоных абдымках, ад першага ж

дотыку страціўшы пазалоту сваіх крылцаў. Нас заварожвалі самі пяскі, а некалі, магчыма, нехта прабуравіць тут нафтавыя свідравіны і разбагацее на гандлі нафтай. Але тыя людзі прыйдуць сюды надта позна. Бо недаступныя пальмавыя гаі ці нескрануты пыл ракушніку сваю самую каштоўную долю ўжо ўручылі нам: яны дарылі ўсяго толькі гадзіну захаплення, і перажылі гэтую гадзіну мы.

Што такое пустыня? Мне было наканавана аднойчы апынуцца ў самым яе сэрцы. У 1935 годзе я ляцеў у Індакітай, а апынуўся ў Егіпце, на мяжы з Лівіяй, у палоне пяскоў, як у смале, і ўжо думаў, што і загіну там. Вось як гэта было.

VII. У СЭРЦЫ ПУСТЫНІ

I

На падыходзе да Міжземнага мора мяне сустрэла нізкая воблачнасць. Я знізіў вышыню да дваццаці метраў. Лівень хвошча ў ветравое шкло, а мора, здаецца, аж дыміць. Як ні напружваю зрок, нічога ў гэтай каламуці не відно, хоць бы не напароцца на мачту якога судна.

Мой механік Андрэ Прэво запальвае мне цыгарэту.

— Кавы...

Ён знікае ў хвасце самалёта і вяртаецца з тэрмасам. П'ю. Час ад часу паддаю газу, каб падтрымаць шаг вінтоў у дзве тысячы сто абаротаў. Акідваю вокам цыферблаты: усе прыборы паслухмяныя, кожная стрэлка на сваім месцы. Кідаю хуткі позірк на мора, якое парыць пад дажджом, як агромністы басейн з гарчай вадой. Калі б я быў на гідраплане, я пашкадаваў бы, што яно такое «глухое». Але я на самалёце.

«Глухое» мора ці не, тут усё роўна не сядзеш. І гэта невядома чаму надае мне недарэчнага адчування бяспекі. Мора належыць свету, які мне чужы. Аварыя ў гэтай мясціне не для мяне, яна нават не страшыць мяне: я зусім не аснашчаны для мора.

Пасля паўтары гадзіны лёту дождж сціхае. Хмары па-ранейшаму вельмі нізкія, але іх як няўтрыманная ўсмешка ўжо працінае святло. Я люблюся гэтым нетаропкім выспяваннем добрай пагоды. Прадчуваю, што ўгары нада мной пласт белай кудзелі стаў зусім тонкі. Бяру трохкі ўбок, каб абысці лівень: ужо няма патрэбы лезці ў самую яго сэрцавіну. І вось першая прагаліна ў небе...

Я адчуваю яе раней, чым бачу, бо ўперадзе на моры заўважаю доўгую паласу колеру муравы, паляну светлай і густой зеляніны, нібы рунь ячменю на поўдні Марока, якая так дападала да сэрца пасля трох тысяч кіламетраў пясчоў, калі я вяртаўся з Сенегала. Гэткае ж пачуццё ў мяне і тут — як на падыходзе да людскіх селішчаў, і мяне агортвае ўзнёслая радасць. Абарочваюся да Прэво:

— Выкараскаліся, цяпер парадак!

— Дзіва што!..

Туніс. Пакуль самалёт запраўляюць гаручым, я падпісваю паперы. Але ў той момант, калі выходжу з кабінета, да мяне даносіцца нейкі гук — гэтак плюхаецца ў вадз скакун. Глухі, без водгулля, усплёск. Мне імгненна прыгадваецца ўжо чуты падобны гук: выбух у гаражы. Тады ад гэтага хрыплаватага кашлю загінулі два чалавекі. Я абарочваюся да дарогі, што пралягае ўздоўж узлётнай паласы: над ёю курыць лёгкі пыл, там на поўнай хуткасці сутыкнуліся два аўтамабілі і застылі, раптоўна, як ільдамі, акутыя нерухомасцю. Туды бягуць людзі, бягуць і сюды, да канторы:

— Пазваніце... Доктара... Галава...

Сэрца маё спіскаецца. У спакойным святле адвечорка лёсу ўдалося нанесці свой удар. Загублена хараство, розум ці, можа, нават само жыццё... Піраты пракраліся на пустыні, і ніхто не пачуў іхніх бяшумных крокаў. І вось у лагернай стаянцы — кароткая мітусня нападу. Затым усё зноў акрываецца залатым спакоем. Ранейшы спакой, ранейшая цішыня... А побач нехта кажа — праламаны чэрап. Не, не хачу нічога ведаць пра гэты нерухомы скрываўлены лоб. Адварочваюся ад дарогі і крочу да свайго самалёта. Але ў душы варушыцца нейкае прадчуванне небяспекі. І неўзабаве я зноў пачую яго, гэты ж гук. Калі на хуткасці дзвесце семдзсят кіламетраў у гадзіну я ўзару наканаванае мне чорнае плато, да мяне даясецца той жа хрыплаваты кашаль: тое ж самае грознае «кха» лёсу, які ўсё-такі падсцярог нас.

У дарогу, на Бенгазі.

2

У дарогу. Сцямнее толькі праз дзве гадзіны. Але ўжо на падлёце да Трыпалітаніі я зняў чорныя акуляры. І пясок вызалочваецца. Божа, якая пустынная гэта планета! І мяне зноў апаноўвае думка, што рэкі, шаты дрэў і людскія селішчы сваім узнікненнем абавязаны толькі збегу шчаслівых абставін. Бо наша Зямля — гэта ж такое засілле скалаў і пяску!

Але ўсё гэта чужое мне, я жыву ў свеце палёту. Я адчуваю, як паволі апускаецца ноч, у якую ўваходзіш, бы ў храм. Праз таінства асноўных рытуалаў уваходзіш у безаглядны, бязрадны роздум. Усё зямное спакваля страчвае свае абрысы і хутка зусім знікне. Увесь гэты краявід унізе яшчэ азораны бледным прызмеркавым святлом, але ўжо расплывісты і цьмяны.

І я не ведаю нічога, паўтараю, нічога, што было б вартасней гэтай гадзіны. Той, хто спазнаў невытлумачальнае, палкае захапленне палётам, разумее мяне.

Я спакваля выракаюся сонца. Выракаюся вялізных вызалачаных абшараў, якія далі б мне прытулак у выпадку аварыі... Выракаюся арыенціраў, якія не далі б мне збіцца з дарогі. Выракаюся абрысаў гор на небасхіле, якія дапамаглі б мне не наляцець на іх. Я ўступаю ў ноч. Я плыву ўсляпую, па прыборах. У мяне застаецца толькі адзін саюзнік — зоры...

Гэтае заміранне свету там, унізе, адбываецца нетаропка. Паступова мне ўсё адчувальней не хапае святла. Зямля і неба паступова перамешваюцца. Дол, здаецца, прыўзнімаецца і разбухае, нібы пара. Першыя нябесныя свяцілы трымцяць, быццам у зялёнай вадзе. Яшчэ не хутка настане час, калі яны ператворацца ў цвёрдыя пяціліні. Яшчэ не хутка можна будзе паназіраць за маўклівай гульні знічак. У пэўныя ночы мне выпадала бачыць такія густы імклівы зарапад, што здавалася, там, у сузор'ях, усхадзіўся моцны вецер.

Прэво правярае асвятленне і запасныя лямпы. Абгортваем лямпачкі чырвонай паперай.

— Яшчэ раз...

Ён дадае яшчэ адну столку, шчоўкае выключальнікам. Але святло яшчэ занадта яркае. Быццам на засветленым здымку, ад яго толькі збяжнуць і без таго ледзь улоўныя абрысы знешняга свету. Знікне тоненькая мігатлівая плёнка, якою з наступленнем цемнаты падчас яшчэ ахінаюцца ўсе прадметы. Вось і ноч настала. Але гэта яшчэ не сапраўдная ноч. Яшчэ не схаваўся сярпок месяца. Прэво нырае ў хваставое аддзяленне і вяртаецца з сандвічам. Я скубу гронку вінаграду. Мне не хочацца есці. Мне не хочацца ні есці, ні піць. І я зусім не стаміўся, здаецца, магу хоць дзесяць гадоў так ляцець.

Месяца ўжо няма.

Бенгазі адзваеца ўжо ў непрагляднай ночы. Бенгазі спачывае на дне такой глыбокай цемрадзі, што нават зарава няма над ім. Я заўважыў горад толькі на самым падлёце да яго. Шукаю пасадачную пляцоўку — ага, вось яна, па краях успыхваюць чырвоныя агні. Выразна акрэсліваецца чорны прамавугольнік. Разварочваюся. Святло пражэктара, скіраванага ў неба, уздымаецца ўгору, як слуп полымя, апісвае дугу і пракладае па аэрадрому залатую дарожку. Я раблю яшчэ адзін круг, каб заўважыць усе магчымыя перашкоды. Начное абсталяванне гэтага аэрадрома проста цудоўнае. Збаўляю газ і планірую, быццам апускаюся ў чорную ваду.

Калі я прыямляюся, па мясцоваму часу роўна дваццаць тры гадзіны. Я падрульваю да пражэктара. У тугім святле пражэктара мільгаюць, выбягаючы з цемры і зноў прападаючы ў ёй, надзвычай пачцівыя афіцэры і салдаты. Глядзяць мае паперы, запраўляюць самалёт гаручым. Праз дваццаць хвілін я магу ляцець далей.

— Зрабіце віраж і прайдзіце над намі, каб мы ведалі, што ў вас усё добра.

У дарогу.

Без ніякіх затрымак вырульваю на залатую дарожку, качуся да цёмнай прамоіны ўперадзе. Мой «Сіmun» адрываецца ад зямлі куды раней, чым скончылася паласа. Пражэктар следуе за мной, і мне цяжка зрабіць віраж. Нарэшце прамень адводзяць убок — здагадаліся, што мяне слепіць. Раблю разварот з наборам вышыні, у твар нечакана зноў б'е пражэктар, але ён толькі на міг датыкаецца да мяне і слізгае далей, адводзіць убок сваю залатую флейту. Гэтак там, на зямлі, выказваюць мне сваю найшчырэjšую прыязнасць і ўвагу. І вось я зноў бяру курс на пустыню.

Метэастанцыі Парыжа, Туніса і Бенгазі паабяцалі мне спадарожнага ветру сілай трыццаць — сорок кі-

ламетраў у гадзіну. У такім разе, можна разлічваць на ўсе трыста. Бяру курс правей, на сярэдзіну прамой, якая злучае Александрыю з Каірам. Такім чынам я абміну небяспечныя зоны ўзбярэжжа, і хоць буду ляцець невядомым маршрутам, я абавязкова — ці справа, ці злева — злаўлю агні аднаго з гэтых гарадоў ці хоць бы даліны Ніла. Калі вецер не пераменіцца, мой палёт зойме тры гадзіны дваццаць хвілін. Калі аслабне — тры сорак пяць. І я пачынаю адольванне тысячы пяцідзсяці кіламетраў пустыні.

Месяца ўжо няма. Вакол адна чорная смала — па самыя зоры. На ўсім шляху я не прыкмечу ні агеньчыка, не ўбачу ніводнага арыенціра, да самага Ніла я адрэзаны ад людзей, таму што і радыё на борце няма. Я нават не спрабую назіраць яшчэ за чым-кольвечы, апрача компаса і альтметра Сперы. Мяне ўжо нішто не цікавіць, апрача размеранага дыхання тонкай зіхоткай крэскі на цёмнай прыборнай дошцы. Калі Прэво перасядае на іншае месца, я звяраюся з прыборам і асцярожна выроўніваю машыну. І падымаюся на вышыню дзве тысячы метраў, туды, дзе, як мне паведамілі, дзьме самы спрыяльны вецер. Зрэдку запальваю лямпачку, каб праверыць работу матора — не ўсе прыборы ў мяне асветлены, — але большую частку часу я праводжу ў змроку, сярод маіх драбнючкіх сусор'яў, якія выпраменьваюць тое ж нежывое, тое ж невычэрпае і загадкавае святло, што і сапраўдныя зоры, і размаўляюць на той жа мове. І я таксама, як астраном, чытаю кнігу нябеснай механікі. Я таксама засяроджаны і далёкі да ўсяго зямнога. У вонкавым свеце ўсё быццам вымерла. А тут толькі Прэво, які пасля доўгага змагання з сабой нарэшце ўсё-такі здаўся і задрамаў, і цяпер яшчэ паўней я адчуваю адзіноту. Тут толькі роўнае ракатанне матора ды гэтыя спакойныя зоркі на прыборнай дошцы перада мною.

І ўсё-такі я задумваюся. Месяц нам сёння не саюзнік, радыё ў нас няма. Ніводная самая тоненькая нітачка не звяза нас са светам, пакуль мы не выйдзем да ланцужка агнёў на Ніле. Мы цяпер па-за ўсім на свеце, адзін толькі матор утрымвае нас і не дае прапасці ў гэтай смале. Як у казцы, мы перасякаем мёртвую даліну, чорную даліну выпрабаванняў. Тут не спадзявайся на дапамогу. Тут не спадзявайся на прабачэнне сваім пахібкам. Мы аддадзены волі лёсу.

З-за прыборнай дошкі ў адным месцы праточваецца промнік святла. Буджу Прэво, каб ён прытушыў яго. Прэво, як мядзведзь, варушыцца ў цемры, фыркае, вылазіць са свайго кутка. Засяроджана майструе нешта з насовак і чорнай паперы. Промнік святла знікае. Ён занадта рэзка ўрываўся ў гэты свет. Ён быў зусім недарэчы тут, сярод бледнага, бясстраснага фасфарычнага свячэння прыбораў. Гэта было святло начнога шынка, а не зоркі. Да таго ж ён сляпіў мяне, зацямняў мігценне прыбораў.

Мы ляцім ужо тры гадзіны. І раптам справа ўспыхвае нейкае дзіўнае міготкае святло. Разглядваю яго. За сігнальным агнём на канцы крыла, які дагэтуль быў нябачны мне, цягнецца доўгі блішчасты след. Нейкае хісткае ззянне, якое то з'яўляецца, то знікае: ага, гэта ж я ўваходжу ў воблака. Гэта яно адлюстроўвае сігнальны агонь. На падыходзе да маіх арыенціраў я аддаў бы перавагу чыстаму небу. Над крылом самалёта ўзнікае светлы німб. Ззянне ярчэе, цяпер яно ўжо ўстойліва прамяніцца, як ружовы букет. Мяне моцна ўстрэсвае — пачынаецца гайданка. Я лячу недзе ў вантробах кучавых аблокаў, таўшчыня якіх мне невядомая. Паднімаюся на вышыню дзве пяцьсот — вакол усё тое ж. Спускаюся да тысячы метраў. Агнявы букет быццам прырос да крыла і толькі разгарэўся яшчэ ярчэй. Ну добра. Ну што ж. Нічога не трэба. Я стараюся не думаць пра гэта. Што будзе, тое будзе.

Але мне ўсё-такі не даспадобы гэтае асвятленне — карчма, дый годзе.

Я пачынаю разважаць: «Што я трошкі танцюю тут — гэта нармальная з'ява, гэта зразумела, але мяне ўсю дарогу трошкі трэсла, нягледзячы на чыстае неба і вышыню. Вецер ніколечкі не аслаб, значыць, мая хуткасць напэўна перавышала трыста кіламетраў у гадзіну». Зрэшты, я нічога дакладна не ведаю, паспрабую сарыентавацца, калі выйду з хмар.

І вось выходжу. Букет раптоўна знікае. Менавіта па яго знікненню я і даведваюся, што выйшаў з аблокаў. Я ўзіраюся перад сабой і заўважаю, наколькі можна разлічыць, вузкі прасвет, а далей зноў сцяна кучавых аблокаў. І зноў ажыў букет на крыле.

Вынырнуўшы на імгненне, я зноў вязну ў чорнай смале. Гэта пачынае непакоіць, я лячу ўжо тры з паловай гадзіны, вось-вось Ніл, калі я не памыліўся ў разліках. Мне, можа, і ўдасца заўважыць яго ў прасветах, але на гэта мала шанцаў, бо прасветы вельмі рэдкія. Я не адважваюся апусціцца яшчэ ніжэй: калі, выпадкам, хуткасць была меншая, чым я думаў, то пада мной яшчэ ўзвышша.

Я пакуль не адчуваю вялікай трывогі, проста баюся страціць шмат часу. Але я ведаю, калі надыздзе канец майму спакою: праз чатыры гадзіны пятнаццаць хвілін лёту. Праз гэты час, нават калі б зусім не было ветру — а вецер, вядома, быў, — даліна Ніла не магла не застацца ззаду.

Калі я трапляю ў кудзелю аблокаў, агняны букет на крыле адкідвае ўсё болей і болей таропкія, мігальныя водбліскі, затым раптоўна гасне. Мне не падабаюцца гэтыя зашыфраваныя перагаворы з дэманамі ночы.

Уперадзе загараетца зялёная зорка, праменная, нібы маяк. Што гэта, зорка ці маяк? Зусім не пада-

баецца мне і гэтае ненатуральнае святло, гэтае свяціла чараўніка, гэтыя небяспечныя запросіны.

Прачнуўся Прэво, запальвае лямпачку, правярае абароты матора. Я адмахваюся ад яго і ягоных лямпачак. Якраз трапіўся прасвет у хмарах, і я карыстаюся гэтым, каб зірнуць, што там, унізе. Прэво зноў упадае ў дрымоту.

Зрэшты, нічога там не выгледзіш.

Ляцім ужо чатыры гадзіны пяць хвілін. Падышоў Прэво, сеў побач.

— Пара было б ужо прыбыць у Каір...

— Даўно пара...

— Што гэта там, зорка? Можа, маяк?

Я трошкі збавіў хуткасць, ад гэтага і прачнуўся Прэво. Ён вельмі чуйны да любых перамен у голасе матора. Я пачынаю павольна зніжацца ў надзеі выслізнаць з-пад аблокаў.

Перад гэтым я звернуўся па карце. У любым выпадку я прамінуў пласкагор'і, пада мной нішто не павінна ўзвышацца над узроўнем мора: я нічым не рызыкую. Прадаўжаю зніжацца і раблю паварот на поўнач. Гэтак я абавязкова пабачу агні абодвух гарадоў. Я іх, безумоўна, пераляцеў, значыць, агні з'явіцца злева. Цяпер я лячу пад скопішчам аблокаў. Але злева адно спусцілася яшчэ ніжэй, трэба яго абысці. Каб не трапіць да яго ў пастку, я разварочваюся і бяру курс на норд-норд-ост.

Не, гэтае воблака апускаецца ўсё ніжэй і засланняе мне ўвесь далягляд. Я не асмельваюся знізіцца яшчэ больш. Я ўжо і так на вышыні чатырохсот метраў, так паказвае мой вышынямер, але хто ведае, які тут ціск. Прэво нахіляецца да мяне. Крычу яму: пайду да мора, там буду зніжацца, а то яшчэ наскочым на што-небудзь...

Зрэшты, нічога невядома, можа, я ўжо лячу над морам. Цемра пад гэтай хмай проста апраметная.

Прыпадаю да шкла. Хоць бы што-кольвечы разгледзець унізе. Я намагаюся. Хоць бы які агеньчык мігнуў, хоць бы якая-небудзь вяха. Я нагадваю чалавека, які засяроджана корпаецца ў прыску. Які сіліцца адшукаць у нетрах ачага хоць адну жарынку жыцця.

— Марскі маяк!

Мы адначасова ўбачылі гэтую мігатлівую пастку! Якое вар'яцтва! Дзе ён быў, гэты прывідны маяк, гэтая выдумка ночы? Бо ў тую ж секунду, калі мы з Прэво нахіліліся, каб разгледзець яго за трыста метраў пад намі, раптоўна...

— А!

Здаецца, толькі гэта ў мяне і вырвалася. Здаецца, я толькі і адчуў, як наш свет скалануўся і затрашчаў, гатовы разляцецца на друзачкі. На хуткасці дзвесце семдзесят кіламетраў у гадзіну мы ўрэзаліся ў дол.

Потым сотую долю секунды я чакаў: вось агромністай пунсвай зоркай палыхне выбух, і мы абодва знікнем... Ні Прэво, ні я зусім не хваляваліся. Я ўлавіў у сабе адно толькі гэта бязмежнае чаканне, чаканне асляпляльнай зоркі, якая ў тую ж секунду павінна была знішчыць нас. Але пунсвай зоркі ўсё не было. Было толькі нейкае жорсткае скалананне, якое руйнавала нашу кабiну, вырывала вокны, на сотню метраў убок адшпурвала кавалкі абшыўкі, да вантробаў напаўняючы нас сваім грукатам. Самалёт калаціўся, як нож, запушчаны здалёк у цвёрды камель. Нас шалёна трэсла і падкідала. Секунда, другая... Самалёт усё тросся, і я з нейкай дзікай нецярплівасцю чакаў, калі гэтая нерастрачаная сіла разарве яго, як гранату. Але падземныя штуршкі прадаўжаліся, а канчатковага выбуху ўсё не было. І я нічога не цяміў, што ж гэта робіцца. Я не разумеў ні гэтага скаланання, ні гэтага гневу, ні гэтай бясконцай адтэрміноўкі... пяць... шэсць секунд... Нечакана нас так шалёна крутанула, што вылецелі праз акно кабiны нашы цыгарэты і рас-

сыпалася правае крыло,— потым усталявалася цішыня. Усё здранцвела і замерла. Я крыкнуў Прэво:

— Выскоквайце! Хутчэй!

— Згарым! — усклікнуў ён.

І мы кульнуліся праз вырванае акно. Спыніліся толькі метраў за дваццаць.

— Вы цэлы? — пытаюся ў Прэво.

— Цэлы! — адказвае ён.

Але чамусьці трэ калена.

— Паскачыце, пабегайце, прысягніце, што ў вас нічога не зламана! — прашу я.

А ён у адказ:

— Нічога, гэта аварыйная помпа...

Мне мроілася, што ён вось-вось рассыплецца, разваліцца напалам, а ён, утаропіўшыся ў адну кропку, усё паўтараў:

— Гэта аварыйная помпа!..

«Ён звар'яцеў,— падумаў я,— зараз пусціцца ў скокі...»

Але, адарваўшы вочы ад самалёта, які нарэшце перастаў гарэць, ён паглядзеў на мяне і паўтарыў:

— Нічога, гэта аварыйная помпа ўдарыла мяне па калене.

3

Проста неверагодна, што мы засталіся жывыя. З электрычным ліхтарыкам у руцэ ідзём па следзе самалёта на зямлі. Ужо праз дзвесце пяцьдзсят метраў ад таго месца, дзе ён спыніўся, натыкаемся на пакарэжанае жалезнае ламачча абшыўкі, расшпурлянае ўздоўж усяго шляху машыны па пяску. Удзень мы ўбачым, што мы амаль на датычнай наткнуліся на спадзісты адхон вяршыні нейкага пустыннага плато. У месцы сутыкнення яма ў грунце нагадвае яму ад плуга. Самалёт, не перавярнуўшыся, як нейкая

рэптылія, пузам праклаў сабе дарогу, памагаючы яраснымі рухамі хваста. Поўз на хуткасці дзвесце семдзсят кіламетраў у гадзіну. Несумненна, мы абавязаны жыццём гэтым чорным, круглым, падатлівым камяням, якія ляжалі тут, нібы шары на більярдным сталі.

Прэво адключае акумулятары, каб часам не ўзнік пажар ад кароткага замыкання. Я прыпіраюся да матора і прыкідваю: усе чатыры гадзіны пятнаццаць хвілін лёту на мяне дзейнічала сіла ветру з хуткасцю ў пяцьдзсят кіламетраў у гадзіну, мяне сапраўды ўвесь час пагойдвала. Але, можа, ён дзьмуў не так, як нам прадказвалі, а мяняўся — а хто ведае, у якім кірунку. Значыць, вызначыць, дзе мы знаходзімся, можна з дакладнасцю кіламетраў у чатырыста...

Прэво сядзе побач і кажа:

— Проста неверагодна, што мы жывыя...

Я маўчу і не адчуваю ніякай радасці. Мяне працяла адна подумка і ўжо не дае спакою.

Прашу Прэво запаліць свой ліхтарык, каб ён служыў мне маяком, а сам са сваім ліхтарыкам у руцэ адыходжу. Іду напрамкі ўперад, уважліва гляджу пад ногі. Крочу нетаропка, раблю шырокі паўкруг, зноў і зноў мяняю кірунак. Я пільна ўзіраюся долу — гэтак шукаюць згублены пярсцёнак. Зусім нядаўна я вось гэтак шукаў на зямлі жывую іскрынку. Я іду ўсё далей і далей у цемрадзь, схіліўшыся над белым колам, якое вяду з сабою. Значыць, сапраўды... Значыць, сапраўды... Павольна вяртаюся да самалёта. У роздуме сядою ля кабіны. Я шукаў хоць якую-кольвечы зачэпку для надзеі. І не знайшоў яе. Я шукаў хоць якую-кольвечы адмету жыцця, але жыццё не падало мне аніякага знаку.

— Прэво, я не бачыў ні каліўца травы...

Прэво маўчыць, і я не ведаю, ці зразумеў ён мяне. Мы яшчэ пагаворым пра гэта, калі заслона будзе пад-

няга, калі настане дзень. Нічога не адчуваю, адну толькі страшэнную стому, і думаю: «Апынуцца пасярод пустыні, калі арыентуешся з дакладнасцю да чатырохсот кіламетраў...» Я рыўком ускокваю на ногі:

— Вада!

Бакі з гаручым, бакі з маслам прабіты. Нашы запасы вады таксама выцеклі. Пясок выпіў усё. Знаходзім прадзіраўлены тэрмас, у ім уцалела з паўлітра кавы, на дне другога — з чвэрць літра белага віна. Працэджваем гэтае пітво і зліваем у адзін посуд. Яшчэ знайшліся некалькі гронак вінаграду і адным-адзіны апельсін. І я прыкідваю: «Гэтага недастаткова і на пяць гадзін шляху па спякотнай пустыні...»

Мы ўладкоўваемся ў кабіне, будзем чакаць дня. Я кладуся спаць. Ужо засынаючы, падводжу вынікі нашай прыгоды: мы абсалютна не ведаем, дзе знаходзімся. У нас няма і літра вадкасці. Калі мы не дужа адхіліліся ад трасы, нас адшукаюць у лепшым выпадку праз тыдзень, а гэта будзе занадта позна. А калі нас занесла далёка ўбок, то знойдуць праз паўгода. Няма чаго разлічваць на самалёты: нас будуць шукаць у прасторы ў тры тысячы квадратных кіламетраў.

— Ах, шкода... — прамаўляе Прэво.

— Што?

— Усё ж магло скончыцца адразу!..

Але не варта так хутка адмаўляцца ад жыцця. Мы з Прэво бяром сябе ў рукі. Нельга траціць надзеі, хай сабе цень надзеі — і, можа, адбудзецца цуд і выратаванне ўсё-такі прыйдзе з неба. Тым больш нельга сядзець на месцы, — а раптам паблізу маецца які-небудзь аазіс? Будзем хадзіць і шукаць цэлы дзень. А вечарам вернемся да самалёта. А перад адыходам вялікімі літарамі занатуем на пяску, дзе мы і што мяркуем рабіць.

Скручваюся ў клубок і засынаю аж да дня. Якое

пшасце заснуць! Стома агортвае мяне безліччу зданяў. Я не самотны ў пустыні, мая дрымота напоўнена галасамі, успамінамі, пошапам прызнанняў. Мне яшчэ не хочацца піць, я добра адчуваю сябе, я аддаюся сну, як прыгодзе. І ява адступае...

О, усё зусім перайначылася, калі настаў дзень!

4

Я вельмі любіў Сахару. Я шмат начэй правёў у краі няскораных плямёнаў. Не раз прачынаўся сярод бязмежных бялёсых пяскоў, хвалістых, як мора ад ветру. І засынаў пад крылом самалёта і чакаў дапамогі,— але цяпер гэта не ішло ні ў якое параўнанне.

Мы караскаемся па схілах гарбатых узгоркаў. Дол — пясок, цалкам уккрыты тонкім слоём бліскучых чорных каменьчыкаў. Нагадваючы металічную луску, купалы ўзгоркаў блішчаць, як кальчуга. Мы трапілі ў свет мінералаў. Усё вакол закута ў браню.

Адолееш адзін высокі пагорак, а воддаль узнімаецца другі, гэтакі ж бліскучы і чорны. Ідзём, шкрабаючы дол нагамі, каб пакінуць па сабе пуцяводную ніць і потым вярнуцца па ёй назад, да самалёта. Крочым тварам да сонца. Насуперак усякай логіцы я вырашыў узяць курс на ўсход, хоць усё, і метэастанцыі, і час, праведзены ў палёце, прымушалі меркаваць, што я пераляцеў Ніл. Але калі я наважыўся трошкі прайсці ў кірунку на захад, мне богведама чаму стала нейк зусім не па сабе. Не, на захад пойдзем заўтра. І ад поўначы пакуль адмовімся, хоць гэтая дарога і вядзе да мора. Праз тры дні, калі мы ў паўтрызненні вырашылі канчаткова пакінуць разбіты самалёт і ісці, ісці, пакуль не пападаем, мы зноў-такі рушылі на ўсход. Дакладней, на ост-норд-ост. І гэта зноў-такі насуперак усякай логіцы, як, зрэшты, і насуперак усялякай надзеі. І потым, калі ўжо будзем уратаваны, мы выявім,

што ніякі іншы кірунак не прынёс бы нам збавення, бо калі б мы пайшлі на поўнач, нам, надта ўжо знямоглым, усё роўна не ўдалося б дабрацца да мора.

Якой бы недарэчнасцю ні выглядала гэта, сёння мне здаецца, што пазбаўлены люб-якой падказкі, якая магла б прадвызначыць наш выбар, я абраў гэты напрамак толькі таму, што ён выратаваў у Андах майго сябра Гіёмэ, якога я так доўга шукаў. Ён падсвядома стаў для мяне напрамкам да жыцця.

Пасля пяці гадзін шляху краявід мяняецца. Адзінокая рака пяску нібыта сцякае ў нейкую лагчынку, і мы пускаемся па ёй. Ідзём хутка, нам трэба прайсці як мага болей і да ночы вярнуцца назад, калі нічога не нагабаем. Раптоўна я спыняюся як укупаны:

— Прэво!

— Што?

— Сляды...

Калі ж гэта мы забыліся пакідаць за сабой ба-разну? Калі мы не адшукаем яе — канец.

Вяртаемся назад, але бяром трэшкі правей. Адызем як мага далей, павернем яшчэ раз пад прамым вуглом і тады напэўна перасячом стары след.

Звязаўшы гэтую нітку, прастуем далей. Спёка ўзмацняецца, а з ёю нараджаюцца і міражы. Але гэта пакуль самыя элементарныя міражы. На даляглядзе вялікае возера, а падыдзеш бліжэй — і няма яго. Вырашаем перайсці пясчаную лагчыну, падняцца на самы высокі ўзгорак і агледзец наваколле. Ідзём ужо шэсць гадзін. Адмахалі, відаць, добрых трыццаць пяць кіламетраў. Узбіраемся на вяршыню намечанага чорнага купала і моўчкі сядаем. Унізе пясчаная рака, па якой мы ішлі, упадае ў пясчанае мора, без адзінага каменьчыка — зіхоткая белата слепіць, рэжа вочы. Пустыня, як вокам ахапіць — пустыня. Але ўдалечыні пералівы святла ствараюць новыя міражы, куды болей хвалявальныя. Там узнікаюцца крэпасці і мінарэты,

высозныя будыніны з выразнымі абрысамі. Яшчэ прыкмячаю вялікую цёмную пляму, якая здаецца зялёным гаем, але яна аказваецца воблакам — апошнім з тых, што ўдзень рассейваюцца і зноў уваскрасаюць пад вечар. Той гай — усяго толькі цень кучаваго воблака.

Далей ісці няма сэнсу, гэта нічога не дасць. Трэба вяртацца да самалёта, гэты чырвона-белы бакен, магчыма, заўважаць нашы таварышы. Хоць я і не пешчу ніякіх надзей на іхнія пошукі, і ўсё-такі толькі з паветра, можа прыйсці выратаванне. А галоўнае, там, у самалёце, засталіся апошнія кроплі вадкасці, а мы болей не можам трываць, так хочацца піць. Нам трэба вярнуцца — каб жыць. Мы вязні гэтага жалезнага кола, мы ў палоне смагі, надоўга яна не адпусціць.

Але як цяжка паварочваць назад, калі, магчыма, наперадзе — жыццё! Магчыма, там, за міражамі, і сапраўды ўстаюць гарады, цячэ па каналах вада, зелянеюць лугі. Я ведаю, вярнуцца назад — проста неабходна. І ўсё ж, калі раблю гэты жудасны паварот, у мяне такое адчуванне, што я іду на дно.

Ляжым каля самалёта. За дзень мы адмахалі больш шасцідзсяці кіламетраў. Усё пітво, якое ў нас было, выпілі. Ніякіх прыкмет жыцця на ўсходзе не выявілі, і аніводзін наш таварыш у тым баку не пралятаў. Колькі мы яшчэ пратрымаемся? Нам ужо так хочацца піць...

З абломкаў раструшчанага крыла склалі вялікі касцёр. Прыгатавалі бензін і лісты толю, прапітанага магніем, якія пры згаранні даюць рэзкі белы бляск. Пачакаем, каб зусім сцямнела, і запалім наш касцёр бедства... Але дзе яны, людзі?

І вось полымя ўжо шугае ўгору. Набожна глядзім, як палае сярод пустыні наш сігнальны агонь. Глядзім, як ззяе ў мораку наша няное праменнае пасланне.

І я думаю — яно нясе ў сабе не толькі распачную по-
зву, але і любоў. Мы просім піць, але просім і водгуку.
Хай жа ўспыхне ў мораку ночы яшчэ які-небудзь
агонь, адны ж толькі людзі валодаюць агнём, хай жа
яны адгукнуцца!

Мне мрояцца вочы жонкі. Адны гэтыя вочы, нічо-
га болей. Яны дапытліва глядзяць на мяне. Мне мро-
яцца вочы ўсіх, для каго я, магчыма, нешта значу.
І ўсе гэтыя вочы дапытліва глядзяць на мяне. Мност-
ва позіркаў дакарае мяне за маё маўчанне. Але я ад-
гукаюся! Я адгукаюся! Адгукаюся, як толькі магу,
я не магу распаліць яшчэ ярчэй гэты агонь у начы!

Я зрабіў усё, што мог. Мы абодва зрабілі ўсё, што
маглі: шэсцьдзесят кіламетраў амаль без вады. Цяпер
нам ужо няма чаго піць болей. Хіба ж гэта наша віна,
што мы не зможам доўга пратрымацца? Мы б і рады
слухмяна застацца тут і пацягваць з нашых біклагаў.
Але ў тую секунду, як я ўбачыў дно алавянага ку-
бачка, нейкі маятнік пусціўся адмерваць час. У тую
секунду, як я ўвабраў асалоду апошняй кроплі, я па-
каціўся пад адхон. Што я магу зрабіць, калі час адно-
сіць мяне, як рака? Прэво плача.

Ляпаю яго па плячы. Я супакойваю яго:

— Прападаць дык прападаць...

А ён у адказ:

— Калі вы думаеце, што я аплакваю сябе...

Ну канечне, я і сам спасціг гэтую ісціну. Вытры-
ваць можна ўсё на свеце. І заўтра, і паслязаўтра я
зноў пераканаюся, што вытрываць можна літаральна
ўсё на свеце. Я толькі напалову веру ў перадсмярот-
ныя пакуты. Не ўпершыню прыходжу да такой вы-
сновы. Неяк я ўжо думаў, што так і патану, не вы-
браўшыся з кабіны самалёта, але гэта не вельмі му-
чыла мяне. Потым зноў быў выпадак, калі я ўжо не
спадзяваўся ўцалець, але я не ўпадаў у распач. Вось

і зараз я не адчуваю ніякіх мучэнняў. Заўтра я зраблю адкрыцці яшчэ болей здзіўляльныя. І хоць мы запалілі гэткае агромністае вогнішча, бог сведка, я ўжо не спадзяюся, што наш покліч дойдзе да людзей!..

«Калі вы думаеце, што я сябе...» Вось яно, вось што сапраўды невыносна. Штораз, як перада мной узнікаюць гэтыя вочы, дзе столькі чакання, мяне як апякае. Раптоўнае жаданне апаноўвае мной — ускочыць на ногі і апантана бегчы. Там — клічуць на дапамогу, там — гінуць!

Дзіўны абмен ролямі, але я заўсёды думаў, што гэтак яно і ёсць. Аднак толькі Прэво дапамог мне зразумець, як гэта слушна. Ну вось, і Прэво таксама не адчувае таго страху перад смерцю, пра які нам прадудзелі вушы. Але існуе нешта такое, чаго ён не можа перанесці гэтак жа, як і я.

О, з якой бы лёгкасцю згадзіўся я заснуць, заснуць на ноч ці на векі! Калі заснеш, будзе ўжо ўсё роўна. І тады — бязмежны спакой! А гэтыя воклічы, што вось-вось панясучца адтуль, гэтыя агромністыя кастры адчаю... я не магу іх вынесці. Я не магу склаўшы рукі спакойна глядзець, як гінуць людзі! Кожная секунда нашага маўчання паволі забівае тых, каго я люблю. І вялікі гнеў ускінае ўва мне: навошта гэтыя ланцугі, якія не даюць мне своечасова дабегчы і выратаваць тапельцаў? Чаму гэты агромністы касцёр не разносіць наш крык па ўсім свеце? Патрываўце... Мы ідзём!.. Мы ідзём!.. Мы выратауем вас!

Магній згарэў, полымя кастра чырванее і гасне. Засталася толькі купінка жару, мы падаёмся да яе, каб пагрэцца. Вось і завершана наша зіхоткае пасланне. А што зыначылася ў свеце? Э, я выдатна ведаю, што анічога не зыначылася. Бо наша малітва не магла быць пачута.

Ну што ж. Буду спаць.

На досвітку мы анучай сабралі з уцалелага крыла некалькі кропель расы ўперамешку з фарбай і маслам. Было да нудоты агідна, але мы выпілі. Раз нічога лепшага не мелася, то, прынамсі, хоць вусны змачылі.

Пасля гэтага банкету Прэво сказаў:

— Добра, хоць рэвальвер ёсць.

Гэта нечакана абурыла мяне, і я са злоснай варожасцю абярнуўся да яго. Нішто ў гэты момант не выклікала б у мяне большай нянавісці, як чуллівая сцяна. Мне пазарэз неабходна было верыць, што ўсё проста, вельмі проста. І нарадзіцца. І вырасці. І памерці ад смагі.

Скоса пазіраю на Прэво, гатовы абарваць яго, калі трэба, толькі б ён маўчаў. Але не, Прэво прамовіў гэта спакойна. Для яго гэта пытанне ахайнасці. Ён падышоў да гэтай тэмы так, як быццам прапанаваў мне: «Давай памыем рукі». У такім разе, усё ў парадку. Я і сам падумаў пра гэта яшчэ ўчора, калі на вочы трапіла скураная кабура. Я разважаў цвяроза, а не ў адчаі. З адчаем думаеш толькі пра іншых. Пра тое, што мы бяссільныя супакоіць усіх тых, за каго мы ў адказе. Рэвальвер тут ні пры чым.

Нас усё яшчэ не шукаюць, дакладней, нас, безумоўна, шукаюць, але не там, дзе трэба. Найверагодней, у Аравіі. Толькі на другі дзень нам суджана было пачуць рокат матора, але да гэтага часу мы ўжо адышлі ад сваёй разбітай машыны. Гэты адзіны далёкі-далёкі гул не ўзрушыў нас. Дзве чорныя кропкі ў пустыні, усеянай чорнымі кропкамі камянёў,— мы ніяк не маглі спадзявацца, што нас заўважаць. І пачуццём будзе, калі нехта некалі падумае, што я пакутаваў ад гэтага. Я не адчуваў ніякіх пакут. Мне

здавалася, што нашы ратаўнікі кружаць недзе ў іншым свеце.

Калі самалёт загублены ў пустыні, дзесьці ў пространі ў сотні тысяч квадратных кіламетраў, яго хутчэй чым за два тыдні адшукаць немагчыма: а нас, відаць, шукаюць скрозь ад Трыпалітаніі да Персідскага заліва. Але сёння я яшчэ чапляюся за гэтую саломінку, таму што болей спадзявацца няма на што. І я мяняю тактыку: пайду на разведку адзін. Калі хто адшукае нас, Прэво падасць мне знак — запаліць касцёр... Але ніхто нас не адшукае.

І вось я адыходжу, і нават не ведаю, ці знайду ў сабе сілы вярнуцца. Прыгадваецца ўсё, што мне вядома пра Лівійскую пустыню. Калі ў Сахары сорак працэнтаў вільготнасці, дык тут яна падае да васемнаццаці. І жыццё выпарваецца, як туманок. Бедуіны, падарожнікі, афіцэры-каланісты сцвярджаюць, што без вады тут можна пратрымацца толькі дзевятнаццаць гадзін. Па дваццатай гадзіне ў вачах пачынаюць мігцець бліскаўкі і — гэта пачатак канца: смага накідаецца на вас і б'е, як маланка.

Але гэты паўночна-ўсходні вецер, гэты ненармальны вецер, які так ашукаў нас, які насупор усім прагнозам прыкаваў нас да гэтага плато, зараз, безумоўна, падоўжыць наша жыццё. Але ці нашмат ён адтэрмінуе нам першыя бліскаўкі ў вачах?

Я адыходжу, і ў мяне такое адчуванне, што я на кволым чаўнаку плыву ў акіян.

І ўсё ж на світанні ваколле выглядае не гэтак ужо і змрочна. І спачатку я крочу, засунуўшы рукі ў кішэні, як марадзёр. Учора ўвечары мы расставілі сіло ля нейкіх загадкавых нор, і ўва мне ачнуўся браканьер. Перш-наперш іду праверыць пасткі: яны пустыя.

Значыць, я так і не нап'юся свежай крыві. Па праўдзе кажучы, я на гэта і не спадзяваўся.

Але я ніколечкі не расчараваны, наадварот, мяне

даймае цікавасць. Чым жывяцца гэтыя звяркі ў пустыні? Гэта, безумоўна, «фенэкі», пясчаныя лісы, дробныя драпежнікі велічынёй з труса і з даўжэзнымі вушамі. Я паддаюся спакусе і іду па следзе аднаго звярка. След прыводзіць да пясчанага ручая, дзе кожны крок фенэка адбіўся вельмі выразна. Я люблюся тонкім пальмавым лістком, які пакідае гэтая лапка з трыма растапыранымі веерам пальцамі. Уяўляю, як на золку мой даўгавухі прыяцель трушком перабягаў ад каменя да каменя і злізваў начную расу. Вось сляды пайшлі радзей: мой ліс пабег. Вось яму сустрэўся сабрат, і яны падрупалі далей разам. Я з нейкай дзіўнай радасцю сачу за гэтай ранішняй прагулянкай. Як хораша бачыць, што і тут ёсць жыццё. І я нават трошкі забываюся, што хачу піць...

А вось нарэшце і кладоўкі маіх лісак. Воддаль адзін ад аднаго, па аднаму на сто метраў ледзь віднеюцца над пяском дробненькія чэзлыя кусцікі не вышэй супоўніцы; яны ўсе ўнізаны маленькімі залацістымі слімакамі. На золку фенэк ходзіць па харчы. І тут я натыкаюся на адну з вялікіх таямніц прыроды.

Мой ліс затрымліваецца не ля кожнага кусціка. Аднаго, хоць на ім і шмат слімакоў, ён не чапае. Другога абыходзіць з відавочнай асцярогай. Да некаторага набліжаецца, але аб'ядае не цалкам. Знімае два-тры слімакі і адпраўляецца ў іншы «рэстаран».

Што гэта — гульня? Можа, ён адмаўляецца наталіць голад адразу, каб падоўжыць асалоду сваёй ранішняй прагулянкі? Наўрад. Гульня занадта разумная, яе дыктую неабходнасць. Калі фенэк накінецца на першы ж нагабаны кусцік, ён за два-тры сняданкі знішчыць увесь свой жывы паёк. І кусцік за кусцікам скасуе ўвесь свой статак. Але фенэк вельмі баіцца перашкодзіць расплоду. І дзеля аднаго сняданка ён не толькі абягае добрую сотню гэтых рудых касмылікаў, але ніколі не чэпіць з адной і той жа галінкі двух слі-

макоў падрад. Усё адбываецца так, як быццам ён усведамляе, чым рызыкуе. Калі б ён наядаўся безаглядна, ён пазводзіў бы ўсіх слімакоў. А не стала б слімакоў, не стала б і фенэкаў.

Сляды зноў прывялі мяне да нары. Фенэк ужо дома, ён, безумоўна, яшчэ здалёк пачуў мае цяжкія крокі і цяпер у страху чакае. І я кажу яму: «Ліска мая, няма мне ратунку, але дзіва, мне ўсё роўна вельмі цікава, як ты жывеш, як маешся...»

Стаю ў роздуме... Так, сапраўды, мусіць, можна прымірыцца літаральна з усім. Не замінае ж чалавеку жыць і радавацца думка пра тое, што гадоў праз трыццаць ён, магчыма, памрэ. А трыццаць гадоў ці тры дні... тут уся справа ў тым, якой мерай мераць...

Толькі вось успываюць перад вачыма вобразы, якія лепей не ўспамінаць...

Я зноў іду сваёй дарогай, стома ўсё мацнее, і нешта ўва мне змянілася. Міражоў няма, а я сам іх выдумляю...

— Э-гей!

Я з крыкам узнімаю рукі — там чалавек, ён махае мне... Не, гэта проста чорны каменны слуп. Пустыня ажывае. Я хацеў разбудзіць гэтага соннага бедуіна, а ён ператварыўся ў счарнелы камель дрэва. У камель дрэва? Адкуль яно тут? Нагінаюся, хачу падняць адламаную галіну: яна з мармуру! Выпроставаюся і азіраюся: вось і яшчэ чорны мармур. Усё вакол усеяна абломкамі дагістарычнага лесу. Сотні тысяч гадоў таму назад ён, як храм, рухнуў пад страшэнным, першабытнай сілы ўраганам. І стагоддзі дакацілі да мяне гэтыя асколкі гіганцкіх калон, гладкія, як сталёвыя брусy, акамянелыя, ашклянелыя, колеру тушы. Яшчэ можна ўбачыць, дзе ад камля адыходзіла голле, можна прасачыць жывыя звівы дрэва, палічыць кольцы на зрэзе. На гэты лес, напоўнены колісь птаствам і музыкай, абрушыўся нейкі страшны праклён, і дрэ-

вы ператварыліся ў слупы мінералу. І я адчуваю, што гэтае наваколле мне варожае. Чарнейшыя, чым жалезныя даспехі ўзгоркаў, гэтыя велічныя зломкі адпрэчваюць мяне. Што трэба мне, жывому, тут, сярод гэтага непадкупнага мармуру? Мне, тленнаму, мне, чыя плоць рассыплецца прахам, што трэба мне тут, у царстве вечнасці?

З учарашняга дня я прайшоў кіламетраў з восемдзсят. Гэта, безумоўна, ад смагі ў мяне кружыцца галава. Ці, можа, ад сонца? Яно так зіхаціць на гэтых, нібы нацёртых маслам, абломках, акамянелых камлях. На гэтым панцыры сусвету. Тут няма ўжо ні пяску, ні лісаў. Гэта нейкае валатоўскае кавадла. І я брыду па гэтым кавадле. І сонца гулкім молатам б'е мяне па галаве. Ах, вунь там...

— Э-гей! Э-ге-гей!

«Там нікога няма, супакойся, ты трызніш».

Так я ўгаворваю самога сябе, бо трэба апамятацца. Мне так цяжка не верыць сваім вачам. Так цяжка ўтрымацца, каб не кінуцца да таго каравана, што ідзе... вунь там... бачыш!..

— Дурню, ты яго проста выдумаў, ты і сам гэта ведаеш...

— У такім разе, усё на свеце падман...

Усё на свеце падман, апрача гэтага крыжа за дваццаць кіламетраў ад мяне на вяршыні ўзгорка. Таго крыжа ці маяка...

Але ж мора не ў тым баку. Значыць, гэта крыж. Я цэлую ноч вывучаў карту. Марная работа, невядома ж, дзе мы. Але я прыпадаў да ўсіх паметак, якімі абазначалася прысутнасць чалавека. І ў адным месцы натыкнуўся на маленькі кружок з гэтакім жа крыжам. Прагледзеў умоўныя абазначэнні на палях: царква, місія ці манастыр. Побач з крыжам мелася чорная кропка. Зноў паглядзеў на палі: пастаянны

калодзеж... Сэрца маё закалацілася, і я голасна перачытаў: «Пастаянны калодзеж... Пастаянны калодзеж!» Хіба Алі-Баба і ўсе ягонья скарбы могуць ісці ў параўнанне з адным пастаянным калодзежам? Трошкі воддаль я заўважыў два белыя кружочки. На палях значылася: «Часовы калодзеж». Гэта было ўжо не так дзівосна. А за гэтай паметкай не мелася ўжо нічога болей. Анічога.

Вось яна, місія ці манастыр! Манахі ўзнеслі на ўзгорку высачэзны крыж — ратоўны знак для тых, хто гіне! І мне застаецца толькі адно: праставаць да яго. І мне застаецца толькі адно: бегчы прама да гэтых дамініканцаў...

— Але ў Лівіі толькі копцкія манастыры.

— ...прама да гэтых вучоных дамініканцаў. У іх чудоўная прахалодная кухня з чырвонай кафлі, а ў двары — дзівосная ржавая помпа. І пад іржавай помпай... пад іржавай помпай, ну вядома ж... пад іржаваю помпай і знаходзіцца пастаянны калодзеж! О, якое гэта будзе свята, калі я пазваню ў дзверы, калі я ўдару ў зvon!..

— Дурню, такія дамы — у Правансе, дый там, дарэчы, няма ніякага звона.

— ...я ўдару ў зvon! Швейцар уздыме рукі ў неба і ўсклікне: «Сам бог паслаў вас!» І скліча ўсю браццю. І манахі кінуцца да мяне. Яны ласкава прымуць мяне, як бяздомную сірацінку. І завядуць мяне на кухню. І скажуць: «Зараз, зараз, сын мой... мы толькі збегаем да пастаяннага калодзежа...»

А я — а мяне будзе аж калаціць ад шчасця...

Але не, я не буду плакаць толькі ад таго, што там, на ўзгорку, ужо няма ніякага крыжа.

Усе абыццанкі захаду — адно ашуканства. Я паварочваю на поўнач.

Прынамсі, поўнач хоць напоўнена песняю мора.

Ну вось, яшчэ адзін перавал адолены — ах, які далягляд!.. Вось ён, самы дзівосны горад на свеце!

— Ты ж і сам ведаеш, гэта міраж...

Так, я выдатна ведаю, што гэта міраж. Мяне не ашукаеш, не! Але калі мне даспадобы гнацца за міражом? Калі мне даспадобы спадзявацца? Калі мне даспадобы любіць гэты зубчасты горад, расквечаны сонцам? Калі мне даспадобы крочыць наперад, крочыць лёгка і хутка, бо я ўжо не адчуваю стомы, бо я шчаслівы?.. Прэво са сваім рэвальверам проста смешны! Мая схмялеласць куды прывабней. Я п'яны. Я паміраю ад смагі!

Прыцемак працверазіў мяне. Раптоўна спыняюся, мне робіцца страшна: я зайшоў вельмі далёка. У прыцемку міраж прападае. Далягляд скідае з сябе сваю мішуру, свае свяшчэнніцкія рызы. Цяпер гэта — далягляд пустыні.

— Вось і дамогся свайго! Зараз цябе агорне ноч, давидзецца чакаць світаньня, а да заўтра сляды твае сатруцца — і не будзе звароту.

— Тады ўжо лепей ісці толькі наперад... Навошта зноў вяртацца назад? Мне ўжо не хочацца адступіць, а раптам я нарэшце ўбачу... раптам нарэшце ўбачу мора!..

— Дзе ты ўбачыш мора? Ты ніколі не дойдзеш да яго. Паміж ім і табою не меней трохсот кіламетраў. А каля вашага «сімуна» цябе чакае Прэво! І, магчыма, яго ўжо заўважыў які-небудзь караван....

Ну што ж, добра, я вярнуся, але спачатку пагукаю, а раптам непадалёк людзі:

— Эге-гей!

Ёсць жа людзі на гэтай алюджанай планеце!..

— Эгей, людзі!..

Я хрыпну. У мяне прападае голас. Проста смешна гэтак надрывацца... Аднак паспрабуем яшчэ раз:

— Лю-дзі!..

Гэта гучыць так ненатуральна і напышліва...
І я паварочваю назад.

Пасля дзвюх гадзін шляху заўважаю водбліск вялізнага кастра. Прэво, устрывожаны маім знікненнем, распаліў яго ледзь не да неба. А!.. для мяне гэта не мае ніякага значэння!..

Яшчэ гадзіна хады... Яшчэ пяцьсот метраў. Яшчэ сто. Яшчэ пяцьдзсят.

— Ах!

Спыняюся як укупаны. Нястрымная радасць залівае маё сэрца. Асветлены полымем, Прэво размаўляе з двума арабамі, якія сядзяць, прыпёршыся да матора. Ён яшчэ не заўважыў мяне. Ён надта апанаваны сваёй уласнай радасцю. Ах, калі б гэта чакаў я, а не ён... я ўжо быў бы на волі! Радасна крычу:

— Эгей!

Абодва бедуіны ўскокваюць на ногі, абарочваюцца і глядзяць на мяне. Прэво пакідае іх і ідзе мне насустрач. Я працягваю рукі. Прэво падхоплівае мяне пад локаць. Я што — падаў? Кажу яму:

— Нарэшце яны тут!

— Хто?

— Арабы!

— Якія арабы?

— Ды тыя, што тут, з вамі!..

Прэво дзіўна глядзіць на мяне і неяк нехаця, быццам проці волі давярае мне вялікую тайну, кажа:

— Ніякіх арабаў тут няма...

Вось цяпер я, мусіць, заплачу.

6

Тут можна пражыць без вады толькі дзевятнаццаць гадзін, а што мы пілі з учарашняга вечара? Некалькі кропель расы на світанні! Але па-ранейшаму

пануе паўночна-ўсходні вецер, і гэтая акалічнасць трошкі запавольвае наша высыханне. Дзякуючы гэтай заслоне ў небе яшчэ збіраюцца воблакі, цэлыя горы аблокаў. Ах, калі б яны дайшлі да нас, калі б пайшоў дождж! Але ў пустыні дажджоў не бывае.

— Прэво, давай разрэжам адзін парашут на трохкутнікі. Раскладзём іх на пяску і прыціснем каменем. Калі вецер не пераменіцца, на досвітку выкруцім гэтыя анучы ў бак з-пад гаручага, усё-ткі збярэцца хоць трошкі расы.

Мы разаслалі пад зоркамі шэсць белых пасцілак. Прэво зняў з самалёта бак. Заставалася толькі дачакацца ранку.

Сярод абломкаў Прэво знайшоў сапраўдны цуд — апельсін! Дзелім яго пароўну. Я неверагодна рады, і ўсё-такі адзін апельсін — так мала, нам трэба было літраў дваццаць вады!

Ляжу каля нашага начнога вогнішча, гляджу на залатавы сонечны плод і думаю: «Людзі не ведаюць, што гэта такое — апельсін...» І яшчэ думаю: «Мы асуджаны, але і зараз, як раніцай, гэта не замінае мне радавацца. Вось я трымаю ў руцэ палавінку апельсіна — і гэта адна з самых раскошных хвілін у маім жыцці. Кладуся на спіну, высмоктваю дольку за долькай і лічу знічкі. У гэты міг я шчаслівы, бясконца шчаслівы. І я зноў думаю: «У жыцці кожнае становішча — гэта своеасаблівы свет, яго законы можна спасцігнуць толькі знутры». Я толькі цяпер разумею, навошта асуджанаму на смерць апошняя цыгарэта і шклянка рому. Раней да мяне не даходзіла, навошта смяротніку такая міласціна. А яна ж дорыць яму вялікую асалоду. І калі ён усміхаецца, усе думаюць — якая мужнасць! А ён усміхаецца, бо яму прыемна выпіць рому. Людзі не ведаюць, што ў яго цяпер зусім іншая мера, што гэтая апошняя часіна для яго — цэлае жыццё.

Мы сабралі мора вады: літры два, бадай. Бывай, смага! Мы ўратаваны, зараз мы нап'ёмся!

Алавяным кубачкам зачэрпваю вады з бака, але яна такая жоўта-зялёная і такая агідная на смак, што, нягледзячы на пакутлівую смагу, пасля першага ж глытка я ледзьве пераводжу дыханне. Я б высмактаў і грязь, але гэты ядавіты металічны прысмак яшчэ мацней смагі.

Гляджу на Прэво — ён ходзіць кругаля, утаропіўшыся ў дол, нібыта заклапочана шукае нешта. І раптам, не перастаючы кружыць, згінаецца — блюе. Праз паўхвіліны наступае мая чарга. Мяне б'юць такія суртэргі, што я падаю на калені і ўшчаперваюся пальцамі ў пясок. Мы не можам прамовіць і слова, чвэрць гадзіны нам выварочвае ўсе вантробы, пад канец выдзірае ўжо адну жоўць.

Канец. Толькі яшчэ нудзіць трохкі. Але апошняя наша надзея рухнула. Не ведаю, чым абумоўлена наша няўдача — прапіткай парашута ці асадкам чатыроххларыстага вугляроду на сценках у баку. Трэба было знайсці іншы посуд ці іншае палатно.

Што ж, трэба спяшацца! Ужо дзень. У дарогу! Прэч з гэтага праклятага плато, будзем ісці, ісці, пакуль не пападаем мёртвыя. Гэтак ішоў па Андах Гіёмэ, з учарашняга дня я ўсё думаю пра яго. Я парушаю найстражэйшае правіла, якое загадвае заставацца каля разбітага самалёта. Тут нас шукаць ужо не будуць.

І зноў пераконваемся — гэта не мы церпім бедства. Церпяць бедства тыя, хто чакае нас! Тыя, каму так пагражае наша маўчанне. Тыя, каго ўжо катуе жаклівая памылка. Немагчыма не кінуцца да іх! Гіёмэ таксама па вяртанні з Андаў расказваў мне, што ён бег на дапамогу тым, хто гінуў! Гэтая ісціна справядлівая для ўсіх.

— Калі б я быў адным-адзін у свеце, я лёг бы і ўжо не ўставаў,— кажа Прэво.

І мы ідзём, прама на ост-норд-ост. Калі Ніл мы пераляцелі, то цяпер кожны крок непапраўна заводзіць нас у нетры Аравійскай пустыні.

Пра той дзень я болей нічога не помню. Помню толькі, што я вельмі спяшаўся. Спяшаўся немаведама куды, хутчэй, хутчэй, усё роўна, што наперадзе, хай сабе і смерць. Прыгадваю таксама, што я ішоў, гледзячы сабе пад ногі, бо мяне жорстка даймалі міражы. Час ад часу мы звяралі па кампасе наш кірунак. Час ад часу клаліся на пясок, каб трошкі перадыхнуць. Дзесьці яшчэ я згубіў свой плашч, такі неабходны ўночы. А болей нічога не помню. Памяць адзначае толькі вячэрнюю прахалоду. Я і сам быў ужо нібы з пяску, і ўсё ўва мне сцерлася.

На адвячорку мы вырашылі зрабіць прывал. Я выдатна разумеў, што мы павінны былі б ісці далей: гэтая ноч без вады даканае нас. Але мы ўзялі з сабою кавалкі парашута. Калі атрута зыходзіць не ад прапіткі, то заўтра на золку, можа, мы і нап'ёмся. Паспрабуем яшчэ раз расправіць пад зорамі нашы пасткі для расы.

Але ў гэты вечар на поўначы ў небе няма ні хмурынкi. І вецер набыў ужо іншы прысмак. Памяняў ён і напрамак. Нас ужо абвьявае гарачае дыханне пустыні. Вось яно, абуджэнне драпежніка! Я адчуваю, як ён ліжа нам рукі і твар...

І ўсё-такі трэба зрабіць прывал, я зараз не прайду і дзесяці кіламетраў. За тры дні я прайшоў больш ста васьмідзесяці кіламетраў і нічога не піў.

Мы ўжо гатовы спыніцца, і раптам Прэво кажа:

— Прысягаю вам, гэта возера!

— Вы звар'яцелі!

— Дык ужо ж цямнее, якія зараз могуць быць міражы?

Я маўчу. Я даўно перастаў верыць сваім вачам. Калі гэта і не міраж, дык выдумка хворага ўяўлення. І як Прэво яшчэ можа верыць?

А Прэво ўпарціцца:

— Да яго хвілін дваццаць хады, я пайду пагляджу...

Гэтая ўпартасць раздражняе мяне:

— Схадзіце, прагуляйцеся... гэта карысна для здароўя. Але майце на ўвазе, калі яно і ёсць там, ваша возера, яно салёнае. І пайшло яно да д'ябла! Тым болей што яго ўвогуле няма.

Але Прэво, не адрываючы вачэй ад далягляду, ужо адыходзіць. Як знаёма мне гэтая самаўладная, неадольная цяга! І я думаю: «Такія вось шаленцы і кідаюцца пад колы паравоза». Я ведаю, Прэво не вернецца. Гэты бязмежны абшар, як прорва, зацягне яго, запамарочыць, і ён ужо не зможа павярнуць назад. Адыдзе трохкі воддаль і зваліцца. Ён памрэ там, я — тут, і ўсё гэта мае так мала значэння!..

Мною апанавала абыякавасць, а гэта ўжо кепска. Гэткае ж супакаенне я адчуў, калі тануў. Але цяпер я выкарыстоўваю яго, разлягаюся проста на каменні і пішу сваё апошняе пісьмо. Маё пісьмо такое чудоўнае! Такое годнае! Я шчодро адзяляю ўсіх мудрымі парадамі. Перачытваю яго з нейкім пыхлівым задавальненнем. Людзі некалі скажуць: «Дзівоснае пісьмо! Як шкода, што ён загінуў!»

Цікава, як доўга я яшчэ пратрымаюся? Спрабую сабраць сліну: колькі часу я не сплёўваў? Але сліны ўжо няма. Калі рот закрыты, нешта цяжкае склейвае вусны. Яно засыхае і ўтварае звонку цвёрдую скарынку. Аднак глытаць пакуль яшчэ ўдаецца. І ў вачах яшчэ няма вогненых перабліскаў. Вось замігціць гэтае вясёлкавае ззянне, і застанеца мне жыць усяго дзве гадзіны.

Ужо цёмна. Месяц прыкметна пакруглеў у параў-

нанні з папярэдняй ноччу. Прэво не вяртаецца. Ляжу на спіне і выпельваю сваю наканаванасць. Мяне агортвае нейкае дзіўнае, ледзьве помнае пачуццё. Намагаюся разабрацца ў ім. Так... Так... Я плыву, я на караблі! Гэта я плыў у Паўднёвую Амерыку, распрасцёрты на верхняй палубе. Высока-высока між зорак пагойдвалася верхавінка мачты. Мачты тут няма, але ўсё роўна я плыву ў невядомасць і не магу нічога зыначыць. Піраты звязалі мяне і кінулі на палубу свайго карабля.

Думаю пра Прэво, які ўсё не вяртаецца. Я не пачуў ад яго ніводнай скаргі. Гэта вельмі добра. Мне было б невыносна чуць нечыя скаргі. Прэво сапраўдны мужчына.

Ага, вось ён, за пяцьсот метраў ад мяне, махае сваім ліхтарыкам! Ён згубіў свой след! У мяне няма ліхтарыка, няма чым пасігналіць у адказ — я ўстаю, крычу, але ён не чуе...

Яшчэ адзін ліхтарык успыхвае за дзвесце метраў ад мяне, трэці. Божа мілы, ды гэта ж ратунак, мяне шукаюць!

Крычу:

— Аге-ей!

Але мяне не чуюць.

Тры ліхтары заклікальна сігналяць, зноў і зноў.

Я ж яшчэ не звар'яцеў. Я добра адчуваю сябе. І я спакойны. Пільна ўглядваюся. За пяцьсот метраў ад мяне гараць тры ліхтары.

— Аге-ей!

Але мяне па-ранейшаму не чуюць.

І мяне ахоплівае мінутная паніка. Адзіная, якую я спазнаў. Ах, я ж яшчэ магу бегчы! «Пачакайце!.. Пачакайце!..» Зараз яны павернуць назад! Пойдуць шукаць у іншым месцы, а я загіну! Загіну на парозе жыцця, калі ўжо раскрыліся абдымкі, гатовыя мяне падтрымаць!..

— Эге-ей! Эге-ей!

— Эге-ей!

Пачулі! Я задыхаюся, я задыхаюся, але бягу. Бягу на голас, на крык «эгей!». Пачу Прэво — і падаю.

— О, калі я заўважыў гэтыя ліхтары!..

— Якія ліхтары?

Так, ён адзін.

На гэты раз я не адчуваю роспачы, толькі закіпае нейкі глухі гнеў.

— Ну, як ваша возера?

— Я ішоў да яго, а яно ўсё аддалялася. Я ішоў да яго цэлых паўгадзіны. І ўсё роўна было яшчэ вельмі далёка. І я вярнуўся. Але цяпер я ўпэўнены, гэта самае сапраўднае возера.

— Вы з глузду з'ехалі, вы проста з глузду з'ехалі! Навошта вы зрабілі гэта?.. Навошта...

Што ён зрабіў? Што — навошта? Мяне душаць слёзы ад абурэння, хоць я і не ведаю, чым я так абураны. А Прэво хрыпла тлумачыць:

— Мне так хацелася знайсці вады... У вас такія белыя вусны!

Ах! Мой гнеў спадае... Я тру далонню лоб, я нібы ачынаюся, і мне робіцца сумна. Ціха раскажваю:

— Я ўбачыў тры агеньчыкі — зусім выразна, вось як вас зараз бачу, і тут не можа быць ніякай памылкі... Паверце, Прэво, я бачыў іх!

Прэво доўга маўчыць.

— Ну вось,— прызнаецца ён нарэшце,— справы дрэнны.

У пустыні, дзе паветра не мае вадзяной пары, зямля хутка астывае. Робіцца вельмі холадна. Я ўстаю і пачынаю хадзіць. Але неўзабаве мяне ахопліваюць невыносныя дрыжыкі. Мая абязводжаная кроў ледзьве цячэ па жылах, мяне працінае ледзяны холад,— і гэта ўжо не проста холад ночы. Мяне ўсяго калоціць,

зуб на зуб не пападае. Я ўжо не магу ўтрымаць ліхтарык, так трасуцца рукі. Ніколі не быў адчувальны да холаду, а сканаю ад холаду — дзіўна, што толькі вытварае з чалавекам смага!

Я кінуў недзе свой плашч, стаміўся несці яго ў спіцы. А прастору спакваля запаўняе вецер. І я раблю адкрыццё, што ў пустыні няма жаднага прытулку. Пустыня гладкая, як мармур. Удзень тут не знойдзеш ні пасмачкі ценю, а ноччу яна аддае вас ва ўладу ветру. Ні дрэўца, ні кусціка, ні каменя, дзе можна было б схаватца. Вецер налятае на мяне, як кавалерыя ў чыстым полі. Я кручуся, як ваўчок, каб уцячы ад яго. Кладуся на зямлю і зноў падымаюся, але ці ляжу я, ці стаю, мяне ўсё роўна сячэ гэтая ледзяная пуга. Я не магу бегаць, я не маю сілы, я не магу ўцячы ад гэтых катаў,— і я падаю на калені, ашчаперваю галаву рукамі і чакаю — зараз апусціцца меч забойцы!

Трошкі пазней лаўлю сябе на тым, што я падняўся і, нібы ў ліхаманцы, зноў іду, сам не ведаю куды! Дзе гэта я? Вось яно што — я пайшоў, і Прэво мяне кліча! Гэта яго воклічы прывялі мяне ў прытомнасць...

Вяртаюся да яго, трасуся ўсім целам, сутаргава ўздрыгваю. І разважаю: «Гэта не ад холаду. Гэта нешта іншае. Гэта канец». Усё маё цела высахла, у ім не засталася вільгаці. Я гэтулькі хадзіў учора і пазаўчора, калі адправіўся на разведку адзін.

Крыўдна паміраць ад холаду. Я ахвотней рушыў бы ў свае выдуманя міражы. Гэты крыж, гэтыя арабы, гэтыя ліхтары. У рэшце рэшт, гэта рабілася нават цікава. Я не хачу, каб мяне лупцавалі, як раба...

Але вось я зноў на каленях...

Мы захапілі з сабой сёе-тое з аптэчкі. Сто грамаў чыстага эфіру, сто грамаў дзевяностаградуснага спірту і бутэлечку з ёдам. Спрабую выпіць два-тры глыткі

эфіру. Такое ўражанне, быццам я глытаю нажы. Бяру спірт — не, адразу перацяло горла.

Выграбаю ў пяску ямку, кладуся ў яе і засыпаю сябе пяском. Наверсе толькі твар. Прэво адшукаў нейкія кусцікі і раскладвае цяпельца, якое адразу ж гасне. Прэво адмаўляецца закопвацца ў пясок. Лічыць за лепшае прытанцоўваць. А што толку?

Горла ў мяне па-ранейшаму пераціснута, гэта кепская прыкмета, аднак я чуюся лепей. Я спакойны. Надзеі больш няма, а я спакойны. Звязанага па руках і нагах, нясе мяне пірацкі карабель, плыву пад зоркамі, і спыніцца — не ў маёй уладзе. Але, бадай, я не гэтка ўжо й няшчасны...

Калі зусім не варушыцца, холаду ўжо не адчуваеш. І я нерухома драмлю ў пяску. Болей я не варухнуся, а значыць, і пакутаваць не буду. Дарэчы, калі шчыра, пакут амаль няма... Пакуты зліваюцца ў суладдзі стомы і гарачкі. І ўсё абарочваецца кнігай з малюнкамі, цудоўнай, трохкі жорсткай казкай... Толькі што вецер цкаваў мяне сабакамі, і, каб уцячы ад яго, я круціўся ваўчком, як загнаны звер. Потым стала балюча дыхаць. Нехта наваліўся мне на грудзі каленам. Калена душыла. І я намагаўся скінуць гэты цяжар, я адбіваўся ад анёла смерці. Ніколі я не быў у пустыні адзін. Цяпер я ўжо не веру ў рэальнасць наваколля — і занурваюся ў сябе, заплюшчваю вочы, болей я і павейкаю не варухну. І плынь уяўлення адносіць мяне — я адчуваю гэта — у забыццё: рэкі супакойваюцца ў бязмежжы мора.

Бывайце ўсе, каго я любіў. Не мая віна, што чалавечае цела не можа змагацца са смагай болей трох сутак. Не думаў я, што мы ажно гэтакія вязні крыніц. Не падазраваў, што наша незалежнасць такая абмежаваная. Мяркуюцца, што чалавек можа ісці куды вочы глядзяць. І ніхто не бачыць, што мы на прывязі ў

калодзежаў, мы прымацаваны, быццам пупавінай, да ўлоння зямлі. Зробіш лішні крок — і паміраеш.

Мне нічога не шкода, шкода толькі, што вы перажываеце. У рэшце рэшт, мая доля — найлепшая доля. Калі б я вярнуўся, я пачаў бы ўсё спачатку. Я хачу сапраўднага жыцця. А ў гарадах людзі пра яго забылі.

І справа зусім не ў авіяцыі. Самалёт — не мэта, а сродак. Зусім не дзеля самалёта рызыкуеш жыццём. Як не дзеля плуга плужыць зямлю селянін. Але самалёт памагае вырвацца з горада, ад пісцоў і рахункаводаў і зноў набыць тую ісціну, якою жыве селянін.

Вяртаешся да людскай працы і людскіх турбот. Сутыкаешся твар у твар з ветрам, з зорамі, з ноччу, з пяскамі і морам. Намагаешся перахітрыць стыхіі. Чакаеш світаньня, як садоўнік чакае вясны. Чакаеш аэрадрома, як зямлі абяцанай, і шукаеш сваю ісціну па зорах.

Не стану наракаць на лёс. Тры дні я ішоў, пакутаваў ад смагі, трымаўся слядоў на пяску і ўсю надзею ўкладаў у расу. Я забыўся, дзе жывуць мае сабраты, і намагаўся зноў адшукаць іх на зямлі. Гэткія турботы жывых. І, мяркую, гэта куды важней, чым выбіраць — у якім бы мюзік-хале змарнаваць вечар.

Я перастаю разумець тлум прыгарадных цягнікоў, гэтых людзей, якія лічаць сябе людзьмі, аднак яны ўжо так змізарнелі пад прывычным прыгнётам, што прыпадобніліся мурашам, каго яны і бяруць сабе за ўзор. Чым запаўняюць яны свой вольны час, свае нікчэмныя надзелькі?

Неяк у Расіі мне давялося чуць на адным заводзе, як ігралі Моцарта. Я напісаў пра гэта. А потым атрымаў дзвесце зневажальных лістоў. Я нічога не маю проці тых, хто аддае перавагу корчмам. Яны проста не ведаюць іншай музыкі. Мне непрыемны тыя, хто трымае корчмы. Не пераношу, калі калечаць людзей.

Асабіста я знайшоў сваё шчасце ў сваім рамястве. Адчуваю сябе ратаем, аэрадром — маё поле. У прыградным цягніку мяне даканала б задуха куды болей цяжкая, чым тут! Тут, што б там ні было, такая раскоша!..

Я ні аб чым не шкадую. Я іграў — і прайграў. Такае ў мяне рамяство. Але ўсё-такі я дыхаў ім, вольным ветрам, ветрам неаглядных прастораў!

Той, хто хоць аднойчы глынуў яго, ужо ніколі не забудзе яго смаку. Ці ж не так, таварышы мае? І справа не ў тым, каб жыць сярод небяспек. Гэта ўсё толькі гучная фраза. Мне не падабаюцца тарэадоры. Не рызыку я люблю. Я ведаю, што я люблю. Я люблю жыццё.

Здаецца, неба пачынае святлець. Выцягваю руку з пяску. Побач ляжыць кавалак парашута, я абмацваю яго: ён сухі. Пачакаем. Раса выпадае на зары. Але вось і зара зблякла, а парашутнае палатно так і не звільготнела. Думкі мае трохкі блытаюцца, і знекуль да мяне даносіцца ўласны голас: «Сэрца высмягла... сэрца высмягла... сэрца, як камень, не выціснеш ні слязінкі!»

— У дарогу, Прэво! Пакуль яшчэ не спяклася глотка, трэба ісці.

7

Дзьме заходні вецер — той самы, які высушвае чалавека за дзевятнаццаць гадзін. Гартань яшчэ не спяклася, але перасохла і баліць. Унутры ўжо нешта дзярэ. Хутка пачнецца той кашаль, пра які мне казалі, і я чакаю. Язык мой распух. Але самае сур'ёзнае — перад вачыма ўжо мігцяць зіхоткія кропкі. Калі яны ператворацца ў бліскаўкі, я засну навекі.

Ідзём хутка. Карыстаемся прахаладай досвітку. Мы

выдатна разумеем, што апоўдні ўжо не здолеем ісці. Апоўдні...

Мы не маем права ўспацець. І перапачыць не маем права. У прахалодзе гэтага ранку ўсяго толькі васемнаццаць працэнтаў вільгаці. Вецер дзьме з нетраў пустыні. І пад гэтай пяшчотнай вераломнай ласкай выпарваецца наша кроў.

У першы дзень мы з'елі трэшкі вінаграду. За тры дні — палавінка апельсіна і палавінка вінаграднай гронкі. Есці мы ўсё роўна не змаглі б, у нас прапала сліна. Але голаду я і не адчуваю, толькі смагу. Цяпер жа мне здаецца, што мацней, чым смага, мяне мучаць яе вынікі. Гэтае перасохлае горла. Гэты драўляны язык. Гэты хрып і гэты гідотны прысмак у роце. Нязвыкла і дзіка. Безумоўна, вада б усё загаіла, але ўва мне не засталася ніводнага ўспаміну, звязанага з ёю як з лекам. Смага ўсё болей і болей робіцца хваробай і ўсё меней і меней — жаданнем піць.

Мне здаецца, крыніцы і садавіна абуджаюць ува мне ўжо меней пакутлівыя вобразы. Я забываю сакоўнасць апельсіна, як, здаецца, забываю ўсё, што мне дорага. Я ўжо, мабыць, забыў усё чыста.

Мы сядзім, але трэба ісці далей. Нам ужо не пад сілу доўгія пераходы. Адолеўшы з паўкіламетра, мы падаем ад стомы. І такая асалода расцягнуцца на пяску. Але трэба ісці далей.

Краявід мяняецца. Каменне трапляецца ўсё радзей. Цяпер пад нагамі пясок. Наперадзе, за два кіламетры ад нас — дзюны. На гэтых дзюнах сям-там цягнуць дробныя кусцікі. Гэты пясок мне падабаецца больш, чым сталёвы панцыр. Гэтая пустыня — светлая. Гэта Сахара. Мне здаецца, я пазнаю яе...

Цяпер мы адпачываем ужо праз кожныя дзвесце метраў.

— Мы ўсё-такі будзем ісці, прынамсі, дойдзем хоць да тых кусцікаў.

Гэта наш крайні рубеж. Праз тыдзень, калі мы на машыне вернемся за рэшткамі нашага «сімуна», вывіцца, што ў гэты апошні паход мы адолелі восемдзесят кіламетраў. А я ўжо прайшоў каля двухсот. Дзе ж было ўзяць сілы ісці далей?

Учора я брыў без ніякай надзеі. Сёння самое слова «надзея» страціла сэнс. Сёння мы ідзем таму, што ідзем. Гэтак, мабыць, брыдуць валы ў сваіх ёрмах. Учора я марыў пра райскія апельсінавыя гаі. Але сёння для мяне ўжо не існуе ніякага раю. Я ўжо не веру ў існаванне апельсінавых гаёў.

Я ўжо нічога не адчуваю, сэрца ўва мне высмагла. Я вось-вось упаду, але распачы няма. Я нават не смуткую. А шкада: смутак здаўся б мне салодкім, як вада. Калі шкода сябе — плачашся самому сабе, як сябру. Але ў мяне няма болей ніводнага сябра на свеце.

Калі мяне знойдуць, убачаць мае выпаленыя вочы, то падумаюць: як ён пакутаваў, як ён клікаў на дапамогу! Але нашы парыванні, шкадаванні, пакуты душы — гэта ж таксама скарбы. А ў мяне ўжо не засталося ніякіх скарбаў. Юныя нявесты ў першую шлюбную ноч спазнаюць смутак і плачуць. Смутак неаддзельны ад трапятання жыцця. А я ўжо не смуткую...

Я сам — пустыня. Ува мне не ўтвараецца не толькі сліна, ува мне ўжо не ўтвараюцца і мілыя вобразы, якія мог бы я аплакваць. Сонца выпетрыла ўва мне крыніцу слёз.

Але — што гэта? Подых надзеі слізгануў па мне, як лёгкі зыб па моры. Што так раптоўна ўсхвалявала ўсю маю істоту, хоць свядомасць яшчэ нічога не ўлавіла? Нічога ж не змянілася, і ўсё-такі змянілася ўсё. Гэты пясчаны абрус, гэтыя пагоркі і рэдкія плямкі зяленіва — усё гэта ўжо не краявід, а сцэна. Сцэна яшчэ пустая, але яна ўжо нападзатова. Я гляджу на Прэво. Ён таксама нечым уражаны, але і да яго яшчэ не даходзіць сэнс яго адчуванняў.

Клянуса, зараз нешта адбудзецца...

Клянуса, пустыня ажыла. Клянуса, гэтае бязлюддзе, гэтая моўча раптам стала больш хвалючае, чым тлум гарадской плошчы...

Мы выратаваны, на пяску сляды!..

Ах, мы страцілі след роду чалавечага, мы былі адцяты ад свайго племені, мы апынуліся адным-адны ў цэлым свеце, быццам рэшткі вялікага перасялення,— і вось мы натыкаемся на ўрэзанія ў пясок цудадзейныя сляды чалавека.

— Глядзіце, Прэво, тут разышліся двое...

— А тут апусціўся на калені вярблюд...

— А тут...

І ўсё ж мы пакуль яшчэ не выратаваны. Нам зусім недастаткова толькі чакаць. Праз некалькі гадзін нас ужо немагчыма будзе выратаваць. Як толькі пачнецца кашаль, атака смагі будзе маланкавая. А нашы горлы...

Але я веру: дзесьці ў пустыні мерна рухаецца караван.

Мы ідзём далей, і нечакана аднекуль даносіцца спеў пеўня. Гіёмэ расказваў мне: «Пад канец я чуў — у Андах спявалі пеўні. А яшчэ чуў, як ішлі цягнікі...»

Я ўспамінаю пра гэта ў тое ж імгненне, як заспяваў певень, і кажу сабе: «Спачатку мяне ашукалі вочы. Канечне, гэта смага вінавата. А вось цяпер і слых падводзіць». Але Прэво хапае мяне за руку.

— Чулі?

— Што?

— Певень!

— Значыць... Значыць...

Дурню, ну вядома ж, гэта значыць — жыццё...

У мяне ўсё-такі была яшчэ адна галюцынацыя,

апошня: я бачыў трох сабак, якія беглі адзін за адным. Прэво, які таксама паглядзеў у той бок, не ўбачыў нічога. А вось бедуіна мы бачым абодва. Мы працягваем да яго рукі. Мы абодва клічам яго штосілы. І абодва смяёмся ад шчасця!..

Але нашы галасы не чутны і за трыццаць метраў. Галасавыя звязкі ўжо даўно перасохлі. Мы зусім ціха размаўлялі паміж сабою і нават не заўважалі гэтага!

А вось бедуін са сваім вярблюдам, якія выплылі з-за пагорка, паволі, паволі аддаляюцца ад нас. А раптым гэты чалавек тут адзін? Жорсткі дэман толькі паказаў нам яго — і забірае...

А ў нас ужо няма сілы бегчы!

З-за дзюны паказваецца яшчэ адзін араб. Крычым як можам — усё роўна ледзь чутна. Тады мы пачынаем махаць рукамі, здаецца, на ўсю пустыню відны нашы адчайныя сігналы. Але бедуін па-ранейшаму глядзіць убок...

Ды вось ён нетаропка, чуць-чуць паварочвае галаву. У тую ж секунду, як толькі ён павернецца да нас тварам, адбудзецца цуд. У тую ж секунду, як толькі ён гляне ў наш бок, знішчацца і смага, і смерць, і міражы. Ён толькі чуць-чуць павярнуў галаву, а свет ужо зыначыўся. Адным рухам свайго тулава, промнем аднаго свайго позірку ён стварае жыццё, і мне здаецца, ён падобны на бога...

Гэта цуд... Ён ідзе да нас па пяску, як нейкі бог па моры...

Араб проста паглядзеў на нас. Паклаў рукі нам на плечы, і мы падпарадкаваліся яму. Мы ляжым на пяску. І няма болей ні рас, ні моў, ні размежаванняў... Ёсць толькі гэты бедны качэўнік, які ўсклаў на плечы далоні архангела.

Мы ляжалі і чакалі. І вось мы п'ём, уткнуўшыся ў таз, як цяляты. Бедуіна палочае наша прагнасць, і ён

зноў і зноў прымушае нас перадыхнуць. Але як толькі ён адпускае нас, мы зноў прыпадаем да вады.

Вада!

Вада, ты не маеш ні смаку, ні колеру, ні паху, табе немагчыма даць азначэнне, цябе проста п'юць, не разумеючы, што ты такое. Ты не проста неабходная для жыцця: ты само жыццё. Ты пранікаеш у нас нейкай асалодай, якую немагчыма растлумачыць словамі. Разам з табой да нас вяртаюцца ўсе сілы і якасці, якія былі ўжо выракліся нас. З тваёй ласкі ў нас зноў ажываюць усе перасохлыя крыніцы сэрца.

Ты самы вялікі і самы далікатны скарб з усіх скарбаў свету, ты, вада, такая чыстая ў нетрах зямных. Можна памерці ля ручая, калі ў ім ёсць прыmesь магнію. Можна памерці за два крокі ад саланчаковага возера. Можна памерці, нават маючы цэлых два літры расы, калі ў ёй змяшчаюцца немаведама якія солі. Ты не згаджаешся ні на якія дамешкі, ты не выносіш ніякіх скажэнняў, ты — загадкавае бажанства, якое так лёгка спудзіць...

Але ты дорыш нам бязмежна простае шчасце.

А ты, лівійскі бедуін, ты — выратавальнік, але твой воблік сатрэцца з маёй памяці. Я ніколі не змагу прыпомніць рысаў твайго твару. Ты — Чалавек, і ў табе я пазнаю ўсіх людзей. Ты ніколі раней не бачыў нас, але ты пазнаў нас. Ты — любы брат мой. І я таксама пазнаю цябе ў кожным чалавеку.

Ты з'явіўся перада мною, поўны годнасці і спагады, як усемагутны бог, які ўладны наталіць спрагненых. У табе адным усе мае сябры і ўсе ворагі ідуць мне на дапамогу, і ў мяне няма ўжо аніводнага ворага ў свеце.

VIII. ЛЮДЗІ

1

Зноў я даткнуўся да так і няўцямнай ісціны. Я бачыў сваю пагібель, быў на самым дне безнадзейнасці, але як толькі змірыўся з гэтым — набыў душэўны спакой. У такія моманты, здаецца, і спазнаеш сябе самога, знаходзіш у сабе сябра. Нішто не зраўнаецца з гэтым адчуваннем душэўнай паўнаты, якой мы падсвядома так прагнем. Мне здаецца, гэтую душэўную яснасць ведаў зняможаны вечнымі пагонямі Банафу. Як ведаў яе і загублены ў снягах Піёмэ. І як мне самому забыцца, як ляжаў я па горла ў пяску і паволі паміраў ад смагі, але чамусьці так цёпла на сэрцы было мне пад зорным плашчом?

Як яна дасягаецца, гэтая ўнутраная свабода? Так, сапраўды, чалавек повен супярэчнасцей. Яго забяспечваюць хлебам надзённым, каб даць яму магчымасць ствараць, а ён упадае ў спячку, таленавіты пераможца спешчваецца, шчодры чалавек, разбагацеўшы, ператвараецца ў скнару. Што толку ў палітычных дактрынах, якія абяцаюць росквіт чалавечай асобы, калі мы не ведаем загадзя, якому тыпу чалавечай асобы яны забяспечаць росквіт? Хто прыйдзе нам на змену? Мы не кормная жывёла, з'яўленне ж аднаго немаёмнага Паскаля мае куды большае значэнне, чым нараджэнне тузіна працвітаючых нікчэмных чалавечкаў.

Мы не ўмеем прадбачыць галоўнага. Кожны з нас напатыкаў самыя светлыя радасці там, дзе, здавалася, нішто і не абяцала іх. І засталася такая туга па іх, што нам бывае шкода саміх нашых няшчасцяў, якія падарылі нам тыя радасці. Усім нам надаралася пры сустрэчы з таварышамі з замілаваннем прыгавіць самыя цяжкія выпрабаванні, перажытыя разам.

Што ж мы ведаем? Толькі тое, што ў нейкіх невя-

домых умовах абуджаецца ўся сіла души? У чым жа ісціна чалавека?

Ісціна не ляжыць навідавоку. Калі менавіта ў гэтай мясцовасці, а не ў іншай апельсінавыя дрэвы добра прыжываюцца, пышна растуць і буйна пладаносяць, то менавіта гэтая зямля і ёсць ісціна для апельсінавых дрэў. Калі менавіта гэтая вера, гэтая культура, гэтая шкала каштоўнасцей, гэтая форма дзейнасці, а не што-небудзь іншае спрыяюць чалавеку выявіцца ва ўсёй паўнаце, вызваляюць у ім уладара, пра існаванне якога ён і сам не падазраваў, то гэтая шкала каштоўнасцей, гэтая культура, гэтая форма дзейнасці і ёсць ісціна чалавека. А як жа логіка? А гэта ўжо яе клопат — зводзіць канцы з канцамі, каб растлумачыць жыццё.

У гэтай кнізе я расказваў пра людзей, якія нібыта кіраваліся нейкім неадольным прызначэннем, якія ішлі ў пустыню ці ў авіяцыю, як іншыя ідуць у манастыр; але я не ставіў сабе мэты прымусіць вас захапляцца найперш такімі людзьмі. Бо перш за ўсё варта захаплення сама глеба, якая ўзгадавала іх.

Прызначэнне, безумоўна, мае немалое значэнне. Адны зашываюцца ў сваіх крамках. Другія настойліва тораць сваю дарогу ў аднойчы абраным кірунку: і нават у іхнім маленстве можна знайсці зародкі памкненняў, якія ў далейшым прадвызначаюць увесь лёс. Але калі судзіць пра гісторыю пасля таго, як усё адбылося, няцяжка і памыліцца. На такія ж памкненні здольны ледзь не кожны чалавек. Усім нам знаёмыя крамнікі, якія ў грозны час караблекрушэння ці пажару праявілі сябе куды велічней, чым можна было чакаць. І яны ведаюць цану той сваёй паўнаце: той пажар назаўсёды ўрэжацца ў іх памяць. Але з-за недахопу новых прыгод, з-за недахопу спрыяльнай глебы, з-за недахопу патрабавальнасці да сябе яны зноў упадаюць

у спячку, так і не паверыўшы ў сваю ўласную веліч. Бясспрэчна, прыванне дапамагае чалавеку выявіцца: але ж спачатку трэба выявіць само прыванне.

Ночы ў паветры, ночы ў пустыні... Гэта ж не кожнаму выпадае на долю. І ўсё ж, калі абставіны будзяць у чалавеку Чалавека, выяўляецца, што ўсім людзям уласцівы адны і тыя ж памкненні. Я не адхілюся ад тэмы, калі раскажу пра адну сваю ноч у Іспаніі, якая пераканала мяне ў гэтым. Я надта многа раскажваў пра асобных людзей, а мне хацелася б сказаць пра ўсіх.

Гэта было на фронце пад Мадрыдам, дзе мне давалося быць рэпарцёрам. Я тады вячэраў у бліндажы з адным маладым капітанам.

2

Нашу бяседу перапыніў званок тэлефона. Завязалася доўгая размова: з каманднага пункта перадаюць загад пайсці ў наступленне — у недарэчную, безнадзейную атаку, у якой трэба адбіць у рабочым прадмесці некалькі дамоў, ператвораных ворагам у каменныя крэпасці. Капітан паціскае плячыма і вяртаецца да стала. «Першы ж, хто высуне нос...» — і замаўкае, пасоўвае па чарцы каньяку прысутнаму тут сяржанту і мне.

— Мы з табой пойдзем першыя, — кажа ён сяржанту. — Пі і кладзіся спаць.

Сяржант лёг. Мы, чалавек дзесяць, застаёмся за сталом. У гэтым наглуха запакляваным памяшканні, адкуль не прасочваецца ні промнік, святло такое яркае, што я жмуруся. Хвілін пяць таму я выглянуў у амбразуру. Падняў анучу, якая маскавала шчыліну, і ўбачыў у змярцвелым ззянні поўні руіны дамоў, у якіх гнязділіся прывіды. Потым я зноў замаскіраваў шчыліну, і мне здалася, быццам гэтай анучай я

сцёр мясачны промень, як струменьчык масла. А перад вачыма ўсё яшчэ — зеленаватыя ад поўні крэпасці.

Гэтыя салдаты, што сядзяць тут са мною, напэўна не вернуцца, але яны цнатліва маўчаць пра гэта. Такія атакі — справа звычайная. Для іх чэрпаюць і чэрпаюць з людскіх рэзерваў. Чэрпаюць зерне з жытніцы. Кідаюць жменю за жменяй, засяваюць зямлю.

І мы п'ём каньяк. Справа ад мяне гуляюць у шахматы. Злева жартуюць. Дзе я? З'яўляецца нейкі салдат, ён моцна нападзітку. Пагляджае касматую баряду і глядзіць на ўсіх расчулена. Слізгануў позіркам па бутэльцы каньяку, адводзіць вочы, і зноў паглядзеў, і ўмольна ўтаропліваецца ў капітана. Капітан ціха пасмейваецца. Той, абнадзеены, смяецца таксама. Лёгкі смех забірае ўсіх гледачоў. Капітан павольна адстаўляе бутэльку ўбок, у позірку спрагнанага — роспач. І пачынаецца дзіцячая гульня, нейкая пантаміма, такая непраўдападобная ў густым тытунёвым дыме, у бяссонную ноч, калі цяжэе галава ад стомы і ўжо хутка ісці ў атаку.

Мы ўсцешана бавімся тут, у цяпле, у труме нашага карабля, а звонку ўсё часцей гахкаюць выбухі, быццам б'е штармавая хваля.

Хутка гэтыя людзі пойдучь змываць свой пот, хмель, бруд свайго чакання ў адкрытых водах баявой ночы. Я адчуваю іхнюю гатоўнасць да ачышчэння. А пакуль яны да апошняй хвіліны разыгрываюць пантаміму п'яніцы з бутэлькай. Да апошняй хвіліны зацягваюць партыю ў шахматы. Хай колькі можна працягваецца жыццё! Але будзільнік ужо заведзены і, як на трон, пастаўлены на паліцу. І ён зазвоніць. І тады гэтыя людзі ўстануць, расправяць плечы, зацягнуць рамяні. Капітан выцягне рэвальвер. П'яны працверазее. І ўсе немітусліва рушаць па вузкім калідоры, які паката вядзе ўверх, да блакітнага ад мясач-

нага святла прамавугольніка. Скажуць што-кольвечы самае звычайнае: «Праклятая атака!..» альбо: «Ну і халадэча!»

І кануць у ноч.

Калі той час прабіў, я аказаўся сведкам абуджэння сяржанта. Ён спаў у вэрхале гэтага бліндажа на жалезным ложку. Я глядзеў на спячага. Мне так знаёмы быў гэты сон, зусім не трывожны, а нават шчаслівы. Прыгадаўся першы дзень пасля катастрофы ў Лівійскай пустыні, калі мы з Прэво, прыгавораныя, без кроплі вады, яшчэ не вельмі пакутавалі ад смагі і нам удалося — адным-адзіны раз! — праспаць цэлых дзве гадзіны. І тады, засынаючы, я цешыўся сваёй магутнасцю — цудоўнай уладай адрынуць наяўны свет. Маё цела яшчэ не турбавала мяне, і дастаткова было ўткнуцца тварам у скрыжаваныя рукі, каб забыць усё на свеце і заснуць салодкім сном.

Гэтак спаў і сяржант, ён скруціўся ў клубок — не разбярэш, дзе што; калі прыйшлі будзіць яго, запалілі свечку і ўваткнулі яе ў рыльца бутэлькі, я спачатку толькі і разгледзеў у гэтай бясформнай цёмнай глыбе яго грубыя башмакі. Велічэзныя башмакі з шыпамі і жалезнымі падкоўкамі, башмакі падзёншчыка ці докера.

Абутак гэтага чалавека прызначаўся для цяжкай працы, і ўсё астатняе на ім было яго рабочым рыштункам: падсумкі, рэвальверы, пояс, рамяні. На ім былі лейцы, хамут, уся збруя ламавога каня. У Марока я бачыў у падвалах жорны, якія круцяць сляпыя коні. Вось і тут у трапятлівым чырванаватым святле свечкі будзілі сляпога каня круціць свае жорны.

— Эй, сяржант!

Ён неахвотна варухнуўся, узняў сонны твар, прамармытаў нешта неразборлівае. І павярнуўся да сцяны, не жадаючы прычынацца, забіраючыся ў глыбіні

снү, як у спакой мацярынскага ўлоння, як пад глыбокія воды, і то сціскаў рукі ў кулакi, то расціскаў iх, быццам там, на дне, хапаўся за няведама якія чорныя водарасці. Яму трэба было памагчы выблытацца. Мы падселі да яго на ложкак, адзін з нас мякка падсунуў сваю руку яму пад шыю і з усмешкай падняў цяжкую галаву. Гэтак у густой цеплыні стайні ласкава тыцкаюцца адзін у аднаго пысамі коні... «Эй, дружа!» Ніколі ў жыцці я не бачыў болей пяшчотнай ласкі. Сяржант зрабіў апошняе намаганне вярнуцца ў ціхамірнасць снү, адпрэчыць наш свет з яго дынамітам, смяротнай стомай і ледзяным моракам ночы... але позна. Нешта звонку настойліва патрабавала ўвагі. Гэтак нядзельным ранкам школьны званок няўмольна будзіць пакаранага школьніка. Ён паспеў забыцца пра парту, пра класную дошку і зададзены ў пакаранне ўрок. Яму сніліся вясёлыя гульні на двары; дарма. Званок звініць і звініць і бязлітасна справаджвае яго ў царства несправядлівасці дарослых. Гэтак і сяржант паступова асэнсоўваў сваё выматанае стомай цела, гэтае цела, пра якое ён хацеў забыць і якое вельмі хутка, услед за зябкасцю абуджэння, спазнае спярша шчымлівы боль у суставах, потым цяжар збруі, а там — нязграбны бег атакі — і смерць. Не гэтак нават смерць, як ліпкую кроў, у якой упіраешся, слізгаеш далоньмі ў намаганні прыўзняцца, і задыханне, і страшэнны холад, — адчуваеш не гэтак самую смерць, як няўтульнасць апошняга свайго часу. Я глядзеў на сяржанта, і мне прыгадвалася маркота майго ўласнага абуджэння ў пустыні, як цяжка было зноў узвальваць на сябе ношу смагі, сонца, пяску, зноў узвальваць на сябе ношу жыцця — вяртацца ў гэты цяжкі сон, які бачыш не па ўласнай волі.

Але вось сяржант ужо на нагах і глядзіць нам проста ў вочы:

— Пара?

Вось тут і раскрываецца чалавек. Вось тут ён і разбурае ўсе прадказанні логікі: сяржант усміхаўся! Якою радасцю ён цешыўся? Помню, аднойчы ў Парыжы мы з Мермозам і яшчэ некалькі прыяцеляў адзначалі нейкі дзень нараджэння і далёка па апоўначы выйшлі з бара з адчуваннем моташнасці ад таго, што столькі гаварылі, столькі пілі, так нікчэмна стаміліся. А неба ўжо святлела, і Мермоз нечакана сціснуў маю руку, ды так моцна, што аж пазногці ўпіліся. «Паслухай, а вось зараз у Дакары...» У гэты час механікі труць спрасоння вочы і расчыхляюць вінты самалётаў, у гэты час пілот ідзе да сіноптыкаў па метэазводку, па зямлі зараз крочаць толькі твае папличнікі. Неба ўжо ружавела, ужо рыхтавалася свята, але не для нас, ужо расцілалі абрус, а мы не былі запрошаны на пір. Сёння жыццём будучь рызыкаваць іншыя...

— А тут — гэткі бруд... — закончыў Мермоз.

А ты, сяржант, на якое баляванне ты запрошаны, вартае таго, каб за яго памерці?

Я ўжо выслухаў тваю споведзь. Ты раскажаў мне гісторыю свайго жыцця: ты быў непрыкметны рахункавод дзесьці ў Барселоне, выстройваў у радок лічбы, і цябе не надта кранаў палітычны раскол у тваёй краіне. Але вось пайшоў добраахвотнікам на фронт адзін твой прыяцель, потым другі, трэці, і аднойчы ты ўражана адзначыў у сабе нейкую дзіўную змену: усё, што раней займала цябе, пачало здавацца пустым і нікчэмным. Твае радасці і турботы, твая мізэрная ўтульнасць — усё гэта было з нейкага іншага стагоддзя. Там не адбывалася нічога значнага. І вось прыйшла вестка пра смерць аднаго твайго таварыша, забітага пад Малагай. І справа была зусім не ў тым, што ты ўзгарэўся жаданнем адпомсціць за сябра. Палітыка ніколі не хвалявала цябе. Але гэтая вясціна ўва-

рвалася да вас, у вашыя душы, лёсы, як парыў марскога ветру.

У той ранак адзін з тваіх таварышаў глянуў табе ў вочы і сказаў:

— Пайшлі?

— Пайшлі.

І вы пайшлі.

Ісціну, якую ты не здолеў выказаць у словах, але якая так уладна вяла цябе, памагла зразумець мне вобразы, якія прыйшлі тады на памяць.

Калі дзікія качкі пачынаюць адлятаць у вырай, на ўсім іх шляху пракочваецца па зямлі трывожная хваля. Свойскія качкі, быццам намагнічаныя вялікім лёткім трохкутнікам, пачынаюць няўклюдна падскокваць. Клікі тых, у вышыні, абуджаюць і ў іх нешта даўняе, першабытнае. І вось вясковыя качкі на момант ператвараюцца ў пералётных птушак. У маленькай цвердалобай галоўцы, дзе круцяцца мізэрныя вобразы лужыны, чарвякоў ды птушніку, раптам разнасьцежваюцца абшары кантынентаў, іх клічуць вольны вецер і марскія далячыні. Птушка і не падазравала, што ў яе галаве можа ўмясціцца столькі цудаў,— і вось яна б'е крыламі; што ёй зерне, што ёй чарвякі, яна прагне стаць дзікаю качкай...

Асабліва ж ярка прыгадаліся мне газелі: я гадаваў у Джубі газеляў. Мы ўсе там гадавалі газеляў. Мы трымалі іх у лёгкай загарадцы на вольным паветры, бо газелі ж вельмі кволыя і трэба, каб іх увесць час амывалі струмені ветру. Злоўленыя ў маленькім узросце, яны ўсё ж выжываюць і неўзабаве пачынаюць есці з рук. Яны дазваляюць лашчыць сябе, даверліва тыцкаюцца вільготнымі пыскамі ў даланю. І ўжо здаецца, быццам і сапраўды прыручыў іх. Быццам убярог іх ад невядомага смутку, ад якога газелі гаснуць так ціха і так пакорліва... Але аднойчы застаеш іх у тым канцы загона, за якім пачынаецца

пустыня, яны ўпіраюцца маленькімі рожкамі ў зага-
радку. Іх цягне туды як магнітам. Яны не разумеюць,
што ўцякаюць ад цябе. Ты прынёс ім малака — яны
яго п'юць. Яны яшчэ дазваляюць пагладзіць сябе,
яшчэ ласкавей тыцкаюць свае пыскі табе ў даланю...
Варта ж табе хоць трохкі адысці, як яны нават нейк
весела пускаюцца наўскач і зноў апынаюцца ў тым жа
самым канцы загона. І калі не ўмяшацца, яны так і
застануцца там, нават не спрабуючы адолець пера-
шкоду — проста будуць панура стаяць, упёршыся рож-
камі ў загарадку, пакуль не памруць. Ці гэта насту-
пае іх шлюбная пара, ці гэта звычайная неабходнасць
да знямогі скакаць на волі? Яны і самі не ведаюць.
Яны трапілі ў палон зусім маленькімі, яшчэ сляпымі.
Ім незнаёмыя ні абшары бязмежных пяскоў, ні пах
самца. Але ж ты болей кемлівы, чым яны. Ты ведаеш,
чаго яны шукаюць, — прасторы, без якой газель яшчэ
не газель. Яны прагнуць стаць газелямі і ўволю це-
шыцца сваімі скокамі. Прагнуць спазнаць прамы, як
страла, бег, — сто кіламетраў у гадзіну! — спярэшча-
ны раптоўнымі выбрыкамі, як быццам то тут, то там
з пяску вырываюцца языкі полымя. Якое значэнне
маюць шакалы, калі ісціна газеляў у тым, каб пало-
хацца, ад страху яны пераўзыдуць саміх сябе ў гала-
вакружных скоках! Што значыць леў, калі ісціна га-
зеляў у тым, каб пад адным ударам лапы бездыханна
ўпасці на распалены пясок! Глядзіш на іх і думаеш:
іх спапяляе туга. Туга — гэта неадольная прага няве-
дама чаго... Яно існуе, гэтае невядомае і жаданае, але
няма слоў, каб акрэсліць яго.

А нам, чаго не хапае нам?

Што ты знайшоў тут, на фронце, сяржант, адкуль
гэтая спакойная ўпэўненасць, што менавіта тут тваё
месца і твой лёс? Можна, ёю адарыла цябе братэрская
рука, якая прыўзняла тваю сонную галаву, можна —

ласкавая ўсмешка, у якой не спачуванне, а саўдзел? «Эй, дружа!..» Спачуваць некаму — гэта яшчэ быць удвух. Гэта яшчэ быць паасобку. Але існуе такая вышыня адносін, калі ўдзячнасць і спачуванне трацяць сэнс. Калі чалавеку дыхаецца, як вязню, які выйшаў на волю.

Гэткія нераздельныя былі мы, экіпажы двух самалётаў, калі ляцелі над яшчэ няскораным у той час раёнам Рыа-дэ-Ора. Я ніколі не чуў, каб той, хто пацярапеў аварыю, дзякаваў выратавальніку. Часцей за ўсё мы нават лаяліся, калі з аднаго самалёта ў другі да знямогі цягалі мяхі з поштай: «Свалата! Гэта з-за цябе я пацярапеў аварыю, д'ябал цябе панёс на вышыню дзве тысячы метраў пры лабавым ветры! Ішоў бы ніжэй, як я, даўно былі б ужо ў Порт-Эцьене!» І той, хто дзеля цябе рызыкаваў сваім жыццём, сапраўды адчуваў сябе самай апошняй свалатой. Ды і за што, зрэшты, было дзякаваць яму? Ён таксама меў гэткае ж права на наша жыццё. Усе мы — голле аднаго дрэва. І я ганарыўся табой, маім ратаўніком!

І чаму той, хто рыхтаваў цябе да смерці, павінен быў шкадаваць цябе, сяржант? Усе вы рызыкавалі сабой дзеля іншых. У такія моманты і выяўляецца тая еднасць, якой ужо няма патрэбы ў словах. І я зразумеў, чаму ты пайшоў на фронт, сяржант. Калі ў Барселоне ты быў бядняк, і табе пасля работы было самотна, і не было ў цябе цёплага прытулку, дык тут ты набыў адчуванне паўнаты жыцця, ты прылучыўся да ўсеагульнага; і вось цябе, занядбанца, прыняла ў свае абдымкі любоў.

Смешна ламаць сабе галаву над тым, шчырыя ці не, разумныя ці не былі гучныя прамовы палітыкаў, якія, магчыма, паўплывалі на твой учынак. Раз гэтае насенне ўзышло ў тваёй душы і дало парасткі, значыць, менавіта яны і былі ёй патрэбны. Пра гэта судзіць табе. Глеба сама ведае, якое ёй трэба зерне.

Толькі калі мы знітаваны з нашымі братамі агульнай мэтай, вышэйшай ад нашых прыватных інтарэсаў, толькі тады нам вольна дыхаецца, а жыццё вучыць нас, што любіць — гэта не значыць глядзець адзін на аднаго, любіць — значыць глядзець разам у адным кірунку. Толькі там існуе сапраўднае таварыства, дзе людзі ў адной звязцы ідуць да адной і той жа вяршыні. Іначай чаму ж тады ў наш век — век камфорту — нас агортвае такая бязмежная радасць ад магчымасці падзяліцца ў пустыні апошнім глытком вады? Ці не дробязь гэта перад прароцтвамі сацыёлагаў? А нам, хто спазнаў шчасце выручаць таварышаў у пясках Сахары, любая іншая ўцеха здаецца проста нікчэмствам.

Магчыма, пагэтаму сучасны свет і пачынае распаўзацца па швах. Кожны спрагнена шукае веры, якая абяцала б яму паўнату душы. Мы палка спрачаемся, словы ў нас розныя, але за імі — тыя ж парыванні і памкненні. Мы рознімся адзін ад аднаго толькі метадамі — пладамі нашых разважанняў, — а не мэтамі: мэты ў нас адны.

Дык не будзем здзіўляцца. Хто ў Барселоне, у падвале анархістаў, пры сустрэчы з гэтай гатоўнасцю ахвяраваць сабой, выручыць таварыша, з гэтай суровай справядлівасцю адчуў аднойчы, як у ім абуджаецца нехта зусім новы, незнаёмы, для таго цяпер існуе толькі адна ісціна: ісціна анархістаў. А каму давялося аднойчы стаяць на варце ў іспанскім манастыры, ахоўваць перапалоханых уклечаных манашак, той памрэ за царкву.

Калі б заўважыць Мермозу, які бясстрашна рынуўся з вышыні Андаў у даліну Чылі, калі б тады заўважыць яму, што ён не мае рацыі, што нейкі ліст гандляра не варты таго, каб ён рызыкаваў сваім жыц-

цём, Мермоз толькі б усміхнуўся. Ягоная ісціна — той чалавек, які нараджаўся ў ім, калі ён пераадольваў Анды.

Калі вы хочаце пераканаць таго, каму даспадобы вайна, што вайна жахлівая і агідная, не абзывайце яго варварам: перш чым асудзіць, пастарайцеся яго зразумець.

Задумайцеся хоць бы над гэткаім выпадкам. Адзін афіцэр з поўдня ў час баёў з рыфамі камандаваў пастом, заціснутым паміж двума горнымі хрыбтамі, дзе знаходзіліся паўстанцы. Адноўчы вечарам ён прымаў парламенцёраў з заходніх гор. Яны належным чынам сядзелі і пілі чай, як раптам усчалася страляніна. На пост напалі плямёны з усходніх гор. Капітан загадаў парламенцёрам пакінуць пост, бо трэба ўступаць у бой, але яны адказалі: «Сённа мы твае госці. Бог не дазваляе нам пакінуць цябе...» І яны далучыліся да яго салдат, памаглі абараніць пост і толькі потым вярнуліся ў сваё арлінае гняздо.

А напярэдадні таго дня, калі яны самі збіраліся атакаваць пост, прыслалі да капітана сваіх паслоў:

— Неяк мы дапамаглі табе...

— Гэта праўда...

— Дзеля цябе мы змарнавалі тры сотні патронаў...

— Гэта праўда.

— Справядліва было б вярнуць іх нам.

Не, капітан высакародны, ён не можа пакарыстацца іхняй велікадушнасцю. І ён вяртае патроны, хоць ведае, што страляць будуць у яго.

Ісціна чалавека — тое, што робіць яго чалавекам. Хто зведаў гэткую годнасць узаемаадносін, гэткую сумленнасць у гульні, гэкі дар узаемапавагі — аснову жыцця, той не стане параўноўваць гэтую прыродную высакароднасць з убогім дабрадушшам дэмагога, які ў знак братэрскіх адносін да тых жа арабаў стаў бы гучна паляпваць іх па плячы, лесцячы ім і адна-

часна прыніжаючы. Пачніце такому капітану даводзіць ягоную неправату, і ён адкажа вам адно толькі пагардлівым шкадаваннем. І будзе мець рацыю.

Але ў роўнай ступені будзеце мець рацыю і вы ў сваёй нянавісці да вайны.

Каб зразумець чалавека і яго патрэбы, каб спасцігнуць у ім самае галоўнае, не трэба супрацьпастаўляць адна адной вашы відавочныя ісціны. Так, вы маеце рацыю. Усе вы маеце рацыю. Лагічна можна даказаць усё на свеце. Мае рацыю нават той, хто ва ўсіх няшчасцях чалавецтва гатовы абвінаваціць гарбуноў. Дастаткова абвясціць вайну гарбунам — і мы адразу ўспалыхнём нянавісцю да іх. Мы пачнём жорстка помсціць гарбунам за ўсе іх злачынствы. Бо сярод гарбуноў таксама ж ёсць злачынцы.

Каб зразумець, у чым жа сутнасць чалавека, неабходна хоць на момант забыць пра тое, што раздзяляе, бо ўсякая іх тэорыя і ўсякая вера спавадоўваюць цэлы звод непарушных ісцін, а яны спараджаюць фанатызм. Можна размежаваць людзей на правых і левых, на гарбатых і негарбатых, на фашыстаў і дэмакратаў, і любы гэты падзел не абвергнеш. Але ж агульнавядома, што ісціна — гэта тое, што спрашчае свет, а не тое, што стварае вэрхал. Ісціна — гэта мова, якая выяўляе ўсеагульнае. Ньютан «адкрыў» доўга неспасцігальны закон зусім не так, як рашаюць рэбус. Тое, што здзейсніў Ньютан, было творчасцю. Ён стварыў мову, якая можа сказаць і пра падзенне яблыка ў разору, і пра ўсход сонца. Ісціна зусім не тое, што можна даказаць, ісціна — гэта прастата.

Навошта аспрэчваць ідэалогіі? Калі ўсе іх можна даказаць, то ўсе можна і абвергнуць, і ад гэтых спрэчак толькі траціш усялякую надзею на збавенне людзей. А людзі ж вакол і ўсюды імкнуцца да аднаго і таго ж самага.

Мы хочам быць вольныя. Той, хто працуе кіркай, хоча, каб у кожным удары кіркай быў сэнс. Калі кіркай працуе катаржнік, кожны яе ўдар толькі прыніжае катаржніка, але калі кірка ў руках разведвальніка, кожны яе ўдар узвышае разведвальніка. Катарга не там, дзе працуюць кіркай. Яна жаклівая не тым, што гэта цяжкая праца. Катарга там, дзе ўдары кіркай не маюць ніякага сэнсу, дзе праца не злучае чалавека з людзьмі.

А мы хочам уцячы з катаргі.

У Еўропе маецца дзвесце мільёнаў чалавек, якія не бачаць у жыцці ніякага сэнсу, якія жадалі б лепей не нараджацца. Прамысловасць адарвала іх ад таго жыцця, якое пакаленне за пакаленнем вядзе сялянскі род, і замкнула ў агромністых гета, якія нагадваюць сартавальныя станцыі, забітыя шкілетамі чорных вагонаў. Людзі, пахаваныя ў рабочых пасёлках, былі б рады абудзіцца да новага жыцця.

Ёсць і такія, каго зацягнула ў сістэму шасцерань вузкай спецыялізацыі працы, каму забаронены радасці першаадкрывальніка, веруючага, вучонага. Сяму-таму пачало здавацца, што, каб узвысіць гэтых людзей, дастаткова апрануць іх, накармаць, задаволіць усе іх матэрыяльныя патрэбы. І спакваля вырастцілі з іх мізэрных мяшчан у духу раманаў Курталіна, месачковых палітыкаў, вузкалобых спецыялістаў без якіх-небудзь духоўных запытанняў. Веды ім даліся неблагія, а вось культуры аніякай. Нікчэмны погляд на культуру ў таго, хто мяркуе, быццам яна зводзіцца да завучвання формул. Самы бяздарны студэнт палітэхнікума ведае пра прыроду і яе законы куды болей, чым некалі ведалі Дэкарт і Паскаль. Але ці здольны гэты шкаляр на такую разумовую працу, як яны?

Усе людзі, адны мацней, другія слабей, адчуваюць цьмяную патрэбу ў адраджэнні. Але бывае і так, што прымаюцца памылковыя рашэнні. Вядома, можна ажывіць людзей, апрануўшы іх у якія-небудзь мундзіры. Яны будуць дружна спяваць ваенныя гімны і дзяліцца кавалкам хлеба з таварышам. Яны знойдуць тое, чаго шукалі — пачуццё лучнасці. Але гэты хлеб прынясе ім смерць.

Можна пазвяргаць драўляных ідалаў і ўваскрасіць старажытныя міфы, на аснове даволі грунтоўных доказаў можна ажывіць містыку пангерманізму альбо Рымскай імперыі. Можна ўскружыць галовы немцам выключнасцю нямецкай нацыі і дачыненнем да генія Бетховена. Можна апаіць гэтым усіх — да апошняга качагара. Гэта, вядома, лягчэй, чым у качагары вывіць Бетховена.

Але падобнае куміртава — хцівае куміртава. Той, хто ахвяруе сваім жыццём дзеля навуковага адкрыцця альбо дзеля збавення людзей ад хвароб, нават уласнай смерцю служыць справе жыцця. Магчыма, гэта і прыгожа — памерці за пашырэнне нечых уладанняў, але сучасная вайна знішчае ўсё тое, дзеля чаго яна нібыта вядзецца. Цяпер справа ўжо не ў тым, каб невялікай крывёю адрадзіць цэлы народ. З той пары як вайна вядзецца з дапамогай самалётаў і іпрыту, яна стала проста бойняй. Ворагі заточваюцца пад прытулак муруў, і кожны, хто як можа, ноч у ноч шле эскадрылі, якія вымотваюць праціўніку вантробы, узносяць у паветра яго жыццядайныя цэнтры, паралізуюць прамысловасць і шляхі зносін. Перамога за тым, хто сканае апошні. І абодва праціўнікі канаюць разам.

Свет стаў пустыняй, і ўсе мы прагнем знайсці ў ёй таварышаў: дзеля таго каб спазнаць смак раздзеленага з таварышамі хлеба, мы і прымаем вайну. Але

каб адчуць гэтае цяпло, каб попlech рушыць да адной і той жа мэты, ні да чаго ваяваць. Вайна ашуквае нас. Нянавісьць не можа ўзвялічыць радасць агульнага натхнёнага руху.

Навошта нам ненавідзець адзін аднаго? Мы ж адна сям'я, нас кружыць адна і тая ж планета, мы экіпаж аднаго карабля. Добра, калі цывілізацыі ўступаюць у спрэчкі дзеля росквіту больш дасканалых чалавечых арганізацый, але жахліва, калі яны пажыраюць адна адну.

А каб вызваліць нас, дастаткова ж толькі памагчы нам усвядоміць усеагульную мэту і пачаць шукаць тыя павязі, якія з'яднаюць усіх. Доктар пры аглядзе хворага не слухае стогнаў: доктару важна вылечыць чалавека. Доктар служыць законам усеагульнага. Ём служыць і фізік у роздуме над сваімі неверагоднымі ўраўненнямі, з дапамогай якіх ён спасцігае і атам, і касмічную туманнасць. Ём служыць і звычайны пастух. Бо хай толькі той, хто сціпла пасе пад зорным небам з паўтузіна авечак, асэнсуе сваю працу,— і вось ён ужо не проста слуга. Ён — вартавы. А кожны вартавы ў адказе за ўсю дзяржаву.

Ці вы думаеце, што пастух не імкнецца асэнсаваць сябе і сваё месца ў жыцці? Калі я быў на мадрыдскім фронце, я наведваў там адну школу, размешчаную на ўзгорку за пяцьсот метраў ад акапаў, абнесеную невысокай каменнай сцяною. У гэтай школе адзін капрал выкладаў батаніку. У грубых руках капрала была кветка маку, ён асцярожна разнімаў пялёсткі і тычынкі, і з усіх бакоў з акапнага бруду пад грукат снарадаў да яго сцякаліся зарослыя бародамі паломнікі. Яны абступалі капрала, сядалі проста на зямлю і, падпёршы кулакамі падбародкі, уважліва слухалі. Яны супілі бровы, сціскалі зубы, яны не надта разу

мелі тлумачэнне настаўніка, але ім казалі: «Вы — цёмныя, вы звяры, вы толькі выпаўзаеце са сваіх бярогаў, трэба даганяць чалавецтва!» І цяжкай ходою яны спяшаліся наўздагон.

Толькі калі мы асэнсуем сваю ролю на зямлі, хай нават самую сціплую і непрыкметную, толькі тады мы будзем шчаслівыя. Толькі тады мы зможам жыць і паміраць спакойна, бо тое, што надае сэнс жыццю, надае сэнс і смерці.

Смерць такая лагодная, калі яна — натуральны зыход, калі стары правансальскі селянін у канцы свайго панавання аддае сынам у спадчыну сваіх коз і свае алівы, каб сыны ў свой час перадалі іх сынам сваіх сыноў. У сялянскім родзе чалавек памірае толькі напалавіну. Настае час, і жыццё разлушчваецца, як спелы струк гароху, і аддаюцца зёрны.

Аднойчы мне давялося стаяць з трыма сялянамі ля смяротнай пасцелі іхняй маці. Гэта было горка, што казаць. Другі раз ірвалася пупавіна. Другі раз развязаўся вузел: той, што нітуе адно пакаленне з другім. Трое сыноў апынуліся ў вялікай самоце, яны раптам спасціглі, што цяпер навек пазбаўлены сямейнага стала, за якім на свята збіралася ўся сям'я, таго магніту, які ўсіх іх прыцягваў. Але мне бачылася, што тут не толькі рвуцца павязі, але і паўторна даецца жыццё. Бо кожны з сыноў у сваю чаргу стане галавою роду, патрыярхам, вакол якога будзе збірацца сям'я, а калі настане час, і ён у сваю чаргу перададзць руль кіравання дзятве, якая гуляе зараз на падворку.

Я глядзеў на маці, на старую сялянку са спакойным і суровым тварам, на яе туга сціснутыя вусны — не твар, а маска, высечаная з каменю. І ў ім я пазнаваў рысы сыноў. Іхнія твары — злепак з гэтай маскі. Гэтае цела фармавала іхнія целы — выдатна вылепленыя, моцныя, мужныя. І вось яно ляжыць, пазбаўле-

нае жыцця, але гэта змярцвеласць абалонкі, з якой дасталі спелы плод. І ў сваю чаргу яе сыны і дочки з плоці сваёй злепяць новых людзей, сваіх нашчадкаў. У сялянскім родзе не паміраюць. Маці памерла — няхай жыве маці!

Так, гэта балюча, але так проста і натуральна — мерны поступ роду: пакідаючы на шляху адну за адной тленныя абалонкі пасівелых працаўнікоў, пастаянна абнаўляючыся, рухаецца ён да няведамай ісціны.

Вось чаму ў той вечар у голасе пахавальнага звону, што плыў над вёсачкай, мне чулася не распач, а затоеная пакорлівая радасць. Звон, які адной і той жа мовай ганараваў і хаўтуры і народзіны, зноў абвяшчаў пра змену пакаленняў. І глыбокае супакаенне зыходзіла ад гэтага гімна ў гонар заручын сціплай старой працаўніцы з зямлёй.

Гэткім чынам, — паволі, як расце дрэва, — з пакалення ў пакаленне перадаецца не толькі жыццё, а і свядомасць. Якое дзівоснае ўзыходжанне! З расплаўленай лавы, з зорнага цеста, з жыватворнай, цудам аплодненай клетачкі выйшлі мы — людзі — і паступова ўзнімаліся ўсё вышэй, ступень за ступенню, і вось мы пішам кантаты і вымерваем сузор'і.

Маці перадала не проста жыццё: яна навучыла сваіх сыноў роднай мове, яна даверыла ім так марудна — стагоддзямі — збіраны скарб, духоўную вотчыну, якую сама атрымала ў спадчыну — сціплы запас традыцый, паняццяў і казак, усё, што розніць Ньютана і Шэкспіра ад пячорнага чалавека.

Той голад, што пад абстрэлам гнаў іспанскіх салдат на ўрокі батанікі, што гнаў Мермоза да Паўднёвай Атлантыкі, а яшчэ некага — да вершаў, азначае, што працэс нашага развіцця далёка не завершаны і што нам яшчэ неабходна зразумець саміх сябе і сусвет.

Нам неабходна перакінуць сходкі праз ноч. Не разумеюць гэтага толькі тыя, чыя мудрасць — абьякавасць, хто жыве толькі для самога сябе; але такая мудрасць — нікчэмны падман! Таварышы, таварышы мае, будзьце сведкамі: калі мы адчулі сябе шчаслівымі?

І вось на апошніх старонках гэтай кнігі мне зноў прыгадваюцца ссівелья чыноўнікі — нашы суправаджальнікі на золку таго дня, калі нам нарэшце ўпершыню даверылі паштовы самалёт і мы рыхтаваліся стаць людзьмі. Яны таксама былі падобныя на нас, толькі яны не ведалі, што яны галодныя.

Надта шмат у свеце людзей, якім ніхто не дапамог прагнуцца.

Некалькі гадоў таму, у час адной доўгай паездкі па чыгунцы, мне захацелася агледзець гэтую дзяржаву на колах, у якой я невылазна сядзеў ужо тры сутак — вязень несціханага перастуку і грукату, быццам марскі прыбой варочаў гальку, і мне не спалася. Я падняўся. Было каля гадзіны ночы. Я прайшоў увесь цягнік з канца ў канец. Мяккія спальныя вагоны былі пустыя. Вагоны першага класа таксама пуставалі.

Затое вагоны трэцяга класа былі забіты сотнямі вытураных з Францыі польскіх рабочых, якія вярталіся ў сваю Польшчу. У калідорах мне даводзілася пераступаць цераз змораных сном людзей. І ў адным з вагонаў я прыпыніўся. У гэтым вагоне без перагародак, які ў святле начнікоў нагадваў казарму ці прыёмную паліцэйскага ўчастка, перада мной варушылася сапраўднае качэўе, штурханае і тасаванае рухам цягніка. Цэлы народ, апанаваны цяжкім сном, які вяртаўся ў сваю галечу. Буйныя паголеныя галовы пакалыхваліся на голых лаўках. Усе — мужчыны, жанчыны, дзеці — мерна калываліся туды-сюды, быццам іх нават і ў забыцці не адпускалі вэрхал і калатня

жыцця. Нават сон не быў ім надзейным прытулкам.

Эканамічныя прылівы і адлівы шпурлялі іх з аднаго канца Еўропы ў другі, яны страцілі свой дамок у дэпартаменце Нор, невялічкі садок, тры вазоны герані, якую я некалі бачыў у вокнах польскіх шахцёраў, і мне здавалася, яны напалову страцілі і чалавечы воблік. Яны пахопліва ўвязалі ў клункі толькі кухонны посуд, прасціны ды дзяружкі, захапілі толькі нейкія ўбогія манаткі. А ўсім тым, што яны сапраўды любілі і песцілі, што ім патрапіла прыручыць за чатыры-пяць гадоў жыцця ва Францыі — катом, сабакам і геранню, — давялося ахвяраваць, і яны везлі з сабою адны гэтыя кухонныя чарапкі.

Немаўлятка ссала грудзі маці, такой стомленай, што здавалася, яна спала. Сярод недарэчнасці і вэрхалу гэтага бадзяжніцтва перадавалася дзіцяці жыццё. Я паглядзеў на бацьку. Цяжкі і голы, як камень, чэрап. Цела, скурчанае ў нязручным сне, засунутае ў рабочую спячоўку — адны бугры ды перапады. Не чалавек, а куча сырой гліны. Так уначы на лаўках крытага рынку бясформна валяюцца бяздомныя бадзязі. І я падумаў: галеча, бруд, выродлівасць — справа зусім не ў гэтым. Пазнаёміліся ж аднойчы гэты чалавек і гэтая жанчына, і мужчына ж, напэўна, усмінуўся жанчыне: напэўна ж пасля работы ён прыносіў ёй кветкі. Нясмелы і нязграбны, ён так баяўся, магчыма, што яму скажуць «не». А ёй, упэўненай у сваёй прывабнасці, з чыста жаночай какетлівасці, магчыма, прыемна было яго памучыць. І ён, ператвораны цяпер у нейкую машыну, толькі і здольную капць ці каваць, адчуваў тады ў сваім сэрцы дзівосную салодкую трывогу. І проста розуму недаступна, як жа яны абое сталі гэтымі кучамі гліны. Праз якія страшныя жорны прайшлі яны, пад якія штампавальны прэс трапілі? Жывёла і на старасці захоўвае сваю прываб-

насць. Чаму ж скасавалася такая цудоўная гліна, з якой вылеплены чалавек?

І я рушыў далей між гэтага народу, чый сон быў трывожны, як заклятая мясіна. Ад хрыплага сапення, няўцямнага жаласлівага мармытання, шоргату грубых башмакоў, калі сонны, навярэдзіўшы адзін бок, пераварочваўся на другі, трапятаяў глухі, бясконцы шум. А за ўсім гэтым — неспіханы рокат, быццам варочаецца галька пад ударамі прыбою.

Сядаю насупраць спячай сям'і. Паміж мужам і жонкай, сяк-так прымошчанае, спала дзіця. Але вось яно паварочваецца ў сне, і ў святле начніка я бачу ягоны твар. Ах, які цудоўны твар! Ад гэтай пары нарадзіўся дзівосны залаты плод. З гэтага цяжкага ярма нарадзіўся такі чуд зграбнасці і прывабнасці. Я глядзеў на пукаты лобік, на мяккія прыпухлыя вусны і думаў: вось твар музыканта, вось маленькі Моцарт, вось дзівосная абяцанка жыцця. Ён зусім як маленькі прынец з нейкай казкі: даць бы яму належны догляд, выхаванне, асвету — і ён апраўдаў бы самыя смелыя надзеі! Калі ў садзе пасля доўгіх пошукаў выведуць нарэшце новы гатунак ружы, дык усіх садоўнікаў ахоплівае хваляванне. Ружу пераносяць у асобнае месца, ружу даглядаюць і песцяць. А людзі растуць без садоўніка. Маленькі Моцарт, як і ўсе, трапіць пад той жа страшэнны штамповальны прэс.

І стане цешыцца гнюснай музыкай нізкапробных корчмаў.

Моцарт асуджаны.

Я вярнуўся ў свой вагон. Я думаў: гэтых людзей зусім не трывожыць іхняя доля. Але, не жаль, не спачуванне мучыць мяне. Што плакаць над незагойнай ранай? Параненым яна не баліць. Бо паранены, панявечаны не асобны чалавек, а цэлае чалавецтва. І не веру я ў шкадаванне. Мяне мучыць клопат са-

доўніка. Мяне мучыць не гэтая галечка — у рэшце рэшт людзі звыкаюцца з галечай, як з ляготай. На ўсходзе шматлікія пакаленні жывуць у гразі, і гэта ім падабаецца. Тое, што мучыць мяне, нельга загаіць бясплатнымі супамі. Нясцерпная не выродлівасць гэтай бясформнай, скалечанай чалавечай гліны. Нясцерпна тое, што ў кожным з гэтых людзей, мажліва, забіты Моцарт.

Адзіна Дух сваім дыханнем на гліну здольны стварыць з яе Чалавека.

ВАЕННЫ ЛЁТЧЫК

Маёру Аліясу, усім маім таварышам па авіягрупе дальняй разведкі 2/33 — і асабліва штурману капітану Маро і штурманам лейтэнантам Азамбру і Дзютэртру, якія ў вайну 1939—1940 гадоў выляталі разам са мною на баявыя заданні і якім я застаюся верным сябрам да скону дзён маіх.

I

Канечне, гэта сон. Я ў каледжы. Мне пятнаццаць гадоў. Я шчырую над задачкай па геаметрыі. Паклаўшы рукі на чорную парту, я рупліва арудую цыркулем, лінейкай і вугольнікам. Я засяроджаны і спакойны. Побач перашэптваюцца таварышы. Нехта выводзіць у слупок лічбы на чорнай дошцы. Меней дбайныя рэжуцца ў карты. Час ад часу я глыбей акунаюся ў свой сон і паглядваю за акно. У сонцы пяшчотна пакалыхваецца зялёная галінка. Я доўга гляджу на яе. Я няўважлівы вучань. Я цешуся гэтым сонцам і ўпіваюся водарам дзяцінства: пахам парты, крэйды, чорнай дошкі. Як цудоўна, што я магу знайсці прытулак у гэтым надзейна ахаваным дзяцінстве! Я ведаю: спачатку маленства, школа, таварышы, потым настае дзень экзаменаў. Ты атрымаеш дыплом. І з заміраннем сэрца пераступаеш парог, за якім адразу робішся мужчынам. З гэтага часу ты ўжо цвярдзей ступаеш па зямлі. Ты пачынаеш свой жыццёвы шлях. Ты ўжо робіш першыя самастойныя крокі. Нарэшце ты выпрабуеш сваю зброю на сапраўдных праціўні-

ках! Лінейка, вугламер, цыркуль — з іх дапамогай ты будзеш будаваць свет або перамагаць ворагаў. Бывайце, гульні!

Я знаю, звычайна школьніка не бянтэжыць сустрэча з жыццём. Ён прагне хутчэй стаць дарослым. Пакуты, небяспекі, горыч расчараванняў — хіба гэта можа напалохаць школьніка?

Але я дзіўны школьнік. Я шчаслівы тым, што я школьнік, і не надта спяшаюся ўступаць у жыццё...

Праходзіць Дзютэртр. Я клічу яго.

— Сядзь, я пакажу табе фокус...

І я страшэнна задаволены, калі выцягваю загаданага ім віновага туза.

Дзютэртр сядзіць насупраць мяне за гэткай жа чорнай партай і матляе нагамі. Ён смяецца. Я сціпла ўсміхаюся. Да нас падыходзіць Пеніко і кладзе руку мне на плячо:

— Ну што, дружа?

Колькі ва ўсім гэтым пяшчоты!

Наглядчык (а ці наглядчык гэта?..) адчыняе дзверы і выклікае двух таварышаў. Яны адкладваюць убок свае лінейкі і цыркулі, устаюць і выходзяць. Мы праводзім іх вачыма. Са школай у іх пакончана. Іх кідаюць у жыццё. Цяпер прыдадуцца іхнія веды. Цяпер яны, як дарослыя, змогуць праверыць свае рахубы на праціўніках. Дзіўная школа, адкуль вучняў выпускаюць па аднаму. І без урачыстых праводзін. Гэтыя двое нават не глянулі на нас. А лёс, магчыма, закіне іх далёка-далёка. На край свету! Калі пасля школы жыццё раскідвае людзей, ці ж могуць яны паручыцца, што ўбачацца зноў?

А мы, хто яшчэ застаецца ва ўтульнай лагодзе цяпліцы, мы апускаем галовы...

— Слухай, Дзютэртр, сёння вечарам...

Але дзверы расчыняюцца зноў. І я чую вырак:

— Капітан дэ Сэнт-Экзюперы і лейтэнант Дзю-тэртр — да маёра!

Бывай, школа. Пачынаецца жыццё.

— Ты ведаў, што ўжо наша чарга?

— Пеніко паляцеў ужо, раніцай.

Раз нас выклікаюць, значыць, мы ляцім на заданне — гэта ясна. Канец мая, адступленне, поўны рух. Ахвяруюць экіпажамі — быццам шклянкамі вады спрабуюць патушыць лясны пажар. Дзе ўжо тут думаць пра страты, калі ўсё ідзе прахам? На ўсю Францыю нас засталася пяцьдзсят экіпажаў дальняй разведкі. Пяцьдзсят экіпажаў па тры чалавекі, дваццаць тры — у нашай авіягрупе 2/33. За тры тыдні з дваццаці трох экіпажаў мы страцілі семнаццаць. Мы расталі, як воск. Учора я сказаў лейтэнанту Гавуалю:

— Разбяромся пасля вайны.

А лейтэнант Гавуаль мне ў адказ:

— Ці не разлічваеце вы часам, пан капітан, застацца жывым?

Гавуаль не жартаваў. Мы выдатна разумеем, што няма іншага выйсця, як шпурнуць нас у пекла, нават калі гэта ўжо і ні да чаго. Нас пяцьдзсят на ўсю Францыю. На нашых плячах трымаецца ўся стратэгія французскай арміі! Палае агромністы лес, а маецца толькі некалькі шклянак вады, якімі можна ахвяраваць, каб патушыць пажар, — і імі, вядома ж, ахвяруюць.

І гэта правільна. Хіба хто скардзіцца? Хіба хто з нас адказаў калі інакш, як не: «Ёсць, пан маёр. Так точна, пан маёр. Дзякую, пан маёр. Ясна, пан маёр»? Але цяпер, у апошнія месяцы вайны, над усім гэтым пануе адзінае адчуванне. Адчуванне бязглуздасці. Усё трашчыць. Усё бурыцца. Усё без выключэння, і нават сама смерць здаецца бязглуздай. Ёй не хапае сур'ёзу, у гэтым хаосе...

Уваходзім да маёра Аліяса (ён і дагэтуль камандуе ў Тунісе той жа авіягрупай 2/33).

— Дзень добры, Сэнт-Экс. Дзень добры, Дзютэртр. Сядайце.

Мы сядаем. Камандзір разгортвае на стала карту і звяртаецца да пасыльнага:

— Прынясіце метэазводку.

Ён пастукуе алоўкам па стала. Я гляджу на яго. Ён асунуўся. Ён усю ноч не спаў. Ён ганяўся на машыне ў пошуках няўлоўнага, як прывід, штаба — штаба дывізіі, штаба корпуса... Ён спрабаваў змагацца са складамі забеспячэння, якія не выдзялялі яму запасных частак. Па дарозе ён загрузаў у безнадзейных заторах. Ён арганізоўваў і нашу апошнюю перадыслакацыю, і размяшчэнне на новай базе, — мы бясконца мяняем аэрадромы, як тыя няшчасныя гаротнікі, якіх праследуюць няўмольныя судовыя выканаўцы. Дасюль Аліясу кожны раз удавалася ўратаваць самалёты, грузавікі і дзесяць тон ваеннай маёмасці. Але нам зразумела, што сілы яго на зыходзе, нервы ўжо не вытрымліваюць.

— Ну, дык вось...

Ён усё стукае і стукае па стала і не глядзіць на нас.

— справы дрэнь...

Ён паціскае плячыма.

— Паскуднае заданне. Але ў штабе настойваюць... Упарта настойваюць... Я прэчыў, але яны настойваюць... Тут ужо нічога не зробіш.

Мы з Дзютэртрам глядзім у акно — неба яснае. Я чую, як сакочуць куры: камандны пункт размяшчаецца на ферме, а адзел разведкі — у школе. Лета, выпяванне садавіны і гародніны, выгульванне куранят, каласаванне збажыны — усё гэта ўжываецца ўва мне з думкай пра бліzkую смерць. Па-мойму, спакой гэтага лета цалкам сумяшчальны са смерцю, і ў лагодзе ўсяго наваколля няма ніякай падсмешкі. Але ў

мяне ўзнікае цьмяная подумка: «Лета нейкае шалае... Яно трапіла ў аварыю...» Я бачыў кінутыя малатарні. Кінутыя камбайны. У прыдарожных равах — разбітыя, кінутыя аўтамабілі. Кінутыя вёскі. У адной апусцелай вёсцы з калонкі ўсё яшчэ лілася вада. Чыстая вада, якая каштавала чалавеку столькіх турбот, расцякалася бруднай лужынай. У маёй свядомасці раптам узнікае недарэчны вобраз: сапсаваныя гадзіннікі. Нібыта сапсаваліся ўсе гадзіннікі. Гадзіннікі вясковых цэркавак. Вакзальныя гадзіннікі. Камінныя гадзіннікі ў кінутых дамах. І ў вітрыне збеглага гадзіншчыка — цэлае кладзішча мёртвых гадзіннікаў. Вайна... Ніхто болей не заводзіць гадзіннікаў. Ніхто не звозіць буракоў. Ніхто не рамантуе вагонаў. І вада, святое прызначэнне якой — наталяць смагу ці быць скарыстанай для мыцця святочнага карункавага ўбрання сялянак, лужынай расцякаецца па царкоўнай плошчы. І ўлетку даводзіцца паміраць...

У мяне такое адчуванне, быццам я захварэў. І лекар толькі што сказаў мне: «Справы дрэнь...» Значыць, трэба падумаць пра заповіт, пра тых, хто застаецца. Адным словам, мы з Дзютэртрам зразумелі, што заданне гэтае — безнадзейнае.

— Калі ўлічыць цяперашнія абставіны, — заключае маёр, — рызыку не выпадае браць у разлік...

Ну вядома. «Не выпадае». І ніхто тут невінаваты. Ні мы — у тым, што пасумнелі. Ні маёр — у тым, што яму ніякавата. Ні штаб — у тым, што аддае загады. Маёр хмурнее, таму што гэтыя загады бязглуздыя. Мы таксама гэта ведаем, як ведае гэта і сам штаб. Ён аддае загады, бо трэба аддаваць загады. І іх дастаўляюць рахманья вершнікі або, што больш сучасна, матацыклісты. Там, дзе пануе хаос і адчай, адзін з такіх рахманых вершнікаў саскоквае з узмыленага каня. Быццам мудры вясчун, ён паказвае будучыню. Ён

прыносіць ісціну. І загады зноў ставяць усё на сваё месца.

Гэткая схема вайны. Так яе малююць на лубачных карцінках. І кожны, хто як можа стараецца, каб вайна нагадвала вайну. Дбайна, клапаціва. Кожны штосілы стараецца выконваць усе правілы гульні. Тады, можа, гэтая вайна злітуецца і стане падобная на вайну.

І толькі дзеля таго, каб яна была падобная на вайну, бязмэтна выракаюцца на гібель экіпажы самалётаў. Ніхто не хоча прызнаць, што гэтая вайна ні на што не падобная, што ўсё ў ёй — бяссэнсіца, што яна не ўкладваецца ані ў якія схемы, што людзі з сур'ёзным выглядам усё яшчэ тузаюць за ніткі, якія ўжо адарваліся ад лялек. Штабы з поўнай самасвядомасцю рассылаюць загады, якія нікуды не дойдуць. Ад нас патрабуюць звестак, якія немагчыма сабраць. Авіяцыя не можа ўзяць на сябе задачу растлумачваць штабам, што творыцца на вайне. Па дадзеных авіяцыйнай разведкі можна толькі праверыць гіпотэзы штабоў. Але не існуе болей ніякіх гіпотэз. Ад нейкай паўсотні лётных экіпажаў фактычна патрабуюць, каб яны прыдалі гэтай вайне нейкі лад ці сістэму, якіх і заваду няма. Да нас звяртаюцца, як да нейкага племені варажунуў. Я гляджу на Дзютэрта, на майго штурмана-варажуну. Учора ён спрачаўся з палкоўнікам дывізіі: «Ды як жа я засяку вам пазіцыі, калі буду ляцець у дзесяці метрах ад зямлі з хуткасцю пяцьсот трыццаць кіламетраў у гадзіну?» — «Прашу прабачэння, але ж вы ўбачыце, адкуль у вас пачнуць біць! А раз б'юць — значыць, пазіцыі нямецкія».

— Ну і рагатаў жа я пасля гэтага, — закончыў Дзютэрт.

Справа ў тым, што французскія салдаты ніколі і ў вочы не бачылі французскіх самалётаў. Іх усяго тысяча, і яны распылены ад Дзюнкерка да Эльзаса. Дакладней кажучы, раствараны ў бязмежжы. Пагэтакму,

калі над фронтам праносіцца самалёт, можна не сумнявацца, што ён — нямецкі. І яго стараюцца збіць ра-ней, чым ён паспее кінуць бомбы. На адзін толькі ро-кат у небе зеніткі адразу ж адкрываюць агонь.

— Нічога не скажаш, каштоўныя звесткі атрымлі-ваюць яны пры такой методзе!..— дадаў Дзютэртр.

А гэтыя звесткі павінны ж прымацца ў разлік, бо на вайне ж належыць прымаць у разлік дадзеныя раз-ведкі!..

Так, але ж і ўся гэтая вайна нейкая шалая.

На шчасце — і мы гэта выдатна ведаем, — ніхто не будзе апірацца на нашы разведдадзеныя. Мы проста не зможам перадаць іх. Дарогі запруджаны. Тэлефонная сувязь парушана. Штаб спешна перабазіроўваецца. Важныя звесткі наконт варожых пазіцый падасць сам вораг. Днямі пад Лаонам мы абмяркоўвалі пытанне, дзе праходзіць лінія фронту. Мы пасылаем лейтэнанта да генерала, каб устанавіць з ім сувязь. На паўдарозе паміж нашай базай і генералам аўтамабіль лейтэнанта натыкаецца на дарожны каток, які перагароджвае ша-шу,— за ім прытаіліся дзве бронемашыны. Лейтэнант заварочвае назад. Але кулямётная чарга напавал скошвае яго і раніць шафёра. Бронемашыны аказаліся нямецкія.

Па сутнасці, штаб нагадвае вопытнага карцёжніка, з якім бы сталі раіцца з суседняга пакоя:

— Што мне рабіць з маёй віновай дамай?

Той паціснуў бы плячыма. Што ён можа параіць, калі не бачыць гульні?

Але штаб не мае права паціскаць плячыма. Калі ў яго руках яшчэ маюцца сякія-такія баявыя адзінкі, ён абавязаны пусціць іх у ход, каб трымаць пад сваім кантролем і выкарыстаць усе магчымасці, пакуль вай-на яшчэ вядзецца. Хай сабе і ўсялякую, ён абавязаны дзейнічаць сам і прымушаць дзейнічаць іншых.

Але наўздагад вельмі цяжка вырашыць, што рабіць з дамай. Мы ўжо адзначылі, спачатку са здзіўленнем, потым як відавочнасць, што, калі пачынаецца разгром, работа не спыняецца. На першы погляд можа здацца, што пераможанага захліствае бясконцая плынь усялякіх праблем, што, каб вырашыць іх, ён не шкадуе ні сваёй пяхоты, ні артылерыі, ні танкаў, ні самалётаў... Але паражэнне найперш за ўсё начыста змятае ўсе праблемы. Усе карты ператасоўваюцца. І проста няўцям, што рабіць з самалётамі, з танкамі, з віновай дамай...

Добра пакруціўшы галаву, як бы найвыгодней згуляць ёю, карту наўздагад кідаюць на стол. Запаноўвае не ўздым, а разгубленасць. Уздым спадарожнічае толькі перамозе. Перамога знітоўвае, перамога будзе. І кожны да знямогі носіць камяні для яе гмаху.

А паражэнне апускае людзей у атмасферу разгубленасці, нуды, а галоўнае — бяссэнсіцы.

Бо яны перш за ўсё проста бессэнсоўныя, нашы заданні. І штодня ўсё болей бессэнсоўныя, усё болей згубныя і ўсё болей бязглуздыя. Тыя, хто аддае загады, не маюць іншых сродкаў затрымаць лавіну, — як толькі шпурнуць на стол свае апошнія казыры.

Мы з Дзютэртрам — казыры, і мы слухаем, што кажа нам маёр. Ён ставіць перад намі задачу на сёння. Мы павінны зрабіць дальні разведвальны палёт на вышыні дзесяць тысяч метраў, а па дарозе назад знізіцца да сямісот метраў і засекчы размяшчэнне танкаў у раёне Араса. Усё гэта ён выкладвае такім тонам, нібы тлумачыць:

— Потым павернеце на другую вуліцу направа і прастуйце да самай плошчы; там, на рагу, у кіёску купіце мне карабок запалак...

— Ясна, пан маёр.

Роўна гэтулькі ж карысці і ў нашым заданні. І ў словах, якімі яно даводзіцца, не болей лірызму.

Я думаю: «Бязглуздае заданне». Я думаю... Я думаю шмат пра што. Я дачакаюся — калі ўцалею — ночы і тады памяркую. Калі ўцалею... І з лёгкага заданя вяртаецца адзін самалёт з трох. Калі ж яно «паскуднае», вярнуцца, вядома, складаней. І тут, у кабінце маёра, смерць не здаецца мне ні ўзвышанай, ні велічнай, ні гераічнай, ні трагічнай. Яна проста — адмета розруху. Ягоны вынік. Група страціць нас, як губляюць багаж у мітусні чыгуначнай перасадкі.

Пэўна ж, у мяне ёсць і зусім іншыя думкі пра вайну, пра смерць, пра самаахвярнасць, пра Францыю, але мне не хапае кіруючай ідэі, зразумелай мовы. Я мыслю супярэчнасцямі. Мая ісціна растузана на шматкі, і разглядаць іх я здольны толькі кожны ўпасобку. Калі я застануся жывы, я дачакаюся ночы і тады памяркую. Блаславёная ноч. Ноч, калі розум спіць, а рэчы пакінуты на волю лёсу. Тое, што сапраўды нешта варта, зноў набывае сваю цэласнасць пасля касавальнага дзённага аналізу. Чалавек знітоўвае шматкі свайго свету і зноў робіцца спакойным дрэвам.

Дзень аддаецца сямейным звадкам, ноччу да чалавека вяртаецца Любоў. Бо Любоў мацней слоўнага прадзіменя. І чалавек прымошчваецца ля акна, глядзіць на зоркі, і вось ён зноў адчувае адказнасць і за закалыханых дзяцей, і за заўтрашні хлеб, і за сон жонкі, такой кволай, пяшчотнай і недаўгавечнай. Пра Любоў не спрачаюцца. Яна ёсць. Хай жа наступае ноч, каб мне адкрылася нешта, вартае любові! Каб я задумаўся пра цывілізацыю, пра лёсы людскія, пра тое, як шануюць дружбу ў маёй краіне. І каб мне захацелася служыць нейкай уладнай, хоць, можа, яшчэ і неўсвадомленай ісціне...

А зараз я нагадваю хрысціяніна, ад якога адступілася раскоша. Разам з Дзютэртрам я, вядома, выканаю сваю ролю, выканаю яе сумленна, але так, як спраўляюць абрады, у якіх ужо няма рэлігійнага сэнсу. Ка-

лі ў іх ужо няма бога. Калі я застануся жывы, я пача-
каю, пакуль настане ноч, каб трошкі прайсціся па да-
розе, што перасякае нашу вёску, і там, у сваёй бла-
славёнай самоце, я, магчыма, зразумею, чаму я паві-
нен памерці.

II

Я ачынаюся ад сваіх летуценняў. Маёр здзіўляе
мяне дзіўнай прапановай:

— Калі вам задужа не па душы гэтае заданне...
Калі вы сёння не ў форме, я магу...

— Ну што вы, пан маёр!

Маёр выдатна ведае, што падобная прапанова неда-
рэчная. Але калі экіпаж не вяртаецца, усе ўспаміна-
юць, якія пахмурныя былі твары людзей перад выле-
там. Гэтую пахмурнасць тлумачаць прадчуваннем.
І грызучь сябе за тое, што не надалі ёй значэння.

Ваганні маёра напамінаюць мне пра Ізраэля. Паза-
ўчора я курыў ля акна ў адзеле разведкі. Праз акно
я заўважыў Ізраэля. Ён некуды спяшаўся. Нос у яго
быў чырвоны. Доўгі нос, вельмі яўрэйскі і вельмі чыр-
воны. Ён неспадзявана ўразіў мяне, гэты чырвоны нос
Ізраэля.

Да Ізраэля, нос якога падаўся мне такім дзіўным,
я пачуваў глыбокую прыязнасць. Гэта быў адзін з най-
адважнейшых лётчыкаў у нашай групе. Адзін з самых
адважных і самых сціпрых. Яму столькі надзяўблі пра
яўрэйскую асцярожлівасць, што ён лічыў за асцярож-
лівасць нават сваю адвагу. Бо гэта ж асцярожлі-
васць — быць пераможцам.

Дык вось, я заўважыў яго доўгі чырвоны нос, які
бліснуў на адзін толькі момант, бо Ізраэль крочыў
вельмі хутка і адразу ж знік разам са сваім носам.
Без намеру жартаваць я абярнуўся да Гавуаля:

— Чаго гэта ў яго такі нос?

— Гэткім ужо матка яго адарыла,— адказаў Га-
вуаль. І дадаў: — Бязглуздае заданне на малой вы-
шыні. Ён зараз вылятае.

— А!

А ўвечары, калі мы перасталі ўжо чакаць звароту
Ізраэля, я, канечне, успомніў гэты нос, які на выключ-
на спакойным твары з нейкім асаблівым талентам вы-
казаў надзвычайную заклапочанасць. Калі б гэта я
загадаў вылятаць Ізраэлю, выгляд гэтага носа доўга
праследаваў бы мяне як папрок. На загад вылятаць
Ізраэль, безумоўна, адказаў толькі адно: «Ёсць, пан
маёр. Ясна, пан маёр. Слухаю, пан маёр». На твары
Ізраэля, безумоўна, не ўздрыгнуў ніводзін мускул. Але
спакваля, падступна, здрадніцкі пачаў загарацца яго
нос. Ізраэль умеў валодаць выразам свайго твару, але
не колерам свайго носа. І нос злоўжыў гэтым, сама-
вольна ўмяшаўся ў справу. Нос, без ведама Ізраэля,
маўкліва выказаў маёру сваё глыбокае неадабрэнне.

Магчыма, пагэтану маёр і не любіць адпраўляць у
палёт тых, якія, на яго думку, прыгнечаны прадчуван-
нямі. Прадчуванні амаль заўсёды ашукваюць, але з-за
іх баявыя загады набываюць гучанне выраку. Аліяс
камандзір, а не суддзя.

Вось што на днях адбылося з сяржантам Т.

Наколькі Ізраэль быў адважны, настолькі Т. быў
баязлівы. Гэта адзіны знаёмы мне чалавек, якога так
відочна мучыў страх. Калі Т. атрымліваў баявы загад,
з ім тварылася нешта неверагоднае. Ён проста ўпадаў
у транс. Яго апаноўвала здранцвенне, яно павольна і
няўмольна захліствала яго з ног да галавы. З твару
быццам змывала ўсякі выраз, а вочы загараліся пу-
стым бляскам.

У процівагу Ізраэлю, чый нос здаўся мне такім
збянтэжаным — збянтэжаным ад магчымай смерці
Ізраэля — і адначасова вельмі ўгневаным, Т. не выяў-
ляў ніякага хвалявання. Ён не рэагаваў: ён панікаў.

Пад канец размовы рабілася зразумела, што Т. проста-такі ахоплены жахам. І ад гэтага па твары яго пачынаў разлівацца нейкі няўзрушны спакой. З гэтага моманту Т. быў як недасягальны. Адчувалася, як паміж ім і светам распасціраецца пустыня абыякавасці. Ніколі і нідзе, ані ў кога на свеце я не назіраў, каб нервовое ўзбуджэнне выяўлялася ў такой форме.

— Я ні ў якім разе не павінен быў пасылаць яго тады, — гаварыў пазней маёр.

У той дзень, калі маёр абвясціў яму пра вылет, Т. не толькі спалатнеў, але нават пачаў усміхацца. Проста ўсміхацца. Так, мусіць, усміхаюцца пакутнікі, калі кат пераходзіць ужо ўсялякія межы.

— Вы занядушалі. Я замяню вас...

— Не, пан маёр. Раз гэта мая чарга, значыць — мая.

І Т. здранцвела стаяў навывцяжку перад маёрам і глядзеў на яго.

— Але калі вы не ўпэўнены ў сабе...

— Сёння мая чарга, пан маёр, мая.

— Паслухайце, Т...

— Пан маёр...

Т. нібы ператварыўся ў каменны слуп.

— І я дазволіў яму ляцець, — дадаў Аліяс.

Тое, што адбылося потым, так і засталася загадкай. Т., стралок на борце самалёта, заўважыў, што яго спрабуе атакаваць варожы знішчальнік. Але ў гэтага знішчальніка заела кулямёты, і ён павярнуў прэч. Пілот і Т. перагаворваліся паміж сабой амаль да самага аэрадрома, і пілот не заўважыў нічога незвычайнага. Але за пяць хвілін да пасадкі стралок перастаў яму адказваць.

А вечерам Т. адшукалі з праламаным чэрапам: яго ўдарыла хваставым апярэннем. Ён выскачыў з парашутам у дзікіх умовах, на поўнай хуткасці, прычым над сваёй тэрыторыяй, калі яму ўжо не пагражала

аніякая небяспека. З'яўленне знішчальніка падзейнічала на яго, як няўмольная позва, і ён не вытрымаў.

— Ідзіце апранайцеся,— кажа нам маёр,— вылет у пяць трыццаць.

— Да пабачэння, пан маёр.

Маёр адказвае няпэўным жэстам. Прымхі? Мая дыгарэта патухла, і я марна шару па кішэнях.

— Чаму ў вас ніколі няма запалак? — дадае Аліяс.

Ён мае рацыю. І, выпраўлены ў дарогу такімі развіталымі словамі, я выходжу за дзверы, пытаючыся ў сябе: «Чаму ў мяне ніколі няма запалак?»

— Не па душы яму гэтае заданне,— заўважае Дзю-тэртр.

А я думаю: яму начхаць! Але несправядліва асуджаючы Аліяса, я думаю не пра яго. Мяне шакіруе факт, якога ніхто не хоча прызнаць: жыццё Духа падчас замірае. Толькі жыццё Розуму несупыннае ці амаль несупыннае. Мая здольнасць аналізаваць не надта схільна зыначвацца. Аднак для Духа маюць значэнне не самі рэчы, а сэнс, які нітуе іх паміж сабой. Тое сапраўднае аблічча рэчаў, якое Дух спасцігае праз вонкавую абалонку. Празорлівасць Духа мяжуе з поўнай слепатой. Для таго, хто любіць свой дом, настае час, калі ён знячэўку робіць адкрыццё, што гэта толькі зборышча разрозненых прадметаў. Для таго, хто любіць сваю жонку, настае час, калі ён пачынае бачыць у каханні адны толькі турбацыі, уціск і непрыемнасці. Для таго, хто ўпіваецца нейкай мелодыяй, настае час, калі яна перастае кранаць яго. Настае час, як сёння,— калі я ўжо болей не разумею сваю радзіму. Радзіма — гэта не сукупнасць мясцін, звычайў, рэчаў, якія ў любы час здольны ахапіць мой розум. Радзіма — гэта Сутнасць. І вось настае час, калі я раптам выяўляю, што я перастаў бачыць Сутнасць.

Маёр Аліяс правёў усю ноч у генерала ў чыста лагічных спірэчках. А чыстая логіка разбурае жыццё Ду-

ха. Потым Аліяса выматалі на зваротным шляху бясконцыя дарожныя заторы. Вярнуўшыся ў групу, ён сутыкнуўся з мноствам дробязей — з тых, што спакваля пажыраюць вас, як безліч вынікаў горнага абвалу, які немагчыма затрымаць. І нарэшце ён выклікаў нас, каб паслаць на невыканальнае заданне. Мы — частка ўсеагульнага розруху. Мы для маёра не Сэнт-Экзюперы ці Дзютэртр, надзеленыя сваім уласным дарам бачыць рэчы альбо не бачыць іх, думаць, хадзіць, піць, усміхацца. Мы — часткі нейкай агромністай будыніны, і каб зразумець яе ў адзіным цэлым, неабходна мець і час і цішыню. Калі б мяне мучыў нервовы цік, Аліяса заўважыў бы толькі гэты цік. Ён адправіў бы ў палёт над Арасам толькі вобраз гэтага ціку. У віры пастаўленых перад ім праблем, у гэтым няўмольна-імклівым зрынанні лавіны мы самі параспадаліся на кавалкі. Голас. Нос. Цік. А кавалкі не хвалююць.

Справа не толькі ў маёры Аліясе, але і ва ўсіх людзях. Калі мы заклапочаны пахаваннем, то як бы мы ні любілі нябожчыка, мы не сутыкаемся непасрэдна са смерцю. Смерць — гэта нешта неаб'ёмнае. Гэта новы ланцуг узаемасувязей з думкамі, рэчамі, прывычкамі нябожчыка. Гэта новы лад свету. З выгляду нічога не зыначылася, на самой жа справе зыначылася ўсё. Старонкі ў кнізе тыя ж, але сэнс яе стаў інакшы. Каб адчуць смерць, мы павінны ўявіць сабе момант, калі нам пазарэз патрэбен нябожчык. Менавіта тады нам яго і не хапае. Уявіць сабе момант, калі мы маглі б спатрэбіцца яму. Але мы яму болей не патрэбны. Уявіць сабе хвіліну сяброўскіх адвёдак. І адчуць іх пустэчу. Мы звыклі бачыць жыццё ў перспектыве. Але ў дзень пахавання няма ні перспектывы, ні прасторы. Нябожчык у нашай свядомасці яшчэ раздроблены на часткі. У дзень пахавання мы мітусімся, паціскаем рукі сапраўдным і ўяўным сябрам, займаемся дробязямі. Нябожчык памрэ толькі заўтра, калі ўсталюецца цішыня.

Ён з'явіцца перад намі ва ўсёй сваёй цэласнасці, калі ва ўсёй сваёй цэласнасці адымецца ад нашай сутнасці. І тады мы закалоцімся ў рыданнях, што ён пакідае нас, а мы не можам яго ўтрымаць.

Я не люблю лубачных карцінак, якія малююць вайну. Там суровы воін змахвае слязіну і пад грубымі жартачкамі хавае сваю ўсхваляванасць. Лухта ўсё гэта. Суровы воін нічога не хавае. Калі ён выпускае з вуснаў жарт, значыць, жарт у яго і наўме.

Справа не ў чалавечых якасцях. Маёр Аліяс надзіва ўражлівы. Калі мы не вернемся, ён, можа, будзе пакутаваць болей, чым хто іншы. Пры ўмове, што ў ягонай свядомасці будзем мы, а не нейкая там сукупнасць прыватнасцей. Пры ўмове, што западзе цішыня і ён узновіць нашы абліччы. Бо, калі сёння ўночы судовы выканаўца, які праследуе нас, змусіць групу зноў мяняць месца дыслакацыі, то ў лавіне турбот нейкае зламанае кола грузавіка выцясніць нашу смерць з ягонай свядомасці. І Аліяс забудзе аплакаць нас.

Я ж і сам, вылятаючы на заданне, не думаю пра барацьбу Захаду з нацызмам. Мяне паглынаюць надзённыя дробязі. Бязглуздасць палёту над Арасам на вышыні сямісот метраў. Нікчэмнасць звестак, якіх чакаюць ад нас. Маруднае пераапраананне, якое здаецца мне ўбіраннем у кашулю смяротніка. А яшчэ — пальчаткі. Дзе, чорт пабяры, узяць мне пальчаткі? Свае я згубіў.

Я ўжо не бачу храма, у якім я жыву.

Я ўбіраюся для служэння мёртваму богу.

III

— Давай-давай, варушыся... Дзе пальчаткі? Не, не гэтыя... Пашукай у маім мяшку...

— Нешта не бачу, пан капітан.

— От доўбня!

Усе яны доўбні. І гэты, хто не можа знайсці мае пальчаткі. І той, іншы, са штаба, са сваёй дурацкай ідэяй палёту на малой вышыні.

— Я прасіў цябе даць мне аловак. Ужо дзесяць хвілін я прашу цябе даць мне аловак... Ёсць у цябе аловак?

— Ёсць, пан капітан.

Знайшоўся-такі разумны чалавек.

— Прывяжы мне яго да шнурка. І прычাপі вось сюды, за гэты гузік... Паслухайце, стралок, вы, як я пагляджу, не дужа спяшаецца...

— Я ўжо гатовы, пан капітан.

— А! Ну, добра...

Ну, а штурман? Я пераключаюся на штурмана:

— Ну як там, Дзютэртр? Усё ў парадку? Вылічылі курс?

— Курс гатовы, пан капітан...

Добра. Курс гатовы. Бязглуздае заданне... А каб хто спытаўся, які сэнс выракаць на гібель экіпаж дзеля звестак, у якіх аніхто не мае патрэбы і якія, нават калі нехта з нас і ўдалее і даставіць іх, ніколі і нікому не будуць перададзены...

— Спірытаў нанялі б сабе, там, у штабе...

— Навошта?

— А каб мы маглі перадаць ім сёння вечарам, цераз стол-вяртушку, гэтыя іхнія звесткі!

Я не ў захапленні ад сваіх кепікаў, але зноў бурчу:

— Ох, ужо гэтыя мне штабісты! Самі б зляталі на бязглуздыя заданні!

Так доўга цягнуцца цырымонія адзявання, калі ты разумеш, што вылет гіблы, і старанна прынядзельваецца толькі дзеля таго, каб жывым падсмажыцца. Не гэтак ужо і проста нацягнуць на сябе тры столкі вопраткі, начапіць процьму апаратуры, якую валачэш на сабе, быццам балагол, наладзіць падачу кіслароду, сістэму абагрэву, тэлефонную сувязь паміж членамі

экіпажа. Дыхаю я цераз маску. Гумаваая трубка звязвае мяне з самалётам, такая ж неабходная, як пупавіна. Самалёт рэгулюе тэмпературу маёй крыві. Самалёт забяспечвае маю сувязь з людзьмі. У мяне пабольшала органаў, пасрэднікаў паміж мной і маім сэрцам. З кожнай хвілінай я раблюся ўсё цяжэйшы, усё непаваротлівейшы, усё грувасцейшы. Я паварочваюся, як слуп, і калі згінаюся, каб зацягнуць рамяні ці зашморгнуць непадатлівыя «маланкі», у мяне ажно трашчаць суставы. Баляць мае старыя пераломы.

— Падай іншы шлем. Я табе ўжо стакроць казаў, што старога больш не надзену. Ён цесны.

Справа ў тым, што на вялікай вышыні чэрап неяк неспасцігальна разбухае, і шлем, які на зямлі якраз па табе, на вышыні дзесяці тысяч метраў сціскае косці, як абцугамі.

— Ды гэта ж іншы, пан капітан. Я вам замяніў яго...

— А! Ну добра.

Я бурчу без аніякіх згрызот сумлення. Бо я кругом маю рацыю! Зрэшты, усё гэта не мае аніякага значэння. У гэты момант я ў самым сэрцы той унутранай пустыні, пра якую я ўжо казаў. І навокал адны толькі абломкі. Я нават не адчуваю сораму, што мару пра цуд, які зыначыў бы ход сённяшніх падзей. Каб сапсаваліся ларынгафоны, да прыкладу. Яны вечна псуюцца, гэтыя ларынгафоны! Хлам... Калі б яны сапсаваліся, гэта збавіла б нас ад гібельнага задання...

Да мяне з пахмурым выглядам падыходзіць капітан Вээн. Капітан Вээн з пахмурым выглядам падыходзіць да кожнага з нас перад вылетам на заданне. Капітан Вээн адказны ў нашай групе за сувязь са службай паветранага назірання. Ягоны абавязак — інфармаваць нас пра перамяшчэнне варожых самалётаў. Вээн мой прыцель, я пяшчотна люблю яго, але ён

вечна прадракае няшчасце. І я шкадую, што трапіў яму на вочы.

— Стары,— кажа мне Вээн,— ах, як пагана, як пагана, як пагана!

І ён выцягвае з кішэні нейкія паперкі. Потым дапытліва глядзіць на мяне і пытаецца:

— Як ты паляціш?

— Цераз Альбэр.

— Я так і ведаў. Я так і ведаў. Ах, як пагана!

— Не выкідвай конікаў. Што здарылася?

— Табе нельга ляцець!

Мне нельга ляцець! Які ён хорошы, гэты Вээн! Хай ён вымаліць у пана бога, каб сапсаваліся ларынгафоны!

— Табе не прарвацца.

— Чаму гэта мне не прарвацца?

— Таму, што над Альбэрам нядрэмна прасуюць тры звёны нямецкіх знішчальнікаў. Адно на вышыні шэсць тысяч метраў, другое — сем з палавінай, трэцяе — дзесяць тысяч. Ніводнае не пакідае неба, пакуль не прыходзіць змена. Гэта бяспрэчна неадольная загарода. Ты трапіш у пастку. А потым, ты воль толькі глянь...

І Вээн паказвае мне паперку, на якой ён накрэсліў нейкія незразумелыя схемы.

Ішоў бы ён да д'ябла, гэты Вээн! Словы «бяспрэчна неадольная загарода» падзейнічалі на мяне. Мне мроіцца чырвоны сігнал і парушэнне дарожных правілаў. Але тут парушэнне правілаў — смерць. І асабліва ненавісна мне слова «бяспрэчна». У мяне такое адчуванне, што я ўжо ўзяты на прыцэл.

Намаганнем волі я змушаю сябе разважаць спакойна. Праціўнік «бяспрэчна» мусіць абараняць свае пазіцыі — а як жа інакш?! Усе гэтыя словы проста бязглуздзіца!.. Дый начхаць мне на знішчальнікаў! Калі я спушчуся да сямісот метраў, мяне саб'е зеніт-

ная артылерыя. Яна ўжо не схібіць! І я раптам накід-
ваюся на Вэзэна:

— Карацей кажучы, ты вырашыў неадкладна па-
ведаміць мне, што існуе нямецкая авіяцыя і што мой
вылет — штука даволі рызыкаўная! Бяжы і далажы
пра гэта генералу!..

Бо, калі ўжо на тое пайшло, Вэзэну нічога не каш-
тавала б па-сяброўску супакоіць мяне, назваўшы гэтыя
славутыя знішчальнікі проста нейкімі самалётамі, якія
шныраць у раёне Альбэра...

Сэнс быў бы абсалютна той самы!

IV

Усё гатова. Мы ў кабіне. Застаецца толькі выпра-
баваць ларынгафоны...

— Як чуеце мяне, Дзютэртр?

— Чую вас добра, пан капітан.

— А вы, стралок, добра чуеце мяне?

— Я... ага... выдатна!

— Дзютэртр, вы чуеце стралка?

— Чую яго добра, пан капітан.

— Стралок, вы чуеце лейтэнанта Дзютэртра?

— Я... ага... выдатна.

— Чаму вы ўвесь час гаворыце: «Я... ага... вы-
датна»?

— Шукаю аловак, пан капітан.

Ларынгафоны не сапсаваны.

— Стралок, ціск у балонах нармальны?

— Я... ага... нармальны...

— Ва ўсіх трох?

— Ва ўсіх трох.

— Дзютэртр, гатова?

— Гатова.

— Тады паехалі.

І я адрываюся ад зямлі.

Страх узнікае тады, калі страчана пэўнасць, што я — гэта я. Калі я чакаю весткі, ад якой залежыць, быць мне ў радасці альбо ў горы, я тады адкінуты ў небыццё. Пакуль няпэўнасць трымае мяне ў невядома-сці, мае пачуцці і мае паводзіны — усяго толькі часова маскіроўка. Час, секунда за секундай, падобна на тое, як ён стварае дрэва, — перастае ствараць тую асобу, якой я буду праз гадзіну. Гэтае незнаёмае «я» ідзе мне насустрач звонку, як прывід. І тады мяне апаноўвае страх. Благая навіна выклікае не страх, а пакуту — гэта ўжо зусім іншая рэч.

Але вось час перастаў сплываць марна. Я нарэшце бяруся за справу. Я ўжо не люструюся ў безаблічную наступнасць. Я ўжо не той, хто, мажліва, у космах полымя ўвойдзе ў штопар. Будучае ўжо не ўяўляецца мне нейкім дзіўным прывідам. З гэтага моманту яго паступова пачынаюць ствараць мае дзеянні. Я той, хто сочыць за компасам і трымае курс 313. Хто рэгулюе абароты вінтоў і тэмпературу масла. Звычайныя, натуральныя клопаты. Хатнія турботы, дробныя штодзённыя абавязкі, за якімі нават не заўважаеш, як старэеш. Дзень абарочваецца добра дагледжаным домам, старанна адглянцаваным плашчаком, правільна адрэгуляваным паступленнем кіслароду. Я акурат правяраю падачу кіслароду, бо мы імкліва набіраем вышыню: шэсць тысяч семсот метраў.

— З кіслародам усё ў парадку, Дзютэртр? Як самаадчуванне?

— Усё ў парадку, пан капітан.

— Эй, стралок! Кісларод у парадку?

— Я... ага... У парадку, пан капітан...

— Вы ўсё яшчэ шукаеце аловак?

Я раблюся і тым, хто націскае на кнопку S і на кнопку A, каб праверыць свае кулямёты. Дарэчы...

— Эй, стралок! Там ззаду, у вашым сектары, няма ніякага буйнага населенага пункта?

— Гм... не, няма, пан капітан.

— Тады давайце. Праверце кулямёты.

Я чую чэргі.

— Добра працуюць?

— Добра.

— Усе кулямёты?

— Гм... Ага... усе.

Я таксама страляю. Цікава, куды ляцяць усе гэтыя кулі, якімі мы проста так паліваем родныя абшары. Яны ніколі нікога не заб'юць. Зямля вялікая.

Ну вось, я ўжо жыву зместам кожнай хвіліны. Я адчуваю страх не болей, чым наліўны плод. Вядома, умовы палёту зыначацца. І ўмовы і задачы. Але я сам уцягнены ў стварэнне гэтай наступнасці. Час спакваля лепіць мяне. Дзіця ніколі не жахаецца, што ён цярпіва стварае з сябе дзядулю. Дзіця ёсць дзіця, яно бавіцца ў свае дзіцячыя гульні. Я таксама баўлюся. Я пералічваю цыферблаты, пераключальнікі, кнопкі, рычагі майго царства. Я налічыў сто тры прыборы, за якімі трэба сачыць, якія трэба паварочваць альбо націскаць. (Папраўдзе, я трошкі змахляваў, двойчы палічыўшы баявы спуск маіх кулямётаў: там маецца яшчэ і засцерагальнік.) Вечарам я здзіўлю фермера, у якога квартирую. Я спытаюся ў яго:

— А вы ведаеце, колькі цяпер у лётчыка прыбораў, за якімі ён павінен сачыць?

— Адкуль жа мне ведаць?

— Ну а ўсё-такі, назавіце якую-небудзь лічбу.

— Ну, якую лічбу магу я вам назваць?

Які ён недалікатны, мой гаспадар.

— Назавіце любую лічбу!

— Ну, сем.

— Сто тры!

І я буду задаволены.

Мне спакойна, бо ўсе прыборы вакол мяне занялі свае месцы і набылі свой сэнс. Усё гэтае начыненне з трубак і правадоў ператварылася ў сець кровазвароту. Мой арганізм зросся з самалётам. Самалёт стварае мне камфорт: я паварочваю пераключальнік, і маё адзенне і кісларод пачынаюць падагравацца. Дарэчы, кісларод перагрэўся ўжо і прыпякае мне нос. Сам кісларод таксама падаецца ў залежнасці ад вышыні пры дапамозе складанага прыбора. Мяне жывіць мая машына. Перад вылетам усё мне здавалася жорсткасцю, а цяпер, калі сама машына сілкуе мяне, я пачуваю да яе нейкую сыноўнюю пяшчоту. Нешта накштальт пяшчоты немаўлятка. А цяжар майго цела размеркаваўся па пунктах апоры. Тры столкі адзення, цяжкі парашут за спіной гнятуць на сядзенне. Вялізныя футравыя боты ўпіраюцца ў педалі. Рукі ў тоўстых, нягнуткіх пальчатках, такія нязграбныя на зямлі, лёгка спраўляюцца са штурвалам. Спраўляюцца са штурвалам... Спраўляюцца са штурвалам...

— Дзютэртр!

— ...тан?

— Неадкладна праверце кантакты. Я чую вас толькі ўрыўкамі. Вы чуеце мяне?

— ...ю вас, кап...

— Ды ўстрасяніце сваё барахло! Вы чуеце мяне?

Голас Дзютэртра зноў робіцца выразны:

— Чую вас выдатна, пан капітан!

— Добра. Ну вось, сёння кіраванне зноў замярзае: штурвал ходзіць туга, а педалі дык і зусім заела!

— Вясёленькія справы. А якая вышыня?

— Дзевяць тысяч семсот.

— Тэмпература?

— Сорак восем ніжэй нуля. Як у вас з кіслародам?

— Парадак, пан капітан.

— Стралок, з кіслародам усё ў парадку?

Ніякага адказу.

- Дзютэртр!
- Пан капітан?..
- Аклікніце яго!
- Стралок! Гэй, стралок!
- Ніякага адказу.

Але перш чым пайсці на зніжэнне, я рэзка ўстрэваю самалёт — гэта разбудзіць стралка, калі ён заснуў.

- Пан капітан!
- Гэта вы, стралок?
- Я... гм... Ага...
- Вы што, не зусім упэўнены ў гэтым?
- Ды я!
- Чаму вы не адказвалі?
- Я правяраў перадатчык. Я адключаўся!
- Доўбня! Трэба ж папярэдзваць! Я ледзь не спікіраваў: думаў, вы памерлі!
- Я?.. Не...
- Веру на слова. Але болей не выкідвайце мне такіх конікаў! Папярэдзжайце мяне, чорт пабяры, перш чым адключыцца!

— Прашу прабачэння, пан капітан. Слухаю, пан капітан! Буду папярэдзваць.

Справа ў тым, што арганізм не адразу адчувае парушэнне ў падачы кіслароду. Спачатку наступае лёгкае забыццё, а праз некалькі секунд — страта прытомнасці, а праз некалькі хвілін — смерць. Таму пілот павінен пастаянна кантраляваць паступленне кіслароду і сачыць за самаадчуваннем экіпажа.

І я мну трубку сваёй маскі, каб носам адчуць цёплы струмень, які нясе жыццё.

Словам, я заняты сваім рамяством. Я не адчуваю нічога, апроча фізічнай асалоды ад насычаных сэнсам, самадастатковых дзеянняў. У мяне няма ні адчування вялікай небяспекі (я куды мацней хваляваўся, калі рыхтаваўся ў палёт), ні такога пачуцця, нібыта я вы-

конваю вялікі доўг. Змаганне паміж Захадам і нацызмам на гэты раз, у межах маіх дзеянняў, зводзіцца да кіравання рукаяткамі, рычагамі і кранікамі. Гэтак і павінна быць. Любоў дыякана да бога зводзіцца да любові запальваць свечкі. Дыякан мерна, спакойна крочыць па царкве, якую ён не заўважае, задаволены, як адзін за адным расцвітаюць яго кандэлябры. Калі ўсе свечкі запалены, ён пацірае рукі. Ён ганарыцца сабою.

Я таксама беззаганна адрэгуляваў абароты вінтоў і трымаю курс з дакладнасцю да градуса. Гэта павінна замілаваць Дзютэртра, калі толькі ён паглядвае на кампас...

— Дзютэртр... Я... Курс па кампасу правільны?..

— Не, пан капітан. Значнае адхіленне. Вазьміце ўправа.

От прыкрасць!

— Пан капітан, перасякаем лінію фронту. Пачынаю здымаць. Што ў вас на вышынямеры?

— Дзесяць тысяч.

VI

— Капітан... курс!

Сапраўды. Я адхіліўся ўлева. І невыпадкова... Мне адштурхоўвае горад Альбэр. Я прадчуваю яго, хоць ён яшчэ вельмі далёка. Але ён ужо гняце на маю плоць усім цяжарам сваёй «бясспрэчна неадольнай загароды». Колькі ўспамінаў тоіцца ў абшары майго цела! Яно помніць неспадзяванья кулянні, пераломы чэрапа, цягучую, як сіроп, непрытомнасць, шпітальныя ночы. Маё цела баіцца ўдараў. Яно намагаецца абысці Альбэр. Ледзь толькі спускаю з яго вока, як яно забірае ўлева. Яго цягне ўлева, як старога каня, які ўсё жыццё будзе шарахацца той перашкоды, якая аднойчы перапалохала яго. І справа менавіта ў маім целе...

а не ў маім духу... Варта мне толькі адцягнуць увагу, як маё цела хітра скарыстоўвае гэта і непрыкметна стараецца ўнікнуць Альбэра.

Бо зараз мяне ж не дужа каб што гняло. Цяпер я ўжо не хацеў бы, каб вылет адмянілі. А зусім нядаўна ж я, здаецца, марыў пра гэта. Я думаў: «Ларынгіфонны сапсуюцца. Мне страшэнна хочацца спаць. Пайду пакімару». І я ўяўляў, з якой асалодай буду пеціцца ў пасцелі. Але ў глыбіні душы я ўсё-такі ведаў, што адмена вылету не абячае нічога, апрача пакутлівай нудзгі. Быццам чакаў нейкага абнаўлення, а яно не адбылося.

Мне прыгадваецца школа... Калі я быў падлеткам...

— ...капітан!

— Што такое?

— Не, нічога... мне падалося...

Нічога добрага не магло яму падацца.

Ну, дык вось... Калі я быў падлеткам, у школе мы ўставалі страшэнна рана. А шостаі гадзіне раніцы. Халадэча. Трэш кулакамі вочы і загадзя пакутуеш у чаканні нуднага ўрока граматыкі. І марыш захварэць, каб прагнуцца ў лазарэце, дзе манашкі ў белых чэпчыках будуць падаваць у пасцель падсалоджанае пітво. Чаго толькі не навыдумляеш сабе пра той рай! Вось чаму, калі я прастуджваўся, я кашляў трохкі мацней, чым гэта трэба было. І прачынаючыся ў лазарэце, я чуў, як для іншых звiнiць званок. Калі я задужа прыкiдваўся хворым, гэты званок суро́ва караў мяне: ён ператвараў мяне ў прывід. Там, за сценамі лазарэта, ён адзвоньваў сапраўдны час, час строгай цішыні класных заняткаў, час тлуму перамена́к, утульнасці сталоўкі. Для жывых там, за сценамі лазарэта, ён ствараў насычанае быццё, поўнае нягод, спрэчак, надзей, веселасці. А я быў абкрадзены, забыты, мяне нудзіла ад

агідных адвараў, ад волкай пасцелі і безаблічных гадзін.

Не, адмена вылету нічога добрага не абяцае.

VII

Канечне, часам, як сёння вось, заданне можа быць нам і не даспадобы. Надта ж ужо відавочна, што мы проста-такі гуляем у вайну. Мы гуляем у казакоў-разбойнікаў. Мы дакладна прытрымліваемся маралі нашых кніг па гісторыі, правілаў нашых падручнікаў. Сёння ноччу, да прыкладу, я выехаў на машыне на аэрадром. І вартавы, у адпаведнасці з інструкцыяй, перагарадзіў дарогу штыком машыне, якая з гэтакім жа поспехам магла б быць і танкам! Вось так мы і гуляем — штыком перагароджваем дарогу танкам!

Адкуль узяцца натхнёнасці, калі ў гэтых жорсткіх шарадах мы так відавочна выконваем ролю статыстаў, а ў дадатак ад нас яшчэ патрабуюць ісці на смерць? Смерць занадта сур'ёзная штука для шарады.

Хто стане з уздымам нацягваць на сябе лётны рыштунак? Ніхто. Нават Ашэдэ з ягонаў заўсёднай гатоўнасцю да самаахвяравання, якая і ёсць вышэйшае праўленне чалавечнасці, — нават праведнік Ашэдэ — і той замыкаецца ў моўчу. Апрача таго, мае таварышы маўчаць і хмурацца, і гэта зусім не сціпласць герояў. За гэтай пахмурнасцю не тоіцца ніякага ўздыму. Яна выказвае толькі тое, што выказвае. І я разумею яе. Гэта панурасць лёкая, які не згодны з распараджэннямі, якія зрабіў гаспадар, а сам паехаў. Аднак лёкаў усё-такі застаецца верны гаспадару. Усе мае таварышы мараць пра свой ціхі пакойчык, але між нас няма ніводнага, хто б сапраўды аддаў перавагу сну.

Бо важны не ўздым. Калі церпіш паражэнне, няма чаго разлічваць на ўздым. Важна апануцца, сесці ў кабiну, узляцець. Тое, што пра гэта сам ты думаеш, не

мае ніякага значэння. Хлопчык, які з уздымам марыў бы пра ўрокі граматыкі, здаўся б мне няшчасным, не-натуральным. Важна здолець авалодаць сабою дзеля мэты, хай сабе яна ў гэты момант і не надта зразумелая. Гэта мэта зусім не для Розуму, а для Духа. Дух умее любіць, але ён дрэмле. У чым заключаецца спакуса, я ведаю не горш, чым любы бацюшка. Спакуса — гэта нясцерпнае жаданне паддацца доказам Розуму, калі дрэмле Дух.

Што карысці з таго, што я рызыкую сваім жыццём, кідаючыся ў гэтую лавіну? Не ведаю. Мне стакроць даводзілі: «Згаджайцеся на іншую работу. Ваша месца там. Там вы прынясеце куды больш карысці, чым у эскадрыллі. Лётчыкаў можна рыхтаваць тысячамі...» Доказы былі неабвержныя. Доказы заўжды неабвержныя. Мой розум згаджаўся з імі, але мой інстынкт браў верх над розумам.

Чаму ж гэтыя разважанні здаваліся мне хісткімі, хоць я і не мог нічога супрацьпаставіць ім? «Інтэлігентаў трымаюць у запасе на паліцах аддзела прапаганды, як слоікі з варэннем, каб падаць іх пасля вайны...» Але ж гэта не адказ!

А сёння, гэтаксама як і мае таварышы, я падняўся ў неба насупор усялякім відавочнасцям, насупор усяму, што я мог у тую хвіліну адказаць. Я знаю, настане час, і я зразумею, што, зрабіўшы насуперак свайму розуму, я зрабіў разумна. Я паабяцаў сабе, калі буду жывы, начную прагулку па вёсцы. Тады, магчыма, я нарэшце спасцігну самога сябе. Я навучуся бачыць.

Магчыма, мне не будзе чаго сказаць пра тое, што я ўбачу. Калі жанчына здаецца мне цудоўнай, мне няма чаго сказаць. Я проста люблюся яе ўсмешкай. Аналітык раскладае аблічча і тлумачыць яго па частках, але ўсмешкі ён ужо не бачыць.

Спазнаць — зусім не азначае раскласці на часткі альбо растлумачыць. Спазнаць — гэта прыняць тое,

што бачыш. Але для таго, каб убачыць, трэба ўдзельнічаць. А гэта суровая школа...

Цэлы дзень мая вёска была схавана ад мяне. Да вылету гэта былі толькі глінабітныя сцены ды даволі такі зашмальцаваныя сяляне. Цяпер — гэта толькі жменя жвіру за дзесяць кіламетраў пада мною. Вось яна, мая вёска.

Але сёння ноччу, магчыма, пракінецца і забрэша вартавы сабака. Я заўсёды з асалодай убіраў у сябе магічныя чары вёскі, якая яснай ноччу размаўляе ў сне голасам адзінокага вартавога сабакі.

Я не маю ніякай надзеі, што мяне зразумеюць. І гэта мне абсалютна ўсё роўна. Хай толькі проста пакажацца мне гатовая да сну мая вёска з яе замкнёнымі дзвярыма на адрынах, на хлявах, на векавых звачах!

Сяляне, вярнуўшыся з поля, павячэраюць, закалышучь дзяцей і, пагасіўшы лямпу, растварацца ў нямой суцішнасці. І ўсё знікне, і застанецца адно толькі мернае дыханне пад моцнымі шорсткімі саматканымі дзяружкамі, мора, якое заціхае пасля буры.

Ноччу, калі падводзяцца вынікі, бог на момант адводзіць людзей ад карыстання іхнімі скарбамі. І пакуль людзі будуць адпачываць, перада мною больш выразна паўстане зберажоная імі спадчына.

Тады, магчыма, мне раскрыецца тое, што цяжка выказаць словамі. Я прыйду да агню, як сляпы, якога вядуць яго далоні. Ён не змог бы апісаць агонь, і ўсё такі ён яго знайшоў. Гэтак, магчыма, і да мяне прыйдзе тое, што трэба абараняць, тое, што не бачна, але што жыве на шталт жарынкі пад прыскам вясковых начэй.

Мне не было чаго чакаць ад адмены вылету. Каб зразумець звычайную вёску, трэба перш за ўсё...

— Капітан!

— Шэсць знішчальнікаў, шэсць, наперадзе — злева!

Гэта прагучала, як удар перуноў.

Трэба... трэба... Але я хацеў бы своечасова атрымаць тое, што мне належыць. Я хацеў бы набыць права на любоў. Я хацеў бы ўразумець, за каго паміраю...

VIII

— Стралок!

— Капітан?

— Чулі? Шэсць знішчальнікаў, шэсць, наперадзе па леваму крылу!

— Чуў, капітан!

— Дзютэртр, яны заўважылі нас?

— Заўважылі. Разварочваюцца на нас. Мы вышэй метраў на пяцьсот.

— Стралок, чулі? Мы вышэй іх на пяцьсот метраў. Дзютэртр! Далёка яшчэ?

— ...некалькі секунд.

— Стралок, чулі? Праз некалькі секунд будуць у нас на хвасце.

Ага, вось і я бачу іх! Дробненькія. Рой атрутных вос.

— Стралок! Яны ідуць наярэймы. Зараз убачыце. Вось яны!

— Я... я нічога не бачу. А! Бачу!

Але затое ўжо не бачу іх я.

— Пруцца за намі?

— Пруцца!

— Хутка набіраюць вышыню?

— Не ведаю... Здаецца, не вельмі... Не!

— Ваша рашэнне, пан капітан?

Гэта пытанне Дзютэртра.

— А што я магу рашыць!

І мы змаўкаем.

Рашаць тут няма чаго. Усё залежыць ад аднаго бога. Калі я развярнуся, адлегласць між намі скароціцца. Мы ляцім на сонца, а на вялікай вышыні нельга набраць яшчэ пяцьсот метраў без таго, каб не страціць хуткасці і не адстаць ад цэлі. Пагэтамую можа здарыцца так, што, перш чым яны выйдуць на нашу вышыню і возьмуць разгон, мы паспеем знікнуць у асляпляльных промнях.

— Стралок, усё яшчэ ляцяць?

— Ляцяць.

— Мы адрываемся?

— Гм... не... Ага!

Усё залежыць ад бога і ад сонца.

У прадбачанні магчымага бою (хоць знішчальнікі хутчэй займаюцца забойствам, чым вядуць бой) я напружваю ўсе мускулы, спрабуючы зрушыць заледзянелыя педалі. Я адчуваю сябе неяк дзівакавата, але знішчальнікі ўсё яшчэ ў мяне перад вачыма. І я што-сілы навальваюся на непадатлівыя педалі.

Я зноў заўважаю, што, калі я апранаўся, я хваляваўся куды болей, чым зараз, хоць цяперашнія акалічнасці і вымушаюць мяне на нейкае недарэчнае чаканне. Мяне нават апаноўвае злосць. Жыватворная злосць.

Але ніякага хмелю самаахвяравання. Я гатовы кусацца.

— Стралок, уцякаем ад іх?

— Уцякаем, пан капітан.

Выдатна.

— Дзютэртр... Дзютэртр...

— Пан капітан?

— Не... нічога.

— Што здарылася, пан капітан?

— Нічога... Мне падалося... Не, нічога...

Я ім нічога не скажу. Я не збіраюся жартаваць з

іх. Калі я ўвайду ў штопар, яны гэта і самі зразумеюць. Яны і самі зразумеюць, што я іду ў штопар...

Дзіўна, што я абліваюся потам пры пяцідзсяціградусным марозе. Дзіўна. О! Цяпер я разумею, што адбываецца: я паволі трачу прытомнасць. Паволі-паволі...

Я бачу прыборную дошку. Я ўжо не бачу прыборнай дошкі. Рукі на штурвале слабнуць. Я нават не маю ўжо сілы гаварыць. Я трачу прытомнасць...

Мну пальцамі гумаваю трубку. У нос б'е струмень, які нясе жыццё. Значыць, кісларод у парадку. Значыць... Ну, канечне. Я проста балван. Уся справа ў педалях. Я наваліўся на іх, як грузчык, як ламавік. На вышыні дзесяць тысяч метраў я паводжу сябе, як сілач у балагане. А кіслароду ж у мяне ў абрэз. Раскодаваць яго трэба беражліва. Цяпер я расплачваюся за сваю оргію...

Маё дыханне вельмі частае. Сэрца стукае коратка і хутка. Яно — як кволы званочак. Я нічога не скажу свайму экіпажу... Калі я пайду ў штопар, яны паспеюць даведацца пра гэта! Я бачу прыборную дошку... Я ўжо не бачу прыборнай дошкі... Я абліваюся потам, і мне тужліва.

Жыццё спакваля вярнулася да мяне.

— Дзютэртр!..

— Пан капітан?

Мне хочацца расказаць яму пра ўсё, што адбылося.

— Я думаў, што...

Але я адмаўляюся ад свайго намеру. Словы зжыраюць зашмат кіслароду, я пачынаю задыхацца ўжо ад трох слоў. Я апрытомваю, але я ўсё яшчэ слабы, вельмі слабы...

— Што здарылася, пан капітан?

— Нічога... нічога...

— Пан капітан, вы сапраўды гаворыце нейкімі загадкамі!

Я гавару загадкамі. Але затое я жывы.

— Мы іх... пакінулі з носам!..

— Да пары да часу, пан капітан!

Да пары да часу: наперадзе — Арас.

Ну вось, некалькі хвілін таму я думаў, што ўжо не вярнуся, аднак я не выявіў у сабе таго спапяляльнага страху, ад якога, кажучь, сівеюць валасы. І я прыгадваю Сагона. Прыгадваю, што раскажаў нам Сагон, калі два месяцы назад праз некалькі дзён пасля паветранага бою, у якім ён быў збіты ў французскай зоне, мы наведалі яго ў шпіталі. Што перажыў Сагон, калі знішчальнікі атачылі яго — быццам прыставілі яго да сцяны — і ён лічыў сябе на краі гібелі.

ІХ

Як зараз, бачу яго на шпітальным ложку. Калі Сагон скакаў з парашутам, ён зачачіўся за хваставое апярэнне, але нават не адчуў штуршка. Твар і рукі даволі моцна апалены, але агульны стан яго не выклікае вялікай трывогі. Ён расказвае нам пра гэтае здарэнне нетаропка, абьякавым голасам, нібы здае справаздачу пра выкананую работу.

— ...Я сцяміў, што яны страляюць, калі ўбачыў вакол трасіруючыя кулі. Прыборная дошка разляцелася на друзачкі. Потым я заўважыў лёгкі дымок, тоненькі такі дымочак! Аднекуль спераду. Я падумаў, што гэта... вы ведаеце, што там маецца злучальная трубка... Полымя было невялікае...

Сагон хмурыцца, натужвае сваю памяць. Яму здаецца, што нам важна ведаць, вялікае ці невялікае было полымя. Ён вагаецца:

— І ўсё-такі гэта было полымя... Тады я загадаў ім выскокваць...

Бо полымя за дзесяць секунд ператварае самалёт у паходню.

— Я адкрыў люк. Я не павінен быў рабіць гэтага. Полымя пацягнула ў кабіну... Мне стала трохкі не па сабе.

На вышыні сямі тысяч метраў паравозная топка выплёўвае вам проста ў живот космы полымя, а вам трохкі не па сабе! Я не хачу грашыць супраць Сагона і не буду выхваляць ягоны гераізм ці ягоную сціпласць. Сагон не прызнаў бы за сабой ні гераізму, ні сціпласці. Ён сказаў бы: «Так, мне сапраўды стала трохкі не па сабе...» І ён, між іншым, яўна стараецца быць дакладным.

Да таго ж я перакананы, што поле дзеяння свядомасці вельмі абмежаванае. За адзін раз яно ахоплівае толькі адну праблему. Калі вы пусцілі ў ход кулак і апанаваны стратэгіяй бою, вы не адчуваеце болю ад удараў. Калі я неяк пацярпеў аварыю на гідраплане і быў упэўнены, што тану, ледзяная вада здалася мне цёплай. Ці, дакладней, мая свядомасць не рэагавала на тэмпературу вады. Яна была заклапочана іншым. Тэмпература вады не пакінула ў маёй памяці ні следу. Так і свядомасць Сагона была завалодана тэхнікай скачка. Свет Сагона звузіўся да рукаяткі адкіднога люка, да колца парашута, якое ён ніяк не мог знайсці, да дэталей выратавання экіпажа. «Вы ўжо выскачылі?» Маўчанне. «Ёсць хто-небудзь на борце?» Маўчанне.

— Я вырашыў, што застаўся адзін. Я вырашыў, што можна скакаць (твар і рукі яго былі ўжо апалены)... Я прыўстаў, перакінуў нагу за борт кабіны і затрымаўся на крыле. Яшчэ раз нагнуўся ўперад: штурмана не было.

Штурман, забіты напавал чаргою знішчальніка, ляжаў у глыбіні кабіны.

— Тады я адступіў назад, гляджу — стралка таксама няма...

Стралок таксама быў мёртвы.

— Я вырашыў, што застаўся адзін...

Ён разважаў:

— Калі б я ведаў... Я мог бы зноў улезці ў кабіну... Гарэла не гэтак ужо й моцна... Я доўга ліпеў на крыле... Перш чым пакінуць кабіну, я паставіў самалёт на кабрыраванне. Машына ішла правільна, дыхаць сяк-так можна было, і я не зусім пагана адчуваў сябе. Так, я даволі доўга трымаўся на крыле... Я не ведаў, што рабіць...

Перад Сагонам зусім не паўставалі нейкія невырашальныя праблемы: ён думаў, што застаўся на борце адзін, самалёт яго гарэў, а знішчальнікі ўсё заходзілі і заходзілі на яго, усё палівалі кулямі. З расказу Сагона нам стала ясна адно: ён не адчуваў ніякіх жаданняў. Ён нічога не адчуваў. Часу ў яго было аж занадта. Яму выключна не было чаго рабіць. І спакваля да мяне даходзіў гэты незвычайны душэўны стан, які часам суправаджае немінучасць блізкай смерці: раптам выяўляецца, што табе зусім няма чаго рабіць... Як усё гэта не падобна на ўсялякія байкі пра галавакружэнне, пра кулянне потырч у небе! Сагон пачуваў сябе там, на крыле свайго самалёта, быццам ён адрынута па-за межы часу.

— А потым я скокнуў,— сказаў ён,— скокнуў няўдала. Мяне крутанула, бы ў віры. Я баяўся зарана тузнуць за колца, каб не забытацца ў парашуце. Счакаў, пакуль не выраўняюся. О, чакаў я доўга...

Такім чынам, Сагону запомнілася, што ад пачатку да канца падзеі ён нечага чакаў. Чакаў, пакуль полымя стане мацнейшае. Потым невядома чаго чакаў на

крыле. І ў свабодным падзенні па вертыкалі таксама чакаў.

І гэта быў Сагон, так, гэта быў самы звычайны Сагон, яшчэ спакойнейшы, чым заўсёды, Сагон, які стаў над прорвай і з недаўменнем і злосцю таптаўся на месцы.

Х

Вось ужо дзве гадзіны, як мы лунаем у атмасферы, дзе ціск на чвэрць ніжэй нармальнага. Экіпаж спаваля знясільваецца. Мы амаль не размаўляем. Разы са два я яшчэ паспрабаваў асцярожна націснуць на педаль. Але я не настойваў. Штараз мяне апаноўвала раейшае адчуванне саладжавай знямогі.

Дзютэртр загадзя папярэджвае мяне пра віражы, якія патрэбны яму для фотаздымкі. Я с'як-так выкручваюся, хоць штурвал амаль зусім прымёрз. Я нахіляю самалёт і бяру штурвал трохі на сябе, машына с'як-так уваходзіць у віраж, і Дзютэртр паспявае зрабіць кадраў з дваццаць.

— Якая вышыня?

— Дзесяць дзвесце...

Я зноў думаю пра Сагона... Чалавек заўсёды застаецца самім сабою. Усе мы розныя людзі. І ў сабе самім я выяўляў толькі самога сябе. Сагон ведаў толькі аднаго Сагона. Той, хто памірае, памірае тым, кім ён быў. І калі смерць спасцігла звычайнага шахцёра, памірае звычайны шахцёр. Дзе яно, тое дзікае вар'яцтва, якое выдумляюць пісьменнікі, каб уразіць нас?

У Іспаніі я бачыў, як з-пад руінаў разбітага снарадам дома дасталі чалавека, якога адкопвалі некалькі дзён. Маўкліва і неяк прыцішана, як мне здалося, абступіў натоўп таго, хто вярнуўся ледзь не з таго свету. Зацярушаны пяском і смеццем, ледзьве жывы ад задухі і голаду, ён нагадваў нейкае дапатопнае

страхоце. Калі сёй-той асмеліўся падысці да яго з роспытамі, а ён з тупой увагай пачаў прыслухоўвацца, нясмеласць натоўпу абярнулася пачуццём нейкай ба-лючай няёмкасці.

Ключы, якімі спрабавалі адамкнуць свядомасць уратаванага, не падыходзілі, бо ніхто не ведаў, пра што ж трэба ў яго спытацца. У яго дапытваліся: «Што вы адчувалі... Што думалі... Што рабілі...» — быццам наўздагад кідалі масткі цераз прорву. Гэтак ха-паюцца за першы-лепшы сродак, каб прыцягнуць увагу агорнутага моракам глуханямога сляпка, якога намагаюцца выратаваць.

І калі чалавек адчуў, што можа адказаць, ён сказаў:

— Праўда-праўда, я чуў працяглы трэск...

І:

— Мне было вельмі цяжка. Гэта так доўга цягну-лася... Ох, як доўга...

І яшчэ:

— У мяне ўсё балела, так балела...

І гэты чалавек расказваў нам толькі пра гэтага ча-лавека. Больш за ўсё ён гаварыў пра свой згублены гадзіннік...

— Я шукаў яго, так шукаў... Ён мне вельмі дара-гі, але ў такой цемрадзі, што хоць вока выкалі...

Канечне, жыццё навучыла яго адчуваць плынь ча-су і любіць звыклыя рэчы. І для ўспрымання свету, хай сабе і абмежаванага абвалам і цемрай, у ягоным рас-параджэнні меліся пачуцці толькі таго чалавека, якім ён быў. І на галоўнае пытанне, якое ніхто так і не здо-леў яму задаць, але якое круцілася ўва ўсіх на языку: «Кім вы былі? Каго вы там выявілі ў сабе?» — ён змог бы адказаць толькі адно: «Самога сябе...»

Ніякая акалічнасць не абудзіць у нас чужынца, пра якога мы раней і не здагадаліся. Жыць — зна-

чыць паволі нараджацца. Гэта было б занадта лёгка — адразу набываць гатовыя душы!

Часам здаецца, што раптоўнае прасвятленне можа цалкам перавярнуць чалавечы лёс. Але прасвятленне азначае толькі тое, што Духу знячэўку адкрылася спакваля рыхтаваная дарога. Я доўга вывучаў граматыку. Мяне вучылі сінтаксісу. Абудзілі мае пачуцці. І вось неспадзеўкі ў сэрца маё пастукалася паэма.

Канечне, зараз я не адчуваю любові, але калі сёння ўночы нешта абудзіцца ўва мне, значыць, яшчэ раней я працаваў і насіў камяні для нябачнай будыніны. І я не буду мець права гаварыць пра неспадзяванае з'яўленне ўва мне нейкага іншага чалавека, а не самога сябе, бо гэтага іншага ствараю я сам.

Ад усіх маіх ваенных прыгод мне няма чаго чакаць нічога іншага, апроча гэтай нетаропкай падрыхтоўкі. Яна акупіцца потым як граматыка...

Гэтае паступовае знясіленне прытупіла ў нас адчуванне жыцця. Мы старэем. Заданне старыць. Чаго каштуе палёт на вялікай вышыні? Адна гадзіна, пражытая на вышыні дзесяць тысяч метраў, — якому часу адпавядае яна — тыдню, тром тыдням, месяцу нармальнага жыцця арганізма, нармальнай работы сэрца, лёгкіх, артэрыяў? Зрэшты, якая розніца! Мая млосць састарыла мяне на вякі: мяне ахінуў ціхамірны спакой старца. Усё, што хвалявала, калі я рыхтаваўся да вылету, здаецца мне бясконца далёкай мінуўшчынай. Як Арас — бясконца далёкай будучыняй.

Ну, а ваенныя прыгоды? Дзе яны, гэтыя ваенныя прыгоды?

Усяго хвілін дзесяць назад я ледзь не загінуў, а мне няма пра што раскажваць, хіба што пра гэты роў дробненькіх вос, які прамільгнуў перада мною за тры секунды. Сапраўдная ж прыгода заняла б усяго дзесятую долю секунды. Але ніхто з нас не вяртаецца, не вяртаецца ніколі, каб раскажаць пра яе.

— Вазьміце трошкі лявей, пан капітан.

Дзютэртр забыў, што педалі заледзянелі! А мне прыгадваецца адзін малюнак, які вельмі ўразіў мяне ў маленстве. На малюнку на фоне палярнага зьянення вырысоўвалася дзіўнае кладзішча караблёў, зацёртых паўночнымі льдамі. У шызым святле вечнага прыцемку яны ўздымалі ўгору свае абледзянелыя рукі. У мёртвым штылі іх усё яшчэ ўзнятыя ветразі захоўвалі след ветру, як пасцель захоўвае след пяшчотнага пляча. Але адчувалася, якія яны здубянелыя і ломкія.

Тут таксама ўсё здубянела. Рычагі здубянелі. Кулямёты здубянелі.

— Стралок, як вашы кулямёты? — цікаўлюся я.

— Не працуюць.

— Ну што ж.

У рэспіратар кіслароднай маскі я выплёўваю ледзяныя іголачкі. Час ад часу ў падатлівай гуме даводзіцца размінаць наледзь, якая не дае мне дыхаць. Калі я сціскаю трубку, адчуваю, як у руцэ пахруствае лёд.

— Стралок, кісларод у парадку?

— У парадку.

— Які ціск у балонах?

— Гм... Семдзясят.

— Добра.

Час для нас таксама заледзянеў. Мы — тры белабародыя старцы. Нішто не варушыцца. Нішто не паганяе. Нішто не палохае.

Баявыя подзвігі? Маёр Аліяс дадумаўся аднойчы сказаць мне:

— Пастарайцеся быць асцеражнейшым!

Быць асцеражнейшым, маёр Аліяс? Якім чынам? Знішчальнікі падаюць на вас зверху, як маланка. Атрад знішчальнікаў, які ляціць на тысячу пяцьсот метраў вышэй вас і першы заўважае вас, можа не спяшацца. Ён перастроіваецца, займае выгудную пазі-

цью. А вы пра ўсё гэта нават яшчэ і не ведаеце. Вы — мыш, над якой ужо распластаўся цень драпежніка. Мыш думае, што яна жывая. Яна яшчэ свавольца у жыцце. Але яна ўжо ў палоне ястрабінага вока, яна ўліпла ў ягоную зрэнку мацней, чым у смалу, бо ястраб ужо не выпусціць яе.

Вось гэтак і з вамі. Вы прадаўжаеце весці самалёт, вы марыце, разглядваеце зямлю, а між тым вы прыгавораныя ўжо да смерці — ледзь прыкметная чорная адмецінка, якая ўзнікла ў зрэнцы чалавека.

Дзевяць знішчальнікаў рынуцца на вас па вертыкалі, калі ім узбрыдзе ў галаву. І часу ў іх аж занадта. На хуткасці дзевяцьсот кіламетраў у гадзіну яны нанясуць вам страшэнны гарпунны ўдар і ніколі не прамахнуцца ў сваю ахвяру. Эскадра бамбардзіроўшчыкаў мае такую сілу агню, што ёй яшчэ ёсць сэнс абараняцца, але самотны разведвальны самалёт у бязмежным небе ніколі не пераможа сямідзесяці двух кулямётаў, ды і заўважыць іх ён можа толькі па зіхоткаму следу куль.

У той самы момант, калі вы сцяміце, што вы на мушцы, знішчальнік, як кобра, імгненна выпускае атруту і, выйшаўшы з поля абстрэлу, ужо недасягальны, навісае над вамі. Гэтак і кобры — пагойдваюцца, маланкава джаляць і зноў пагойдваюцца воддаль.

Выходзіць, калі знішчальнікі зніклі, яшчэ нічога не змянілася. Нават твары не змяніліся. Яны змяняюцца цяпер, калі неба апусцела і зноў запанаваў спакой. Знішчальнік ужо стаў толькі абьякавым сведкам, а з рассечанай соннай артэрыі штурмана пырскае першы струменьчык крыві, з капота правага матора нясмела выбіваецца першае полымца, якое праз момант забушуе, як агонь у горне. Кобра паспела ўжо звіцца, а яе атрута дасягае сэрца, і на твары сутаргава перасмыкаецца першы мускул. Знішчальнікі не знішчаюць.

Яны сеюць смерць. І смерць узыходзіць, калі знішчальнікі ўжо далёка.

Быць асцеражнейшым, маёр Аліяс? Калі мы сутыкнуліся са знішчальнікамі, мне не было чаго рашаць. Я мог бы і не даведацца пра іхняе з'яўленне. Калі б яны ляцелі проста нада мной, я нават і не даведаўся б пра гэта!

Быць асцеражнейшым? Але ж неба пустое.

Зямля пустая.

Калі абшары зямныя азіраеш з вышыні дзесяці тысяч кіламетраў, там чалавека няма. У гэткім маштабе рухі чалавека нельга разгледзець. Нашы даўгафокусныя фотаапараты служаць нам мікраскопамі. Мікраскоп патрэбен тут, каб разгледзець чалавека,— але яго і з дапамогай гэтага прыбора не ўбачыш,— толькі адметы ягонай прысутнасці: дарогі, каналы, цягнікі, баржы. Чалавек ажыўляе тое, што мы бачым пад мікраскопам. Я няўзрушны вучоны, і вайна гэтых мікрабаў для мяне цяпер усяго толькі прадмет лабараторнага доследу.

— Дзютэртр, страляюць?

— Здаецца, страляюць.

Адкуль ён можа ведаць? Выбухі надта далёкія, і плямкі дымоў зліваюцца з зямлёй. Яны, вядома, і не спадзяюцца збіць нас такім недакладным агнём. На вышыні дзесяці тысяч метраў мы практычна недасягальныя. Яны страляюць, каб удакладніць наша месцазнаходжанне і, магчыма, навесці на нас знішчальнікаў. Знішчальнікаў, якія блукаюць у гэтай нябеснай прасторы, як нябачны пылок.

Тыя, што на зямлі, бачаць нас па жамчужнаму шлейфу, які самалёт, калі ён ляціць на вялікай вышыні, цягне за сабой, як вячальны вэлюм. Сатрасенне, выкліканае палётам, крысталізуе вадзяныя пары атмасферы. І мы размотваем за сабою пёрыстую стужку

ледзяных іголак. Калі атмасферныя ўмовы спрыяюць утварэнню аблокаў, гэты след будзе павольна разбухаць і ператворыцца ў вячэрняе воблака над палямі.

Знішчальнікі знаходзяць нас па бартавым радыё, па пуках выбухаў і, нарэшце, дзякуючы выхваляльнай раскошы нашага белага вэлюма. І ўсё-такі мы лунаем у амаль касмічнай пустэчы!

Мы ляцім — і я добра гэта ведаю — з хуткасцю пяцьсот трыццаць кіламетраў у гадзіну... А між тым усё замерла. Хуткасць адчувальна на бегавой дарожцы. А тут усё апушчана ў пустату. Так і Зямля: нягледзячы на хуткасць сорок два кіламетры ў секунду, здаецца, што яна паварочваецца вакол Сонца даволі марудна. Яна затрачвае на гэта цэлы год. Нас, магчыма, таксама нешта павольна даганяе, да нас таксама нешта імкнецца. Колькі самалётаў прыпадае на адзінку прасторы ў паветранай вайне? Яны — што пылінкі пад купалам храма. Самі пылінкі — мы, магчыма, прыцягваем да сябе некалькі дзесяткаў ці соцень іншых пылінак. І ўвесь гэты пыл павольна ўздымаецца ў неба, быццам дзесьці выпыльваюць дыван.

Чаго мне асцерагацца, маёр Аліяс? Унізе, па вертыкалі, праз нерухомае чыстае шкло, я бачу толькі бразготкі мінулых вякоў. Я схіляюся да музейных вітрын. Але вось я абарочваюся і гляджу проці сонца: недзе далёка-далёка на даляглядзе Дзюнкерк і мора. Але пад вуглом мне ўжо цяжка нешта разгледзець. Сонца цяпер ужо зусім нізка, і я лячу над агромністым зіхоткім люстэркам.

— Дзютэрт, вы бачыце што-небудзь праз гэту навалач?

— Па вертыкалі бачу, пан капітан...

— Эй, стралок, як там знішчальнікі?

— Нічога новага...

Я і сапраўды не ведаю, праследуюць нас ці не і ці бачна з зямлі, як за намі пластаецца мноства павуцін-

кавых вэлюмаў, падобных на той, які мы валачом за сабою.

«Павуцінкавы вэлюм». Гэтыя словы будзяць маё ўяўленне. Перада мною ўзнікае вобраз, ад якога я спачатку проста ў захапленні: «...недасягальныя, як дзівосная красуня, мы ганарліва крочым насустрач свайму лёсу, а за намі паважна сцелецца доўгі вэлюмы шлейф з ледзяных зорчак...»

— Ану, дайце трохі левай нагой!

А гэта ўжо ява. Але я зноў вяртаюся ў свет сваёй таннай паэзіі:

«...услед за гэтым віражом паверне і ўся гурма нашых залётнікаў...»

Даць левай... даць левай... Лёгка сказаць!

Дзівосная красуня не патрапляе зрабіць свой віраж.

— Калі будзеце спяваць... Гэта дабром не скончыцца, пан капітан!..

Няўжо я спяваў?

Зрэшты, Дзютэртр адбівае ў мяне ўсялякую ахвоту да лёгкай музыкі:

— Я амаль закончыў здымкі. Хутка можна будзе зніжацца да Араса.

Можна будзе... Можна будзе... Канечне! Трэба карыстацца спрыяльным выпадкам. Ты глянь: рукаяткі сектара газу таксама замёрзлі...

Я думаю:

«На гэтым тыдні з трох экіпажаў вярнуўся адзін». Выходзіць, шанцаў вельмі мала. Але нават калі мы і вернемся, нам не будзе чаго расказаць. Некалі мне давялося зрабіць тое, што прынята называць подзвігамі. Пракладка паштовых ліній, сутычкі ў Сахары, Паўднёвая Амерыка... Але вайна — не сапраўдны подзвіг, вайна — гэта суратат подзвігу. У аснове подзвігу — ба-

гацце повязяў, якія ён стварае, задачы, якія ён ставіць, справы, на якія ён натхняе. Звычайная гульня ў арла і рэшку яшчэ не подзвіг, нават калі стаўка ў ёй будзе на жыццё або смерць. Вайна — не подзвіг. Вайна — хвароба. Накшталт тыфу.

Магчыма, некалі потым я зразумею, што адзіным маім сапраўдным подзвігам у вайну было тое, што звязана з маім пакоем у Арконце.

XI

У Арконце — вёсцы паблізу Сэн-Дзізье, дзе суровай зімой трыццаць дзевятага года базіравалася мая група, — я жыў у глінабітным дамку. Ноччу тэмпература ў ім падала настолькі, што вада ў маім збане ператваралася ў лёд, і перш чым апранацца, я распальваў грубку. Але для гэтага мне прыходзілася пакідаць нагрэтую пасцель, дзе я з такой асалодай скручваўся ў клубочак.

Для мяне не было нічога лепшага, чым гэты жалезны манашаскі ложкак у пустым і выхаладжаным пакоі. Тут я ўпіваўся бяспекай. Нішто не пагражала мне тут. Удзень маё цела падвяргалася суровым выпрабаванням вялікай вышыні, удзень яго падсцерагалі смертаносныя асколкі. Удзень маё цела магло стаць гняздом пакут, яго маглі несправядліва пашкуматаць на кавалкі. Удзень маё цела не належала мне. Болей не належала. Яго маглі пазбавіць рук, ног, з яго маглі выпусціць кроў. Таму што — і гэта таксама толькі на вайне — ваша цела ператвараецца ў кладоўку з рэчамі, якія ўжо не ваша ўласнасць. З'яўляецца судовы выканаўца і патрабуе вашы вочы. І вы аддаеце яму сваю здольнасць бачыць. З'яўляецца судовы выканаўца і патрабуе вашы ногі. І вы аддаеце яму сваю здольнасць хадзіць. З'яўляецца судовы выканаўца і патрабуе ўсю скуру з вашага твару. І вы ператвараецеся ў

патароча, аддаўшы яму, як выкуп, сваю здольнасць прыязна ўсміхацца людзям. І гэтае цела, якое ў той жа самы дзень магло аказацца маім ворагам і зрабіць мне балюча, цела, якое магло ператварыцца ў фабрыку стогнаў,— гэтае цела пакуль яшчэ заставалася маім сябрам, паслухмяным і шчыравым, утульна ўмошчаным у пасцелі, яно драмала над нагрэтай коўдрай і прызнавалася маёй свядомасцю адзіна ў асалодзе быцця, свядомасць адзначала адно ягонае шчаслівае пасопванне. Але мне, хоч не хоч, трэба было вырваць яго з пасцелі, вымыць ледзяной вадой, пагаліць і апрануць, каб у такім бездакорным выглядзе аддаць яго на волю жалезных асколкаў. І было такое ўражанне, што я, выцягваючы сваё цела з пасцелі, нібы вырываю дзіця з матчыных абдымкаў, адрываю яго ад матчыных грудзей, ад усяго, што ў маленстве мілуе, песціць, аберагае цельца дзіцяці.

Нарэшце, добра ўзважыўшы і абдумаўшы сваё рашэнне і адцягнуўшы яго выкананне, я, сціснуўшы зубы, адным скокам вылятаў з ложка да грубка, дзе яшчэ звечара былі накладзены дровы, і паліваў іх бензінам. Потым ліхаманкава чыркаў запалкай і ў наступную секунду куляй ляцеў назад і зноў зарываўся ў яшчэ цёплую пасцель і адтуль, забіўшыся пад коўдру і пярыну, адным толькі левым вокам цікаваў за грубкай. Спачатку дровы не надта браліся гарэць, потым па столі пачыналі прабягаць дрыготкія водсветы полымя. Затым агонь ахопліваў усё бярэмя: так весялосць ахоплівае гасцей на ўдалым свяце. Дровы пачыналі трашчаць, гусці і спяваць. Рабілася весела, як на вясковым вяселлі, калі госці трохкі прыхмялеюць і пачынаюць шумець і панштурхоўваць адзін аднаго локцямі.

А часам мне здавалася, што мой добры агонь пільна ахоўвае мяне, як жвавы вартавы сабака, які адда на службыць свайму гаспадару. Я глядзеў на агонь і адчуваў таемную вялікую радасць. І калі свята было

ў самым разгары, і цені весела скакалі па столі, і гучала гэтая гарачая залатая музыка, і па кутках грубка пачыналі грувасціцца гурбы жару, калі ўвесь пакой напаўняўся цудадзейным водарам смалы і дыму, тады я, не задумваючыся, пакідаў аднаго сябра дзеля другога, я бег з пасцелі да агню, аддаючы перавагу шчадрэйшаму сябру, і сапраўды цяжка сказаць, падпякаў я сабе жылот ці саграваў сэрца. З дзвюх спакус я маладушна паддаваўся болей зваблівай, болей зіхоткай, той, якая званчэй і ярчэй выстаўляла сябе на паказ.

І гэтак тройчы: спачатку, каб распаліць грубку, потым, каб зноў нырнуць у ложкак, нарэшце, каб вярнуцца і сабраць ураджай цяпла,— тройчы, ляскаючы зубамі, я адольваў ледзяную пустыню майго пакоя і ў пэўнай ступені спазнаваў, што такое палярная экспедыцыя. Я нёсся цераз пустыню да шчаслівага прызямлення, і я быў узнагароджаны гэтым гарачым агнём, які танцаваў перада мною, для мяне, свой танец шчыравернага сабакі.

Усё гэта быццам нічога не варта. А для мяне гэта было сапраўдным подзвігам. Мой пакой з усёй відавочнасцю раскрыў перада мною тое, чаго я ніколі не змог бы ўгледзець у ім, калі б мне давялося трапіць сюды звычайным турыстам. Тады ён паказаўся б нечым неадметным, голым пакоем з адзіным ложкам, збаном з вадой і нягглай грубкай. Я пазахнуў бы ў ім раз-другі — і толькі. Як мог бы я распазнаць у ім тры ягонья воблікі, тры ягонья царствы: сну, агню і пустыні? Як мог бы я прадчуць усе метамарфозы цела, якое спачатку было цела дзіцяці, што прыгарнулася да матчыных грудзей, сагрэтае і абераганае, потым цела салдата, створаным на пакуты, потым цела чалавека, узбагачанага радасцю валодання агнём, вакол якога збіраецца ўсё племя? Агонь надае пашаноты і гаспадару, і яго гасцям. Калі яны адведваюць сябра,

прымаюць удзел у свяце ягонага дома, яны сядваюць каля агню і дзеляцца сваімі надзённымі клопатамі, вядуць размову пра свае трывогі і работу і, паціраючы рукі і пасмоктваючы люлькі, прызнаюцца: «Да чаго ж хораша пасядзець каля агеньчыка!»

Але няма болей агню, каб я мог паверыць у пяшчоту. Няма болей выхаладанага пакоя, каб я мог паверыць у подзвіг. Я ачынаюся ад сваіх летуценняў. Ёсць толькі абсалютная пустка. Ёсць толькі глыбокая старасць. Толькі адзіны голас, голас Дзютэрта, які не дае мне спакою сваёй фантастычнай просьбай:

— Дайце-тка левай нагой, пан капітан...

XII

Я спраўна выконваю сваю работу. Нягледзячы нават на тое, што мы — экіпаж, якому наканавана пагібель. Я занураны ў атмасферу паражэння. Паражэнне праточваецца зусюль, і адмету яго я нават трымаю ў руцэ.

Рукаяткі сектара газу заледзянелі. Я вымушаны ісці на поўным рэжыме. І вось гэтыя дзве жалезныя трубачкі ставяць мяне перад невырашальнымі праблемамі.

На маім самалёце мяжа павелічэння шагу вінтоў моцна заніжана. Калі я буду пікіраваць на поўным газе, мне наўрад ці ўдасца пазбегнуць хуткасці васьмісот кіламетраў у гадзіну і раскруткі вінтоў. А раскрутка вінтоў можа выклікаць палом вала.

У крайнім выпадку, я мог бы выключыць запальванне. Але тады непазбежна гарантавана аварыя. Гэтая аварыя павядзе да зрыву задання і, магчыма, да страты самалёта. Не ўсякая мясцовасць прыгодна для пасадкі машыны, якая датыкаецца да зямлі з хуткасцю сто восемдзесят кіламетраў у гадзіну.

Значыць, чаго б гэта ні каштавала, трэба арухо-

міць рукаяткі. Пасля першага намагання мне ўдаецца адкруціць левую. Але правая ніяк не паддаецца.

Цяпер я мог бы знізіцца на дапушчальнай хуткасці, збавіўшы абароты хоць аднаго, левага, матора, з якім я ўжо магу спраўляцца. Але калі я зменшу колькасць абаротаў левага матора, тут жа ўзнікне бакавая цяга правага, які непазбежна пацягне самалёт улева. Мне давядзецца процідзейнічаць гэтаму. Педалі ж, ад якіх залежыць гэты манёўр, таксама ўсе заледзянелі. Значыць, я нічога не патраплю зрабіць. Калі я зменшу абароты левага матора, дык пайду ў штопар.

Такім чынам, у мяне няма іншага выйсця, як пайсці на рызыку пераўзысці мяжу колькасці абаротаў, за якой тэарэтычна магчымы разрыв вала. Тры тысячы пяцьсот абаротаў: пагроза разрыву.

Усё адно бязглузде. Усё сапсавана. Наш свет складаецца з безлічы шасцяронак, якія не дапасоўваюцца адна да адной. І справа не ў механізмах, а ў гадзіншчыку. Няма гадзіншчыка.

Мы ваюем ужо дзевяць месяцаў, а нам дагэтуль не ўдалося дамагчыся, каб заводы, якія выпускаюць кулямёты і сістэму кіравання, прыстасавалі іх да ўмоў вялікай вышыні. І адбываецца гэта зусім не з-за нядбайства людзей. Людзі, у большасці сваёй, сумленныя і рупныя. Іх абьякавасць амаль заўсёды вынік, а не прычына марнасці іх намаганняў.

Гэтая марнасць гняце на ўсіх нас, як нейкая накіраванасць. Яна гняце пехацінцаў, узброеных штыхамі супроць танкаў. Яна гняце нават на тых, якія павінны былі б займацца ўдасканалваннем кулямётаў і сістэм кіравання.

Мы жывём у сляпым чэраве адміністрацыі. Адміністрацыя — гэта машына. Чым яна дасканальней, тым меней месца пакідае яна для ўмяшання чалавека. Пры

ісаванні бездакорнай адміністрацыі, дзе чалавеку адведзена роля шасцяронкі, яго лянота, несумленнасць, несправядлівасць ніяк не можа праявіцца.

Гэтак як машына, створаная выконваць раз назаўжды прадугледжаныя аперацыі, так і адміністрацыя не здольна на які-небудзь творчы акт. Яна распараджаецца. Яна абумоўлівае адпаведнае пакаранне адпаведнай правіны, адказвае пэўным рашэннем пэўнай задачы. Адміністрацыя не створана для таго, каб рашаць новыя задачы. Калі ў штампавальны станок увесці кавалак драўніны, ён не стане выпускаць мэблю. Каб прыстасаваць яго да гэтага, чалавек павінен мець права перарабіць яго. Але ў адміністрацыі, створанай прадухіляць непажаданае чалавечае ўмяшанне, шасцяронкі адпрэчваюць волю чалавека. Яны і блізка не падпускаюць Гадзіншчыка.

Я прыйшоў у групу 2/33 у лістападзе. Як толькі я з'явіўся, таварышы папярэдзілі мяне:

— Цяпер будзеш сноўдацца над Германіяй, і без кулямётаў, і без сістэм кіравання.

А каб суцешыць, дадалі:

— Не хвалюйся. Яно ўсё роўна ні да чаго. Знішчальнікі заўсёды збіваюць нас раней, чым мы паспяваем заўважыць іх.

І вось у маі, праз шэсць месяцаў па гэтай размове, кулямёты і сістэмы кіравання па-ранейшаму замяраюць.

Я прыгадваю выслоўе, старажытнае, як мая краіна: «Калі ўжо здаецца, што Францыі хана, яе вырастоўвае цуд». Я зразумеў, чаму гэта так. Калі якая-небудзь страшная катастрофа касавала нашу выдатную адміністратарскую машыну і рабілася ясна, што адрамантаваць яе немагчыма, тады, за недахопам лепша-

га, яе замянялі звычайнымі людзьмі. І гэтыя людзі выратоўвалі ўсё.

Калі варожая бомба развее попелам міністэрства авіяцыі, тады спешна выклічуць першага-лепшага капрала і скажучь яму:

— Даручаем вам дамагчыся, каб кіраванне не замярзала. Вам даюцца неабмежаваныя правы. Прымайцеся за работу. Але калі праз два тыдні яно па-ранейшаму будзе замярзаць, вы пойдзеце на катаргу.

Тады, магчыма, кіраванне размарозіцца.

Я магу прывесці сотні прыкладаў гэтага ганебнага адміністравання. У адным з паўночных дэпартаменту камісія інтэнданцтва рэквізавала цальных кароў і ператварыла бойні ў могільнік цялят, якія так і не выйшлі з мацярынскага ўлоння. Ніводзін вінцік гэтай машыны, ніводзін палкоўнік інтэнданцкай службы не мог дзейнічаць іначай, а толькі як вінцік. Усе яны падпарадкоўваліся іншаму вінціку, як у гадзінніку. Усякі пратэст быў бы бескарысны. Вось чаму, як толькі гэтая машына стала развальвацца, яна штосілы ўзялася рэзаць цальных кароў. Гэта, бадай, было яшчэ найменшае зло. Не дай божа больш сур'ёзнай паломкі, дык яна, чаго добрага, пачне прырэзваць інтэнданцкіх палкоўнікаў.

Я да глыбіні душы прыгнечаны гэтым усеагульным розрухам. Але зараз, мусіць, не варта гробіць адзін з маіх матораў, і я яшчэ раз навальваюся на правую рукаятку. Разлаваўшыся, навальваюся з усіх сіл. І адразу ж выпускаю рукаятку. Ад перагрузкі ў мяне зноў закалола ў сэрцы. Не, чалавек сапраўды не прыстасаваны да заняткаў фізкультурай на вышыні дзесяці тысяч метраў. Я адчуваю тупы боль як згрызоту сумлення, якое нечакана ачнулася сярод глыбокага сну ўсяго цела.

А няхай яны спрахнуць, гэтыя маторы! Мне на іх

начхаць. Я спрабую перавесці дыханне. Здаецца, мне ўжо ніколі не ўздыхнуць, калі я дазволю сабе забыцца. Мне прыгадваюцца мяхі, якімі некалі раздзьмухвалі агонь. Я раздзьмухваю свой агонь. І мне вельмі хочацца ўпрасіць яго, каб ён зноў «узяўся».

Што ж я так непяпраўна сапсаваў? На вышыні дзесяці тысяч метраў занадта вялікае фізічнае намаганне можа выклікаць разрыў сардэчнай мышцы. Яно такое кволае, наша сэрца. А служыць яно павінна доўга. Недарэчна рызыкаваць ім дзеля такой грубай работы. Гэта ўсё роўна што паліць дыменты, каб спячы яблык.

XIII

Гэта ўсё роўна што спаліць на поўначы ўсе вёскі, хоць іх знішчэнне нават на паўдня не можа затрымаць наступлення немцаў. І ўсё-такі гэтыя незлічоныя вёскі, гэтыя старэнькія цэркаўкі, гэтыя старасвецкія дамы з усім іхнім багажом успамінаў, з нацёртымі дабляску арэжавымі паркетамі, з дагледжанай бялізнай у шафах і з карункавымі фіранкамі на вокнах, якім дагэтуль не было зносу, — я бачу, як усё гэта ад Дзюнкерка да Эльзаса ахоплена полымем.

«Ахоплена полымем» — сказана занадта моцна: калі назіраеш з вышыні дзесяці тысяч метраў, над вёскамі і лясамі бачны толькі нерухомы дым, нешта накшталт бялёсага студзеню. Агонь набывае воблік патаемнага спапялення. На вышыні дзесяці тысяч метраў час як бы запальвае сваю плынь, бо няма ніякага руху. Няма трэску полымя, грукату бэлек, віроў чорнага дыму. Няма нічога — адно гэтае шэраватае малако, знерухомелае ў бурштыне.

Ці загоіцца калі гэты лес? Ці загоіцца гэтая вёска? З такой вышыні здаецца, што агонь марудна пажырае іх, як хвароба.

Пра гэта можна шмат што сказаць. «Мы не будзем шкадаваць вёсак». Я чуў гэтыя словы. І словы гэтыя былі неабходны. У вайну вёска — гэта ўжо не гняздоўе традыцый. У руках ворага яна ператвараецца ў гняздо пацука. Усё мяняе сэнс. Да прыкладу, гэтыя трохсотгадовыя дрэвы атульвалі сваёй засенню ваш бацькоўскі дом. Але яны засланяюць поле абстрэлу дваццацідвухгадоваму лейтэнанту. І вось ён пасылае туды ўзвод салдат, каб знішчыць гэты твор часу. Дзеля дзесяцімінутнай аперацыі ён сцірае з твару зямлі трыста гадоў карпатлівай працы чалавека і сонца, трыста гадоў культу хатняга ачага і заручын у засені парку. Вы даводзіце яму:

— Гэта мае дрэвы!

А ён і слухаць вас не хоча. Ён ваюе. Ён мае рацыю. Але зараз паляць вёскі дзеля гульні ў вайну, і дзеля гэтага высыкаюць паркі, і ахвяруюць лётнымі экіпажамі, і кідаюць пяхоту супроць танкаў. І апаноўвае невымоўная нуда. Бо ўсё гэта — адно бязглуздзе.

Вораг уразумеў адну відавочную ісціну і скарыстоўвае яе. Людзі займаюць няшмат месца на неаб'емных абшарах зямлі. Каб выстраіць салдат суцэльнай сцяной, іх спатрэбілася б сто мільёнаў. Выходзіць, прамежкі паміж вайсковымі часцямі непазбежныя. Ліквідаваць іх, як правіла, можна толькі рухавасцю войск, а для варожых танкаў слаба механізаваная армія — усё адно што нерухомая. І прамежак апынаецца для іх сапраўдным прагалам. Адсюль і гэтае нескладанае тактычнае правіла: «Танкавая дывізія дзейнічае, як вада. Яна злёгка гняце на абарону праціўніка, але прасоўваецца толькі там, дзе не сустракае ніякага адпору». І танкі гнятуць на лінію абароны. Прамежкі маюцца ў ёй заўсёды.

Гэтыя танкавыя рэйды, перашкодзіць якім немагчыма з-за недахопу танкаў, наносіць непараўную шкоду, хоць часам і здаецца, што яны чыняць толькі

нязначныя разбурэнні, захоп мясцовых штабаў, абрыў тэлефонных ліній, падпал вёсак. Танкі іграюць ролю хімічных рэчываў, якія разбураюць не сам арганізм, а яго нервы і лімфатычныя вузлы. Там, дзе бліскавіцай пранесліся танкі, змятаючы ўсё на сваім шляху, любая армія, нават калі яна з выгляду амаль не панесла страт, перастала ўжо быць арміяй. Яна ператварылася ў паасобныя згусткі. Замест адзінага арганізма цяпер засталіся толькі разрозненыя органы. А паміж гэтымі згусткамі — якія адважныя ні былі б салдаты — вораг потым прасоўваецца наперад бесперашкодна. Армія страчвае баяздольнасць, калі яна ператвараецца ў натоўп салдат.

Тэхнічныя сродкі не створыш за два тыдні. Ні нават... Мы не маглі не адстаць у гонцы ўзбраення. Нас было сорак мільёнаў сялян супроць васьмідзсяці мільёнаў людзей, занятых у прамысловасці!

Мы ваюем адзін супроць трох. У нас адзін самалёт супроць дзсяці ці дваццаці і, пасля Дзюнкерка, адзін танк супроць сотні. Нам няма калі абмяркоўваць учарашні дзень. Нікая наша ахвяра ніколі і нідзе не можа затрымаць наступленне немцаў.

Пагэтаму зверху данізу цывільнай і ваеннай іерархіі, ад водаправодчыка да міністра, ад салдата да генерала, усе адчуваюць нешта накшталт згрызот сумлення, але ніхто не можа і не адважваецца іх выказаць. Ахвяра траціць усю сваю веліч, калі яна робіцца толькі пародыяй на ахвяру альбо самагубствам. Самаахвяраванне цудоўнае, калі гінуць некалькі дзеля выратавання многіх. Пры пажары даводзіцца ахвяраваць меньшым дзеля выратавання большага. Ва ўмацаваным лагеры б'юцца насмерць, каб даць магчымасць сваім падысці на выручку. Гэта праўда, але што б мы цяпер ні рабілі, агонь ахопіць усё. І няма ніводнага лагера, дзе б мы маглі ўмацавацца. І няма чаго спадзявацца, што нехта прыйдзе нам на выручку.

І здаецца, што мы проста выракаем на гібель тых, за каго змагаемся, ці проста робім выгляд, што змагаемся, бо самалёт, які руйнуе гарады ў тыле войска, звычайна характар вайны.

Людзі староннія будуць потым папракаць Францыю за тых некалькі мастоў, што не былі ўзарваны, за тых некалькі вёсак, што не былі спалены, і за тых салдат, што засталіся жывыя. Але мяне ўражвае якраз адваротнае. Мяне ўражвае тая неверагодная гатоўнасць, з якой мы заплюшчваем вочы і затыкаем вушы. Уражвае наша адчайная барацьба супроць відэавочнасці. Усё ўжо страціла сэнс, а мы па-ранейшаму ўзрываем масты, абы прадаўжаць гульнію. Мы спапяляем сапраўдныя вёскі, абы прадаўжаць гульнію. І, абы прадаўжаць гульнію, паміраюць нашы салдаты.

Канечне, сёе-тое і забываюць! Забываюць узарваць мост, забываюць спаліць вёску, часам берагуць жыццё салдат. Але трагізм гэтага разгрому ў тым, што ён пазбаўляе дзеянні ўсякага сэнсу. Салдат, які ўзрывае мост, не можа не адчуваць агіды. Гэты салдат не затрымлівае ворага: ён толькі ператварае мост у руіны. Ён нявечыць сваю краіну, абы толькі атрымалася ўдалая карыкатура на вайну!

Дзейнічаць з уздымам можна толькі тады, калі дзеянні маюць рэальны сэнс. Не шкада спаліць ураджай, калі ён пахавае ворага пад сваім попелам. Але ворагу, які абапіраецца на свае сто шэсцьдзсят дывізій, начхаць на нашы пажары і на гібель нашых салдат.

Трэба, каб тое, дзеля чаго спапяляюць вёску, было варта самой вёскі. Але цяпер значэнне спаленай вёскі стала толькі карыкатурай на значэнне.

Трэба, каб тое, дзеля чаго паміраеш, было варта самой смерці. Добра ці кепска змагаюцца салдаты? Ужо само гэтае пытанне не мае сэнсу! Тэарэтычна вядома, што населены пункт здольны абараняцца на працягу

трох гадзін. Але салдаты маюць загад утрымаць яго. Без сродкаў вядзення бою, яны самі вымушаюць ворага знішчыць сяло, толькі былі б вытрыманы ўсе правілы гульні ў вайну! Як паслужлівы праціўнік за шахматнай дошкай: «Ты забыўся забраць маю пешку...»

Гэтак і мы кідаем выклік ворагу:

— Мы абаронцы гэтай вёскі. Вы нападаючыя. Дык давайце!

Прапанова прынята. Варожая эскадрылля рас-
трушчвае вёску пад сваім абцасам.

— Усё па правілах!

Ёсць, канечне, і пасіўныя людзі, але пасіўнасць — патаемная форма адчаю. Ёсць, канечне, і дэзерціры. Сам маёр Аліяс двойчы ці тройчы пагражаў рэвальверам змрочным уцекачам, якія трапляліся яму па дарозе і неўпапад адказвалі яму на пытанні. Так хочацца схапіць за руку віноўніка і, пакараўшы яго, усё ўратаваць! Уцекачы вінаватыя за ўцёкі, бо не будзь збеглых, не было б і бегства. І калі навесці на іх рэвальвер, усё наладзіцца... Але гэта ўсё роўна што жывымі пахаваць хворых, каб знішчыць хваробу. Урэшце маёр Аліяс зноў хаваў у кішэню свой рэвальвер, бо ў яго вачах гэты рэвальвер раптам набываў занадта пампезны выгляд, выгляд аперэтанай шаблі. Аліяс выдатна разумеў, што гэтыя панурыя салдаты — вынікі катастрофы, а не прычыны.

Аліяс выдатна ведаў, што гэта такія ж, зусім такія ж салдаты, як і тыя, што недзе, яшчэ і сёння, згаджаюцца паміраць. За апошнія ж два тыдні на смерць пайшлі сто пяцьдзсят тысяч. Але ёсць разумнікі, якія патрабуюць, каб ім растлумачылі, навошта гэта трэба.

А растлумачыць цяжка.

Бягун павінен прабегчы сваю жыццёва важную дыстанцыю, саборнічаючы з бегунамі свайго разраду.

Але на самым старце ён заўважае, што валачэ на назе калодку раба. А яго супернікі ляцяць як на крылах. Барацьба траціць усякі сэнс. Чалавек сыходзіць з дыстанцыі:

— Які сэнс...

— Ну як жа! Ну як жа!..

Што прыдумаць, каб усё-такі змусіць чалавека ўкласці ўсе свае сілы ў спаборніцтва, якое перастала ўжо быць спаборніцтвам?

Аліяс выдатна ведаў, што думаюць салдаты. Яны таксама думаюць:

— Які сэнс...

Аліяс хавае свой рэвальвер і шукае пераканальнага адказу.

Ёсць толькі адзін пераканальны адказ. Адным-адзіным. Я не веру, каб нехта знайшоў іншы:

— Ваша смерць нічога не зыначыць. Паражэнне ўжо адбылося. Але трэба, каб паражэнне выяўлялася ў стратах. Павінны быць забітыя. Сёння прыйшла ваша чарга сыграць гэту ролю.

— Слухаю, пан маёр.

Аліяс не адчувае пагарды да ўцекачоў. Ён выдатна ведае, што яго пераканальнага адказу заўсёды дастаткова. Ён і сам ідзе на смерць. Усе яго экіпажы ідуць на смерць. І для нас аказалася дастаткова гэтага пераканальнага адказу, хіба толькі трохкі прымаскаванага:

— Заданне дрэнь... Але ў штабе настойваюць... Вельмі настойваюць... Тут ужо нічога не паробіш...

— Слухаю, пан маёр!

Я думаю, што тыя, хто загінуў, проста служаць па-рукай астатнім.

Я так састарыўся, што ў мяне ўжо ўсё ззаду. Я гляджу праз вялікае мігатлівае шкло кабіны. Там, унізе, людзі. Інфузорыі на шкельцы мікраскопа. Хіба можна прыняць усур'ёз сямейныя драмы інфузорый?

Каб не гэты боль у сэрцы, які так моцна даймае мяне, я занурыўся б у дрымоту, як састарэлы тыран. Усяго толькі нейкіх дзесяць хвілін назад я выдумаў гэтую гісторыю з залётнікамі. Нудотная лухта. Хіба я думаў пра пяшчотныя ўздыханні, калі заўважыў знішчальнікаў? Я думаў пра атрутныя восы. Ну, канечне, пра восы. Яны былі вельмі дробныя, гэтыя паскуды!

І я мог без агіды выдумаць гэтую сукенку з белым шлейфам!.. Я зусім і не думаў пра сукенку са шлейфам, хоць бы таму, што ніколі не бачыў следу свайго самалёта! З гэтай кабіны, куды я запханы, як люлька ў футарал, мне немагчыма ўбачыць, што робіцца ззаду. Я гляджу назад вачыма майго стралка. Дый то, калі ларынгафоны не сапсаваны! А мой стралок ні разу не сказаў мне: «Вось колькі закаханых сапернікаў увязалася за нашым шлейфам!..»

Застаўся адзін скепіс ды гульня са словамі. Канечне, я хацеў бы верыць, хацеў бы змагацца, хацеў бы перамагаць. Але як ні прыкідвайся, што, спальваючы свае ўласныя вёскі, ты верыш, змагаешся, перамагаеш, натхніцца гэтым вельмі нялёгка.

Жыць таксама нялёгка. Чалавек — гэта толькі вузел павязей, а павязі, аказваецца, няшмат вартыя.

Што такое сапсавалася ўва мне? У чым таямніца пераклічкі паміж маёй істотай і знешнім светам? Чаму тое, што здаецца мне цяпер адвольным і далёкім, пры іншых абставінах магло ўзрушыць мяне? Чаму адно толькі слова ці рух могуць часам утварыць бясконцыя кругі ў нечым лёсе? Чаму, калі я — Пастэр, тлум драб-

нюткіх інфузорый набывае для мяне такі агромністы сэнс, што вочка мікраскопа можа здацца мне прасторнейшым, чым пушчанскія нетры, і мне, прыпаўшаму да яго, будзе дазволена перажыць прыгоду ў яе найвышэйшай форме?

Чаму гэтая чорная кропка, гэтае чалавечае жыццё там, унізе...

І мне прыгадваецца...

Калі я быў маленькі... Я вяртаюся ў сваё ранняе маленства. Маленства — бязмежны край, адкуль выходзіць кожны з нас! Адкуль я родам? Я родам са свайго маленства. Я родам са свайго маленства, як з нейкай краіны. Дык вось, калі я быў маленькі, аднойчы мне давялося перажыць нешта дзіўнае.

Мне было гадоў пяць-шэсць. Была восьмая гадзіна вечара. Восьмая гадзіна — час, калі дзеці павінны ўжо класціся спаць. Асабліва зімой, бо зімой рана змяркае. Аднак пра мяне забыліся.

На першым паверсе нашага вялікага вясковага дома была пярэдняя, якая здавалася мне агромністай і куды выходзілі дзверы цёплага пакоя, дзе мы, дзеці, харчаваліся. Я заўсёды пабойваўся гэтай пярэдняй, магчыма, таму, што цьмянае святло лямпы, якая вісела пасяродку і нагадвала сігнальны ліхтар, ледзь развявала пануючы там густы морак, ды таму, што ў цішы гучна патрэсквала шалёўка, а яшчэ і таму, што там было холадна. З ярка асветленых і цёплых пакояў сюды заходзілі, як у пачору.

Але ў той вечар, зразумеўшы, што пра мяне забыліся, я паддаўся злому дэману, на пальчыках дацягнуўся да клямкі, ціхенька адчыніў дзверы, выйшаў у пярэдняю і цішкам-нішкам пусціўся вывучаць свет.

Аднак мне здалося, што сваім патрэскваннем шалёўка папярэджвае мяне пра гнеў божы. У паўзмроку я цьмяна бачыў высокую шалёўку. Не смеючы ісці да-

лей, я с'як-так ускараскаўся на высокі столік з гнутымі ножкамі, прыціснуўся спіной да сцяны і, звесіўшы ногі, замёр там, як пацярпелы ў караблекрушэнні — на скале, у адкрытым моры.

У гэты момант расчыніліся дзверы гасцінай і ў пярэдняю зайшлі два маіх дзядзькі, якія заўжды выклікалі ўва мне свяшчэннае заміранне. Зачыніўшы за сабой дзверы, за якімі было светла і шумна, яны пачалі хадзіць па пярэдняй.

Мяне калаціла ад страху, што мяне заўважаць. Адзін дзядзька — Губэр — быў для мяне ўвасабленнем строгасці. Пасланцом божага правасуддзя. Гэты чалавек, які ніколі і пальцам не крануў бы дзіця, паўтараў мне, грозна супячы бровы, пасля кожнай маёй правіны: «У другі раз, як паеду ў Амерыку, прывязу машыну для лупцоўкі дзяцей. У Амерыцы ўсё ўдасканалена. Пагэтану і дзеці там — само паслушэнства. І бацькам спакойна...»

Я не любіў Амерыку.

І вось яны, не заўважаючы мяне, шпацыравалі туды-сюды па халоднай, агромністай пярэдняй. Я сачыў за імі вачыма, прыслухоўваўся, затаіўшы дыханне, галава ў мяне кружылася. «У нашу эпоху...» — казалі яны. І адыходзілі разам са сваёй таямніцай, даступнай толькі дарослым, а я паўтараў сабе: «У нашу эпоху...» Потым яны вярталіся, як прыліў, які зноў накіраваў на мяне свае загадкавыя скарбы. «Гэта вар'яцтва, — казаў адзін другому, — гэта проста вар'яцтва...» Я падбіраў гэтую фразу, як нейкае дзіва. І павольна паўтараў, каб адчуць сілу ўздзеяння гэтых слоў на маю пяцігадовую свядомасць: «Гэта вар'яцтва, гэта проста вар'яцтва...»

Зноў адліў адносіў ад мяне дзядзькоў. А прыліў прыбіваў іх да мяне. Гэтая незвычайная з'ява, якая адкрывала перада мной новыя, яшчэ цьмяныя далягляды, паўтаралася з той жа правільнасцю, з якой па

законах сусветнага прыцягнення рухаюцца нябесныя целы. Я быў навек прыкаваны да свайго століка,— па-таемны сведка ўрачыстай нарады, на якой абодва мае дзядзькі, якія ведалі выключна ўсё, разам тварылі свет. Дом мог прастаяць яшчэ тысячу гадоў, і тысячу гадоў, пахаджаючы па пярэдняй з нетаропкасцю маятніка, абодва дзядзькі ўсё гэтак жа стваралі б у ёй адчуванне вечнасці.

Гэтая кропка, да якой я прыглядваюся, безумоўна, чалавечае жыллё там, за дзесяць кіламетраў пада мною. Але мне яно нічога не гаворыць. А магчыма, гэта вялікі вясковы дом, у якім пахаджаюць два дзядзькі і спакваля ствараюць у свядомасці дзіцяці нешта гэткае ж надзвычайнае, як бязмежжа марское.

З вышыні дзесяці тысяч метраў я азіраю тэрыторыю цэлай правінцыі, але мне так цесна, што я амаль задыхаюся. Тут у мяне меней прасторы, чым было яе ў тым чорным зярнятку.

Я страціў адчуванне бязмежжа. Я сляпы да бязмежжа. І адначасна я нібы прагну яго. І мне здаецца, што я дакранаюся да нейкай агульнай меры ўсіх чалавечых памкненняў.

Калі нейкая выпадковасць абуджае ў чалавеку любоў, то ўсё ў ім падначальваецца гэтай любові, і любоў узбагачае яго адчуваннем бязмежжа. Калі я жыў у Сахары, ноччу ля нашых кастроў часам з'яўляліся арабы, якія папярэджвалі нас пра злавесныя небяспекі. І тады пустыня ажывала і набывала сэнс. Гэтыя вестуны стваралі яе бязмежжа. Гэтаксама бывае і з музыкай, калі яна цудоўная. І са звыклым пахам старой шафы, калі яна адчыняецца і ажыўляе нашы ўспаміны. Патэтыка — гэта і ёсць адчуванне бязмежжа.

Але я разумею, што ўсё, што датычыць чалавека, нельга ні падлічыць, ні вымераць. Сапраўднае бязмеж-

жа не ўспрымаецца вокам, яно даступна толькі духу. Яго можна параўнаць з мовай, бо мова нігуче ўсё.

Мне здаецца, цяпер я лепей разумею, што такое духоўная культура. Духоўная культура — гэта спадчына веравызнанняў, звычаяў і ведаў, набытых вякамі, часам іх цяжка апраўдаць лагічна, але яныносяць сваё апраўданне ў саміх сабе, як дарогі, калі яны некуды вядуць, бо гэтая спадчына адкрывае чалавеку яго ўнутранае бязмежжа.

Дурная літаратура даводзіла нам неабходнасць уцёкаў. Ну, канечне, адпраўляючыся ў падарожжа, мы шукаем бязмежжа. Але немагчыма знайсці бязмежжа. Яно ствараецца ў нас саміх. А ўцёкі нікога нікуды не прыводзілі.

Калі чалавеку, каб адчуць сябе чалавекам, трэба прыняць удзел у спаборніцтвах па бегу, спяваць у хоры або ваяваць, гэта ўжо тыя павязі, якімі ён імкнецца панітаваць сябе з людзьмі і светам. Але якія ж нетрывалыя гэтыя павязі! Існае духоўная культура цалкам напаўняе чалавека, нават калі ён нікуды не вырушае.

У нейкім невялічкім, ціхім гарадку праз шэрую смугу дажджлівага дня я бачу каля акна задуменную калеку-пустэльніцу. Што яна ёсць? Што з яе зрабілі? Пра духоўную культуру гэтага гарадка я буду меркаваць па насычанасці яе ўнутранага жыцця. Чаго мы вартыя, калі раптам робімся нерухомыя?

У дамініканца, які моліцца, бязмежна багатае ўнутранае жыццё. Чалавекам у поўнай ступені ён робіцца толькі тады, калі, упаўшы на калені, нерухома камянее ў малітве. Бязмежна багатае ўнутранае жыццё Пастэра, калі ён, затаіўшы дыханне, схіляецца над мікраскопам. У поўнай ступені Пастэр робіцца чалавекам толькі тады, калі даследуе. Тады ён крочыць наперад. Тады ён спяшаецца. Тады ён ступае гіганцкімі крокамі, хоць сам ён і нерухомы, і тады яму разгорт-

ваецца бязмежжа. Сезан, знямелы, засяроджаны над сваім эцюдам, таксама жыве невымерна багатым унутраным жыццём. Чалавекам у поўнай ступені ён робіцца толькі тады, калі маўчыць, узіраецца і мяркуе. Тады ягонае палатно робіцца бязмежнае, як мора.

Бязмежжа, дараванае мне домам майго маленства альбо маім пакоем у Арконце, бязмежжа, звезданае Пастэрам дзякуючы яго мікраскопам, бязмежжа, якое раскрывае паэма,— усё гэта крохкія і найкаштоўнейшыя дары, якімі ўзнагароджвае адна толькі духоўная культура, таму што бязмежжа існуе для духу, а не для вачэй і бязмежжа нельга спасцігнуць без мовы.

Але як вярнуць сэнс маёй мове ва ўсеагульным хаосе? У час, калі дрэвы парку адначасна і каўчэг для шматлікіх пакаленняў, і звычайная перашкода для артылерыстаў? У час, калі прэс бамбардзіроўшчыкаў усім сваім цяжарам прыдушывае гарады і цэлы народ чорным сокам разліваецца па дарогах? У час, калі Францыя ўяўляе сабой агіднае відовішча разварочанага мурашніка. У час, калі мы змагаемся не з адчувальным праціўнікам, а з замёрзлымі педалямі, закліненымі рукаяткамі, сарванаю нарэзкай...

— Можна зніжацца!

Я магу зніжацца. Я зніжуся. Я палячу да Араса на малой вышыні. За мной тысячагадовая духоўная культура, яна павінна дапамагчы мне. Але яна не памагае. Зараз, безумоўна, не час пажынаць яе плады.

Пры васьмістах кіламетрах у гадзіну і трох тысяч пацістах трыццаці абаротах у мінуту я пачынаю зніжэнне.

Зрабіўшы разварот, я развітваюся з занадта чырвоным палярным сонцам. Уперадзе, у пяці-шасці кіламетрах пада мною, бачу прамалінейны фронт аблокаў.

Пад іхнім ценом значная частка Францыі. Пад аблокамі — Арас. Там, напэўна, усё заліта змрокам. Чэрава вялізнага катла, дзе нетаропка пакіпвае вайна. Запруджаныя дарогі, пажары, кінутая ваенная маёмасць, разграбленыя вёскі, хаос... неверагодны хаос. Людзі бессэнсоўна кішаць пад хмараю, як станожкі пад каменем.

Гэты спуск, як спусташэнне. Нам таксама давядзецца шлёпаць па гразі. Там, унізе, усё ўзята гніллю. Мы нагадваем багатых падарожнікаў, якія, доўга пражыўшы ў краіне каралаў і пальмаў, згалеўшы, вяртаюцца дадому, дзе іх чакае нікчэмнае гібенне ў скнарлівай сям'і, кепска вымыты посуд, гаркота дробязных сварак, судовыя выканаўцы, вечны клопат пра грошы, марныя спадзяванні, ганебныя высяленні, нахабства домаўласніка, галеча і смуродная канчына ў лякарні. Тут, прынамсі, хоць смерць чыстая! Ледзяная і вогненная смерць. Сонца, неба, мароз і полымя. А там, унізе, цябе павольна засмоктвае глей.

XV

— Курс на поўдзень, капітан. Лішак вышыні ліквідуем у французскай зоне!

Гледзячы на гэтыя чорныя дарогі, якія цяпер ужо добра відно, я пачынаю разумець, што такое мір. Мір — гэта пэўны лад. Сяляне вечарамі вяртаюцца ў вёску. Ссыпаюць у свірны зерне. І кладуць у шафы старанна складзеную бялізну. У дні міру ведаеш, дзе ляжыць кожная рэч. Ведаеш, дзе знайсці кожнага сябра. І ведаеш, дзе ты будзеш сёння спаць. Так! Мір гіне, калі рвуцца ніткі асновы, калі ты болей не знаходзіш сабе месца ў свеце, калі не ведаеш, дзе той, каго любіш, калі муж, які выйшаў у мора, не вярнуўся.

Мір — гэта калі ўсе рэчы знаходзяцца на сваіх месцах і набываюць свой існы сэнс, які выразна пра-

глядвае скрозь іх знешнюю абалонку. Калі яны з'яўляюцца часткай нечага большага, чым яны самі, як разнастайныя солі зямлі, што аднойчы злучыліся ў дрэве.

Але грымнула вайна.

І вось я лячу над дарогамі, а па іх бясконцай ракою цячэ чорны кісель. Кажуць, быццам насельніцтва эвакуіруюць. Але цяпер гэта ўжо лухта. Яно эвакуіруецца само па сабе. У гэтым вялікім перасяленні маецца нейкае заразлівае вар'яцтва. І сапраўды, куды імкнуцца гэтыя бежанцы? Яны ідуць на поўдзень, як быццам там іх чакае жыллё і ежа, як быццам там іх чакае ўтульны цёплы прытулак. Але там, на поўдні, ёсць толькі запруджаныя мястэчкі, дзе людзі спяць у хлявах і дзе ўжо на зыходзе запасы харчу. Дзе нават самыя шчодрыя спакваля робяцца жорсткімі праз бягглюздасць гэтага нашэсця, якое пакрысе, нібы паток броду, глынае іх саміх. Адна-адзіная правінцыя не можа прытуліць і пракарміць усю Францыю!

Куды яны ідуць? Яны і самі не ведаюць! Яны крочаць да нейкіх прывідных прыстанішчаў, бо ледзь толькі іхні караван дабярэцца да аазіса, як аазіса ўжо — і заваду няма. Кожны аазіс знікае, калі настае яго чарга, і ў сваю чаргу ён сам уліваецца ў караван. І калі караван дабіраецца, нарэшце, да вёскі, якая робіць выгляд, быццам яшчэ жыве, ён у першы ж вечар высмоктвае з яе ўсе жыццёвыя сокі. Ён абжырае яе, як чарвякі абжыраюць костку.

Вораг прасоўваецца наперад хутчэй бежанцаў. Сямтам танкі далучаюцца да іх патоку, і тады ён гусцее і паўзе назад. Часам у гэтым месіве захрасаюць цэлыя нямецкія дывізіі, і ў сякіх-такіх выпадках можна назіраць дзіўную рэч: тыя, што пры іншых абставінах забівалі, тут падаюць напіцца.

За час адступлення мы стаялі, можа, у тузіне вёсак, пераходзячы з адной у другую. Мы акучаліся ў

гэтую цяжкую ціну, якая марудна сунулася праз гэтыя вёскі:

— Куды вы ідзяце?

— А хто яго ведае.

Яны наогул нічога не ведалі. Ніхто нічога не ведаў. Яны эвакуіраваліся. Нідзе ўжо не было ніводнага свабоднага кутка. Усе дарогі былі запруджаны. І ўсё-такі яны эвакуіраваліся. На поўначы моцным выспяткам быў разбураны мурашнік, і мурашкі разбягаліся хто-куды. Як належыць працавітым мурашкам. Без панікі. Без надзеі. Без роспачы. Быццам выконваючы свой доўг.

— Хто вам загадаў эвакуіравацца?

Загад заўсёды зыходзіў ад мэра, ці ад настаўніка, ці ад памочніка мэра. Ноччу, гадзін каля трох, ён нечакана паднімаў на ногі ўсю вёску:

— Эвакуіруемся.

Яны чакалі гэтага. Вось ужо два тыдні міма іх цягнуліся бежанцы, і яны перасталі верыць у непарушнасць свайго ачага. А чалавек жа з даўніх даўён перастаў ужо быць качэўнікам. Ён будаваў сабе вёскі, якія стаялі вякамі. Ён глянцаваў мэблю, і яна служыла ягоным праўнукам. Бацькоўскі дом прымаў чалавека пры нараджэнні і вёз яго да самай смерці, а потым, як надзейны карабель, перапраўляў з аднаго берага ракі на другі і ягонага сына. Але вось аседламу жыццю прыйшоў канец. І людзі ішлі прэч адсюль, нават не ведаючы навошта!

XVI

Шмат гора давялося звездаць нам на шляхах вайны! Часам надараліся такія заданні, калі за адзін ранак трэба было агледзець і Эльзас, і Бельгію, і Галандыю, і поўнач Францыі, і мора. Але часцей за ўсё мы рашаем нашы зямныя задачы, і наш далягляд абмя-

жоўваецца дарожным заторам на якім-небудзь скрыжаванні. Так, да прыкладу, нейкіх тры дні таму мы з Дзютэртрам аказаліся сведкамі таго, як расплывалася вёска, дзе мы жылі.

Я, мусіць, ніколі не збаўлюся гэтага неадчэпнага ўспаміну. Гадзіне а шостаі ранку мы з Дзютэртрам выйшлі з дому і ўбачылі неймаверны вэрхал. Усе гаражы, свірны, клуні вывернулі на вузкія вулачкі самыя разнастайныя сродкі перасоўвання, новыя аўтамабілі і дапатопныя калымагі, што вось ужо паўвека драмалі пад пылам, калёсы для возкі сена і грузавікі, омнібусы і брычкі. Калі б добра пашукаць, на гэтым базары знайшліся б і дыліжансы! Усе скрыні на колах былі вывалачаны на свет. У іх звальвалі хатні скарб. Абы-як увязаныя ў благія посцілкі, яго абы-як валакуць да вазоў. І вось ужо ўвесь гэты скарб ператвараецца ў хлам.

Раней ён вызначаў аблічча дома. Ён быў прадметам хатняга культу. Кожная рэч мела сваё месца, кожная набыла звычайную неабходнасць і, авеяная ўспамінамі, мела сваю каштоўнасць, бо яна ўдзельнічала ў стварэнні сямейнага ачага. Аднак людзі, мяркуючы, што гэтыя рэчы каштоўныя самі па сабе, адарвалі іх ад каміна, ад стала, ад сцяны, паскідалі ў кучу, і цяпер выявілася, што гэта ўсяго толькі хлам, месца якому на барахолцы. Ад свята збераганых рэліквій, калі іх зваліць у кучу, проста верне!

Розрух пачынаецца прама на вачах.

— Ды вы што, здурэлі?! Што здарылася?

Гаспадыня кафэ, куды мы заглядваем, паціскае плячыма:

— Эвакуіруемся.

— О божа! Але чаму?

— Хто яго ведае. Мэр загадаў.

Спраў у яе — не перарабіць. Яна знікае пад лесвіцай. Мы з Дзютэртрам азіраем вуліцу. На грузавіках,

легкавушках, вазках, шарабанах грувасцяца дзеці, матрасы і кухонны посуд.

Асабліва няшчасна выглядаюць старыя аўтамабілі. Дужы конь у аглоблях воза надае адчуванне нейкай надзейнасці. Конь не патрабуе запасных частак. Каб адрамантаваць воз, дастаткова і трох цвікоў. Але гэтыя недаломкі механічнай эры! Гэтая зборня поршняў, клапанаў, магнета і шасцяронак — ці надоўга іх выстарчыць?

— ...Капітан... Ці не падсобілі б вы мне?

— Ну, вядома. Чым магу служыць?

— Выведзіце машыну з гаража.

Я недаўмёна гляджу на яе.

— Вы... вы не ўмеце вадзіць машыну?

— Нічога, на дарозе спраўлюся... Там лягчэй будзе...

З ёю яшчэ нявестка і сямёра дзяцей...

На дарозе! Там яна будзе паўзці па дваццаць кіламетраў у дзень, праз кожныя дзвесце метраў спыняючы машыну! Праз кожныя дзвесце метраў трэба будзе тармазіць, спыняцца, выключыць матор, выціскаць счাপленне, уключаць яго, бясконца мяняць хуткасць у тлуме непазбежных затораў. Яна ж усё патрушчыць! А бензін, якога ў яе не хопіць! А масла! А вада, пра якую яна забудзе!..

— Сачыце за вадой! Ваш радыятар працякае, як кош.

— Што паробіш, машына старая...

— Ехаць давядзецца не меней тыдня... Ці справіцеся?

— Не ведаю...

Не адолеўшы і дзесятка кіламетраў, яна разы са тры дзеўбанецца ў іншыя машыны, заклініць счাপленне, праколе шыны. Тады яна, яе нявестка і сямёра дзяцей заплачуць. Тады яна, яе нявестка і сямёра дзяцей, сутыкнуўшыся з непасільнымі цяжкасцямі, зусім

адмовяцца прымаць хоць якое рашэнне і сядуць ля дарогі ў чаканні пастуха. Але пастухі...

Пастухі... Проста дзіва, да чаго іх бракуе! Мы з Дзютэртрам назіраем, як паводзяць сябе авечкі без пастуха. Яны брыдуць у аглушальны грукат механізмаў. Тры тысячы поршняў. Шэсць тысяч клапанаў. Усё гэта скрыгоча, раве і тарахціць. У некаторых радзятарах кіпіць вада. Вось так, напружваючы ўсю сваю сілу, гэты безнадзейны караван вырушае ў дарогу. Караван без запасных частак, без шын, без бензіну, без механікаў. Якое вар'яцтва!

— А нельга вам застацца дома?

— Ах, пэўна ж, што мы лепей засталіся б дома!

— Тады навошта ж ехаць?

— Нам загадалі...

— Хто вам загадаў?

— Мэр...

Зноў гэты мэр.

— Дзіва што! Усе мы з радасцю засталіся б дома.

І гэта праўда. Тут не адчуваецца ніякай панікі, тут пануе атмасфера сляпой пакоры. Карыстаючыся гэтым, мы з Дзютэртрам спрабуем абразуміць сяго-таго:

— Лепей разгрузіце вы ўсё гэта. Тады хоць ваду будзеце піць са сваіх калодзежаў...

— Ну пэўна, так было б лепей!..

— Але ж вас ніхто не гоніць!

Нашы словы падзейнічалі. Вакол нас сабралася кучка людзей. Нас слухаюць. Ківаюць галовамі ў знак згоды.

— Капітан сапраўды праўду кажа...

У мяне выяўляецца прыхільнік. Адзін дарожнік, якога я схіліў у сваю веру, угаворвае яшчэ гарачэй, чым я:

— Я ж казаў! Вось выедзем на шашу, будзем жэрці жвір!

Яны пярэчаць. Потым пагаджаюцца. Яны заста-

нуцца. Некалькі чалавек ідуць угаворваць астатніх. Але вось яны замаркочана вяртаюцца:

— Нічога не выходзіць. Давядзецца і нам ехаць.

— Чаму?

— Пекар паехаў. Хто ж будзе пячы хлеб?

Вёска ўжо распадаецца. Недзе нешта дало трэшчыну. І праз гэтую трэшчыну вычеча ўсё дарэшты. Тут ужо нічога не паправіш.

Дзюэтэрт мяркуе па-свойму:

— Уся трагедыя ў тым, што людзей прымусілі паверыць, што вайна — з'ява ненармальная. Некалі яны заставаліся дома. Вайна і жыццё перапляталіся...

Зноў з'яўляецца гаспадыня. Яна валачэ мяшок.

— Мы вялятаем праз сорак пяць хвілін... Ці не знойдзецца ў вас па кубачку кавы?

— Бедныя вы мае дзеткі!..

Яна выцірае вочы. Не, яна плача не па нас. І не па сабе. Яна плача ад знямогі. Яна адчувае, што яе ўжо загнуў хаос гэтага распоўзлага каравана, які з кожнай вярстой будзе распаўзацца ўсё болей і болей.

А потым, недзе ў чыстым полі, варожыя знішчальнікі, зніжаючыся, раз-пораз будуць выплёўваць кулямётныя чэргі ў гэты няшчасны статак. Але самае дзіўнае, што звычайна яны не надта і шчыруюць. Падпяляць некалькі машын, і досыць. Заб'юць некалькі чалавек, і годзе. Нас абслугоўваюць па вышэйшаму класу, — нас быццам папярэджваюць. Бы сабака, які кушае за падкаленак авечак, каб статак пажвавеў у хадзе. А тут — проста хочуць пасеяць паніку. Але які сэнс у гэтых кароткіх выпадковых налётах, калі яны амаль ні да чаго? Вораг не дужа стараецца знішчыць караван. Зрэшты, караван нішчыцца і без ягонай дапамогі. Машына псуецца сама па сабе. Машына задумана для мірных, ураўнаважаных людзей, якім няма куды спяшацца. Калі машыну няма каму рамантаваць, наладжваць, фарбаваць, яна старэе неверагодна хутка.

Сёння вечарам усе гэтыя машыны будуць выглядаць так, нібыта ім па тысячы гадоў.

У мяне такое ўражанне, што я прысутнічаю пры агоніі машын.

Вось гэты з веліччу караля падганяе пугай свайго каня. Ён, быццам на троне, сядзіць на козлах і ўвесь аж ззяе. У дадатак, здаецца мне, ён хапіў добрую чарку:

— Эй, вы! Што вас так радуе?

— Ды гэта ж канец свету!

Мне робіцца ніякавата, калі я думаю, што ўсе гэтыя працаўнікі, усе гэтыя людзі з іх сціплымі абавязкамі, з іх самымі разнастайнымі вартасцямі ўжо сёння вечарам ператворацца ў пражорлівых насякомых, у саранчу.

Вось-вось яны рассыплюцца па палях і пачнуць пажыраць ураджай.

— Хто вас будзе карміць?

— Хто яго ведае...

Як забяспечыць харчамі мільёны бежанцаў на да рогах, па якіх можна рухацца толькі з хуткасцю ад пяці да дваццаці кіламетраў у дзень? Калі б харчы нават меліся, немагчыма было б іх падвезці.

Гэтая мяшанка людзей і жалезнага лому нагадала мне Лівійскую пустыню. Мы з Прэво жылі на бязлюдным плато, укрытым чорным, зіхоткім на сонцы каменнем, быццам абцягнутым жалезнай бранёю.

І я з нейкай распаччу назіраю за гэтым відовішчам: ці доўга пражыве хмара саранчы, якая апускаецца на асфальт?

— А каб напіцца, вы будзеце чакаць дажджу?

— Хто яго ведае...

Вось ужо дзесяць дзён праз іх вёску цягнуліся бежанцы з поўначы. Дзесяць дзён яны былі сведкамі вялікага перасялення. Цяпер надышла іх чарга. І яны

займаюць сваё месца ў працэсіі. О, вядома, ні на што не спадзеючыся.

— А мне ўсё-такі хацелася б памерці дома.

— Кожнаму хацелася б памерці дома.

І гэта праўда. Уся вёска рассыпаецца, як замак з пяску, хоць нікому не хочацца ехаць.

Калі б у Францыі нават і меліся рэзервы, падкінуць гэтыя рэзервы аказалася б проста немагчыма, бо ўсе дарогі запруджаны. Можна было б — нягледзячы на паламанья машыны, на машыны, што наляцелі адна на адну, на непазбежныя дарожныя заторы — сяк-так яшчэ можна было б рухацца па цячэнні, але што рабіць, калі трэба рухацца супроць яго?

— Але ж няма ніякіх рэзерваў,— кажа мне Дзютэртр,— няма чаго і хвалявацца, выходзіць.

Ходзяць чуткі, што з учарашняга дня ўрад забараніў эвакуацыю вёсак. Але загады распаўсюджваюцца богведама як, бо рух на дарогах немагчымы. Што да тэлефонных ліній, дык яны перагружаныя, перарэзаныя або ненадзейныя. І потым, справа зусім не ў загадах. Справа ў тым, што трэба вынайсці новую мараль. Ужо тысячу гадоў людзям унушаюць, што жанчыны і дзеці павінны быць па-за вайной. Вайна — справа мужчын. Мэры выдатна ведаюць гэты закон, знаюць яго і памочнікі мэраў, і школьныя настаўнікі. І вось яны нечакана атрымліваюць загад забараніць эвакуацыю, гэта значыць, змусяць жанчын і дзяцей заставацца пад бамбэжкай. Ім спатрэбіўся б цэлы месяц, каб прызвычаіць сваю свядомасць да новых абставін. Нельга адным махам перавярнуць цэлую сістэму мыслення. А вораг наступае. І тады мэры, іхнія памочнікі і настаўнікі гоняць сваіх падапечных на вялікую дарогу. А што астаецца рабіць? Дзе яна, тая праўда? І брыдуць гэтыя авечкі без пастуха.

— Ці няма тут доктара?

— Вы што, не тутэйшыя?

— Не. Мы здалёку, з поўначы.

— А навошта вам доктар?

— Жонка мая вось-вось пародзіцца на калёсах...

Сярод кухоннага посуду, сярод запаланіўшага ўсё жалезнага ламачча, як на цернях...

— Хіба вы не ведалі, што гэта адбудзецца?

— Мы ўжо чатыры дні ў дарозе.

Дарога — гэта няўмольны паток. Дзе прыпыніцца? Паток змятае на сваім шляху вёскі, якія адна за адной лопаюцца і ўліваюцца ў яго, як у агульную сцёкавую канаву.

— Не, доктара тут няма. А наш за дваццаць кіламетраў адсюль.

— А! Ну што ж...

Мужчына выцірае лоб. Усё абрынаецца. Ягоная жонка раджае на калёсах, між кухоннага посуду. І ва ўсім гэтым няма ні кроплі жорсткасці. Гэта найперш за ўсё да дзікасці бесчалавечна. Ягоная жонка вось-вось памрэ, а ён не жаліцца. Вось так. Нейкі кашмарны сон.

— Калі б хоць дзе-небудзь можна было прыпыніцца...

Знайсі дзе-небудзь сапраўдную вёску, сапраўдную гасцініцу, сапраўдную лякарню... Але і лякарні таксама эвакуіруюць богведама чаму! Гэткае ўжо правіла гульні. Няма калі прыдумляць новыя правілы. Знайсці дзе-небудзь сапраўдную смерць! Але сапраўднай смерці болей няма. Ёсць чалавечыя целы, якія псуюцца, як аўтамабілі.

Усюды я адчуваю гэтую неабходнасць, якая страціла ўсялякі сэнс, неабходнасць, якая перастала ўжо быць неабходнасцю. Людзі адольваюць пяць кіламетраў у дзень, ратуючыся ад танкаў, якія за гэты час паспяваюць бездаражжу прайсці сотні кіламетраў, і

ад самалётаў, якія ляцяць з хуткасцю шэсцьсот кіламетраў у гадзіну. Гэтак выцякае сіроп, калі перакуліць бутэльку. Жонка гэтага чалавека раджае, а часу ў яго хоць адбаўляй. Дапамога неабходна неадкладна, у гэтую вось хвіліну. І разам з тым, у гэтым ужо няма ніякай неабходнасці. Усё завісла ў хісткай раўнавазе паміж хвілінай і вечнасцю.

Усё запаволілася, як рэфлексы паміраючага. Агромністы статак даведзены да знямогі перад варотамі бойні. Колькі ж іх, каму наканавана загінуць на гравійцы,— пяць, дзесяць мільёнаў?.. Цэлы народ стомлена і панура топчацца на парозе вечнасці.

Я сапраўды не ўяўляю, як ім удала выжыць. Чалавек не можа прахарчавацца веццем. Людзі і самі падсвядома разумеюць гэта, але іх не апаноўвае жах. Выбітыя з каляіны, адарваныя ад сваёй працы, ад сваіх абавязкаў, яны страцілі ўсё сваё значэнне. Самая іх асоба — і то сцерлася. У іх амаль нічога не засталася ад іх саміх. Яны амаль не існуюць. Потым, пасля, пазней яны навядумляюць сабе болей узвышаных пакут, але зараз яны пакутуюць галоўным чынам ад таго, што ў іх занямела сярэдзіна ад занадта цяжкага грузу, ад занадта шматлікіх клункаў, якія парастрэваліся, і з посцілак выпадае ўсё дарэшты, ад таго, што занадта часта даводзіцца пхаць машыну, каб яна завялася.

Пра паражэнне — ні слова. Яно і так навідавоку. Вы не маеце патрэбы гаварыць пра тое, што складае вашу сутнасць. Гэтыя людзі і ёсць само паражэнне.

Перада мной раптоўна ўзнікае жахлівы вобраз Францыі, з якой вывальваюцца вантробы. Трэба неадкладна зашываць. Нельга траціць ні секунды: гэтыя людзі асуджаныя...

Вось яно, пачалося ўжо. Яны ўжо задыхаюцца, як рыба, выкінутая з вады:

— Ці не знойдзеца ў вас малака?..

Памрэш са смеху ад такога пытання!

— Мой сыноч нічога не піў ад учарашняга дня...

І гэта шасцімесячнае немаўлятка, якое пакуль яшчэ моцна крычыць. Але гэты крык працягнецца нядоўга: рыбка, выкінутая з вады... Тут няма малака. Тут няма нічога, апрача жалезнага ламачча. Нічога — толькі безліч гэтага непатрэбнага жалезнага ламачча, якое, рассыпаючыся на кожным кіламетры, сеючы гайкі, вінты, кавалкі бляхі, падштурхоўвае цэлы народ да гэтага жажлівага перасялення і валачэ яго ў нябыт.

Ходзяць чуткі, што трохі паўднёвей дарогу абстрэльваюць самалёты. Пагаворваюць нават пра бомбы. Мы сапраўды чуем глухія выбухі. Значыць, гавораць не дарма.

Але гэта не палохе натоўп. Здаецца, ён нават трошкі пажвавеў. Гэтая рэальная небяспека здаецца яму меней страшнаю, чым пагроза захраснуць у жалезным ламаччы.

Ах, якую цудоўную схему намалююць пазней гісторыкі! Якіх толькі высяў не панавыдумляюць, каб надаць сэнс гэтаму вэрхалу! Яны ўхопяцца за выказванне якога-небудзь міністра, за рашэнне якога-небудзь генерала, за нараду якой-небудзь камісіі! І з гэтага параду прывідаў створаць гістарычныя паседжанні, на некага ўскладзецца адказнасць, некага абвесцяць даволі празорлівым... Яны прыдумваюць, што нехта згаджаўся, нехта пярэчыў, адзін гаварыў прамову ў стылі Карнэля, другі ўчыняў здраду. Я выдатна ведаю, што такое эвакуіраванае міністэрства. Неяк мне давялося наведаць адно з іх. Я адразу зразумеў, што ўрад, які пакінуў сваю рэзідэнцыю, перастае быць урадам. Гэта як з чалавечым целам. Калі пачаць перасоўваць жывот туды, печань сюды, вантробы яшчэ некуды — то ўсё гэта ўжо не будзе складаць арганізма. Я прабыў дваццаць хвілін у міністэрстве авіяцыі. Гэ-

та праўда, міністр можа ўздзейнічаць на свайго сакратара. Уздзейнічаць проста цудадзейным чынам! Бо міністра з сакратаром яшчэ звязвае провад званка. Непашкодзаны провад званка. Міністр націскае на кнопку, і сакратар з'яўляецца.

А гэта ўжо вялікая ўдача.

— Машыну, — загадвае міністр.

На гэтым ягоная ўлада канчаецца. Сакратар выходзіць. Але сакратар не ведае, ці існуе на свеце аўтамабіль міністра. Электрычны провад не звязвае сакратара з шафёрам аўтамабіля. Шафёр загубіўся дзесьці ў сусвеце. Што могуць яны, урадаўцы, ведаць пра вайну? Сувязь настолькі разладзілася, што нават нам — і то спатрэбіўся б цэлы тыдзень, каб выслаць бамбардзіроўшчыкаў на выяўленую намі танкавую дывізію. І якія звесткі могуць атрымаць кіраўнікі пра гэтую краіну, з якой вывальваюцца вантробы? Данясенні распаўсюджваюцца з хуткасцю дваццаці кіламетраў у дзень. Тэлефоны перагружаны або сапсаваны і не могуць перадаць ва ўсёй паўнаце Сутнасць, якая ў гэты момант развальваецца на шматкі. Урад вісіць у пустэчы, у палярнай пустэчы. Час ад часу да яго даходзіць адчайны лямант аб паратунку, аднак гэты лямант абстрактны, ён звязаны да трох радкоў. Скуль кіраўнікам ведаць, ці не памерлі ўжо з голаду дзесяць мільёнаў французаў? А лямант дзесяці мільёнаў чалавек умяшчаецца ў адну фразу. Патрэбна фраза, каб нешта сказаць:

— Прыйдзіце а чацвёртай гадзіне да Х.

Або:

— Кажуць, загінула дзесяць мільёнаў чалавек.

Або:

— Блуа палае.

Або:

— Нарэшце адшукалі вашага шафёра.

І ўсё гэта адным і тым жа тонам. Без выключэння.

Дзесяць мільёнаў чалавек. Машына. Усходняя армія. Еўрапейская цывілізацыя. Адшукалі шафёра. Англія. Хлеб. Якая гадзіна?

Я даю вам сем літар. Гэтыя сем літар узяты з Бібліі. Ану, паспрабуйце ўзнавіць па іх Біблію!

Гісторыкі забудуць рэальныя падзеі. Яны навядуць нейкіх разважных людзей, таемнымі повязямі звязаных з сусветам, у якім усё для іх было зразумела, здольных на глыбокія падагульненні і на важныя вывады па ўсіх чатырох правілах картэзіянскай логікі. Яны сумеюць адрозніць сілы добра ад сіл зла. Герояў ад здраднікаў. Але я задам простае пытанне:

— Каб здрадзіць, трэба быць адказным за нешта, нечым распараджацца, на нешта ўздзейнічаць, нешта ведаць. Па цяперашнім часе для гэтага трэба быць геніем. Чаму ж, дазвольце запытацца, здраднікаў не ганаруюць ордэнамі?

Усюды спакваля ўжо праглядвае воблік міру. Але не таго выразна абмаляванага міру, што, як новы гістарычны этап, звычайна наступае па войнах, канчаткова завершаных дагаворамі. Гэта нейкі няўцямны перыяд, гэта канец усяго. Канец, які ніяк не можа прыйсці да канца. Балота, у якім у рэшце рэшт вязне ўсякі парыў. Набліжэння развязкі — добраай ці кепскай — не адчуваецца. Хутчэй наадварот. Усё спакваля апускаецца ў гніль часовага, якое здаецца вечным. Развязкі не будзе, бо няма за што ўхапіцца, каб выцягнуць краіну з гэтага стану, як выцягваюць тапельніцу, заматаўшы на руку яе валасы. Усё зруйнавана. І нават пры самым энергічным намаганні ў руцэ застаецца толькі пасмачка валасоў. Наступаючы мір — не плод рашэння, прынятага чалавекам. Гэты мір бярэ сваё, як праказа.

Там, пада мною, на гэтых дарогах, дзе гіне караван бежанцаў, танкісты то забіваюць людзей, то падаюць

ім напіцца, там усё нагадвае багну. Мір, які ўжо прымешваецца да вайны, ператварае вайну ў гнілізну.

Мой сябар Леон Верт аднойчы ў дарозе аказаўся сведкам характэрнай размовы, пра якую ён збіраецца расказаць у вялікай кнізе. Па левы бок дарогі — немцы, па правы — французы. Паміж імі — нетаропкі вір эвакуацый. Сотні жанчын і дзяцей, як хто можа, ратуюцца з успалымнелых аўтамашын. Артылерыйскі лейтэнант, заціснуты ў гэтым заторы, намагаецца прывесці ў баявую гатоўнасць сямідзесяціпяціміліметровую гармату, па якой пастрэльвае вораг. Але вораг б'е міма цэлі, косіць людзей на дарозе — і маткі бягуць да лейтэнанта, які, абліваючыся потам, упарта, дзеля выканання нейкага цьмянага абавязку, стараецца ўратаваць пазіцыю, хоць яна не пратрымаецца і дваццаці хвілін (іх тут усяго дваццаць артылерыстаў!):

— Прэч адсюль! Прэч адсюль! Вы проста нягоднік!

Лейтэнант і яго салдаты адыходзяць. Яны ўсюды натыкаюцца на праблемы, якія выстаўляе перад імі мір. Забіваць дзятву на дарогах недапушчальна, канечне. А кожнаму ж салдату, які страляе, даводзіцца страляць у спіну дзіцяці. Кожны грузавік, які прабіваецца наперад ці спрабуе прабіцца, рызыкуе загінуць мноства людзей. Таму што, рухаючыся супроць цяжэння, ён няўмольна стварае непраходныя заторы.

— Вы звар'яцелі! Прапусціце нас! Дзеці ж паміраюць!

— Што зробіш, вайна...

— Якая вайна? Дзе вайна? За тры дні ў гэтым кірунку вы прасунецеся на шэсць кіламетраў!

Некалькі самотных салдат едуць на грузавіку на зборны пункт, дзе іх, напэўна, даўно ўжо ніхто не чакае. Але ў іх адно ў галаве — каб як выканаць свой элементарны абавязак.

— Мы салдаты...

— Лепей бы нас падвезлі!.. Дзе ваша сумленне?!
Голасна крычыць дзіця.

— А гэты...

Гэты ўжо не крычыць. Няма малака, няма і крыку.

— Што зробіш, вайна...

Яны зноў і зноў вымаўляюць гэтыя словы з тупой і безнадзейнай упартасцю.

— Ды вам ніколі не дабрацца да яе, да вашай вайны! Вы сканаеце тут, разам з намі!

— Мы салдаты...

Яны ўжо і самі не дужа ўпэўнены ў тым, што кажуць. Яны ўжо і самі не ўпэўнены, што ваююць. Яны ніколі не бачылі праціўніка. Яны едуць у грузавіку да нейкай хісткай мэты, якая знікае хутчэй, чым міраж. І напатыкаюць усюды толькі гэтыя праявы гнілога сметніка.

У гэтым вэрхале захрасае літаральна ўсё, і салдаты таксама вылазяць са свайго грузавіка. Іх акружаюць:

— У вас ёсць вада?

І яны раздаюць ваду.

— А хлеб?..

І яны раздаюць хлеб.

— Няўжо вы пакінеце яе паміраць?

У пакарэжанай машыне, якую адцягнулі на абочыну, хрыпіць жанчына.

Яе выносяць адтуль. Бяруць на грузавік.

— А дзіця?

Дзіця таксама бяруць на грузавік.

— А гэтую, яна ж раджае!..

Бяруць і гэту.

А потым яшчэ адну, бо яна рыдае.

Правалэндаўшыся з гадзіну, грузавік з цяжкасцю

вывелі з затору. Яго павярнулі на поўдзень. І ён, як выпадкова зачочаны сюды валун, пацягнуецца ва ўхапіўшым яго патоку бежанцаў. Салдаты прылучыліся да міру. Бо яны ніяк не маглі адшукаць вайну.

Бо мускулатура вайны нябачная. Бо, страляючы, вы пацэльваеце ў дзіця. Бо на зборным пункце воінскай часці вы натыкаецеся на парадзіх. Бо спрабаваць перадаць звесткі або атрымаць загад гэтак жа бессэнсоўна, як завязаць спрэчку з Сірыусам. Арміі болей няма. Ёсць толькі салдаты.

Яны прылучыліся да міру. Сілаю абставін яны ператварыліся ў механікаў, дактароў, пастухоў, санітараў. Яны рамантуюць машыны гэтым бездапаможным людзям, якія самі не ўмеюць вылучыць сваё жалезнае ламачча. І выкладваючы ўсе свае сілы, гэтыя салдаты і самі не ведаюць, хто яны: героі ці злачынцы, якіх трэба аддаць пад суд ваеннага трыбунала. Яны нікольні не здзівяцца, калі іх узнагародзяць ордэнамі. І не здзівяцца, калі іх прыставяць да сцяны і ўсадзяць ім з тузін куль у чэрап. Не здзівяцца, калі іх дэмабілізуюць. Нішто ўжо не здзівіла б іх. Яны даўным-даўно пераступілі ўсе межы здзіўлення.

Усё ператварылася ў суцэльны кацёл, дзе ніякі загад, ніякая навіна, ніякая хваля — нішто не зможа распаўсюдзіцца больш, чым на тры кіламетры. І як вёскі, што па чарзе ўплываюць у агульную сцёкавую канаву, так і ваенныя грузавікі, паглынаныя мірнымі турботамі, адзін за адным прылучаюцца да міру. Гэтыя жменькі людзей, якія без вагання пайшлі б на смерць — толькі перад імі не ўзнікае такой неабходнасці, — хапаюцца за першую-лепшую работу, якая трапляецца ім пад рукі. І вось яны рамантуюць аглоблі старых калёс, у якія тры манашкі напхалі з тузін малечы, і, ратуючы яе ад смерці, — рушылі з ёю ў богведама якую прошчу, да богведама якога легендарнага прытулку.

Як і Аліяс, які хаваў у кішэню рэвальвер, я не стану асуджаць салдат, якія адмаўляюцца ваяваць. Што магло б ажывіць іх? Дзе тая хваля, якая ўскалыхнула б іх? Дзе той сэнс, які з'яднаў бы іх? Яны нічога не ведаюць пра рэшту свету, апроч тых, вечно неверагодных, чутак, якія зарадзіліся дзесьці на дарозе за трычатыры кіламетры ад іх у выглядзе недарэчных здагадак і, павольна прасачыўшыся скрозь тры кіламетры катла, набылі характар бясспрэчнай ісціны. Злучаныя Штаты ўступілі ў вайну. Папа рымскі пакончыў жыццё самагубствам. Рускія самалёты разбамбілі Берлін. Перамір'е падпісана тры дні назад. Гітлер высадзіўся ў Англіі.

Няма пастуха для жанчын і дзяцей, але няма яго і для салдат. Генерал распараджаецца ад'ютантам. Міністр распараджаецца сакратаром. І, магчыма, ён здольны натхніць яго сваім красамоўствам. Аліяс распараджаецца лётнымі экіпажамі. І ён можа запаліць у іх гатоўнасць пайсці на смерць. Сяржант з ваеннага грузавіка распараджаецца дванаццаццю падначаленымі яму салдатамі. Але ён не мае сілы звязацца з кім іншым. Нават калі дапусціць, што нейкі геніяльны палкаводзец, які цудам здолеў усё акінуць вокам, прыдумае план нашага выратавання, то для здзяйснення свайго плана гэты палкаводзец будзе мець пад рукой толькі дваццаціметровы званковы правадок. А манеўровай сілай, неабходнай для перамогі, на другім канцы правадка яшчэ будзе існаваць сакратар.

І калі па дарогах брыдуць куды вочы глядзяць гэтыя салдаты з разбітых часцей, гэтыя воіны, якія апынуліся на вайне без работы, на іх абліччах няма таго адчаю, які прыпісваюць пераможаным патрыётам. Яны падсвядома прагнуць міру, гэта праўда. Але мір у іхніх вачах — усяго толькі канец гэтага неверагоднага вэрхалу, магчымасць зноў знайсці сябе, сваю асобу, хай сабе і самую сціпную. Гэтак стары шавец у

сне забівае ў боты цвікі. І, забіваючы цвікі, ён выкоўвае свет.

І калі яны рушаць куды вочы глядзяць, то гэта ад усеагульнай неразбярыхі, якая раз'ядноўвае іх, а зусім не ад жаху перад смерцю. Іх нішто не жахае: яны спустошаны.

XVII

Існуе непарушны закон: пераможаных немагчыма адразу ператварыць у пераможцаў. Калі пра армію кажуць, што яна спачатку адступае, а цяпер дае адпор, то гэта ўсяго толькі слоўнае спрашчэнне, бо войска, якое адступала, і тое, якое зараз вядзе бой, — не адно і тое ж. Адступіўшая армія ўжо не была арміяй. І зусім не таму, што гэтыя салдаты былі не здольныя перамагаць, а таму, што адступленне руйнуе ўсялякія павязі — і матэрыяльныя, і духоўныя, — якія звязвалі людзей паміж сабою. Натоўп разрозненых салдат, якія пры адступленні прасачыліся ў тылы, замяняюць свежымі рэзервамі, якія дзейнічаюць, як адзіны арганізм. Менавіта яны і затрымліваюць ворага. Што да ўцекачоў, дык іх збіраюць да купы, каб з яе зноў вылепіць армію. Калі няма рэзерваў, якія можна кінуць у бой, першае ж адступленне набывае тады непапраўны характар.

Знітоўвае адна толькі перамога. Паражэнне не толькі раз'ядноўвае людзей, яно прыводзіць чалавека і да разладу з самім сабой. Калі ўцекачы не аплакваюць Францыю на краі пагібелі, то менавіта таму, што яны пераможаныя. Бо Францыя пераможана не вакол іх, а ў іх саміх. Аплакваць Францыю азначала б ужо быць пераможцам.

Амаль усім — і тым, хто яшчэ супраціўляецца, і тым, хто перастаў супраціўляцца, — воблік пераможанай Францыі вырысуецца значна пазней, у часіну

судішнасці. Сёння кожны дарэшты захоплены якой-небудзь найпрасцейшай дэталлю, якая сапсавалася ці зусім прыйшла ў нягоднасць, — растрэсеным грузавіком, запруджанай дарогай, закліненай рукаяткай сектара газу, бязглуздым заданнем. Тое, што заданне робіцца бязглуздае, — адмета катастрофы. Таму што бязглуздым робіцца любое намаганне, скіраванае на тое, каб прадухіліць катастрофу. Таму што ўсё ў разладзе з самім сабой. Ты аплакваш не ўсеагульны розрух, а той адзіны прадмет, які ты здольны ўспрымаць на дотык, за які ты ў адказе і які ўжо нікуды не варты. Францыя на краі пагібелі патанае ў моры абломкаў, і кожны з іх ужо нічога не варты: ні гэтае заданне, ні гэты грузавік, ні гэтыя дарогі, ні гэтая праклятая рукаятка сектара газу.

Канечне, разгром — маркотнае відовішча. Нізкія душы пры ім выяўляюць усю сваю нізасць. Марадзёры апынаюцца марадзёрамі. Рушацца грамадскія асновы. Бязмежна збрыдлае само сабе і знісіленае войска нішчыцца ў гэтай бязглуздасці. Усё гэта непазбежныя праявы разгрому, як бубоны — праява чумы. Але калі вашу каханую збівае грузавік, хіба вы станеце папракаць яе за калецтва?

Паражэнне накладвае на пераможаных таўро віны, і ў гэтым яго несправядлівасць. Як можа паражэнне выявіць прынесены ахвяры, беззапаветную шчыравнасць абавязку, добраахвотныя нягоды, самаадданыя турботы, калі бог, які вырашае зыход бою, не палічыўся з усім гэтым? Як можа яно выявіць любоў? Паражэнне выяўляе бездапаможнасць начальнікаў, разброд у войсках, абьякавасць натоўпу. Часта людзі сапраўды ўхіляюцца ад выканання абавязку, але што азначае само гэтае ўхіленне? Дастаткова было праляцець вестцы пра контрудар рускіх альбо пра ўступленне ў вайну амерыканцаў, каб людзі сталі зусім іншыя. Каб іх знітавала агульная надзея. Сходная чутка што-

раз ачышчала ўсё, як парыў марскога ветру. Не трэба судзіць Францыю па выніках катастрофы, якая спасцігла яе.

Францыю трэба судзіць па яе гатоўнасці на самаахвяраванне. Францыя прыняла бой насупор праўдзе логікаў. Логікі даводзілі нам: «Немцаў восемдзесят мільёнаў. За адзін год мы не можам стварыць сорак мільёнаў французаў, якіх нам бракуе. Мы не можам ператварыць нашы пшанічныя палі ў вугальныя шахты. Мы не можам спадзявацца на дапамогу Злучаных Штатаў. Дык чаму ж, калі немцы квапяцца на Данцыг — а выратаваць яго мы ж не ў сіле! — чаму ж мы, каб пазбегнуць ганьбы, павінны пайсці на самагубства? Хіба ж гэта ганьба, што наша зямля дае болей хлеба, чым машын, што нас удвая меней, чым немцаў? Чаму ганьба павінна ўпасці на нас, а не на ўвесь свет?» Логікі мелі рацыю. Вайна для нас азначала катастрофу. Але хіба магла Францыя, дзеля таго каб унікнуць паражэння, не прыняць бой? Не думаю. І Францыя інстынктыўна прыйшла да таго ж рашэння, ніякія перасцерагальныя ўгаворы не змусілі яе ўхіліцца ад бою. Дух у нашай краіне перамог Розум.

Жыццё заўсёды з трэскам касуе формулы. І разгром, які б агідны ён ні быў, можа аказацца адзіным шляхам да адраджэння. Я ведаю: каб вырасла дрэва, павінна загінуць насенне. Спробу супраціўлення, калі яно аказваецца занадта позна, заўсёды спасцігае няўдача. Але затое яна будзіць сілы супраціўлення. І з яе, магчыма, вырасце дрэва. Як з насення.

Францыя сыграла сваю ролю. Ёй было наканавана дазволіць раздавіць сябе і на нейкі час апынуцца ў магіле маўчання, бо ўвесь свет, як нейкі арбітр, абыякава пазірае на тое, што тварыў з ёю вораг. Калі ідуць у атаку, камусьці даводзіцца быць наперадзе. І першых амаль заўсёды забіваюць. Для таго каб атака ўдалася, авангард мусіць загінуць.

І наша роля была самая высокая, бо мы, не твора-чы сабе ніякіх ілюзій, згадзіліся выставіць аднаго салдата супроць іхніх трох, нашых сялян — супроць іхніх рабочых! Я не хачу, каб нас судзілі па агідных праявах разгрому! Няўжо пра таго, хто гатовы згарэць у палёце, будуць меркаваць па ягоных апёках? А ён жа таксама ператворыцца ў патароча.

XVIII

І ўсё-такі гэтая вайна, калі не браць пад увагу той духоўны сэнс, які зрабіў яе неабходнай нам, вялася так, што здалася нам бязглуздай вайной. Я ніколі не саромеўся гэтага слова. Ледзь толькі мы аб'явілі вайну, як адразу ж, не маючы магчымасці ісці ў наступленне, мы сталі чакаць, калі ж, урэшце, зробіць ласку ды звядуць нас са свету!

І нас звялі з яго.

Для змагання з танкамі мы мелі толькі снапы жыта. Снапы жыта аніяк не падыходзілі для гэтага. І сёння вось знішчэнне завяршылася. Няма болей ні арміі, ні рэзерваў, ні сувязі, ні зброі.

А я працягваю свой палёт з няўзрушнай рупліва-сцю. Я зніжаюся да нямецкіх пазіцый з хуткасцю во-семсот кіламетраў у гадзіну і пры трох тысячах пяці-стах трыццаці абаротах у хвіліну. Навошта? Што за пытанне! Ды каб нагнаць на іх страху! Каб яны вымя-таліся з нашай тэрыторыі! Паколькі разведдадзеныя, патрабуемыя ад нас, бескарысныя, гэтае заданне не можа мець іншай мэты.

Бязглуздая вайна.

Зрэшты, я перабольшваю. Я нашмат знізіўся. Сістэ-ма кіравання і рукаяткі параставалі. Я лячу па гары-занталі з нармальнай хуткасцю. Я прарываюся да ня-мецкіх пазіцый з хуткасцю пяцьсот трыццаць кіламет-раў у гадзіну і з лікам абаротаў дзве тысячы дзвесце

ў хвіліну. А шкода. Я куды меней напалохаю немцаў.

Нас будуць папракаць, што мы назвалі гэтую вайну бязглуздай вайной!

Але ж «бязглуздай» называем мы яе самі! Значыць, нам яна сапраўды здаецца бязглуздай. Мы маем права кпіць з яе як хочам, бо ўсе ахвяры мы бяром на сябе. Я маю права кпіць са сваёй смерці, калі такія жарты могуць развесяліць мяне. І Дзютэрт таксама. Я маю права цешыць сябе парадоксамі. Бо сапраўды, навошта дагэтуль палаюць вёскі? Чаму іх жыхары не маюць даху над галавой? Чаго мы з такой няўзрушнай перакананасцю кідаемся ў жалезную мясарубку?

Мне дазволена ўсё, бо ў гэтую секунду я выдатна ўсведамляю, што раблю. Я іду на смерць. Я іду не на рызыку. Я прымаю не бой. Я прымаю смерць. Я спазнаю вялікую ісціну. Вайна — гэта не прыманне рызыкі. І не прыманне бою. Наступае час, калі для байца гэта ўсяго толькі — прыманне смерці.

У гэтыя дні, калі за мяжой меркавалі, што прынесеныя нам ахвяры недастаткова, я, сведак таго, як адлятаюць і не вяртаюцца нашы экіпажы, задаю сабе пытанне: «Дзеля чаго мы аддаём сваё жыццё? Хто адплаціць нам за гэта?»

Бо мы паміраем. Бо за два тыдні ўжо загінула сто пяцьдзесят тысяч французаў. Мажліва, іх смерць і не сведчыць пра нейкае надзвычайнае супраціўленне. Я не ўслаўляю надзвычайнае супраціўленне. Яно немагчыма. Але ж ёсць атрады пехацінцаў, якія ідуць на смерць, абараняючы асуджаны хутарок. Ёсць авіягрупы, якія растуць, як воск, кінуты ў агонь.

Вось хоць бы мы, лётчыкі групы 2/33, — чаму мы ўсё яшчэ згаджаемся паміраць? Каб здабыць павагу свету? Але павага прадугледжвае наяўнасць судзі. А хто з нас дасць каму б там ні было права судзіць? Мы змагаемся ў імя справы, якую лічым агульнай

справай. Зараз на карце свабода не толькі Францыі, але ўсяго свету: на нашу думку, выступаць у ролі арбітра занадта ёмка. Мы самі судзім арбітраў. Мае таварышы з авіягрупы 2/33 судзяць арбітраў. І хай не кажуць нам, хто пакорна адлятае ў разведку, а на зварот маецца толькі адзін шанц супроць трох (і то — калі заданне лёгкае!),— хай не кажуць лётчыкам з іншых авіягруп, хай не кажуць майму таварышу, якому асколкам снарада так знявечыла твар, што ён навек пазбаўлены натуральнага права падабацца жанчынам, пазбавіўся яго, як вязень за кратамі турмы, гарантаваўшы сабе цноту ўласным калецтвам надзейней, чым крапаснымі сценамі,— хай не кажуць нам, што нас судзяць гледачы. Тарэадоры жывуць дзеля гледачоў, але мы не тарэадоры. Калі б Ашэдэ сказалі: «Ты павінен ляцець, бо цябе судзяць сведкі», Ашэдэ адказаў бы: «Памыляецеся. Гэта я, Ашэдэ, суджу сведак...»

Дык за што ж, урэшце, мы працягваем змагацца? За Дэмакратыю? Калі мы паміраем за Дэмакратыю, значыць, мы салідарныя з дэмакратычнымі краінамі. Хай тады і яны змагаюцца разам з намі! Але самая магутная з іх, адзіная, якая магла б нас выратаваць, ухілілася ад гэтага ўчора і ўхіляецца яшчэ сёння. Ну што ж! Гэта яе права. Але гэтым самым яна дае зразумець нам, што мы змагаемся толькі за ўласныя інтарэсы. А між тым мы добра ведаем, што ўсё прапала. Тады навошта ж мы прадаўжаем паміраць?

З адчаю? Але няма ніякага адчаю! Вы не маеце ніякага ўяўлення пра разгром, калі думаеце, што ён нараджае адчай.

Ёсць болей высокія ісціны, чым усе довады розуму. Нешта западае ў нас і кіруе намі, я падпарадкоўваюся гэтаму нечаму, хоць яшчэ і не здолеў яго ўсвядоміць. Дрэва не мае мовы. Мы — голле дрэва. Ёсць ісціны, якія відавочныя, хоць іх немагчыма выказаць слова-

мі. Я паміраю зусім не дзеля таго, каб затрымаць нашэсце, бо няма гэткай крэпасці, дзе б я змог укрыцца і супраціўляцца разам з тымі, каго люблю. Я паміраю зусім не дзеля таго, каб уратаваць гонар, бо я не лічу, што закрануты нечы гонар,— я не прызнаю суддзяў. І, тым больш, я паміраю не ад распачы. І ўсё-такі я ведаю, я ўпэўнены, Дзютэртр, які зараз узіраецца ў карту, вылічыць, што Арас недзе там, на курсавым вугле сто семдзсят пяць градусаў, і праз паўхвіліны скажа мне:

— Курс сто семдзсят пяць, пан капітан...

І я вазьму гэты курс.

XIX

— Сто семдзсят два.

— Ясна. Сто семдзсят два.

Хай будзе сто семдзсят два. Уяўляю эпітафію: «Вёў самалёт па курсу сто семдзсят два». Колькі часу можна пратрымацца, кідаючы ворагу гэты бязглузды выклік? Я лячу на вышыні семсот пяцьдзсят метраў пад навіссю цяжкіх непраглядных хмар. Вазьмі я метраў трыццаць вышэй, і Дзютэртр ужо не зможа весці здымку. Даводзіцца ляцець проста навідавоку, быць вучэбнай цэллю для нямецкай артылерыі. Семсот метраў — забароненая вышыня. Тут службыш мішэнню для ўсёй даліны. Прымаеш на сябе агонь усёй арміі. Стаеш дасягальны гарматам любога калібру. Цэлюю вечнасць застаешся ў зоне абстрэлу кожнага віду зброі. Гэта ўжо не абстрэл, гэта збіванне кіямі. Як быццам тысячы кіёў намагаюцца збіць адзін арэх.

Я ўсё дасканальна прадумаў: не можа быць і мовы пра парашут. Калі падбіты самалёт рынецца да зямлі, адно толькі адкрыванне люка зойме болей секунды, чым працягнецца само падзенне. Каб адкрыць люк, трэба сем разоў павярнуць непадатлівую рукаятку.

Апрача таго, на вялікай хуткасці вечка люка дэфармуецца, і яго ўжо не ўціснуць у паз.

Што зробіш. Адноўчы прыходзіцца праглынуць гэтую пілюлю! Нічога складанага: трымаць курс сто семдзсят два. Дарэмна я састарыўся. Дарэмна я быў такі шчаслівы ў маленстве. Я кажу гэта, але ці гэта праўда? Ужо тады, у пярэдняй, я трымаў курс сто семдзсят два. Калі слухаў дзядзькоў.

Маленства... Цяпер яно выглядае такім пшчотным. Не толькі маленства, а ўсё прамінулае жыццё. Я бачу, як яно сцелецца ўдалачынь, быццам поле...

І мне здаецца, што я ніколечкі не зыначыўся. Тое, што я адчуваю цяпер, заўсёды было знаёма мне. Прычыны маіх радасцей ці нягодаў памянліся, безумоўна, але пачуцці засталіся тыя ж самыя. Я гэтаксама быў шчаслівы ці няшчасны. Мяне каралі або даравалі мне віну. Я вучыўся добра. Я вучыўся кепска. Калі як...

Мой самы даўні ўспамін?.. У мяне была нянька з Ціроля, звалі яе Паўла. Але гэта нават не ўспамін: гэта ўспамін пра ўспамін. Калі мне было пяць гадоў і са мною адбыўся той выпадак у пярэдняй, Паўла стала ўжо легендай. Але яшчэ доўга пад Новы год мама абвясчала нам: «Ліст ад Паўлы!» Для нас, дзяцей, гэта была вялікая радасць. Але чаму мы былі гэтакія ашчасліўленыя? Ніхто з нас не помніў Паўлу. Яна вярнулася ў свой Ціроль. У свой цірольскі дамок. Падобны на барометр у выглядзе будана, загубленага між снягоў. У сонечныя дні Паўла з'яўлялася на парозе, як гэта бывае ва ўсіх барометрах у выглядзе будана.

— А Паўла прыгожая?

— Вачэй не адвесці.

— А ў Ціролі часта сонечна?

— Заўсёды.

У Ціролі заўсёды было сонечна. Паўла выходзіла са свайго дамка-барометра, ён выштурхваў яе далёка-

далёка, на снежную палянку. Калі я навучыўся пісаць, мне даручылі пісаць Паўле лісты. Я пісаў ёй: «Дарагая Паўла, я вельмі рады, што пішу вам...» Гэта нагадвала малітву, бо я не помніў Паўлу...

— Сто семдзсят чатыры.

— Ясна. Сто семдзсят чатыры.

Хай будзе сто семдзсят чатыры. Давядзецца памяняць эпітафію. Цікава, як усё маё жыццё цалкам паўстала перада мною. Я спакаваў свае ўспаміны. Патрэбы ў іх больш не будзе. Нікому і ніколі. Я берагу памяць пра адну вялікую любасць. Мама казалася нам: «Паўла просіць пацалаваць вас усіх за яе...» І мама цалавала ўсіх нас за Паўлу.

— А Паўла ведае, што я вырас?

— Канечне, ведае.

Паўла ведала ўсё.

— Пан капітан, яны страляюць.

Паўла, у мяне страляюць! Я кідаю вокам на вышынямер: шэсцьсот пяцьдзсят метраў. Хмары на вышыні семсот метраў. Ну што ж. Трудная рада. Але свет пад аблокамі зусім не чорны, як мне ўяўлялася: ён сіні. Казачна сіні. Асядае прыцемак, і ўся даліна сіняя. Сям-там ідзе дождж. Сіні дождж...

— Сто шэсцьдзсят восем.

— Ясна. Сто шэсцьдзсят восем.

Хай будзе сто шэсцьдзсят восем. Яна ўсё-такі здорава пятляе, дарога ў вечнасць... А якой спакойнай здаецца мне яна, гэтая дарога! Свет нагадвае сад. Толькі што ён уяўляўся мне бяздушным, як чарцёж. Усё ўяўлялася мне бесчалавечным. Але цяпер я лячу нізка і адчуваю дзіўную блізкасць з гэтым светам. Пада мной то самотна, то невялічкімі гаёчкамі праносяцца дрэвы. Я бачу іх. І зялёныя палі. І дамы пад чырвонымі чарапічнымі дахамі, і людзей на парозе дамоў. І густыя сінія ліўні навокал. У такое надвор'е Паўла, вядома, хутчэй вяла нас дахаты...

— Сто семдзесят пяць.

Мая эпітафія шмат ужо страціла ад сваёй суровай высакароднасці: «Вёў самалёт па курсу сто семдзесят два, сто семдзесят чатыры, сто шэсцьдзесят восем, сто семдзесят пяць...» Якое легкадумства. Глянй! Матор пырхае! Ён астывае. Закрываю закрылкі капота. Добра. Пара адкрыць запасны бак — я паварочваю ручку. Ці нічога я не забываю? Кідаю вокам на паказчык ціску масла. Усё ў парадку.

— Дрэнь справы, пан капітан...

Ты чуеш, Паўла? Справы дрэнь. І ўсё-такі я не магу не здзіўляцца сінечы гэтага вечара. Яна такая незвычайная! Колер да таго глыбокі! І гэтыя імклівыя садовыя дрэвы, — магчыма, слівы. Я ўпісаўся ў гэты пейзаж. Бывайце, вітрыны! Я злодзей, які пераскочыў цераз агароджу. Шырока ступаю я па ўраселай канюшыне і краду слівы. Паўла, гэта бязглуздая вайна. Тужлівая і такая сіняя вайна! Я трошкі разгублены. Я знайшоў гэтую дзівосную краіну пад старасць... О не, я не баюся. Трошкі сумна, толькі ўсяго.

— Манеўруйце, капітан!

Гэта новая гульня, Паўла! Націснеш правай нагой, націснеш левай — і артылерыя збіта з панталыку. Калі я падаў, я набіваў сабе шышкі. Ты, канечне, загойвала мне іх прымочкамі. Хутка мне пазарэз спатрэбяцца твае прымочки. І ўсё-такі, ведаеш... Яна проста казачная, гэтая вечаровая сінеча!

Там, наперадзе, я заўважаю тры пушчаныя ў разлёт коп'і. Тры вертыкальныя сцябліны, доўгія і зіхоткія. Сляды трасіруючых куль ці снарадаў малога калібру. І такія залачавыя. Я раптам бачу, як у сінечы вечара ўгору ўзносіцца асляпляльны бляск патройнага кандэлябра...

— Капітан! Злева страшэнны агонь! Бярыце ўправа!

Цісну на педаль.

— О, дрэнь справы...

Справы дрэнь, але я не выбіваюся па-за межы свайго свету. Са мной усе мае ўспаміны, усе надбаня скарбы, усе, каго я люблю. Са мной маё маленства, якое, нібы корань, губляецца ў змроку. Я пачаў жыццё тугой успамінаў... Справа дрэнь, але я зусім не адчуваю таго, што меркаваў адчуць у кіпцюрах гэтых знічак.

Я ў любай майму сэрцу краіне. Вечарэе. Злева вялікія прагалы святла між навальнічнымі хмарамі ўтвараюць прамавугольныя вокны храма. Я амаль кранаюся рукой усіх гэтых дзівосаў — яны за два крокі ад мяне. Вось дрэвы, усыпаняя слівамі. Вось зямля — яна пахне зямлёй. Як хораша, мусіць, хадзіць па расе. Ведаеш, Паўла, я лячу ціха-ціха, перавальваюся з боку на бок, нібы воз з сенам. Здаецца, што самалёт ляціць імкліва... Канечне, калі ты думаеш пра гэта! Але калі забыць пра машыну, калі глядзець па баках, тады гэта — як прагулянка за ваколіцай...

— Арас...

Так. Там, на даляглядзе. Але Арас — не горад. Арас — гэта ўсяго толькі чырвоны кнот на фоне начной сіні. На фоне навальніцы. Бо ўжо ясна — злева і спераду насоўваецца залава. Адным змярканнем гэткую цямнечу не вытлумачыць. Такая цемра магчыма толькі пад агромністым скопішчам хмар...

Зарава Араса пабольшала. Гэта не зарава пажару. Пажар распаўзае ўшыркі, як язва, акаймаваная жывым мясам. А гэты чырвоны кнот, бесперапынна сілкаваны гаручым, нагадвае кнот трошкі чаднай лямпы. Гэтае полымя гарыць спакойна, упэўненае, што не згасне, што гаручага дастаткова. У ім адчуваецца кампактная, амаль важкая плоць, якую часам пакалыхвае вецер, раскачвае, нібы дрэва. Вось іменна, дрэва... Гэтае дрэва апляло Арас сеццю сваіх каранёў.

І ўсё, што ёсць у Арасе, усе запасы Араса, усе скарбы Араса ўздымаюцца ўгору, ператвораныя ў сокі, якія сілкуюць дрэва.

Я бачу, як гэтае, часам надта цяжкае полымя, хілячыся то ўправа, то ўлева, выплёўвае клубы чорнага дыму, потым зноў выпростаецца. Але я ўсё яшчэ не магу разгледзець горада. У гэтым зараве — уся вайна. Дзютэртр кажа, што справы дрэнь. Спераду відней. А мяне болей за ўсё здзіўляе паблажлівасць лёсу, ці што: гэтая атрутная даліна шпурляе ў нас не так ужо й шмат пагібельных зор.

Так, але...

Ты ведаеш, Паўла, у дзівосных казках майго маленства рыцар на шляху да таямнічага зачараванага замка праходзіў праз страшныя выпрабаванні. Ён узбіраўся на ледавікі. Пераадольваў прорвы, разгадваў задумы здраднікаў. Нарэшце перад ягонымі вачыма паўставаў замак пасярод блакітнай даліны, па якой, як па алеі, мякка скакаў ягоны конь. Рыцар ужо лічыў сябе пераможцам... Ах, Паўла, таго, хто ведае, што такое казка, не ашукаеш! Менавіта тут заўсёды і пачыналася самае цяжкае!..

Я таксама лячу скрозь вечаровую сіль да свайго вогненнага замка, як некалі... Ты з'ехала ад нас надта рана і не ведаеш нашых гульняў, табе не надарылася гуляць з намі ў «рыцара Аклена». Мы самі прыдумалі гэтую гульню, бо мы пагарджалі звычайнымі забавамі. У гэтую гульню мы гулялі ў тых дні, калі насоўвалася цяжкая навальніца, калі пасля першых маланак па своеасабліваму водару і раптоўнаму трымценню лістоты мы адчувалі, што вось-вось хлыне лівень. Лістота ператвараецца тады на момант у лёгкую, шумную пену. Гэта было сігналам... Нішто ўжо не магло нас тады ўтрымаць!

З глыбіні парку праз шырокія палянкi мы штосілы ляцім дахаты. Першыя кроплі навальнічнага ліўню

падаюць цяжка і рэдка. Першы, у каго пацэльвае кропля, лічыцца пераможаным. Потым другі. Пасля трэці. Затым і ўсе астатнія. Той, хто даўжэй за ўсіх заставаўся нечапаным, быў, безумоўна, улюбёнцам багоў, ён быў непаражальны! І яму даставалася права — аж да наступнай навальніцы — насіць імя «рыцара Аклена»...

І шторазу, заняўшы ўсяго некалькі секунд, гульня завяршалася дзіўным вэрхалам...

Я і зараз гуляю ў «рыцара Аклена». Я лячу да свайго вогненнага замка павольна, але так, што перацінае дыханне...

І раптам:

— Ну, капітан! Такага яшчэ я не бачыў...

Такага я таксама яшчэ не бачыў. Я перастаў быць непаражальны. О, я і не ведаў, што я ўсё-такі спадзяваўся...

XX

Нягледзячы на вышыню семсот метраў, я спадзяваўся. Нягледзячы на танкавыя паркі, нягледзячы на полымя Араса, я спадзяваўся. Я безнадзейна спадзяваўся. Я вяртаўся памяццю ў сваё маленства, каб зноў адчуць сябе пад яго высокай аховай. Для дарослага няма аховы. Калі ты стаеш дарослы, цябе адпускаюць аднаго... Але хто асмеліцца пакрыўдзіць хлопчыка, якога трымае за руку ўсемагутная Паўла? Паўла, я заслانیўся тваім ценем, як шчытом...

Я выкарыстаў усё, што мог. Калі Дзютэртр сказаў мне: «Справы дрэнь...», я ператварыў у надзею нават самую гэту грозьбу. Мы на вайне: дык трэба ж, каб вайна праявілася хоць у чым-небудзь. І яна праявілася ўсяго толькі ў некалькіх зіхоткіх росчырках: «І гэ-та тая славу-тая смяротная небяспека над Арасам? Проста смяхоцце!..»

Асуджаны на смерць уяўляе сабе кáта як нейкага безаблічнага робата. Але вось прыходзіць даволі-такі прыемны чалавек, які ўмее чыхаць і нават усміхацца. Асуджаны чапляецца за гэтую ўсмішку, нібы яна — шлях да выратавання... Але гэта прывідны шлях. Кат, хоць сабе і чхае, усё роўна адатне яму галаву. Але хіба можна адмовіцца ад надзеі?

Як мог не ашукацца і я ў ветлівым прыёме, калі пад намі расціраліся такія мілыя, вабныя мясціны, калі так прыязна паблісквалі мокрыя чарапічныя дахі, і хоць працінала хвіля за хвіляй — нішто не мянялася і нават не падавала знаку, што зменіцца? Калі мы трое — Дзютэртр, стралок і я — проста спакойна вярталіся з прагулянкі за аселіцай, нават не дужа стараючыся настаўляць каўняры, бо ў сапраўднасці зусім не дажджыла? Бо ў глыбіні нямецкіх пазіцый не выяўлялася нічога такога, што сапраўды заслугоўвала насцярогі, бо не мелася ніякай яўнай прычыны, якая ў далейшым абавязкова павінна была б зыначыць воблік вайны. Бо мроілася, што вораг развеены, раствораны ў бязмежнасці палёў, што, магчыма, усяго толькі і засталася па аднаму салдату на дом, па аднаму салдату на дрэва, і толькі хто-колечы, час ад часу згадваючы пра вайну, пачынаў страляць. Яму задурылі галаву бясконцым паўтарэннем аднаго і таго ж: «Ты павінен страляць па самалётах...» Але зараз гэта прыгадвалася цьмяна, як скрозь сон. Салдат даваў кароткую чаргу, сам добра не ўсведамляючы, ці трэба гэта. Так некалі на вячэрніх прагулках з мілай сэрцу спадарожніцай я паляваў на качак. Я страляў па іх, а сам гаварыў зусім пра іншае. Качак гэта цалкам задавальняла...

Вельмі проста ўбачыць тое, што хочаш убачыць: вось гэты салдат цэліцца ў мяне, але так, абы-абы, і кулі яго ляцяць міма. Іншыя салдаты ўвогуле прапускаюць нас. Тыя, хто ў пэўнай ступені мог бы падста-

віць нам ножку, магчыма, з асаладай удыхаюць у гэты момант водар начы, або закурваюць цыгарэту, або дагаворваюць анекдот,— і ўсе яны прапускаюць нас. Раскватараваныя вунь у той вёсцы салдаты, можа, акурат у гэты момант з кацялкамі ў руках выстройваюцца ў чарзе за супам. А тут узнікае і замірае нейкі гул. Свой ці чужы? Ім няма калі разбірацца, яны сочаць за сваім напоўненым кацялком — і прапускаюць нас. А я, засунуўшы рукі ў кішэні і пасвістваючы, спрабую як ні ў чым не бывала прашмыгнуць цераз гэты садок, дзе забаронена прагульвацца, але куды кожны вартаўнік — які разлічвае на пільнасць другога — бесперашкодна прапускае мяне...

Я такі непаражальны! Самая мая бездапаможнасць — сіло для іх: «Навошта нам хвалявацца? Яго саб'юць трошкі далей...» Гэта так відавочна! «Ну й пайшоў сабе прэч! Хай цябе збівае хто хоча!..» Яны перакладваюць гэтую нудлівую работу на іншых, каб не прапусціць сваёй чаргі па суп, каб не перапыніць жарту або каб проста нацешыцца вячэрнім ветрыкам. А я карыстаюся іх нядбальствам, я вырываю сваё выратаванне ў гэтай хвіліны, калі вайна стаміла іх, усіх да аднаго, як наўмысна — а чаму б і не? І ўжо наперад прыкідваю, што ад салдата да салдата, ад узвода да ўзвода, ад вёскі да вёскі я спраўлюся са сваім заданнем і дабяруся дадому. Урэшце, мы ўсяго толькі нейкі самалёт, які пралятае ў вячэрнім небе... З-за яго і галаву паднімаць не варта!

Канечне, я спадзяваўся вярнуцца. Але адначасова я ведаў: нешта павінна адбыцца. Вас асудзілі да пакарання смерцю, але турма, дзе вы сядзіце, яшчэ агорнута нематою. Вы адчайна чапляецеся за гэтую цішыню. Кожная наступная секунда — як папярэдняя. І няма выключна ніякага рэзону меркаваць, што яшчэ адна, наступная, пераверне свет. Гэткая работа занад-

та цяжкая для яе. Кожная секунда, адна за адной, ра-
туе цішыню. І ўжо здаецца, што яна будзе вечна...

Але вось — крокі таго, чый приход немінучы.

У наваколлі нешта парушылася. Гэтак палена,
якое, здавалася, загасла, нечакана з трэскам шпурляе
ўгору сноп іскрынак. Якая таемная сіла прымусіла
ўсю даліну імгненна зрэагаваць на нашу прысутнасць?
Восенню дрэвы рассяваюць сваё насенне. Чаму яно
раптам імкліва ляціць у нас і, здаецца, запаўняе са-
бой увесь свет?

Маё першае адчуванне — што я ў нечым схібіў.
Я ўсё скасаваў. Калі раўнавага занадта няўстойлівая,
дастаткова бывае міргнуць вокам ці варухнуць паль-
цам. Альпініст кашлянуў, і лавіна скранаецца з мес-
ца. А калі яна скранулася, літасці не чакай.

Мы з цяжкасцю брылі па гэтым сінім балоце, ужо
затопленым цемрай. Мы ўзбаламуцілі спакойную
твань, і вось яна ўскінулася да нас дзесяткамі тысяч
залатых бурбалачак.

На сцэну выскачыла процьма жанглёраў. Прочьма
жанглёраў ускідвае ўгору дзесяткі тысяч шарыкаў,
якія адзін за адным ляцяць у наш бок. З-за адсутна-
сці вуглавога адхілення яны здаюцца нам нерухомы-
мі, але потым, як тыя шарыкі, што хвацкі жанглёр не
падкідвае, а нібы выпускае на волю, павольна ўзніма-
юцца ўгору. Я бачу, як зіхоткія слёзы цякуць да мяне
скрозь багністую цішыню. Цішыню, якая бласлаўляе
выступленне жанглёраў.

Кожная кулямётная чарга ці залп хуткастрэльных
зенітак вышпурвае сотні снарадаў ці трасіруючых
куль, якія прасоўваюцца, як пацеркі ружанцаў. Тыся-
чы гнуткіх ружанцаў цягнуцца да нас, іх пругкія ніт-
кі напінаюцца з такой сілай, што рвуцца на нашай
вышыні.

А калі паглядзець збоку, відно, што снарады, якія

не пацэлілі ў нас, на самай справе ляцяць з галавакружнай хуткасцю. Слёзы ператвараюцца ў бліскавіцы. Я трапіў у бязмежнае поле траекторый, якія адліваюць золатам спелай пшаніцы. Я трапіў у непраходныя нетры ўскінутых коп'яў. Мне пагражае процьма іголак, якія ўчынілі нейкі галавакружны карагод. Уся даліна працягнула да мяне свае ніці і тчэ вакол мяне зіхоткі невад.

Калі я схіляюся над зямлёй, бачу столькі бліскучых бурбалак, якія ўзнімаюцца марудна, быццам плёнка туману. Я бачу павольнае віраванне насення: гэтак узлятае мякіна, калі малоціш сноп! Але калі глядзець па гарызанталі — вакол мяне адны коп'і, жмукі коп'яў! Агонь? Ды не ж! Мяне атакуюць халоднай зброяй! Я бачу адны зіхоткія мячы! Я адчуваю... Якая там небяспека! Я аслеплены дзівоснасцю наваколля!

— Тр-р-рах!

Мяне на дваццаць сантыметраў падкінула над сядзеннем. На самалёт быццам абрушыўся ўдар тарана. Ён растружчаны, расцёрты ў парашок... Але не... не... я адчуваю, што ён яшчэ паддаецца кіраванню. Гэта толькі першы ўдар абяцальнага граду ўдараў. Аднак я зусім не заўважаю выбухаў. Відаць, дым зліваецца з цёмнай зямлёй: я ўзнімаю галаву і гляджу ўгору.

І бачу — ратунку няма.

XXI

Падаўшыся да зямлі, я не заўважыў, што пустая прастора паміж хмарамі і мной спакваля пашырылася. Трасіруючыя снарады праменіліся пшанічным святлом: адкуль было мне ведаць, што, дасягнуўшы сваёй вяршыні, яны ўтыкаюць у неба нешта цёмнае, быццам забіваюць цвікі? Я бачу, як гэтыя дымкі разрываў ужо збіраюцца ў кудлатыя піраміды, якія ад-

пльваюць назад, як цяжкія марудныя палярныя льдзіны. Калі глядзець на іх з такой адлегласці, здаецца, што сам ты нерухомы.

Я ведаю, што гэтыя збудаванні, ледзьве ўзнікнуўшы, страчваюць сваю небяспечную сілу. Кожны з гэтых камякоў мае ўладу над жыццём і смерцю толькі нейкую сотую долю секунды. Але неўпрыкмет яны атачылі мяне з усіх бакоў. З іхнім з'яўленнем над маёй галавой навяс цяжар грознага выраку.

Гэтыя бесперапынныя бяшумныя выбухі, заглушаныя рыкам матора, ствараюць ілюзію незвычайнай цішыні. Я нічога не адчуваю. Ува мне чорнае вока пустэчы чакання, быццам да мяне прыйшлі параіцца мае суседзі.

Я думаю... Я ўсё-такі думаю: «Яны бяруць занадта высока!» Я закідваю галаву і бачу, як, быццам з неахвотай, адлятае назад цэлая чарада арлоў. Яны адмовіліся ад здабычы. Але спадзявацца няма на што.

Гарматы пачынаюць прыстрэльвацца. Сцяна разрываў зноў вырастае ўжо на нашай вышыні. Кожная вогненная кропка за некалькі секунд стварае сваю піраміду выбухаў, але тут жа выракаецца яе, бескарыснай, каб стварыць новую ў іншым месцы. Агонь не шукае нас: ён бярэ нас у жменю.

— Дзютэртр, далёка яшчэ?

— Пратрымацца б яшчэ хоць тры хвіліны, мы б закончылі, але...

— Можа, праб'ёмся...

— Дзе там!

Якая яна злавесная, гэтая шараватая імгла, шэрая, быццам зваленае ў кучу рыззё. А даліна была сіняя. Бязмежна сіняя. Сіняя, як марское прадонне...

Колькі яшчэ я магу пратрымацца? Дзесяць секунд? Дваццаць? Выбуховыя хвалі калоцяць мяне цяпер няспынна. Самыя блізкія лупяць па самалёце, як ка-

менне па бубне. І тады ўвесь самалёт азваецца амаль музычным водгуллем. Нейкі дзіўны стогн... Значыць, снарады праляцелі побач. Гэта як з бліскавіцай: чым яна бліжэй, тым усё прасцей. Часам я адчуваю самы звычайны штуршок: значыць, нас зачাপіла асколкам. Драпежны звер, забіваючы быка, не ўстрэсвае яго. Ён упэўнена, без абмашкі запускае ў яго кіпцюры. Ён з налёту завалодвае быком. Гэтак і прамыя пападанні проста ўпіваюцца ў самалёт, як у мускул.

— Паранены?

— Не!

— Эй, стралок, паранены?

— Не!

Але гэтыя штуршкі, якія ўсё-такі прыходзіцца апісаць, не бяруцца ў разлік. Яны малоцяць па кары, па бубне. Замест таго каб раскарэжыць бакі, яны з гэткай жа лёгкасцю маглі б успароць нам жываты. Але і живот — не што іншае, як бубен. А на цела начхаць! Яно таксама не бярэцца ў разлік... Вось гэта і ёсць найбольшае дзіва!

Пра цела я мушу сказаць некалькі слоў. Бо ў жыццёвых буднях чалавек слепне і не заўважае відавочнага. Каб відавочнасць стала яўнай, неабходны вась такіх выключныя абставіны. Неабходны вась гэты лівень узносімых светлякоў, неабходны гэтыя нацэленыя на цябе коп'і, неабходна, нарэшце, каб ты паўстаў перад гэтым трыбуналам Страшнага суда. Вось тады ты зразумееш.

Збіраючыся ў палёт, я задаваў сабе пытанне: «Якія будуць яны, апошнія імгненні?» Жыццё заўсёды абвяргала выдуманая мной хімеры. Але на гэты раз трэба было выйсці голым пад град шалёных удараў, нават не маючы магчымасці сагнуць локаць ды прыкрыць твар.

Выпрабаванне я ўяўляў як выпрабаванне для маёй плоці. Я меркаваў, што найперш за ўсё рызыкую маёй

плоццю. Пункт гледжання, па неабходнасці прыманы мной, быў пунктам гледжання майго цела. Мы занадта шмат увагі аддаём свайму целу! Мы клапацліва апранаем яго, мыем, песцім, голім, поім і кормім. Мы атаясамліваем сябе з гэтай свойскай жывёлай. Мы водзім яго да краўца, да лекара, да хірурга. Мы пакутуем разам з ім. Мы плачам разам з ім. Мы любім разам з ім. Пра яго мы гаворым: «Гэта я». І неспадзеўна ўся гэтая ілюзія касуецца. Цела мы не ставім ні ў капейчыну! Зводзім яго да ўзроўню прыслугі. Варта толькі выбухнуць гневу, успалыхнуць каханню, прачнуцца нянавісці — і гэтая славетая салідарнасць дае трэшчыну.

Твой сын у ахопленым полымем доме! Ты ратуеш яго! Цябе немагчыма ўтрымаць! Хай сабе ты сам гарыш — табе начхаць на гэта! Ты раптам робіш адкрыццё, што ты ніколучкі не прывязаны да таго, што здавалася табе важным. Ты гатовы ахвяраваць рукой, абы толькі не пазбавіць сябе раскошы працягнуць руку дапамогі таму, хто мае ў ёй патрэбу. Ты ўвесь у сваім дзеянні. Тваё дзеянне — гэта ты. Больш нідзе цябе няма. Тваё цела належыць табе, але яно ўжо не ты. Ты гатовы нанесці ўдар. Ніхто не здолее ўтаймаваць цябе, пагражаючы твайму целу. Ты — гэта смерць ворага. Ты — гэта выратаванне сына. Ты абменьваеш сябе. І ў цябе няма такога адчування, што ты нешта траціш пры гэтым абмене. Твае рукі — ногі? Яны толькі прылады. Начхаць на прыладу, калі яна такая крохкая, што ламаецца пры вычосванні каменя! І ты абменьваеш сябе на пагібель суперніка, на выратаванне сына, на вылечванне хворага, на тваё адкрыццё, калі ты вынаходнік. Таварыш з нашай групы смяротна паранены. У загадзе з абвяшчэннем яму падзякі значыцца: «І ён сказаў тады свайму штурману: мне — хана. Скачы!» Ратаванне або вылечванне хворага, смерць суперніка, адкрыццё!

І сэнс твайго існавання стае нечакана асляпляльна ясны. Сэнс яго — гэта твой абавязак, твая нянавіць, твая любоў, твая шчыравернасць, тваё вынаходніцтва. Ты не выяўляеш у сабе нічога іншага.

Агонь вызваліў цябе не толькі ад плоці, але адначасова і ад культу плоці. Чалавек перастае цікавіцца сабой. Для яго пачынае мець значэнне толькі тое, да чаго ён мае дачыненне. Паміраючы, ён не знікае, а знаходзіць сябе. І гэта не казань мараліста. Гэта звычайная, будзённая ісціна, якую здані будняў хаваюць пад сваёй апраметнай маскай. Як я мог прадбачыць, калі збіраўся ў палёт і пачуваў страх за сваё цела, што ўсё гэта — нікчэмнае глупства? Толькі ў тое імненне, калі аддаеш цела, у здзіўленні выяўляеш, як мала яно для цябе значыць. Але, вядома, звычайна, калі мною не кіруе крайняя неабходнасць, калі няма мовы пра самы сэнс майго існавання, я не ўяўляю сабе нічога болей важнага, чым клопаты, звязаныя з маім целам.

Падумаеш, цела! Ды мне сапраўды начхаць на цябе! Я вышпурнуты з цябе прэч, я не маю болей надзеі, і мне нічагусенькі не трэба! Я адмятаю прэч усё, чым я быў да гэтай секунды. Не я думаў пра нешта. Не я адчуваў нешта. То было маё цела. Сяк-так я быў змушаны давалачы яго да той секунды, калі раптам выявілася, што яно не мае для мяне ўжо аніякага значэння.

Першы ўрок я атрымаў у пятнаццацігадовым узросце. Мой малодшы брат хварэў і ўжо некалькі дзён быў у безнадзейным стане. Адноўчы на досвітку, а гадзіне чацвёртай, мяне разбудзіла яго сядзелка:

— Вас кліча ваш брат.

— Яму кепска?

Яна маўчыць. Я похапкам апранаюся і бягу да брата.

Ён звяртаецца да мяне сваім звычайным голасам:

— Я хацеў бы пагаварыць з табой перад смерцю. Я хутка памру.

Твар яго перасмыкае сутарга, і ён змаўкае. І адмоўна махае рукой. І я не разумею гэтага ягонага руху. Мне здаецца, што хлопчык адганяе прэч смерць. Але, супакоіўшыся, ён тлумачыць:

— Не лякайся... Я не пакутую. Мне не баліць. Але я не магу ўтрымацца. Гэта ўжо не маё цела.

Ягонае цела — чужая тэрыторыя, яно ўжо не належыць яму.

Але ён хоча гаварыць сур'ёзна, мой маленькі брат, які праз дваццаць хвілін памрэ. Ён мае пільную патрэбу перадаць камусьці ў спадчыну часцінку сябе. Ён кажа: «Я б хацеў пакінуць заповіт...» І чырванее, вядома, горды тым, што дзейнічае, як дарослы мужчына. Калі б ён быў будаўніком вежы, ён завяшчаў бы мне дабудаваць сваю вежу. Калі б ён быў бацькам, ён завяшчаў бы мне выхаваць сваіх сыноў. Калі б ён быў ваенным лётчыкам, ён завяшчаў бы мне бартавыя паперы. Але ён толькі дзіця. Ён завяшчае мне паравы рухавік, веласіпед і ружжо.

Чалавек не памірае. І гэта выдумкі, што чалавек баіцца смерці: баяцца неспадзяванасці, выбуху, баяцца самога сябе. Страх смерці? Не. Калі сутыкаешся са смерцю, яе ўжо не існуе. Брат сказаў мне: «Не забудзь запісаць усё гэта...» Калі цела разбураецца, выяўляецца ягоная сутнасць. Чалавек — гэта вузел павязяў. І адзіна павязі нешта значаць для чалавека.

Мы пакідаем цела, гэтага старога каняку. Хто пры смерці думае пра сябе самога? Я такога яшчэ не сустракаў!..

- Капітан!
- Што?
- Проста неверагодна!
- Стралок...

— Гм... Ага...

— Як?!

Маё пытанне абрываецца штуршком.

— Дзютэртр!

— ...тан?

— Зачапіла?

— Не.

— Стралок...

— Ага?

— За...

Такое ўражанне, што я ўрэзаўся ў жалезную сцяну. Да мяне даносіцца:

— Ну і ну!..

Я ўзнямаю вочы ўгору, прыкідваю адлегласць да хмар. Чым пад большым вуглом я гляджу, тым шчыльней грувасцяцца чорныя кучы. Калі ж глядзець па вертыкалі, яны здаюцца радзейшымі. І я бачу грандыёзную карону з чорнымі разеткамі, якая ўзнікла над нашымі галовамі.

У мускулах ног тоіцца надзвычайная сіла. Я цісну на педаль так, быццам хачу пратараніць сцяну. Кідаю самалёт убок. Ён робіць рэзкі рывок улева, скрыгоча і калоціцца. Карона выбухаў саслізгнула ўправа. Я збіў яе са сваёй галавы. Я ашукаў гарматы, яны пуляюць цяпер міма. Я бачу, як справа гусцеюць ужо няшкодныя для мяне выбухі. Але раней чым я націснуў другой нагой, каб шмыгнуць у процілеглы бок, нада мной ужо зноў узнікае карона. З зямлі зноў прыстраляліся. Самалёт з вухканнем зноў рынуўся ў прорву. Але я зноў усім цяжарам свайго цела навальваюся на педаль. Я кінуў, ці, дакладней, ірвануў самалёт у процілеглы бок (да д'ябла каардынацыю!). І карона з'ехала ўлева.

А раптам пратрымаемся? Але доўга гэтая гульня працягвацца не можа. Як бы рэзка я ні рухаў педальмі, на мяне зноў насоўваецца лівень смертаносных

коп'яў. Карона зноў навісае нада мною. Усё маё нутро зноў скаланаецца ад штуршкоў, і калі я гляджу ўніз, я зноў бачу гэтае галавакружна маруднае ўзнясенне скіраваных проста ў мяне бурбалачак. Проста неверагодна, што мы яшчэ цэлыя. І ўсё-такі я пераконваюся, што я непаражальны. Я адчуваю сябе пераможцам! Штосекунды — я пераможца!

— Зачапіла?

— Не...

Іх не зачапіла. Яны непаражальныя. Яны — пераможцы. Я камандую экіпажам пераможцаў...

Цяпер кожны чарговы выбух ужо не пагражае нам: ён загартоўвае нас. Пры кожным чарговым выбуху дзесятую долю секунды я думаю, што мая машына ператворана ў друз. Але яна ўсё яшчэ паддаецца кіраванню, і я стаўлю яе на дыбкі, як каня, і мяне агортвае патаемная невымоўная радасць. Я не паспяваю адчуць страх, я адчуваю толькі фізічнае скалананне, як ад моцнага грукату,— і адразу ж мне дорыцца ўздых палёгкі. Я павінен быў адчуць спачатку штуршок ад удару, потым страх, затым палёжку. Дзіва што! На гэта няма часу! Я адчуваю штуршок, потым палёжку. Штуршок, палёжку. Не хапае аднаго этапа: няма страху. І я жыву не чаканнем смерці ў кожную бліжэйшую секунду: я жыву ўваскрэсеннем, якое наступае адразу ж па секундзе папярэдняй. Я жыву ў нейкай плыні радасці. У няспынай плыні невымоўнай радасці. І неспадзявана мне робіцца незвычайна хораша. Быццам кожную секунду мне дорыцца жыццё. Быццам з кожнай секундай я адчуваю яго ўсё паўней. Я жыву. Я жывы. Я яшчэ жывы. Я ўсё яшчэ жывы. Я ператвараюся ў крыніцу жыцця. Мяне апаноўвае ап'яненне жыццём. Кажуць: «Ап'яненне бо-ем...» Але гэта і ёсць ап'яненне жыццём! О, ці ведаюць тыя, хто страляе ў нас знізу, ці ведаюць яны, што яны выкоўваюць нас?

Маслабакі, бакі з гаручым — усё папрабівана. Дзю-тэртр кажа: «Закончыў! Набірайце вышыню!» Яшчэ раз на вока прыкідваю адлегласць, якая аддзяляе мяне ад хмар, і кабырую. Яшчэ раз кідаю самалёт улева, затым управа. Яшчэ раз кідаю позірк на зямлю. Мне ніколі не забыць гэтага відовішча. Уся даліна мігціць кароткімі вогненнымі кнатамі. Зеніткі, безумоўна. З глыбіні вялізнага сіняватага акварыума ўсё яшчэ ўзнямаюцца бурбалкі. Полымя Араса лье змрочнае барвовае святло, як жалеза на кавадле; яго шчо-дра сілкуюць падземныя запасы, і пот чалавека, розум чалавека, майстэрства чалавека, яго ўспаміны і спробы, узнікаючыся ўгору, сплятаюцца ў калматым полімі і ператвараюцца ў чад, які разносіцца ветрам.

Я ўжо датыкаюся да першых пасмаў туману. Вакол нас яшчэ ўскідваюцца залатыя дзіды, якія распорваюць знізу вантробы хмар. Апошні раз я бачу дол у апошні прагал, калі мяне ўжо ахінае хмара. На імгненне перада мной узнікае полымны Арас, запалены нанач, як лампада ў глыбіні царкоўнага нефа. Яна служыць нейкай рэлігіі, але каштуе надта дорага. Заўтра яна знішчыць і паглыне ўсё. Сведчанне я забіраю разам з сабой — вобраз полымнага Араса.

— Ну як, Дзютэртр?

— Нармальна, пан капітан. Курс дзвесце сорак. Праз дваццаць хвілін спусцімся пад хмары. Сарыентуемца дзе-небудзь на Сене...

— Ну як, стралок?

— Гм... ага... пан капітан... нармальна.

— Ну што, запарыліся?

— Гм... не... Ага.

Ён і сам не ведае. Ён задаволены. Я ўспамінаю стралка з экіпажа Гавуаля. Неяк уночы на Рэйне восемдзсят пражэктараў узялі Гавуаля ў абцугі сваіх промняў. Яны ўзвялі вакол яго гіганцкі храм. Пачынаецца абстрэл. І Гавуаль чуе, як ягоны стралок па-

ціку размаўляе з сабой: «Ну што, стары?.. Га?.. Хіба на гражданцы ўбачыш такое?..» Ён быў задаволены, гэты стралок.

А я паволі пераводжу дух. Набіраю поўныя грудзі паветра. Як цудоўна дыхаць. Цяпер я здолею зразумець процьму ўсялякай усялячыны... Але перш за ўсё я думаю пра Аліяса. Не. Перш за ўсё я думаю пра свайго фермера. Значыць, я ўсё-такі спытаюся ў яго, колькі ў мяне прыбораў... Абавязкова спытаюся! Я не адмовіўся ад гэтага намеру. Іх сто тры. Дарэчы, як там мае паказчыкі гаручага, ціску масла?.. Калі бакі прабіты, лепей не спускаць вока з гэтага прычындалля. І я сачу за ім. Гумаваыя пратэктары трошкі стрымліваюць печу. Выключнае ўдасканаленне! Сачу і за гідрапрыборамі: гэтая хмара не дужа прыветлівая. Навальнічная хмара. Нас моцна патрэсвае.

— Ну што? Не пара зніжацца?

— Дзесяць хвілін... Давайце лепей счакаем яшчэ хвілін дзесяць.

Ну што ж, я пачакаю яшчэ дзесяць хвілін. Але ж, я думаў пра Аліяса. Ці верыць ён, што мы вернемся? Неяк мы спазніліся на паўгадзіны. Паўгадзіны, дарэчы, даволі сур'эзнае спазненне. Я спяшаюся да таварышаў, яны абедаюць. Расчыняю дзверы, сядваю на сваё месца поруч з Аліясам. Акурат у гэты момант маёр падняў відэлец, аздоблены жмукам локшыны. Ён ужо збіраўся адправіць яе ў рот. Але ён падскоквае, застывае з разяўленым ротам, глядзіць на мяне. Локшына нерухома павісла на відэльцы.

— А!.. Вось добра, рады бачыць вас...

І ён запіхвае локшыну ў рот.

Па-мойму, у яго ёсць сур'эзны недахоп, у маёра. Ён упарта дапытваецца ў лёгчыкаў пра вынікі палёту. Ён будзе распытваць і мяне. З назойлістай цярапліваасцю ён будзе глядзець на мяне і чакаць, што я адкрыю яму нейкія новыя ісціны. Ён узброіцца лістком

паперы і самапіскай, каб не ўпусціць ніводнай кроплі гэтага эліксіру. Мне прыгадваецца юнацтва: «Кандыдат Сэнт-Экзюперы, як вы праінтэгрыруеце ўраўненне Бернулі?»

— Гм...

Бернулі... Бернулі... І ты дранцвеш ад позірку экзамэнатара, як кузурка, узятая на шпільку.

Вынікі палёту — справа Дзютэрта. Ён назірае за зямлёй. Ён бачыць процьму ўсяго ўсялякага. Грузавікі, баржы, танкі, салдат, гарматы, коней, чыгуначныя станцыі, цягнікі на станцыях, начальнікаў станцый. Я ж гляджу трохкі пад вуглом. Я бачу воблакі, мора, рэкі, горы, сонца. Я не бачу падрабязнасцей. У мяне ствараецца толькі агульнае ўражанне.

— Вы ж ведаеце, пан маёр, што пілот...

— Кіньце! Кіньце! Заўсёды можна заўважыць сёе-тое.

— Я... Ну, так! Пажары! Я бачыў пажары. Гэта вельмі цікава...

— Не вельмі. Усё гарыць. Ну, а апрача пажараў? Чаму Аліяс такі жорсткі?

XXII

Няўжо і на гэты раз ён будзе распытваць мяне?

Тое, што я выношу з задання, нельга выкласці ў дакладзе. Я буду «сохнуць», як школьнік ля класнай дошкі. У мяне будзе вельмі няшчасны выгляд, але я не буду няшчасны. З няшчасцем пакончана. Яно знікла, як толькі заззялі першыя кулі. Варта мне было зрабіць разварот назад на секунду раней, і я ўжо нічога не даведаўся б пра сябе.

Я не даведаўся б пра дзівосную пяшчоту, якая амывае мне сэрца. Я вяртаюся да сваіх. Дадому. Я нагадваю гаспадыню, якая, абегаўшы рынак, прастуе дадому і думае, чым смачным яна парадует сёння сваю

сям'ю. Кошык з харчамі пагойдваецца ў яе руцэ. Час ад часу яна прыўзнямае газету, якой прыкрыты пакупкі: тут усё, што трэба. Яна нічога не забыла. І яна ўсміхаецца пры думцы пра свой сюрпрыз і няспешна ідзе дадому. І па дарозе кідае вокам на выстаўленыя ў вітрынах тавары.

Я таксама з задавальненнем кінуў бы вокам на выстаўленыя тавары, калі б Дзютэртр дазволіў мне выйсці з гэтай шэрай турмы. Я глядзеў бы, як міма праплываюць палі. Зрэшты, сапраўды, лепей пацярпець яшчэ трохкі: ваколле атручана. Там усё ў змове супраць нас. Нават невялічкія правінцыяльныя вілы з іхнімі смешнаватымі лужкамі і тузінам прыручаных дрэў, што нагадваюць няхітрыя куфэркі найўных дзяўчат,— нават яны могуць аказацца пасткай. Паспрабуй спусціцца ніжэй, і замест таварыскай прыязнасці цябе пачастуюць артылерыйскім агнём.

Хоць я і ў навальнічнай хмары, я ўсё-такі вяртаюся з рынку. Інтанацыя ў маёра была, канечне, верная: «Дойдзеце да першай вуліцы направа і там, на рагу, купіце мне карабок запалак...» Маё сумленне ў спакоі. Запалкі ў мяне ў кішэні. Ці, дакладней, у кішэні ў майго таварыша, Дзютэртра. Як гэта ён патрапляе запомніць усё, што ён бачыў. Але гэта яго справа. У мяне болей сур'ёзныя клопаты. Па звароце, калі нас зноў не чакае мітусня перабазіравання, я выклічу Лакардэра на паядынак і пастаўлю яму мат. Ён цярпець не можа прайграваць. Я таксама. Але я выйграю.

Учора Лакардэр напіўся. Зрэшты... не дужа: не хачу яго няславіць. Ён выпіў, каб суцешыцца. Вяртаючыся з палёту, ён забыўся выпусціць шасі і пасадзіў самалёт проста на пуза. Аліяс, які, на няшчасце, быў сведкам гэтага, з сумам агледзеў самалёт, але не прамовіў ні слова. Як цяпер, бачу Лакардэра, вопытнага лётчыка. Ён чакаў ад Аліяса папрокаў. Ён спадзяваўся на папрокі Аліяса. Гнеўныя папрокі аблегчылі б яго-

ную душу. Іхні выбух даў бы магчымасць выбухнуць і яму. У адказ ён змог бы выліць свой шалёны гнеў. Але Аліяс толькі круціў галавой. Аліяс бедаваў над самалётам; яму начхаць было на Лакардэра. Для маёра гэтае непрыемнае здарэнне было толькі чарговай аварыяй, нечым нахштальт непазбежнага падатку на ягоную маёмасць. Усё было толькі ў бязглуздай няўважлівасці, якая часам падводзіць нават самых вопытных лётчыкаў. Але Лакардэра яна падвяла несправядліва. Калі не лічыць сённяшняй абмашкі, Лакардэр быў прафесійна бездакорны. Вось чаму Аліяс, цікавячыся толькі пашкоджаным самалётам, абсалютна машынальна запытаўся ў таго ж Лакардэра, што той думае пра пашкоджанне. І я адчуў, як успыхнула падаўленае шаленства Лакардэра. Вы ціха кладзяце руку на плячо кáту і кажаце: «Няшчасная ахвяра... Уяўляю, як яна, гаротніца, пакутуе...» Рухі чалавечага сэрца недаступны розуму. Лагодная рука, замест таго каб абудзіць у душы кáта спачуванне, прыводзіць яго ў лютаасць. Ён змрочна глядзіць на ахвяру. Ён шкадуе, што адразу не прыкончыў яе.

Ну вось. Я вяртаюся дадому. Група 2/33 — мой дом. І я добра ведаю тых, хто жыве ў маім доме. Я не магу памыліцца ў Лакардэры. Лакардэр не можа памыліцца ўва мне. Я ўсведамляю гэтае адзінства з пачуццём гранічнай яснасці: «Мы — лётчыкі з авіягрупы 2/33!» Вось ужо бязладныя шматкі нітуюцца ў адно цэлае...

Я думаю пра Гавуаля і Ашэдэ. Я ўсведамляю гэтае адзінства, якое нітуе мяне з Гавуалем і Ашэдэ. Гавуаль. Цікава, якога ён паходжання? У ім адчуваецца здаровая сялянская аснова. У маёй памяці нечакана ўсплывае адзін цёплы ўспамін, і водар яго дападае да самага сэрца. Калі мы стаялі ў Арконце, Гавуаль, як і я, жыў на ферме.

Аднойчы ён кажа мне:

— Гаспадыня закалола парсюка. Яна запрашае нас на крывянку.

Мы трое — Ізраэль, Гавуаль і я — з асалодай жавалі цёмную хрумсткую скарыначку. Сялянка пачаставала нас чаркай лёгкага белага віна. Гавуаль сказаў мне: «Глянь, што я купіў. Ёй гэта будзе прыемна. Трэба надпісаць». Гэта была адна з маіх кніг. І я не адчуў ніякай няёмкасці. Я з задавальненнем зрабіў надпіс, каб прынесці ёй задавальненне. Ізраэль напіхаў люльку. Гавуаль чухрыў нагу, гаспадыня, здавалася, была вельмі ўсцешана кнігай з надпісам самога аўтара. Духмянілася крывянка. Я трошкі захмялеў ад лёгкага белага віна і не адчуў сябе чужым, нягледзячы на тое, што надпісаў кнігу, — раней гэта заўсёды здавалася мне нейкай смешнаватай недарэчнасцю. Я адчуваў сябе сваім. Нягледзячы на гэтую кнігу, я не глядаў ні пісьменнікам, ні сузіральнікам. Я прыйшоў сюды не збоку прыпёку. Ізраэль лагодна глядзеў, як я падпісваю кніжку. Гавуаль усё гэтак жа па-прасцяцку пачухваў лытку. І я адчуваў да іх нейкую цьмяную ўдзячнасць. Гэтая кніга магла надаць мне выгляд старонняга назіральніка. А між тым я не рабіў уражання ні інтэлігента, ні гледача. Я быў свой.

Мне заўсёды была нанавісная роля назіральніка. Што ж я такое, калі я не прымаю ўдзелу? Каб быць, я павінен удзельнічаць. Мяне мацуюць вартасці маіх таварышаў, вартасці, пра якія яны і самі не маюць уяўлення, і не з-за ўласнай сціпласці, а таму, што ім на гэта начхаць. Ні Гавуаль, ні Ізраэль не думаюць пра сябе. Яны — вязіва повязяў, повязяў з іхняй працай, з іхняй прафесіяй, з іхнім доўгам. З гэтай гарачай, духмянай крывянкай. І я хмялею ад рэальнасці іхняй прысутнасці. Я магу маўчаць. Магу піць лёгкае белае віно. Магу нават надпісаць кнігу і гэтым не расчуваць сябе з імі. Нішто не парушыць нашага братэрства.

Я зусім не збіраюся прыніжаць тут ні поспехаў розуму, ні перамогу мыслення. Я ў захапленні ад светлых галоў. Але чаго варты чалавек, калі ў яго бракуе сутнасці? Калі ён — толькі адна ўява, а не быццё. Гэтую сутнасць я бачу ў Гауалі і ў Ізраэлі. Як бачыў яе і ў Гіёмэ.

Пераваргі, якія мне дае мая пісьменніцкая дзейнасць, — да прыкладу, магчымасць атрымаць дазвол пакінуць групу 2/33, каб узяцца за іншую працу, калі б прафесія лётчыка стала не даспадобы мне, — пра гэта я і думаць не магу без агіды. Гэта ўсяго толькі свабода не быць. Толькі выкананне свайго абавязку дазваляе чалавеку чымсьці стаць.

Мы ўсе ў Францыі ледзь не загінулі ад розуму, пазбаўленага сутнасці. Гауаль ёсць. Ён любіць, ненавідзіць, радуецца, злуе. Ён увесь сатканы з повязяў. Сядзець насупроць яго, грызці гэтую хрумсткую каўбасу для мяне такая ж асалода, як і выконваць свой прафесійны абавязак, які ператварае нас у адзінае дрэва. Я люблю групу 2/33. Я люблю яе не як глядач, якога цешыць цудоўнае відовішча. Мне начхаць на відовішчы! Я люблю групу 2/33, бо я неаддзельны ад яе, бо яна сілкуе мяне, бо і я сілкую яе таксама.

І цяпер, вяртаючыся з Араса, я болей чым калі належаў сваёй групе. Я звязаў сябе з ёю яшчэ адной ніткай. Ува мне яшчэ болей умацавалася гэтае пачуццё еднасці, цешыцца якім можна толькі ў душэўнай суцішнасці. Ізраэль і Гауаль траплялі, магчыма, у яшчэ горшыя пераплёты, чым я. Ізраэль не вярнуўся. З маёй сягонняшняй прагулкі не павінен быў вярнуцца і я. Яна дае мне яшчэ большае права сесці за агульны стол і памаўчаць разам з усімі. Гэтае права купляецца вельмі дарагой цаной. Але і каштуе яно вельмі дорага, гэтае права быць. Вось чаму я з лёгкім сэрцам надпісаў сваю кніжку... Яна нічога не псавала.

А зараз я чырванею пры думцы, як буду нешта

блытана мармытаць у адказ на распыты маёра. Мне будзе сорам за самога сябе. Маёр падумае, што я тупаваты. Размовы пра мае кнігі не бянтэжаць мяне, бо напладзі я хоць цэлую бібліятэку, спасылкі на яе не ўратавалі б мяне ад сораму, які пагражае мне. І сорам гэты — не гульня, не прытворства. Я не скептык, які дорыць сабе раскошу стварыць нейкі кранальны рытуал. Я не гараджанін, які ў водпуску корчыць з сябе вяскоўца. Я паляцеў у разведку над Арасам за новым доказам таго, што я вяду сумленную гульню. Я рызыкаваў сваёй плоцю. Усёй сваёй плоцю. І шанцаў на выйгрыш у мяне не было. Я аддаў усё, што мог, дзеля таго, каб былі датрыманы ўсе правілы гульні. Каб яны сталі нечым большым, чым проста правіламі гульні. Я заслужыў права адчуць сябе прысаромленым, калі маёр пачне распытваць мяне. Іншымі словамі — права ўдзельнічаць. Прылучыцца. Браць і даваць. Права быць нечым большым, чым я сам. Саступіць гэтаму пачуццю, якое захліствае мяне. Любіць таварышаў любоўю, не падобнай на парыў, што налятае аднекуль звонку, любоўю, якая не шукае гарачых прызнанняў — ніколі — хіба што ў часіну развітальнай вячэры. Такой часінай мы бываем трохкі пад хмелем і ў лагодным ап'яненні схіляемся да суседа па сталу, як дрэва, ацяжаранае пладамі. Мая любоў да авіягрупы не мае патрэбы ў знешнім праяўленні. Яна складаецца з адных повязяў. Яна — самая мая сутнасць. Я неаддзельны ад групы. Вось і ўсё.

Калі я думаю пра сваю групу, я не магу не думаць пра Ашэдэ. Я мог бы расказаць пра яго баявую адвагу, але я здаўся б смешны самому сабе. Справа зусім не ў адвазе: Ашэдэ цалкам і поўнасьцю аддаў сябе вайне. Можа, у большай ступені, чым любы з нас. Ашэдэ нязменная знаходзіцца ў тым стане духу, якога я дамагаўся з такой цяжкасцю. Я праклінаў усё на свеце, калі збіраўся ў палёт. Ашэдэ не праклінае. Ашэдэ дасяг-

нуў таго, да чаго мы толькі імкнёмся. Да чаго я хацеў бы дайсці.

Ашэдэ — былы сяржант, якому нядаўна прысвоілі званне малодшага лейтэнанта. Вядома, яму бракуе адукацыі. Сам ён ніяк не здолеў бы вытлумачыць сябе. Але ён зладжаны, ён цэласны. У сувязі з Ашэдэ слова «абавязак» страчвае ўсялякую пыхлівасць. Кожны хацеў бы выконваць свой абавязак так, як яго выконвае Ашэдэ. Думаючы пра Ашэдэ, я напракаю сябе за сваё нядбайства, ляготу, нярупнасць і перш за ўсё — за хвіліны бязверы. І справа тут не ў маёй дабрачыннасці: проста я па-харошаму зайздросчу Ашэдэ. Я хацеў бы жыць так, як жыве Ашэдэ. Якое цудоўнае дрэва, што глыбока ў дол пускае свае карані! Якая цудоўная стойкасць Ашэдэ! У Ашэдэ нельга памыліцца.

Таму я не буду пладзіць словы пра баявыя вылеты Ашэдэ. Ці вылятаў ён па сваёй волі? Мы ўсе, і заўсёды, па сваёй волі ляцім на любое заданне. Але намі кіруе падсвядомая патрэба верыць у сябе. І тут мы трохкі перасільваем сябе. А для Ашэдэ быць добраахвотнікам зусім натуральна. Ён і ёсць самая гэтая вайна. Гэта так натуральна, што, калі размова ідзе пра нейкае асабліва цяжкае заданне, маёр Аліяс найперш за ўсё згадвае пра Ашэдэ: «Скажыце, Ашэдэ...» Для Ашэдэ вайна гэта тое самае, што для манаха — яго вераванне. За што ён змагаецца? Ён змагаецца за сябе. Ашэдэ неаддзельны ад поўнай сутнасці, якая ўвасоблена ў ім і якую трэба ратаваць. Тут межы жыцця і смерці амаль зліваюцца. Для Ашэдэ яны ўжо зліліся. Магчыма, сам не ведаючы таго, ён не баіцца смерці. Жыць самому; паміраючы, ратаваць жыццё іншых... Для Ашэдэ жыццё і смерць не выключаюць адно другое.

Больш за ўсё я быў уражаны тым, як ён перапалохаўся, калі аднойчы Гавауаль папрасіў у яго хранометр для вымярэння хуткасці з зямлі.

— Не, пан капітан... Не магу...

— Дзівак! Мне ж на дзесяць хвілін! Толькі адрэгуляваць!

— Пан капітан... Храномер ёсць на складзе.

— Ёсць. Але ж ён паўтара ўжо месяца, як захрас на дзвюх гадзінах сямі хвілінах!

— Пан лейтэнант... такую рэч, як храномер, не пазычаюць... Я не абавязаны пазычаць свой храномер... Гэтага вы не можаце вымагаць ад мяне!

Калі ўспалымнелы самалёт Ашэдэ прыязмляецца на аэрадроме, а сам ён нейкім цудам застаецца жывы, ваенная дысцыпліна і павага да чыноў могуць прымусіць яго неадкладна перасесці ў іншы самалёт і паляцець на другое заданне, на гэты раз, магчыма, ужо зусім пагібельнае... Але ён неабавязаны перадаваць у нядбайныя рукі свой дзівосны храномер, які каштаваў яму трохмесячнага заробку і які ён штовечара заводзіць з сапраўды мацярынскай клапатлівасцю. Дастаткова глянуць, як чалавек абыходзіцца з рэччу, каб зразумець, што ён нічога ў ёй не цяміць.

І калі Ашэдэ, адстаяўшы свае правы і яшчэ палаючы ад абурэння, пераможцам выйшаў са штаба, прыціскаючы да грудзей свой храномер, я гатовы быў расцалаваць Ашэдэ. Мне раскрыліся скарбы яго душы. Ён будзе змагацца за свой храномер. Яго храномер існуе. І ён памрэ за сваю краіну. Яго краіна існуе. Як існуе Ашэдэ, непарыўна звязаны з імі. Ён сатканы са сваіх незлічоных повязяў са светам.

Вось чаму я люблю Ашэдэ, не адчуваючы патрэбы казаць яму пра гэта. Я страціў Гіёмэ, майго лепшага сябра — ён загінуў у палёце, — і пра яго я таксама пазбягаю гаварыць. Мы ляталі на адных і тых жа лініях, мы разам удзельнічалі ў іх пракладанні. У нас была адзіная сутнасць. Я адчуваю, што разам з ім загінула і нейкая частка мяне. У маёй моўчы Гіёмэ заўжды са мною. Я неаддзельны ад Гіёмэ.

Я неаддзельны ад Гіёмэ, неаддзельны ад Гавуаля, ад Ашэдэ. Я неаддзельны ад групы 2/33. Неаддзельны ад маёй радзімы. Усе мы, з групы 2/33, неаддзельныя ад ле...

XXIII

Як я адмяніўся! Апошнімі днямі, маёр Аліяс, мне было вельмі горка. Гэтымі днямі, калі браніраванае нашэсце напатыкала толькі пустку, бязглуздыя заданні каштавалі нашай групе семнаццаці экіпажаў з дваццаці трох. І мне здавалася, што ўсе мы ўслед за вамі згадзіліся быць статыстамі і строіць з сябе забітых у нейкім спектаклі. Гэта праўда, маёр Аліяс, мне было горка, і гэта было самаашуканствам!

Усе мы ўслед за вамі сутаргава хапіліся за літару доўгу, сутнасць якога ўжо зблякла. Вы інстынктыўна вымагалі ад нас не перамогі — яна была немагчыма, — а сцверджання нашай сутнасці. Вы, як і мы, ведалі, што дабытыя намі звесткі нікому не будуць перададзены. Але вы ратавалі абрады, сэнс якіх быў схаваны. Вы сур'ёзна распытвалі нас — як быццам нашы адказы маглі прыдацца на нешта — пра размяшчэнне танкаў, пра баржы, грузавыя машыны, чыгуначныя станцыі, цягнікі на станцыях. Часам вы нават абуралі мяне сваім недаверам:

— Ну што вы! З месца пілота бясспрэчна можна весці назіранне!

І ўсё-такі вы мелі рацыю, маёр Аліяс.

Над Арасам я ўзяў на сябе адказнасць за гэты натоўп, што віраваў пада мною. Я звязаны толькі з тымі, каму я даю. Я разумею толькі тых, з кім я звязаны непарыўнымі павязямі. Я існую толькі ў той ступені, у якой мяне мацуюць мае карані. Я неаддзельны ад гэтага натоўпу. Гэты натоўп неаддзельны ад мяне. Пры хуткасці пяцьсот трыццаць кіламетраў і на вы-

шыні дзвесце метраў цяпер, калі я спусціўся пад хмару, я далучаюся да яго ў гэтым вечаровым змроку, як пастух, які адным поглядам пералічвае, гуртуе і яднае свой статак. Гэты натоўп ужо не натоўп: ён — народ. Хіба ж я магу быць у распачы?

Нягледзячы на твань паражэння, мяне, быццам я прылучаўся да нейкага таінства, перапаўняе няўтрыманая святочная радасць. Я аточаны вэрхалам разгрому, і ўсё-такі я адчуваю сябе пераможцам. Хто з маіх таварышаў, вяртаючыся з задання, не адчувае сябе пераможцам? Капітан Пеніко расказваў мне пра свой ранішні палёт: «Калі мне здавалася, што якая-небудзь зенітка надта добра прыстралялася да мяне, я пікіраваў проста на яе на поўнай хуткасці, на брыючым палёце, даваў па ёй кулямётную чаргу, якая адразу ж тушыла гэты чырванаваты агонь, як смерч, праносіўся над гарматным разлікам... Гармата быццам выбухала! Людзі разбягаліся хто куды, спатыкаліся і падалі на зямлю. У мяне было такое ўражанне, што я гуляю ў кеглі». І Пеніко смяяўся, Пеніко пераможна смяяўся. Пеніко — капітан-пераможца!

Я знаю: баявое заданне пераўвасобіла нават таго стралка з экіпажа Гавуаля, які, апынуўшыся ноччу ўнутры храма, узведзенага васьмюдзесяццю чатырма пражэктарамі, прайшоў пад скляпеннем іх промняў, як салдат на вяселлі праходзіць пад скрыжаванымі шпагамі.

— Можаче ўзяць курс дзевяноста чатыры.

Дзютэртр толькі што сарыентаваўся па Сене. Я зніўся да ста метраў. Зямля з хуткасцю пяцьсот трыццаць кіламетраў у гадзіну коціць на нас вялікія прамавугольнікі канюшыны або пшаніцы і трохвугольнікі лясоў. Я адчуваю дзіўнае фізічнае задавальненне назіраць, як нос майго самалёта нястомна расхінае іх, быццам крыгі. Унізе з'яўляецца Сена. Калі я пралятаю над

ёй пад вуглом, яна адступае, быццам паварочваецца вакол сваёй восі. Гэты рух выклікае ўва мне такую ж асалоду, як плаўны ўзмах касы на лузе. Сядзець мне ёмка. Я гаспадар на борце сваёй машыны. Бакі не працякаюць. Я згуляю ў покер з Пеніко, выйграю ў яго чарку каньяку, потым пастаўлю мат Лакардэру. Вось які я, калі я пераможца!

— Пан капітан... страляюць, мы ў забароненай зоне!..

Курс вылічвае ён. Я тут ні пры чым.

— Моцна страляюць?

— З чаго толькі можна...

— Павернем прэч?

— Ну, не!..

Тон у яго пагардлівы. Мы ведаем, што такое патоп. Агонь нашых зенітак — проста як вясновы дожджык.

— Дзютэртр... Паслухайце, гэта ж ідыётства — быць збітымі сваімі!

— Нічога... Не саб'юць... Хай папрактыкуюцца.

Голас Дзютэртра з'едлівы.

А ў мяне няма ахвоты да з'едлівасці. Я шчаслівы. Мне прыемна пагаварыць са сваімі людзьмі.

— Ну й праўда, страляюць, як...

Глянь, ён яшчэ жывы, наш стралок! Я заўважыў, што па ўласнай ініцыятыве ён яшчэ ні разу не абвясчаў пра сваю прысутнасць. Ён пераварыў усю прыгоду моўчкі, не адчуваючы патрэбы мець зносіны з людзьмі. Зрэшты, адзін раз ён, здаецца, вымавіў: «Ну і ну!» — у самы разгар абстрэлу. Ва ўсякім разе, прыні прызнанняў не было.

Але зараз закранута яго спецыяльнасць: кулямёт. А калі закранецца спецыяльнасць, тут ужо спецыялістаў не стрымаць.

Я міжволі супрацьпастаўляю гэтыя два светы. Свет самалёта і свет зямлі. Толькі што я ўцягнуў Дзютэртра

і майго стралка па-за дазволеныя межы. Мы бачылі, як палае Францыя. Мы бачылі, як ззяе мора. Мы са-старэлі на вялікай вышыні. Мы схіляліся над далёкай зямлёй, як над музейнай вітрынай. Мы гулялі ў сонцы з пылінкамі варожых знішчальнікаў. Потым мы знізіліся зноў. Мы кінуліся ў касцёр. Мы ахвяравалі ўсім. І там мы даведаліся пра саміх сябе болей, чым змаглі б зразумець за дзесяць гадоў роздуму. Нарэшце, мы выйшлі з гэтага дзесяцігадовага пустэльніцтва...

А караван бежанцаў, які мы, магчыма, ужо бачылі, калі ляцелі да Араса, прасунуўся самае большае на паўкіламетра.

За той час, што яны будуць адцягваць у роў зламаны аўтамабіль, мяняць колы ці проста сядзець і барабаніць па баранцы ў чаканні, пакуль скрыжаванне вызваляць ад разбітых машын, мы паспеем ужо вярнуцца на базу.

Мы пераступілі цераз усё паражэнне. Мы нагадваем паломнікаў, якія лёгка зносяць пакуты ў пустыні, бо сэрцам яны ўжо ў свяшчэнным горадзе.

Вось-вось апусціцца глыбокая ноч і ахіне гэты бязладны натоўп сваімі горкімі крыламі. Статак збіваецца да купы. У каго яму вымольваць паратунак? А нам падорана шчасце спяшацца да таварышаў, і ў мяне такое ўражанне, што мы спяшаемся на свята. Гэтак звычайная халупа, калі яе здалёк асвеціць нам агеньчык, ператварае самую суровую зімовую ноч у ноч перад калядамі. Там, куды мы ляцім, нас чакае прыязны прытулак. Там, куды мы ляцім, мы далучымся да вячэрняй трапезы.

На сёння досыць прыгод: я шчаслівы і стомлены. Я перадам механікам свой самалёт, аздоблены новымі прабоінамі. Я скіну цяжкі лётны камбінезон, і так як згуляць з Пеніко на чарку каньяку будзе ўжо занадта позна, я проста сяду вячэраць разам з таварышамі...

Мы познімся. Таварышы, якія позняцца, звычайна не вяртаюцца. Яны спазніліся? Не, ужо ўвогуле запозна. Трудная рада! Ноч саштурхоўвае іх у вечнасць. За вчэраі група падлічвае свае страты.

Тыя, хто не вярнуўся, становяцца ва ўспамінах яшчэ мілей. Цяпер ім вечна ўсміхацца самай светлай усмешкай. Мы адпрэчым гэтую перавагу. Мы з'явімся неспадзявана, як злыя духі ці браканьеры. Маёр не паспее адкусіць кавалак хлеба. Ён будзе глядзець на нас. І, магчыма, скажа: «Ах!.. Вось і вы...» Таварышы будуць маўчаць. Яны ледзь глянуць на нас.

Некалі ў мяне было няшмат пашаны да дарослых. І дарэмна. Чалавек ніколі не старэе. Маёр Аліяс! Калі дарослыя вяртаюцца дадому, яны — як дзеці. «Вось ты, наш таварыш!..» І цнатліва змаўкаюць.

Маёр Аліяс, маёр Аліяс!.. Гэтай лучнасцю з усімі вамі я цешуся, як сляпы цешыцца агнём. Сляпко сядзе і працягвае рукі, але ён не ведае, што прыносіць яму асалоду. З баявога задання мы вяртаемся з прагай узнагароды, якая завецца — любоў.

Хоць мы і не прызнаёмся самі сабе, што гэта — любоў. Любоў, як мы яе звычайна ўяўляем, выказваецца больш бурна. Але гэта сапраўды любоў: сець повязяў, якія робяць цябе чалавекам.

XXIV

Я спытаўся ў майго фермера, колькі ў мяне ў машыне прыбораў. І фермер адказаў:

— Я нічога не цямлю ў вашай гаспадарцы. А што да прыбораў, трэба думаць, нечага ў вас усё-такі бракуе: таго, з чым бы мы выйгралі вайну... Павячэраеце разам з намі?

— Я павячэраў ужо.

Але мяне сілаю пасадзілі паміж пляменніцай і гаспадыняй.

— А ну-тка, пляменніца, пасунься трошкі... дай месца капітану.

Аказваецца, я звязаны не толькі са сваімі таварышамі. Праз іх я звязаны з усёй маёй краінай. Любоў, калі ўжо яна завязалася, пускае карані ўсё глыбей і глыбей.

Фермер моўчкі кроіць хлеб. Дзённыя клопаты надалі яму суровую, высакародную паважнасць. І, нібы творачы нейкі свяшчэнны абрад, ён дзеліць гэты хлеб — магчыма, апошні раз.

А мне ўяўляюцца навакольныя палі, якія ўскаласілі зерне для хлеба. Заўтра іх захопіць вораг. Дарэмна чакаць лавіны ўзброеных людзей! Зямля вялікая. І напэсце, магчыма, праявіцца тут усяго толькі з'яўленнем адзінокага вартавога, такога самотнага ў бязмежнай прастрані,— шэрая плямка на ўзмежку пшанічнага поля... З выгляду нішто не адменіцца, але чалавеку дастаткова і аднаго знаку, каб усё зыначылася.

Подых ветру, які прабягае па каласістай ніве, заўжды нагадвае подых ветру на моры. Але калі нам здаецца, што на ніве ён пакідае больш прыкметны след, дык гэта таму, што вецер, перабіраючы калоссе, быццам падлічвае нашы скарбы. Быццам пераконваецца ў надзейнасці будучыні. Гэтак лашчаць жонку, спакойна праводзячы рукой па яе валасах.

А заўтра гэтая пшаніца стане зусім іншая. Пшаніца — гэта нешта большае, чым харч. Харчаванне чалавека — не адкорм скаціны. У хлеба столькі прызначэнняў! Хлеб стаў для нас сродкам з'яднання людзей, бо людзі дзеляць яго за агульным сталом. Хлеб стаў для нас сімвалам велічнасці працы, бо потам здабываецца ён. Хлеб стаў для нас вечным спадарожнікам спачування, бо яго раздаюць у часіну бедстваў. Смак раздзеленага хлеба ні з чым не зраўнаць. І вось цяпер уся моц духоўнага спажытку, духоўнага хлеба, якая народжана гэтым полем, у небяспецы. Заўтра мой фер-

мер, кроячы хлеб, магчыма, ужо не будзе служыць цяперашняму родаваму выратаванню. Заўтра, магчыма, гэты хлеб ужо не зацепліць сённяшняе святло ў вачах радні гаспадара. Бо хлеб — што алей у каганцы. Ён таксама ператвараецца ў святло.

Я гляджу на пляменніцу — яна вельмі прыгожая — і думаю: хлеб, сілкуючы яе, ператвараецца ў журботнае хараство. Ён ператвараецца ў цноту. Ён робіцца слодыччу маўчання. І вось, з-за адной толькі шэрай плямкі на ўскрайку пшанічнага мора гэты ж самы хлеб, нават калі ён будзе заўтра сілкаваць той жа самы каганец, магчыма, ужо не дасць такога ж святла. Галоўнае ў моцы хлеба зыначыцца.

Я змагаўся, каб уратаваць найперш за ўсё гэтае асаблівае святло, а потым ужо цялесны спажытак. Я змагаўся за тую асаблівую праменнасць, у якую пераўвасабляецца хлеб у дамах маёй радзімы. У гэтай загадкава-маўклівай дзяўчынцы больш за ўсё мяне хвалюе адухоўленасць яе аблічча. Нейкая няўлоўная гармонія рысаў яе твару. Паэма, адлюстраваная на старонцы, а не сама старонка.

Яна адчула, што за ёю назіраюць. Падняла на мяне вочы. Мне здалося, што яна ўсміхнулася мне... Гэта было падобна на лёгкі павеў на чуйнай роўнядзі вод... Я ўсхваляваны. Я адчуваю прысутнасць непаўторнай душы, якая загадкава існуе толькі тут, і нідзе болей. Я п'ю асалоду спакою і думаю: «Вось ён, спакой царства невымоўнасці...»

Я бачыў праменнае святло пшаніцы.

Твар пляменніцы стаў прадонны, поўны таямніц. Фермерша ўздыхае, азіраецца і маўчыць. Фермер, агорнуты думкамі пра заўтрашні дзень, замыкаецца ў сваім роздуме. І за маўчаннем гэтых людзей тоіцца ўнутранае багацце, вясковая спадчына, — і над гэтым таксама завісла небяспека.

І я з уразлівай яскравасцю ўсведамляю сваю адказнасць за гэтыя нябачныя скарбы. Я выходжу з дому. Я нетаропка крочу. Я нясу ў сабе гэты груз, і ён не гняце мяне, ён прыемны мне, быццам на руках у мяне закалыханае дзіця, якое прыпала да маіх грудзей.

Я абяцаў сабе размову з маёй вёскай. Але цяпер мне няма чаго казаць. Я нагадваю плод, звязаны з дрэвам, пра якое я думаў некалькі гадзін таму назад, калі да мяне вярнуўся спакой. Я проста адчуваю сябе неаддзельным ад сваіх людзей. Я неаддзельны ад іх, як яны неаддзельныя ад мяне. Калі мой фермер дзяліў хлеб, ён нічога не адрываў ад сябе. Ён дзяліў і абменьваў. Нас сілкавала адна і тая ж пшаніца. Фермер не бяднеў. Ён багацеў, бо ён смачнеў, ягонь хлеб, ператвораны ў спажытак за агульным сталом. Калі ўдзень я і дзеля гэтых людзей вылецеў на баявое заданне, я таксама нічога не аддаў ім. Мы, лётчыкі нашай групы, нічога ім не аддаём. Мы — тое, чым яны ахвяруюць на вайне. Я разумею, чаму Ашэдэ ваюе без напышлівых слоў, нагадваючы вясковага каваля, які працуе для сваіх аднавяскоўцаў. «Хто вы?» — «Я тутэйшы каваль». Каваль працуе, і ён шчаслівы.

І калі мяне поўніць надзея, а іх, магчыма, роспач, я і тады нічым не рознюся ад іх. Я проста ўвасабляю іншую долю надзеі. Канечне, мы пераможаны ўжо. Усё ледзьве ліпіць. Усё касуецца. Але мяне не пакідае спакой пераможцы. Я пярэчу сам сабе? А мне начхаць на словы! Я гэтакі ж, як Пеніко, Ашэдэ, Аліяс, Гавуаль. Мы не можам растлумачыць, адкуль узялося гэтае пацупцё перамогі. Але мы адчуваем адказнасць. Немагчыма адчуваць адказнасць і кідацца ў роспач.

Паражэнне... Перамога... Я кепска разбіраюся ў гэтых формулах. Ёсць перамогі, якія натхняюць, ёсць і такія, што прыніжаюць. Адны паражэнні нясуць пагібель, другія — абуджаюць да жыцця. Жыццё выяўляецца не ў стане, а ў дзеянні. Адзіная перамога, у

якой я не магу сумнявацца, гэта перамога, якая затое-на ў моцы зернейка. Зернейка, кінутае ў чарназём, ужо перамагло. Але патрэбен час, каб ягоная перамога за-красавала пшаніцай.

Сёння зранку мы бачылі толькі разбітую армію і бязладны натоўп. Але бязладны натоўп, калі ў ім маецца хоць адзін чалавек, у чыёй свядомасці натоўп з'яднаны, перастае быць бязладным. Каменне на будоўлі здаецца бязладнай кучай толькі на першы погляд, раз недзе на будоўлі маецца хоць адзін чалавек, які ўяўляе сабе будучы храм. Я спакойны, калі на ўгноеным полі знайшло прытулак зерне. Зерне спажыве яго сок і прарасце.

Той, хто ўзвысіўся да сузірання, становіцца зернем. Той, каму адкрываецца нейкая ісціна, цягне іншага за рукаў, каб увесці ў гэтую ісціну і яго. Той, хто нешта вынаходзіць, імкнецца хутчэй расказаць пра сваё вынаходніцтва людзям. Я не ведаю, як выкажа сябе такі чалавек, як Ашэдэ, калі ён пачне дзейнічаць. Але для мяне гэта не мае значэння. Ён перадасць усяму свету сваю спакойную веру. Цяпер я лепей разумею, у чым сэнс перамогі: той, хто марыць пра месца рызнічага ці брамніцы ў будучым храме,— пераможаны. Той жа, хто носіць у сваім сэрцы вобраз будучага храма,— ужо пераможца. Перамога — плён любові. Адной любові адкрываюцца рысы яшчэ нявылепленай статуі. Адзіна любоў водзіць рукой яе творцы. Розум набывае вартасць толькі тады, калі ён служыць любові.

Мы надта доўга ашукваліся адносна ролі інтэлекту. Мы грэбавалі сутнасцю чалавека. Мы лічылі, што хітрыкі прайдзісветаў могуць садзейнічаць трыумфу высакароднай справы, што спрытны эгаізм здольны натхніць на самаахвяраванне, што душэўная чэрствасць і нікчэмная балбатня могуць заснаваць братэрства і любоў. Мы занядбалі Сутнасць. Зерне кедр некалі стане кедром. Зерне царноўніку стане царноўнікам. Я ад-

маўляюся судзіць людзей па довадах, якія апраўдваюць іхнія рахубы. Надта лёгка ашукацца ў праўдзівасці слоў, гэтаксама як і ў сапраўднай мэце ўчынкаў. Чалавек вяртаецца дахаты: я не ведаю, што ён нясе туды — сварку ці любоў. Я павінен задумацца: «Што гэта за чалавек?» Толькі тады мне стане зразумела, да чаго ён схільны і куды ён ідзе. Урэшце, кожны прыходзіць да таго, да чаго ён схільны.

Парастак, аблашчаны сонцам, заўжды праб'е сабе дарогу ў камяністым грунце. Чысты логік, якога не прыцягвае ніякае сонца, заблытваецца ў нераце праблем. Я давеку запомню ўрок, пададзены мне ворагам. У якім кірунку павінна рухацца танкавая калона, каб захапіць тылы праціўніка? А хто яго ведае. Чым павінна быць танкавая калона? Яна павінна быць морам, якое напірае на дамбу.

Што трэба рабіць? Вось гэта. Або нешта зусім адваротнае. Або яшчэ нешта. Не існуе ніякай наканаванасці. Чым трэба быць? Вось самае галоўнае пытанне, бо толькі дух апладняе розум. Дух кідае ў яго зерне будучага твора. Розум завершыць усё астатняе. Што павінен зрабіць чалавек, каб упершыню збудаваць карабель? Адказ на гэтае пытанне быў бы занадта складаны. Карабель народзіцца з тысячы ўзаемавыключных спроб. Але кім павінен быць ягоны творца? Тут я падступаю да самых вытокаў стваральнай працы. Ён мусіць быць купцом ці салдатам, бо з любові да далёкіх вандраванняў ён немінуха натхніць механікаў, набірае рабочых і аднойчы спусціць-такі свой карабель на ваду! Што трэба зрабіць, каб знік цэлы лес? О, гэта неверагодна цяжка... Чым для гэтага трэба быць? Трэба быць пажарам!

Заўтра нас паглыне морак. Толькі 6 мая краіна дажыла да той пары, калі зноў заднее! Што трэба зрабіць, каб выратаваць яе? Як знайсці адпаведнае рашэнне? Яно ўпіраецца ў супярэчнасць. Неабходна вы-

ратаваць духоўную спадчыну, бо іначай загіне дух народа. Неабходна выратаваць народ, бо без гэтага загіне спадчына. Логікі, не могучы знайсці словы, якія прымірылі б гэтую супярэчнасць, гатовы будуць ахвяраваць альбо душой, альбо целам. Мне начхаць на логіку! Я хачу, каб мая краіна і духам і плоццю дажыла да той пары, калі зноў настане дзень. Каб дзейнічаць дзеля шчасця маёй радзімы, я павінен кожнае імгненне імкнуцца да гэтага ўсёй сілай маёй любові. Мора абавязкова знойдзе сабе шлях туды, куды скіраваны яго напор.

Я ні на хвілю не сумняваюся ў выратаванні. Цяпер я лепей разумею сляпога, які прастуе да агню. Калі сляпы прастуе да агню, значыць, у ім узнікла патрэба ў агні. Агонь ужо кіруе ім. Калі сляпы шукае агонь, значыць, ён ужо знайшоў яго. Скульптар ужо стварыў свой твор, раз ён пацягнуўся да гліны. Гэтаксама і мы. Нас грэе цяпло нашых повязяў — вось чаму мы ўжо пераможцы.

Наша супольнасць ужо адчуваецца намі. Каб згуртавацца ў ёй, нам спатрэбіцца знайсці ёй моўнае ўваабленне. А гэта ўжо запатрабуе намаганняў свядомасці і мовы. Але, каб зберагчы непарушнай аснову нашай супольнасці, мы павінны стаць глухія да шантажу, да пастаянна зменлівых слоўных пастак. І найперш за ўсё мы не павінны выракацца таго, што неаддзельна ад нас.

Вось чаму, вярнуўшыся з палёту над Арасам і, як мне здаецца, шмат што ў палёце зразумеўшы, я самотнічаю ў начной цішыні, прыпёршыся да плота, і выкладаю сабе элементарныя правілы, якім ніколі не здраджу.

Бо калі я неаддзельны ад сваіх, я ніколі не адракуся ад іх, што б яны ні ўчынілі. Я ніколі не стану вінаваціць іх перад пабочнымі асобамі. Калі я змагу ўзяць

іх пад абарону, я буду абараняць іх. Калі яны абнясла-
вяць мяне, я затаю гэта ў самым сэрцы і прамаўчу.
Што б я ні думаў тады пра іх, я ніколі не выступлю
сведкам абвінавачання. Муж не пойдзе з хаты ў хату
расказваць суседзям, што яго жонка распусніца. Гэт-
кім чынам ён не ўратуе свой гонар. Бо жонка ягоная
неаддзельна ад ягонага дома. Няславячы яе, сабе ён
не прыдбае пашаны. І толькі аднойчы прыйшоўшы да-
дому, ён мае права даць выйсце свайму гневу.

Вось чаму я не знімаю з сябе адказнасці за пара-
жэнне, якое не раз яшчэ змусіць мяне адчуць сябе
ў паніжэнні. Я неаддзельны ад Францыі. Францыя вы-
хавала Рэнуараў, Паскаляў, Пастэраў, Гіёмэ, Ашэдэ.
Яна выхавала адначасова і тупіц, і палітыканаў, і
зраднікаў. Але, мне здаецца, было б занадта ёмка —
абвяшчаць сваю салідарнасць з аднымі і адмаўляць
усялякае дачыненне да іншых.

Паражэнне расколвае. Паражэнне руйнуе выпеста-
ванае адзінства. Нам гэта пагражае смерцю: я не буду
садзейнічаць такому расколу, ускладваючы адказнасць
за разгром на тых маіх суайчыннікаў, якія думаюць
іначай, чым я. Падобныя спрэчкі без суддзяў ні да ча-
го не вядуць. Мы ўсе былі пераможаны. Я быў пера-
можаны. Ашэдэ быў пераможаны. Ашэдэ не ўскладвае
адказнасць за паражэнне на іншых. Ён мяркуе так:
«Я, Ашэдэ, неаддзельны ад Францыі, я быў слабы.
Францыя, неаддзельная ад мяне, Ашэдэ, была слабая.
Яе слабасць была маёй слабасцю». Ашэдэ выдатна ра-
зумее, што, калі ён адарве сябе ад сваіх, ён уславіць
толькі аднаго сябе. Але тады ён перастане быць Ашэдэ,
неаддзельным чд свайго дома, ад сваёй сям'і, ад сваёй
групы, ад сваёй айчыны. Ён будзе ўсяго толькі Ашэдэ,
блукаючы ў пустыні.

Калі я падзяляю ганьбу майго дома, я магу падзей-
нічаць на яго лёс. Ён неаддзельны ад мяне, як я неад-

дзельны ад яго. Але, калі я не прыму на сябе ягонай ганьбы, мой дом, кінуты на волю лёсу, загіне, а я пайду адзін, укаранаваны славай, але яшчэ болей непатрэбны, чым мярцвяк.

Каб быць, трэба спачатку ўзяць на сябе адказнасць. Усяго некалькі гадзін таму я быў сляпы. Мне было горка. Але цяпер я разважаю больш цвяроза. Я адмаўляюся вінаваціць іншых французаў, раз я адчуваю сябе неаддзельным ад Францыі, і я не разумею, як Францыю можа вінаваціць свет. Кожны нясе адказнасць за ўсіх. Францыя была адказная за ўвесь свет. Францыя магла б паказаць свету прыклад, які з'яднаў бы яго. Францыя магла б паслужыць сувязным звяном для ўсяго свету. Калі б Францыя зберагла водар Францыі, праменнасць Францыі, яна стала б усяму свету аплотам супраціўлення. З цяперашняга дня я адмаўляюся ад сваіх папрокаў у адрас свету. Калі ў яго бракавала душы, ягонай душой павінна была стаць Францыя — гэта быў яе доўг перад самой сабой.

Францыя магла б аб'яднаць вакол сябе астатнія краіны. Мая група 2/33 гатова была змагацца спачатку на баку Нарвегіі, потым на баку Фінлянды. Што ўяўляла сабой Нарвегія і Фінляндыя для нашых салдат, нашых унтэр-афіцэраў? Мне заўсёды здавалася, што, самі таго не ўсведамляючы, яны згаджаліся памерці за нейкі водар каляднага свята. Ім мроілася, што за ўратаванне гэтага водару варта ахвяраваць жыццём. Калі б мы сталі калядамі для ўсяго свету, свет мог бы знайсці ў нас свой паратунак.

Нам не ўдалося ўвасобіць у сабе духоўную еднасць людзей усяго свету. Калі б мы зрабілі гэта, мы выратавалі б і свет, і саміх сябе. Мы не пасілілі гэтага. Кожны ў адказе за ўсіх. Адказвае толькі кожны ў паасобку. Толькі кожны ў паасобку адказвае за ўсіх. Да мяне ўпершыню пачынае даходзіць адна з таямніц рэ-

лігіі, што спарадзіла духоўную культуру, якую я лічу сваёй: «Ускласці на сябе груз грахоў чалавека...» І кожны ўскладае на сябе груз усіх грахоў усіх людзей.

XXV

Ці можна ўгледзець у гэтым філасофію слабасці? Сапраўдны палкаводзец той, хто бярэ на сябе ўсю адказнасць. Ён прызнаецца: «Я пацярпеў паражэнне». Ён не кажа: «Мае салдаты пацярпелі паражэнне». Сапраўдны чалавек гаворыць менавіта так, як сказаў бы Ашэдэ: «Я ў адказе за ўсё».

Я разумею, што такое пакора. Яна не тое, што прыніжэнню. Яна — сама крыніца дзеяння. Калі ў намагаюцца апраўдаць сябе, я тлумачу свае няшчасці ліхім лёсам, я падпарадкоўваюся ліхому лёсу. Калі я тлумачу іх здрадай, я падпарадкоўваюся здрадзе. Але калі я бяру ўсю адказнасць на сябе, гэтым самым я адстойваю чалавечыя магчымасці. Я магу ўздзейнічаць на лёс таго, ад чаго я неаддзельны. Я — адна з часцінак супольнасці людзей.

Такім чынам, ува мне нехта ёсць, з кім я змагаюся, каб расці. І мне быў неабходны гэты цяжкі палёт, каб я мог выявіць у сабе асобу, з якой я змагаюся, і аддзяліць яе ад чалавека, які вырастае ўва мне. Не ведаю, які ён, гэты ўзніклы перада мною вобраз, але я думаю: асоба — гэта ўсяго толькі шлях. Чалавек, які выбірае шлях, — вось што самае галоўнае.

Мяне ўжо не здавальняюць палемічныя ісціны. Навошта вінаваціць асобы? Яны толькі шляхі і раздарожжы. Я ўжо не магу тлумачыць замярзанне маіх кулямётаў нядбайствам службоўцаў, а бяздзейнасць саюзнікаў — іхнім эгаізмам. Паражэнне, канечне, выяўляецца і ў банкруцтве сякіх-такіх асоб. Але ж чалавека лепіць духоўная культура. І калі культуры, да якой я адношу сябе, пагражае небяспека з-за банкруцт-

ва асоб, дык я маю права запытацца ў сябе, чаму яна не вылепіла іх інакшымі.

Любая духоўная культура, як і любая рэлігія, абвінавачвае сама сябе, калі яна жаліцца на адсутнасць энтузіязму ў сваіх прыхільнікаў. Гэта яе абавязак — натхніць іх. Гэтаксама, калі яна скардзіцца на нянавісць праціўнікаў. Яе абавязак — захапіць іх сваім вераваннем. А між тым мая культура, якая некалі даказала, што можа выстаяць перад любымі нягодамі і ўспалымняць сваіх апосталаў, зламаць лютасць ворагаў, вызваліць прыгнечаныя народы, сёння не здолела ні натхніць людзей, ні захапіць іх сваім вераваннем. Калі я прагну зразумець, дзе караняцца прычыны майго паражэння, калі я хачу і спадзяюся ўваскрэснуць, мне перш за ўсё неабходна набыць тую крыніцу духоўных сіл, якую я страціў.

Бо духоўную культуру можна параўнаць з пшаніцай. Пшаніца харчуе чалавека. Але і чалавек у сваю чаргу клапаціцца пра пшаніцу, адвяваючы ў свірне зерне. І запас зерня зберагаецца, як спадчына, ад ураджаю да ўраджаю.

Мне недастаткова ведаць, які гатунак зерня я хачу вырасціць, каб узышоў менавіта гэты гатунак. Калі я заклапочаны, каб выратаваць вызначаны тып чалавека — і ягоныя магчымасці, — я павінен выратаваць прынцыпы, якія фарміруюць яго.

Калі ж я збярог вобраз маёй духоўнай культуры, то я ўжо не бачу асноў, на якіх яна ўзводзілася. Сёння я раптам раблю адкрыццё, што словы, якімі я дагэтуль карыстаўся, ужо не адлюстроўваюць сутнасці. Так, я прапаведаваў Дэмакратыю, не падазраючы, што не даводзіў людзям звод непарушных маральных законаў, а толькі выказваў добрыя пажаданні. Я хацеў, каб людзі былі братамі, вольнымі і шчаслівымі. Канечне. А хто ж з гэтым не згодзіцца? Я ўмеў сказаць, *якім* павінен быць чалавек. А не *кім* ён павінен быць.

Я выказваўся, не ўдакладняючы значэння слоў, пра супольнасць людзей. Як быццам духоўная атмосфера, якую я меў на ўвазе, не была плёнам своеасаблівай яе структуры. Мне здавалася, што гаворка ідзе пра натуральную відавочнасць. Але натуральнай відавочнасці не існуе. Фашысцкае войска ці гандаль рабамі гэта таксама нейкая чалавечая супольнасць.

Я жыў у чалавечай супольнасці ўжо не як яе стваральнік. Я карыстаўся выгодамі пануючага ў ёй міру, яе царплівасцю, яе працвітаннем. Я нічога не ведаў пра яе, апроча таго, што я яе жыхар. Я жыў у ёй як рызнічы ці як брамнік. Гэта значыць, як паразіт. Гэта значыць, як пераможаны.

Такія пасажыры карабля. Яны карыстаюцца караблём, але нічога не даюць яму ўзамен. У прытулку ўтульных кают, па-за якімі ім хоць трава не расці, яны праводзяць свой вольны час. Яны нічога не ведаюць пра цяжкую работу шпангоўтаў, якія стрымліваюць вечны напор вады. Ці ж маюць яны права скардзіцца, калі бура на трэскі пашкуматае іхні карабель?

Калі асоба вырадзілася, калі я пераможаны, на што мне скардзіцца?

Ёсць нейкая агульная мера вартасцей, якімі я хацеў бы адзяліць людзей маёй духоўнай культуры. Ёсць краевугольны камень той асаблівай супольнасці, якую яны павінны стварыць. Ёсць першааснова, ад якой некалі пайшло ўсё: і карані, і ствол, і голле, і плады. Што ж гэта за першааснова? Гэта магутнае зернейка, кінутае ў глебу, на якой вырастаюць людзі. Толькі яно можа зрабіць мяне пераможцам.

Мне здаецца, я шмат што зразумеў за гэтую маю незвычайную ноч у вёсцы. Вакол мяне нейкая дзівосная цішыня. Самы нязначны гук, як музыка звона, поўніць усю прастору. Усё стала вельмі блізкае мне. І гэтае жаласлівае бляянне авечак, і тое далёкае аклікан-

не, і скрып прычыненых некім дзвярэй. Быццам усё гэта адбываецца ўва мне самім. Я павінен неадкладна ўхапіць сэнс гэтага пачуцця, пакуль яно не знікла...

Я думаю: «Усё гэта абстрэл над Арасам...» Яго снарады прабілі нейкую абалонку. Мусіць, цэлы гэты дзень я рыхтаваў у сабе прытулак для Чалавека. Я быў усяго толькі бурклівы аканом. Усяго толькі асоба. Але вось з'явіўся Чалавек. Ён проста ўладкаваўся на маё месца. Ён паглядзеў на бязладны натоўп і ўбачыў народ. Свой народ. Чалавек — агульная мера для гэтага народа і для мяне. Вось чаму, калі я вяртаўся ў авіягрупу, мне здавалася, што мяне прыцягвае цяпло вялікага кастра. Маімі вачыма глядзеў Чалавек — Чалавек, агульная мера для ўсіх маіх таварышаў.

Ці не знак гэта часам? Я амаль гатовы паверыць у прыкметы... Усё гэтай ноччу нібы ўступіла ў маўклівую змову. Кожны гук дасягае мяне як нейкі адрасаваны мне заклік, адначасна і выразны, і незразумелы. Я слухаю, як ноч напаўняюць нечыя спакойныя крокі...

— Гэй! Добры вечар, капітан!..

— Добры вечар!

Я не ведаю гэтага чалавека. Гэтак аклікаюць адзін аднаго лодачнікі пры сустрэчы на рацэ.

І мяне зноў агарнула загадкавае пачуццё роднасці. Чалавек, які пасяліўся ўва мне сёння, не перастае распазнаваць сваіх. Чалавек — агульная мера для ўсіх народаў і рас...

Той, хто аклікнуў мяне, вяртаўся дадому са сваім клункам клопатаў, думак і ўяўленняў. Са сваім асабістым, затоеным у душы набыткам. Я мог бы падысці да яго і загаварыць. На светлай вясковай вуліцы мы абмяняліся б якімі-кольвечы ўспамінамі. Гэтак абменьваюцца скарбамі купцы, калі сустракаюцца ў дарозе з далёкіх астравоў.

Калі сярод людзей маёй духоўнай культуры нехта

мысліць іначай, чым я, ён не толькі не абражае мяне гэтым, а, наадварот,— узбагачае мяне. Аснова нашай еднасці — Чалавек, які вышэй кожнага з нас. І таму нашы спрэчкі па вечарах у групе 2/33 не толькі не шкодзяць нашаму братэрству, але, наадварот, мацуюць яго: бо нікому ж з нас нецікава слухаць уласнае рэха або глядзеца ў люстэрка.

Аднолькава пазнаюць сябе ў Чалавеку і французы Францыі, і нарвежцы Нарвегіі. Чалавек нітуе іх у сваім адзінстве і адначасова, не прырэчачы сабе, памагае росквіту таго непаўторнага, што ўласціва кожнаму з гэтых народаў. Дрэва таксама выяўляе сябе ў кране, якая не падобна на карэнне. І калі ў Нарвегіі пішуць казкі пра снег, калі ў Галандыі вырошчваюць цюльпаны, калі ў Іспаніі імправізуюць фламенка, усё гэта ўзбагачае Чалавека, які жыве ў кожным з нас. Вось, магчыма, чаму мы, лётчыкі з групы 2/33, хацелі змагца за Нарвегію...

І вось цяпер мне здаецца, што я набліжаюся да завяршэння маёй доўгай вандроўкі. Я не адкрываю нічога новага, але я нібы ачынаюся ад сну і наноў бачу ўсё тое, на што ўжо даўно перастаў глядзець.

Мая духоўная культура заснавана на кульце Чалавека ў паасобнай асобе. Вякамі яна імкнулася выявіць Чалавека, падобна таму, як яна вучыла бачыць храм у кучы камення. Яна прапаведавала Чалавека, які вышэй паасобнай асобы...

Бо Чалавек маёй духоўнай культуры не вызначаецца паасобнымі людзьмі. Наадварот, людзі вызначаюцца ім. У ім, як і ў любой Сутнасці, маецца нешта такое, чаго не могуць вытлумачыць элементы, якія ствараюць яе. Храм ёсць нешта зусім іншае, чым проста награвашчанне камення. Храм — гэта геаметрыя і архітэктура. Не каменне вызначае храм, а, наадварот, храм узбагачае каменне сваім асаблівым сэнсам. Ягонныя камяні

ўзвышаны тым, што яны — камяні храма. Самыя разнастайныя камяні служаць яго адзінству. Нават страхавідныя каменныя пудзілы і тыя ўдзельнічаюць у агульным гімне храма.

Але я спакваля забыўся пра маю ісціну. Я пачаў меркаваць, што Чалавек ёсць сукупнасць людзей, як Камень ёсць сукупнасць каменчыкаў. Я атаясаміў храм са звычайнай кучай камянёў, і неўпрыкмет спадчына маёй духоўнай культуры знікла. Неабходна ўзнавіць Чалавека. Ён — сутнасць маёй культуры. Ён — аснова маёй Супольнасці. Ён — крыніца маёй перамогі.

XXVI

Лёгка стварыць парадак у грамадстве на падпарадкаванні кожнага члена вызначаным правілам. Лёгка выхаваць сляпога, які пакорна падпарадкоўваўся б паводыру альбо Карану. Але наколькі цяжэй вызваліць чалавека, навучыўшы яго панаваць над сабой.

Што азначае «вызваліць»? Калі ў пустыні я вызвалю чалавека, які нікуды не імкнецца, чаго варта будзе ягоная свабода? Свабода існуе толькі для *некага*, хто некуды імкнецца. Вызваліць чалавека ў пустыні, значыць, абудзіць у ім смагу і паказаць яму дарогу да калодзежа. Тады толькі ягоныя дзеянні набудуць сэнс. Няма сэнсу вызваляць камень, калі не існуе сілы прыцягнення. Бо вызвалены камень не рушыць з месца.

Мая духоўная культура імкнулася пакласці ў аснову чалавечых адносін культ Чалавека, які стаіць вышэй адзінкавай асобы, каб паводзіны кожнага ў адносінах да самога сябе і да іншых не былі сляпым падпарадкоўваннем законам мурашніка, а зрабілася свабодным праяўленнем любові.

Нябачныя сілы любові вызваляюць чалавека. Мая духоўная культура імкнулася зрабіць з кожнага чалавека Пасланца аднаго і таго ж уладара. Яна разгляд-

вала асобу як шлях ці праяўленне волі таго, хто вышэй яе; яна давала ёй свабоду ўзыходжання туды, куды імкнулі яе сілы прыцягнення.

Я ведаю, адкуль паходзіць гэтае сілавое поле. Вякамі мая духоўная культура праз людзей сузірала Бога. Чалавек быў створаны па абліччу і падабенству божаму. І ў чалавеку шанавалі Бога. Людзі былі братамі ва Хрысце. Гэты водбліск Бога надаваў кожнаму чалавеку неад'емную вартасць. Адносіны чалавека да Бога выразна акрэслівалі абавязкі кожнага перад самім сабою і перад іншымі.

Мая духоўная культура — спадкаемніца хрысціянскіх каштоўнасцей. Каб лепей зразумець архітэктuru храма, я задумаюся, як ён збудаваны.

Сузіранне Бога служыла асновай роўнасці людзей — бо яны ж былі роўныя ў Богу. І сэнс гэтай роўнасці быў зразумелы. Бо роўнымі можна быць толькі ў нечым. Салдат і капітан роўныя ў сваім народзе. Роўнасць абарочваецца пустым гукам, калі няма нічога, што нітавала б гэтую роўнасць.

Я разумею, чаму роўнасць, якая была роўнасцю правоў Бога, увасобленых у індывідуумах, забараняла абмяжоўваць узыходжанне адзінкавай асобы: Бог жа мог выбраць яго за свой шлях. Але раз справа была і ў роўнасці правоў Бога *на* асобу, я разумею, чаму асобы, якія б яны ні былі, выконвалі адны і тыя ж абавязкі і падпарадкоўваліся адным і тым жа законам. Слугуючы Богу, яны былі роўныя ў сваіх абавязках.

Я разумею, чаму роўнасць у Богу не спрычыньвала ні супярэчнасцей, ні бязладдзя. Дэмагогія ўзнікае тады, калі, за адсутнасцю агульнай меры, прынцып роўнасці выроджваецца ў прынцып тоесамасці. Тады салдат адмаўляецца аддаваць чэсць камандзіру, бо чэсць, аддаваная камандзіру, азначала б ганараванне асобы, а не Нацыі.

Мая духоўная культура, маючы правы на спадчыну Бога, заснавала роўнасць людзей у Чалавеку.

Я разумею, адкуль паходзіць павага чалавека да чалавека. Вучоны павінен быў паважаць грузчыка, бо ў гэтым грузчыку ён ганараваў Бога, чым Пасланцом грузчык з'яўляецца нароўні з вучоным. Якія б ні былі вартасці аднаго і пасрэднасць другога, ніводзін чалавек не меў маральнага права зрабіць другога рабом. Нельга ж прыніжаць Пасланца. Але гэтая павага да чалавека не прыводзіла да рабалецтва перад пасрэднасцю, перад глупствам і невуцтвам, бо ў чалавеку ганаравалася найперш за ўсё годнасць Пасланца Бога. Так любоў да Бога закладвала аснову ўзвышаных адносін паміж людзьмі, паколькі справы вяліся паміж Пасланцамі, незалежна ад вартасцей асобы.

Мая духоўная культура, маючы правы на спадчыну ад Бога, стварыла павагу да чалавека, незалежна ад яго асобы.

Я разумею паходжанне братэрства паміж людзьмі. Людзі былі братамі ў Бозе. Братамі можна быць толькі ў нечым. Калі няма ніякага вузла, які б звязваў людзей у адно, яны будуць стаяць адзін каля аднаго, не звязаныя паміж сабой. Нельга быць проста братамі. Мае таварышы і я — браты ў групе 2/33. Французы браты *ва* Францыі.

Мая духоўная культура, маючы правы на спадчыну Бога, заснавала братэрства людзей у Чалавеку.

Я разумею значэнне любові да бліжняга, якой навучылі мяне. Любоў да бліжняга была служэннем Богу праз асобу. Яна была данінай Богу, якой бы пасрэднай ні была асоба. Гэтая любоў не прыніжала таго,

каму яна была адрасавана, не знявольвала яго ланцугамі ўдзячнасці, бо гэты дар прыносіўся не яму, а Богу. Менавіта пагэтамую такая любоў не ператваралася ў ганараванне пасрэднасці, глупства ці невуцтва. Абавязак доктара быў, рызыкуючы жыццём, лячыць чумнога хворага, хто б ён ні быў. Доктар служыў Богу. Яго не прыніжала бяссонная ноч, праведзеная ля ўзгаля злодзея.

Мая духоўная культура, маючы правы на спадчыну ад Бога, ператварыла любоў да бліжняга ў дар Чалавеку, перадаваны праз асобу.

Я разумею глыбокі сэнс Пакорлівасці, якую патрабавалі ад асобы. Пакорлівасць ніколі не прыніжала асобу. Яна ўзвышала яе. Яна раскрывала асобе яе ролю Пасланніцы. Патрабуючы ад яе ганаравання Бога цераз бліжняга, яна адначасова патрабавала ганаравання яго і ў самой сабе, усведамлення сябе Пасланніцай ад Бога, якая ідзе шляхам, вызначаным Богам. Пакорлівасць вымагала ад асобы забывання пра сябе, і праз гэта — узвышэння сябе, бо калі асоба пачне перабольшваць сваё значэнне, шлях яе ўткнецца ў сцяну.

Мая духоўная культура, маючы правы на спадчыну ад Бога, прапаведавала і ганараванне самога сябе, гэта значыць — ганараванне Чалавека цераз самога сябе.

Я разумею, нарэшце, чаму любоў да бога ўсклала на людзей адказнасць адных перад другімі і надзяліла іх галоўнай вартасцю — Надзеяй. Бо кожнага чалавека яна ператварала ў Пасланца аднаго і таго ж Бога, у рукі кожнага аддавала выратаванне ўсіх. І ніхто не меў права на роспач, бо кожны быў вестуном некага болей велічнага, чым ён сам. Роспач была раў-

назначна адмаўленню Бога ў самім сабе. Абавязак Надзеі можна было б выказаць так: «Значыць, ты надаеш сабе такое вялікае значэнне? Колькі самаздаволенасці ў тваёй роспачы!»

Мая духоўная культура, маючы правы на спадчыну ад Бога, зрабіла кожнага адказным за ўсіх людзей і ўсіх людзей — адказнымі за кожнага. Асоба павінна ахвяраваць сабой дзеля выратавання калектыву, але справа тут зусім не ў элементарнай матэматыцы. Уся справа ў павазе да Чалавека цераз асобу. Гэта праўда, веліч маёй духоўнай культуры ў тым, што сто шахцёраў будуць рызыкаваць сваім жыццём дзеля выратавання аднаго засыпанага ў шахце таварыша. Бо яны ратуюць Чалавека.

Толькі цяпер я разумею, што значыць свабода. Гэта свабода дрэва расці ў сілавым полі свайго зернейка. Яна — сукупнасць умоў узыходжання Чалавека. Яна падобная на спадарожны вецер. Толькі дзякуючы ветру паруснік свабодны ў адкрытым моры.

Чалавек, выхаваны ў гэтых правілах, меў бы сілу дрэва-волата. Якую б прастрань мог бы ён ахапіць сваімі каранямі. Якія чалавечыя вартасці мог бы ён увабраць у сябе, каб яны ўсквітнелі на сонцы!

XXVII

Але я ўсё скасаваў. Я прамантачў спадчыну. Я дазволіў зруйнаваць паняцце Чалавека.

Аднак, каб уратаваць гэты культ Уладара, сузіранага праз паасобныя асобы, і высокую годнасць чалавечых адносін, заснаваных на гэтым кульце, мая духоўная культура затраціла шмат сілы і творчага нахнення. Усе намаганні Гуманізму былі скіраваны да

гэтай мэты. Гуманізм абраў сабе выключную місію — растлумачыць і ўвекавечыць прымат Чалавека над асобай. Гуманізм прапаведаваў Чалавека.

Але як толькі справа заходзіць пра Чалавека, наша мова апынаецца ў бяссілли. Чалавек — гэта нешта іншае, чым людзі. Пра храм немагчыма сказаць нічога істотнага, калі гаварыць пра адны камяні. Немагчыма нічога істотнага сказаць і пра Чалавека, калі спрабаваць акрэсліць яго толькі якасцямі людзей. Пагэтану гуманізм заведама ішоў па шляху, які вёў яго ў тупік. Гуманізм намагаўся вывесці паняцце Чалавека з дапамогай лагічных і маральных аргументаў і гэтакім чынам укараніць яго ў сьвядомасці людзей.

Ніякае вуснае тлумачэнне ніколі не заменіць назірання. Адзінства Сутнасці немагчыма перадаць словамі. Калі б я захацеў абудзіць любоў да айчыны ці да маёнтка ў людзей, духоўнай культуры якіх такая любоў была б невядомая, я не меў бы ніякіх довадаў, каб усхваляваць іх сэрцы. Маёнтак — гэта палі, лугі і статкі. Прызначэнне кожнай з гэтых частак і ўсіх разам — прыносіць прыбытак. Аднак любому маёнтку ўласціва нешта такое, што ўнікае пры разглядзе складаных яго элементаў: ёсць жа такія землеўласнікі, што гатовыя дайсці да галечы, толькі б уратаваць любімы маёнтак. Гэтае *нешта* якраз і надае асаблівую каштоўнасць усяму, што складае маёнтак, надзяляе іх дзівоснымі якасцямі. І вось яны робяцца статкамі гэтага маёнтка, лугамі гэтага маёнтка, палямі гэтага маёнтка...

Гэтак і чалавек робіцца чалавекам сваёй айчыны, свайго рамяства, сваёй духоўнай культуры, свайго веравызнання. Але каб сцвярджаць, што ты неаддзельны ад такіх сутнасцей, неабходна спачатку стварыць іх у самім сабе. Таму, у каго няма пачуцця радзімы, нельга ўнушыць яго ніякай казанню. Стварыць у сабе Сутнасць, якую ты называеш сваёй, можна толькі пры дапамозе дзеяння. Сутнасць належыць не сферы мовы,

а сферы дзеяння. Наш Гуманізм не браў пад увагу дзеянне. Яго намаганні аказаліся марныя.

Самае важнае дзеянне атрымала сваю назву. І назва гэта — ахвяраванне.

Ахвяраванне не азначае ні беззваротнай страты нечага свайго ўласнага, ні пакаяння. Перш за ўсё, яно — дзеянне. Аддаванне сябе Сутнасці, ад якой, як ты лічыш, ты неаддзельны. Толькі той зразумее, што такое маёнтак, хто ахвяруе яму частку самога сябе, хто будзе змагацца за яго ўратаванне, не шкадаваць сваіх сіл для таго, каб ён стаў яшчэ лепшы. Тады да яго прыходзіць любоў да маёнтка. Маёнтак — гэта не сума прыбытку, было б памылкай меркаваць гэтак. Маёнтак — гэта сума прынесеных дароў.

Раз мая духоўная культура абаліралася на Бога, яна магла выратаваць гэтае паняцце ахвяравання, якое стварала Бога ў сэрцы чалавека. Гуманізм забыў пра важнейшую ролю ахвяравання. Ён намерыўся зберагчы Чалавека з дапамогай слоў, а не дзеяння.

Каб выратаваць вобраз Чалавека, бачны праз людзей, Гуманізм меў у сваім распараджэнні толькі адно гэтае слова «Чалавек», аздобленае вялікай літарай. Нам пагражала скочванне па небяспечным адхоне і падмена Чалавека нейкай усярэдненай асобай ці сукупнасцю людзей. Нам пагражала падмена нашага Храма кучай каменя.

І спакваля мы страцілі нашу спадчыну.

Замест таго каб сцвярджаць правы Чалавека ў асобе, мы загаварылі пра правы калектыву. Спакваля ў нас з'явілася мараль Калектыву, якому няма справы да Чалавека. Гэтая мараль можа растлумачыць, чаму асоба павінна ахвяраваць сабой дзеля Супольнасці. Але яна не можа растлумачыць без слоўнага штукарства, чаму Супольнасць павінна ахвяраваць сабой дзеля аднаго чалавека. Чаму справядліва, каб тысяча людзей прыняла смерць дзеля выратавання аднаго,

асуджанага несправядліва. Мы яшчэ прыгадваем гэты прыныцп, але спакваля забываем яго. А менавіта ж у гэтым прыныцпе, які карэнным чынам розніць нас ад мурашак, перш за ўсё і заключаецца наша веліч.

Мы скульнуліся — з-за недахопу плённага метаду — ад Чалавецтва, заснаванага на Чалавеку, да гэтага мурашніка, заснаванага на сукупнасці асоб.

Што маглі мы супрацьпаставіць культу Дзяржавы або культу Гурмы? Чым стаў наш велічны вобраз Чалавека, спароджанага Богам? Яго ўжо амаль немагчыма разгледзець скрозь словы, якія страцілі ўвесь свой сэнс.

Спакваля, паступова забываючы пра Чалавека, мы абмежавалі нашу мараль праблемамі паасобнай асобы. Мы сталі патрабаваць ад кожнага, толькі каб ён не шкодзіў другому. Ад кожнага каменя, каб ён не шкодзіў другому каменю. І канечне, яны не шкодзяць адзін аднаму, калі бязладна валяюцца ў полі. Але яны наносзяць шкоду храму, які яны маглі б скласці і які ўзамен адзяліў бы сэнсам кожнага з іх.

Мы ўсё прапаведавалі роўнасць паміж людзьмі. Але, забыўшы пра Чалавека, мы перасталі ўжо разумець, пра што гаварылі. Не ведаючы, што пакласці ў аснову Роўнасці, мы ператварылі яе ў цьмянае сцверджанне, карыстацца якім ужо развучыліся. Як вызначыць Роўнасць паміж мудрацом і тупіцай, паміж прыдуркам і геніем? Што да будаўнічага матэрыялу, то, калі мы хочам вызначыць і ажыццявіць іх роўнасць, неабходна, каб усе яны займалі аднолькавае месца і ігралі адну і тую ж ролю. А гэта бязглузда. Бо прыныцп Роўнасці выроджваецца тады ў прыныцп Тоесамасці.

Мы працягвалі прапаведаваць Свабоду чалавека. Але, забыўшы пра Чалавека, мы вызначылі нашу Свабоду як нейкую беспакаранасць, пры якой дазволены якія хоч учынкi, абы толькі яны не чынілі шкоды дру-

тому. А гэта пазбаўлена ўсякага сэнсу, бо не існуе такога ўчынку, які б не закранаў другога чалавека. Калі я, салдат, калечу сябе, мяне аддаюць пад суд. Не існуе адасобленых асоб. Той, хто адгароджвае сябе ад супольнасці, наносіць ёй шкоду. Той, хто ў суме, нага-няе сум на іншых.

Гэтак разумеючы права на свабоду, мы развучыліся карыстацца ім, каб не натыкнуцца на неадольныя супярэчнасці. Не здольныя вызначыць, у якім выпадку мы зберагаем наша права на свабоду, у якім страчваем, мы, каб уратаваць хоць які няўцямны прынцып, крывадушна заплюшчылі вочы на процьму перашкод, якія любое грамадства непазбежна выстаўляла перад нашымі свабодамі.

Што ж да Любоўі да бліжняга, то мы нават не пасмелі болей прапаведаваць яе. Некалі Любоўю да бліжняга іменавалася самаахвярнасць, якая стварала пэўную Сутнасць, калі гэтая самаахвярнасць ганаравала Бога цераз яго чалавечы вобраз. Цераз асобу мы аддавалі належнае Богу ці Чалавеку. Але, забыўшы пра Бога ці пра Чалавека, мы сталі ганараваць толькі асобу. І тады любоў да бліжняга часта рабілася абразлівай. Справядлівасць пры размеркаванні матэрыяльнага дастатку павінна забяспечвацца Грамадствам і не можа залежаць ад прыхамаці той ці іншай асобы. Вартасць асобы не дапускае, каб яна аказалася ў залежнасці ад шчодрасці іншай асобы. Было б недарэчнасцю, калі б паны, валодаючы сваім багаццем, патрабавалі яшчэ і ўдзячнасці ад галетнікаў.

Самае ж галоўнае ў тым, што наша кепска разуме-тая Любоў да бліжняга выступала супроць самой сябе. Аснаваная выключна на жаласлівасці, яна адмовіла б нам у люб-якім выхаваўчым пакаранні. Сапраўдная Любоў да бліжняга, якая ёсць служэнне Чалавеку, а не паасобнай асобе, накіравана нам змаганне з ас-бай, каб узвысіць у ёй Чалавека.

Так мы страцілі Чалавека. А страціўшы Чалавека, мы пазбавілі цеплыні тое самае братэрства, якое прапаведавала наша духоўная культура, бо братам магчыма быць толькі ў нечым і немагчыма быць братамі наогул. Дзяліцца з некім яшчэ не азначае быць яму братам. Братэрства ўзнікае толькі ў самаахвяраванні. Яно ўзнікае ў агульным дарунку нечаму болей велічнамму, чым мы самі. Але, падмяніўшы гэты карань любога сапраўднага быцця бясплённым здрабненнем, мы звялі наша братэрства толькі да ўзаемнай маўклівай цярплінасці.

Мы перасталі даваць. Але калі я гатовы даваць толькі самому сабе, я нічога не атрымліваю, бо я не ствараю нічога такога, ад чаго я неаддзельны, а значыць, я — нішто. І калі ад мяне пачнуць вымагаць, каб я памёр дзеля нейкіх выгод, я адмоўлюся паміраць. Выгода найперш за ўсё загадвае жыць. Якое парыванне любові акупіць маю смерць? Паміраюць за дом, а не за рэчы і сцены. Паміраюць за храм — не за камяні. Паміраюць за народ — не за натоўп. Паміраюць з любові да Чалавека, калі ён аснова Супольнасці. Паміраюць толькі за тое, дзеля чаго варта жыць.

Наш лексікон, здавалася, амаль не зыначыўся, аднак словы, калі мы спрабавалі імі карыстацца, страціўшы свой рэальны сэнс, вялі нас да безвыходных супярэчнасцей. І мы былі змушаны заплюшчваць вочы на гэтыя звады. Не ўмеючы будаваць, мы змушаны былі пакінуць сярод поля кучу камення і з апаскаю гаварыць пра Калектыў, не смеючы ўдакладняць, што мы маем на ўвазе, бо на самой справе мы мелі на ўвазе нешта неіснавальнае. Слова «Калектыў» не мае сэнсу датуль, пакуль Калектыў не нітуецца нечым. Сукупнасць не ёсць Сутнасць.

Калі наша Грамадства яшчэ мела права на існаванне, калі ў ім яшчэ захоўвалася нейкая павага да Чалавека, дык таму толькі, што сапраўдная духоўная

культура, якой мы здраджвалі сваім невуцтвам, усё яшчэ выпраменьвала сваё асуджанае святло і без нашага ведама ратавала нас.

Як нашы праціўнікі здолелі зразумець тое, чаго ўжо не разумелі мы самі? Яны бачылі ў нас толькі кучу камянёў. Яны спрабавалі вярнуць сэнс Калектыву, сэнс, які мы самі ўжо не ўмелі растлумачыць, бо забыліся пра Чалавека.

Адны з іх адразу ж, нядоўга думаючы, прыйшлі да крайніх лагічных вывадаў. Кучы камянёў яны надалі самагоднае значэнне. Камяні павінны быць атаясамлены з камянямі. І кожны камень падначалены толькі самому сабе. Анархія яшчэ помніць пра культ Чалавека, але цалкам пераносіць яго на паасобныя асобы. І гэта вядзе да супярэчнасцей, яшчэ болей непрымірных, чым нашы.

Іншыя пазбіралі камяні, бязладна параскіданыя сярод поля. Яны прапаведавалі правы Мас. Але іхняя тэорыя непрыгодная. Бо калі нельга дапусціць, каб адзін чалавек тыраніў Масу, дык, вядома, нельга дапусціць і таго, каб Маса падаўляла аднаго чалавека.

Трэція завалодалі гэтымі бяссільнымі камянямі і з сукупнасці іх стварылі Дзяржаву. Сходная Дзяржава таксама не ўзвышае людзей. Яна таксама толькі ўвасабленне Сукупнасці. Яна ёсць улада Калектыву, перададзеная ў рукі асобы. Яна ёсць панаванне каменя, які з выгляду атаясамлівае сябе з іншымі камянямі, над сукупнасцю камянёў. Гэта Дзяржава, не тоячыся, прапаведуе мараль Калектыву, якую мы пакуль адхіляем, але да якой самі ж ідзем спакваля, бо мы забылі пра Чалавека,— а ён жа адзін мог паслужыць апраўданнем нашага непрымання.

Прыхільнікі гэтага новага веравызнання не дапусцяць, каб некалькі шахцёраў рызыкавалі жыццём дзеля выратавання аднаго засыпанага ў шахце тава-

рыша. Бо гэта нанесла б шкоду кучы камянёў. Яны даб'юць цяжкапараненага, калі ён будзе замінаць прасоўванню арміі. Пра дабро для Супольства яны будуць меркаваць з дапамогай матэматыкі — і матэматыка будзе кіраваць імі. Ім няма выгоды ўзвышацца да нечага болей вялікаснага, чым яны самі. І таму яны ўзненавідзяць усё, што будзе розніцца ад іх, бо яны па-за межамі саміх сябе не знойдуць нічога, з чым яны маглі б зліцца. Любы чужы звычай, інакшая раса, інакшая думка непазбежна стане для іх абразай. Яны не будуць здольны прылучаць да сябе, бо каб прылучыць Чалавека да сваёй веры, трэба не адсекчы яго, а растлумачыць яму ягоную ролю, паказаць мэту яго памкнення і даць яму магчымасць практычна выпрабаваць свае сілы. Прылучыць да сваёй веры заўсёды азначае вызваліць. Храм можа прылучаць да сябе камяні, і яны набываюць у ім сэнс. А куча камянёў нічога не прылучае да сябе, і, не ўмеючы рабіць гэтага, яна проста гняце. І гэта праўда — але чыя віна ў гэтым?

Я болей не здзіўляюся таму, што куча камянёў, якая гняце ўсім сваім цяжарам, перамагла камяні, бязладна раскіданыя сярод поля.

І ўсё-такі я мацнейшы, чым яна.

Я мацнейшы, калі я зноў знайду сябе. Калі наш Гуманізм адновіць Чалавека. Калі мы здолеем заснаваць нашу Супольнасць, прымяніўшы для гэтага адзіна дзейсны сродак: самаахвярнасць. Супольнасць, створаная нашай духоўнай культурай, таксама не была сукупнасцю выгод — яна была сукупнасцю дарункаў.

Я мацнейшы, бо дрэва мацней рэчываў, што ствараюць глебу. Яно ўбірае іх у сябе. Яно ператварае іх у дрэва. Храм ззяе куды ярчэй, чым куча камянёў. Я мацнейшы, бо мая духоўная культура здольна злу-

чыць у адно цэлае, нікога не адсякаючы, усю разна-
стайнасць чалавечых якасцей. Яна не толькі наталяе
смагу з крыніцы сваёй моцы, яна разам з гэтым і ўлі-
вае ў яго новае жыццё.

Вылятаючы, я хацеў нешта набыць раней, чым ад-
даць самому. Маё жаданне было бязглуздае. Яно на-
гадвала той сумны ўрок граматыкі. Перш чым на-
быць, неабходна аддаць,— перш чым пасяліцца ў до-
ме, неабходна пабудаваць яго.

Мая любоў да сваіх заснавана на тым, што я гато-
вы аддаць за іх сваю кроў, як любоў маці заснавана
на тым, што яна аддае дзіцяці сваё малако. Менавіта
ў гэтым уся таямніца. Каб даць жыццё любові, неаб-
ходна пачынаць з самаахвяравання. Потым любоў
можа натхніць на новыя ахвяраванні, і яны прывя-
дуць да новых перамог. Чалавек заўсёды мусіць зра-
біць першы крок. Перш чым існаваць, ён павінен на-
радзіцца.

Па звароце з задання я ўжо адчуў сваю роднасць
з пляменніцай фермера. Яе ўсмешка была такая чы-
стая, і праз гэтую ўсмешку я ўбачыў маю вёску. А праз
маю вёску — маю краіну. А праз маю краіну — іншыя
краіны. Бо я неаддзельны ад духоўнай культуры, якая
сваёй асновай абрала Чалавека. Я неаддзельны ад гру-
пы 2/33, якая выказала гатоўнасць змагацца за Нар-
вегію.

Можа здарыцца, што заўтра Аліяс пашле мяне на
іншае заданне. Сёння я надзяваў сваю лётную рызу,
каб служыць богу, якога не бачыў — бо быў сляпы.
Агонь над Арасам сарваў заслону з маіх вачэй, і я
авідушчаў. Тыя, ад каго я неаддзельны, таксама аві-
душчалі.

І калі на досвітку я зноў узлячу ў неба, я ўжо буду
ведаць, за што я змагаюся.

Але я хачу запомніць, што ўбачыў. А для гэтага я маю патрэбу ў звычайным Сімвале Веры.

Я буду змагацца за прымат Чалавека над паасобнай асобай, — як агульнага над прыватным.

Я веру, што культ Агульнага ўзвышае і яднае ў адно духоўныя скарбы паасобных асоб і засноўвае адзіную сапраўдную гармонію — гармонію жыцця. Дрэва — сама гармонія, хоць карані яго і не падобныя на крону.

Я веру, што культ паасобных асоб спавадуе толькі смерць, бо ён імкнецца заснаваць гармонію на падабенстве. Ён падмяняе адзінства Сутнасці тоесамасцю яе частак. І разбурае храм, каб выкласці ў рад складваючыя яго камяні. Пагэтаму я буду змагацца супроць кожнага, хто стане абвяшчаць перавагу нейкага аднаго абраду над другім, нейкага аднаго народа — над іншымі народамі, адной расы — над іншымі расамі, нейкай адной думкі — над іншымі думкамі.

Я веру, што прымат Чалавека закладвае аснову толькі Роўнасці і Свабодзе, адзіна якія і маюць сэнс. Я веру ў роўнасць правоў Чалавека ў кожнай асобе. І веру, што Свабода — гэта Свабода ўзыходжання Чалавека. Роўнасць не ёсць тоесамасць. Свабода не ёсць узвялічванне асобы на шкоду Чалавеку. Я буду змагацца супроць кожнага, хто задумае падначаліць свабоду Чалавека адной нейкай асобе ці сукупнасці асоб.

Я веру, што мая духоўная культура імянуе Любоўю да бліжняга дабравольную самаахвярнасць, якая прыносіцца Чалавеку, каб сцвердзіць ягонае царства.

Любоў да бліжняга ёсць дар Чалавеку, які прыносіцца праз пасрэдніцтва асобы. Яна засноўвае Чалавека. Я буду змагацца супроць кожнага, хто, сцвярджаючы, што мая любоў да бліжняга ганаруе пасрэднасць, стане адмаўляць Чалавека і гэтым самым замкне асобу ў турму безвыходнай пасрэднасці.

Я буду змагацца за Чалавека. Супроць яго ворагаў. Але таксама і супроць самога сябе.

XXVIII

Я далучыўся да таварышаў. Мы ўсе павінны былі сабрацца каля апоўначы, каб атрымаць загады. Групу 2/33 цягне на сон. Польша вялікага кастра ператварылася ў прысыпаны прыскам жар. З выгляду група яшчэ трымаецца, але гэта толькі здаецца. Ашэдэ тужліва паглядвае на свой знакаміты хранометр. Пеніко, прыпаўшы да сцяны, дрэмле ў кутку. Гавуаль, звесіўшы ногі, сядзіць на сталі і, ледзьве стрымліваючы позяхі, крывіцца, нібы гатовае заплакаць дзіця. Азамбр ключе носам над кнігай. Адзін толькі маёр яшчэ бадзёрыцца; страшэнна бледны, схіліўшыся над асветленымі лямпай паперамі, ён ціха нешта абмяркоўвае з Жэле. Зрэшты, «абмяркоўвае» — гэта толькі вобразнае слова. Гаворыць адзін маёр. Жэле сцвярджальна ківае галавой: «Так, канечне». Жэле бы прыліп да гэтага свайго «так, канечне». Ён усё гарачэй згаджаецца з разважаньнямі маёра, баючыся адарвацца ад іх, як тапелец ад шыі плыўца. На месцы Аліяса я, не мяняючы тону, сказаў бы: «Капітан Жэле, на досвітку вас расстраляюць...» — і пачакаў бы, што той адкажа.

Група не спала ўжо тое сутак і ледзьве трымаецца на нагах.

Маёр устае, падыходзіць да Лакардэра і абрывае

яго сон, у якім Лакардэр, магчыма, абыгрываў мяне ў шахматы:

— Лакардэр, вы паляціце на світанні. Разведка на брыючым палёце.

— Слухаю, пан маёр.

— Вам трэба было б паспаць...

— Так точна, пан маёр.

Лакардэр зноў сядзе. Маёр выходзіць з пакоя, за ім цягнецца і Жэле, як снулая рыбіна на кручку вуды. Вось ужо не трое сутак, а цэлы тыдзень Жэле на клаўся спаць. Нароўні з Аліясам ён не толькі вылятаў у разведку, але і нёс на сваіх плячах адказнасць за ўсю групу. Чалавечая вынослівасць не бязмежная. Жэле перайшоў ужо межы вынослівасці. І ўсё-такі абодва яны — плывец і тапелец — зноў адпраўляюцца па прывідныя загады.

Да мяне падыходзіць заклапочаны Вээн, — сам ён пры гэтым спіць на нагах, як лунацік:

— Ты спіш?

— Я...

Я прыхіліўся галавой да спінкі крэсла — я выявіў тут крэсла. Я таксама засынаю, але мяне мучыць голас Вээна:

— Усё гэта дабром не скончыцца!

Усё гэта дабром не скончыцца... Бясспрэчна неадольная перашкода... Дабром не скончыцца...

— Ты спіш?

— Я... Не... Што дабром не скончыцца?

— Вайна.

Вось гэта навіна! Я зноў упадаю ў дрымоту. І мармычу:

— ...якая вайна?

— Як «якая вайна»?!

Нядоўга цягнуцца такой размове. Ах, Паўла, калі б у авіягруп былі цірольскія нянькі, уся група 2/33 ужо даўно была б у пасцелі!

Маёр з размаху расчыняе дзверы:

— Вырашана. Перабазіруемся.

За ім стаіць канчаткова абуджаны Жэле. Ён адкладзе на заўтра сваё «так, канечне». А сёння ўночы ён зноў будзе чэрпаць сілы для знемагальнай працы з нейкіх яму і самому не вядомых крыніц.

Мы ўстаём. Мы вымаўляем: «А!.. Ну што ж...» Што мы можам сказаць?

Мы нічога не скажам. Мы забяспечым перабазіроўку. Адзін Лакардэр дачакаецца світаньня, каб вылецець на заданне. Калі ён застанецца жывы, то далучыцца да нас ужо на новым аэрадроме.

Заўтра мы таксама нічога не скажам. Заўтра — для сведкаў — мы будзем пераможанья. А пераможанья мусяць маўчаць. Як зярняты.

ЛІСТ ДА ЗАЛОЖНІКА

I

Калі ў снежні 1940 года я апынуўся ў Партугаліі, каб адтуль дабрацца ў Злучаныя Штаты Амерыкі, Лісабон здаўся мне нейкім светлым і сумным раем. У тых часы ўсюды толькі і размоў было што пра немінучае нашэсце, а Партугалія чаплялася за ілюзію ўласнага працвітання. Лісабон, які наладзіў самую бліскучую выстаўку з усіх, якія толькі былі ў свеце, усміхаўся нейкай трохкі хваравітай усмешкай: так усміхаюцца маткі, якія не маюць ніякіх вестак ад забранага на вайну сына і намагаюцца ўратаваць яго сваёй упэўненасцю: «Мой сын жывы, раз я ўсміхаюся...» Гэтак і Лісабон нібыта казаў: «Паглядзіце, як у мяне хораша, як спакойна і светла...» Увесь кантынент ціснуў на Партугалію накшталт дзікай гары, грознай сваімі ахвярнымі плямёнамі, але святочны Лісабон кідаў выклік Еўропе: «Хто пагаліцца на мяне, калі я прыкладаю столькі намаганняў, каб не хвацца! Калі я такі безабаронны!..»

Гарады маёй радзімы па начах былі колеру попелу. Я адвык ад асвятлення, і ў гэтай прамяністай сталіцы мне рабілася нейк ніякавата. Калі прадмесці

акрыты цемрай, брыльянты за асляпляльна яркай вітрынай міжволі прыцягваюць увагу рабаўнікоў. Так і адчуваеш, як яны рыскаюць непадалёку. Я адчуваў, як над Лісабонам навісла ноч Еўропы, якая кішэла зграямі бамбардзіроўшчыкаў, быццам яны здалёк цікавалі за гэтым скарбам.

Але Партугалія быццам і не заўважала ненаеднасці пачвары. Яна адмаўлялася верыць кепскім прыкметам. Партугалія з адчайнай даверлівасцю займалася толькі мастацтвам. Хто наважыцца раздушыць яе з яе культам мастацтва? Яна павымала на свет усе дзівосы. Хто наважыцца раздушыць яе з усімі гэтымі дзівосамі? Яна дэманстравала сваіх геніяў. Не маючы арміі, не маючы гармат, яна выставіла супраць магутнай сталёвай сілы захопніка ўсіх сваіх каменных вортаўнікоў: помнікі паэтаў, мараплаўцаў, канкістадораў. Не маючы арміі і гармат, Партугалія перагарадзіла шлях ворагу ўсім сваім мінулым. Хто наважыцца раздушыць яе з гэтай спадчынай яе вялікага мінулага?

Вечарамі я зажурана блукаў сярод павільёнаў гэтай з надзвычайным густам аформленай выстаўкі, дзе літаральна ўсё было пазначана пячаткай дасканаласці, нават музыка, такая неназойлівая, падабраная з такім тактам, якая, ледзь дапамагаючы слыху, мякка разлівалася над садамі, як немудрагелістая песня ручайкі. Хто ж асмеліцца ўзняць руку на гэтае беззаганнае адчуванне меры?!

І Лісабон з гэтай ягонай усмешкай здаваўся мне болей сумны, чым мае зацемененыя гарады.

Я ведаў, а магчыма, і вам знаёмы такія, трохкі дзівакватыя сем'і, якія пакідаюць за сталом месца нябожчыку. Яны адмаўляюць непапраўнасць. Я ж не бачыў у такім выкліку нічога суцяшальнага. З мёртвых трэба рабіць мёртвых. Тады яны набываюць новую форму прысутнасці ў нашым жыцці. А сем'і, пра

якія ідзе гаворка, бясконца адцягваюць іх вяртанне. З мёртвых яны робяць вечна адсутных сутрапезнікаў, навекі запозненых да стала. Яны падменьваюць жалобу марным чаканнем. І гэтыя дамы здаваліся мне ахопленымі бядой, болей непאпраўнай, болей безвыходнай, чым страта. Божа каханы, згадзіўся ж я на жалобу па лётчыку Піёмэ, апошнім з сяброў, які загінуў у паштовым рэйсе!.. Піёмэ ўжо не зыначыцца. Ён ніколі ўжо не з'явіцца, але ніколі і не пакіне мяне. Я ахвяраваў яго прыборам на маім стале, гэтым бескарысным сілом, і я зрабіў з яго сапраўднага мёртвага сябра.

А вось Партугалія сілілася верыць у сваё працвітанне, захоўваючы і яго прыбор, і яго святочныя агні, і яго музыку. Тут, у Лісабоне, гулялі ў шчаслівае жыццё, каб сам бог — і той паверыў у яго.

Паўны налёт смутку надавалі Лісабону бежанцы. Я маю на ўвазе не выгнанцаў, якія шукаюць прытулку. І не тых эмігрантаў, што кідаюцца ў пошуках лапіка зямлі, які яны маглі б абрабіць сваёй працай. Я кажу пра людзей, якія за свет вочы ўцяклі з радзімы і кінулі ў галечы сваіх блізкіх дзеля ўратавання ўласнага кашалька.

Мне не ўдалося ўладкавацца ў сваім горадзе, і я пасяліўся ў Іштурыле, побач з казіно. Я толькі выйшаў з пекла вайны: мая авіягрупа, якая дзесяць месяцаў запар вяла разведвальныя палёты над Германіяй, адно ў дні нямецкага наступлення страціла тры чвэрці свайго складу. Па вяртанні дадому нада мной навісла змрочная атмасфера прыгнёту і пагроза голаду. Я перажыў беспрасветную ноч нашых гарадоў. А тут, за два крокі ад мяне, казіно Іштурыла штовечар напаўнялася зданямі. Бясшумныя «кадылакi» дзелавіта каціліся па тонкім пяску і высаджвалі іх ля пад'езда. Гэтыя здані, быццам у даваенныя часы, былі ў вачэрніх строях. Яны зылі манішкамі і дыяментамі.

Яны запрашалі адзін аднаго на абеды, на абеды статустаў, бо ім не было пра што гаварыць.

Потым яны гулялі ў рулетку ці ў бакара — у залежнасці ад багацця. Часам я хадзіў паглядзець на іх. Яны не выклікалі ўва мне ні гневу, ні кпіну; мяне ахопліваў толькі нейкі неакрэслены страх. Той страх, які ахоплівае вас у запарку перад апошнімі прадстаўнікамі якой-небудзь вымерлай пароды. Яны збіраліся ля сталоў. Яны тоўпіліся вакол непрыступнага круп'е і з усіх сіл намагаліся адчуць надзею, распач, страх, зайздрасць альбо захапленне. Як жывыя. Яны ставілі на карту маёмасць, якая, магчыма, у гэтыя самыя хвіліны разляталася ў прах. Яны карысталіся манетай, якая, магчыма, ужо страчвала ўсялякую вартасць. Змесціва іх сейфаў, магчыма, забяспечвалася заводамі, ужо прыбранымі да рук ворагам альбо асуджанымі на руйнаванне варожай авіяцыяй. Яны выпісвалі вэксалі на Сірыус. Чапляючыся за мінулае, быццам за апошнія месяцы свет не зведаў ніякіх патрасенняў, яны сіліліся паверыць у натуральнасць свайго азарту, у забяспечанасць сваіх чэкаў, у непарушнасць сваіх здзелак. Гэта была фантасмагорыя. Лялечны балет. І ад гэтага было маркотна.

Яны, безумоўна, нічога не адчувалі. Я пакідаў іх. Я ішоў падыхаць на бераг мора. Але і мора Іштурыла, гэтае курортнае, прыручанае мора, здавалася, таксама было ўдзельнікам гульні. Яно залівала бухту самотнай мяккай хваляй, якая зіхацела ў месячным святле, нібыта сукенка са шлейфам, што ўжо выйшла з моды.

Я зноў сустрэўся з маімі бежанцамі на параходзе. Гэты параход таксама ўсяляў лёгкі страх. Ён перасаджваў з аднаго кантынента на другі пазбаўленыя каранёў расліны. Я казаў сабе: «Я хачу быць падарожнікам, я не хачу быць эмігрантам. У сябе дома я навучыўся такому, што аніяк не прыдасца на чужыне». А эмігранты выцягвалі з кішэняў запісныя кніжкі з

адрасамі,— апошняе, што яшчэ магло засведчыць іх былую прыналежнасць да свету жывых. Яны ўсё яшчэ гулялі ў жывых людзей. Яны штосілы чапляліся за любую рэальнасць. «Ведаеце, мяне завуць вось гэтак,— казалі яны,— я з такога вось горада... сябар таго й таго... вы знаёмы з тым і тым?»

І яны расказвалі пра якога-небудзь прыяцеля, альбо пра якое-небудзь абавязацельства, альбо пра які-небудзь пралік, альбо якую-небудзь іншую гісторыю, якая магла б хоць з чым-небудзь звязаць іх. Але яны кінулі радзіму, і таму нішто ў іх мінулым ужо не служыла ім павяззю. Гэтае мінулае было яшчэ зусім цёплае, зусім свежае, зусім жывое, якім бывае напачатку ўспамін пра каханне. Збіраюцца ў пакет пяшчотныя лісты. Далучаюцца да іх некалькі памятных дарункаў. Усё старанна перавязваецца. І напачатку такая рэліквія агортвае сумным замілаваннем. Але вось праходзіць блакітнавокая бялянка, і рэліквія памірае. Таму што і прыяцель, і здзелка, і родны горад, і ўспаміны пра бацькоўскі дом блякнуць, калі яны перастаюць служыць чаму-небудзь.

Эмігранты разумелі гэта. Як Лісабон гуляў у працвітанне, так яны гулялі ў перакананасць, што неўзабаве вернуцца. Якая пяшчотная, салодкая адсутнасць блуднага сына! Гэта не сапраўдная адсутнасць, калі недзе ёсць бацькоўскі дом. Выйшлі вы ў суседні пакой ці адправіліся на другое паўшар'е зямлі — розніца не істотная. Іншы раз прысутнасць сябра, з якім вы нібыта ў расстанні, можа быць болей яўная, чым рэальная прысутнасць. Гэткая рэальнасць малітвы. Ніколі не любіў я так гарача свой дом, як у Сахары. Ніколі жаніхі не былі бліжэй да сваіх нявест, чым брэтонскія маракі XVI стагоддзя, якія агіналі мыс Горн і старэлі ў змаганні з сустрэчнымі вятрамі. Ледзь пакінуўшы родныя берагі, яны ўжо вярталіся дамоў. Паднімаючы спрацаванымі рукамі ветразі, яны ўжо рыхтаваліся ў

дарогу дамоў. Самы кароткі шлях з якога-небудзь порта Брэтані да дома нявесты пралягаў праз мыс Горн. Але мае эмігранты ўяўляліся мне брэтанскімі маракамі, у якіх адабралі нарачоных. Ніводная брэтанская нявеста не запальвала на падаконніку сціплага свяцільніка. Яны не былі блудныя дзеці. Яны былі бяздомныя блудныя дзеці, якім няма куды вярнуцца. У іх пачалося сапраўднае блуканне, блуканне па-за самімі сабою.

Як нарадзіцца нанова? Як пераматаць у сабе цяжкі клубок успамінаў? Гэты прывідны карабель, нібы чысцец, быў загрузаны душамі, якія яшчэ не нарадзіліся. Сапраўды жывымі, настолькі жывымі, што іх хацелася пакратаць рукой, здаваліся толькі тыя, якія складалі неад'емную частку карабля і з усведамленнем уласнай годнасці, якую надавала ім сапраўдная справа, насілі абеды, драілі медзь, чысцілі абутак і з ледзь улоўнай пагардай абслугоўвалі мерцвякоў. Гэту лёгкую пагарду эмігранты выклікалі ў карабельнай прыслугі зусім не беднасцю. Не грошай ім не хапала, а ўнасці. Яны перасталі быць людзьмі з гэтага вось дома, зведзенымі сяброўствамі з гэтым вось чалавекам, якія мелі гэтыя вось абавязкі. Яны сіліліся гуляць ва ўсё гэта, але ўсё гэта было лухта. Ніхто не меў у іх патрэбы, ніхто не паклікаў бы іх на дапамогу. Які цуд — тэлеграма, якая скаланае вас, паднімае вас ноччу з пасцелі і прымушае імчацца на вакзал: «Прыезджай! Ты мне патрэбен!» Лёгка знайсці сяброў, якія гатовы памагчы нам. Цяжка заслужыць сяброў, якія патрабуюць нашай дапамогі. Мае здані нікому не ўнушалі нянавісці альбо рэўнасці, ніхто не прагнуў іх прыхільнасці. Ніхто не любіў іх адзінай сапраўднай любоўю. Я думаю: «Не паспеюць яны сысці на бераг, як іх пачнуць запрашаць на кактэйлі, ім пачнуць выказваць спачуванне і строіць банкеты. Але хто загрузоча ў іх дзверы з патрабаваннем пусціць:

«Адчыні! Гэта я!»? Трэба прывучыць немаўля да грудзей, каб яно калі-небудзь прад'явіла правы на тваю дружбу. Трэба, каб не адно пакаленне спусціла свае маэнткі дзеля старога замка, над якім навісла пагроза руйнавання, — і толькі тады ты навучышся любіць яго.

II

І вось я думаў: «Самае важнае, каб недзе прадаў-жала існаваць усё тое, чым ты жывь. І звычкі. І сямейныя святы. І дом, які зберагае ўспаміны. Самае важнае — жыць дзеля вяртання...» Кволасць далёкіх полюсаў, ад прыцяжэння якіх я залежаў, пагражала самой маёй істоце. Я рызыкаваў спазнаць сапраўдную пустыню і пачынаў разумець таямніцу, якая даўно займала мяне.

Я пражываў тры гады ў Сахары. І, як шмат іншых людзей, я трызнаў яе чарамі. Кожны, хто аднойчы трапіў у Сахару, дзе вы быццам адрэзаны ад усяго свету, аплаквае дні, праведзеныя ў пустыні як самыя шчаслівыя ў жыцці. Але словы «настальгія пяску», «настальгія самотнасці», «настальгія прасторы» — усяго толькі літаратурныя штампы, яны нічога не тлумачаць.

І вось, толькі тут, на параходзе, знізу даверху запакаваным мітуслівымі пасажырамі, я, здаецца, зразумеў, што такое пустыня.

Канечне, Сахара — як вокам сягнуць — гэта толькі аднастайнасць пяску, ці, дакладней, — таму што барханы ў пустыні рэдкасць, — бязмежжа галькі. У пустыні чалавек апынаецца ў самой першааснове нудоты. Аднак нябачныя божышчы ствараюць вакол яго нябачныя цянёты кірункаў, схілаў і знакаў — яе па-таемную і жывую мускулатуру. І аднастайнасці як не было. Усё падначалена сілавым лініям. І нават адна цішыня там непадобна на другую цішыню.

Бывае цішыня міру, калі плямёны не варагуюць і калі ў вечаровай прахалодзе ты быццам прычаліў з апущанымі ветразямі да спакойнай гавані. Бывае цішыня поўная, калі пад сонцам замірае жыццё душы і цела. Бывае зманлівая цішыня, калі паўночны вецер заціхае, а з'яўленне насякомых, выхапленых, як кветкавы пылок, з глыбінных аззісаў, абвяшчае пясчаную буру з усходу. Бывае цішыня змовы, калі даведваешся, што далёкае племя нешта задумвае. Бывае цішыня таямніцы, калі арабы вядуць паміж сабой свае непасцігальныя перагаворы. Бывае напружаная цішыня, калі запазняецца вясун. Трывожная цішыня, калі з затоеным дыханнем услухоўваешся ў ноч. І бывае сумная цішыня, калі згадваеш любімых.

Усё прыцягваецца да полюсаў. Кожная зорка паказвае сапраўдны кірунак. І ўсе яны — зоркі вешчуну. І кожная з іх вядзе да свайго бога. Адна паказвае шлях да далёкага калодзежа, да якога нялёгка дабрацца. І прастрань, якая аддзяляе вас ад гэтага калодзежа, гняце, як крапасная сцяна. Другая вядзе да перасохлага калодзежа. І сама зорка, здаецца, перасохла. І прастрань паміж вамі і перасохлым калодзежам не мае ні канца ні краю. А вось тая зорка служыць правадніком да невядомага аззіса, пра які наспявалі качэўнікі, але доступ да якога перакрыты няскоранымі плямёнамі. І пяскі, якія аддзяляюць вас ад аззіса, здаюцца лугам з чароўнай казкі. А яшчэ адна зорка паказвае шлях да белага паўднёвага горада, спакушальнага, як плод, у які так і хочацца ўпіцца зубамі. І ёсць зорка мораў.

І, нарэшце, пустыня намагнічана амаль нерэальнымі полюсамі: гэта дом, дзе прамінула ваша маленства і які заўжды жывы ва ўспамінах. Гэта сябар, пра якога вам толькі тое і вядома, што ён недзе ёсць.

Так вас працінаюць і ажыўляюць сілавыя лініі, якія прыцягваюць альбо адштурхоўваюць вас, якія

зліваюцца з вамі альбо працівяцца вам. І адчуваеце, як вы моцна, надзейна і ўстойліва ўладкаваны ў цэнтры галоўных жыццёвых кірункаў.

І так як пустыня не надзяляе аніякімі адчувальнымі на дотык багаццямі, так як там няма чаго ні бачыць і няма чаго ні чуць, а ўнутранае жыццё не толькі не замірае, але нават узмацняецца, то прыходзіцца прызнаць, што чалавек падвергнуты перш за ўсё ўплывам нябачным. Чалавекам правіць дух. У пустыні я значу тое, што значаць мае божышчы.

Дык вось, калі на борце гэтага сумнага парахода я адчуваў сябе яшчэ поўным жыццядайных сувязей, калі я быў насельнікам яшчэ жывой планеты, дык толькі дзякуючы некалькім сябрам, згубленым дзесьці далёка ў мораку Францыі, існаванне якіх рабілася для мяне такім важным.

Францыя, само сабою, не была для мяне ні адвольным божышчам, ні гістарычнай канцэпцыяй — яна была жывая плоць, ад якой я залежаў, сець сувязей, якія кіравалі мною, сукупнасць полюсаў, якія стваралі прыхільнасці майго сэрца. І ўва мне ўзнікла патрэба адчуць болей трывалым і даўгавечным, чым маё ўласнае, жыццё тых, хто быў неабходны мне, як маяк, на які я мог бы арыентавацца ў сваёй дарозе. Каб ведаць, куды вяртацца. Каб самому быць.

У іх цалкам месцілася і праз іх жыла ўва мне ўся мая краіна. Для тых, хто плыве ў моры, цэлы мацярык зводзіцца да перабліскаў некалькіх маякоў. І маяк служыць зусім не для вымярэння адлегласці. Проста яго святло стаіць у вас перад вачыма. Але адна гэта зорка ўмяшчае ўсе скарбы мацерыка.

І вось сёння, калі Францыя, акупаваная ворагам, з усім сваім грузам цалкам паглыбілася ў маўчанне, як карабель з патушанымі агнямі, пра які невядома,

ці вытрымае ён марскія буры, лёс усіх, каго я люблю, мучыць мяне мацней, чым уласная нямогласць. Іх безабароннасць азначае пагрозу самой маёй істоце.

Таму, хто гэтай ноччу неадступна стаіць у маіх вачах, пяцьдзесят гадоў. Ён хворы. І ён яўрэй. Як перажыве ён нямецкі тэрор? Каб уявіць сабе, што ён яшчэ дыхае, мне трэба паверыць, што ён схаваны ад захопніка і надзейна абераганы за непарушнай сцяной маўчання аднавяскоўцаў. Толькі тады я магу паверыць, што ён яшчэ жывы. Толькі тады, крочачы здалёку ў дзяржаву яго дружбы, для якой не існуе ніякіх межаў, я магу ўсведамляць сябе не эмігрантам, а падарожнікам. Таму што пустыня зусім не там, дзе яе бачаць. І Сахара можа быць насычана жыццём болей інтэнсіўным, чым любая сталіца, а самы шматлюдны горад пусцее, калі размагнічваюцца яго асноўныя жыццёвыя полюсы.

III

Як жа стварае жыццё гэтыя сілавыя лініі, якімі мы жывём? Адкуль бярэцца сіла прыцягнення, якая цягне мяне да дома, сяброў? Якія яны, тыя вырашальныя хвіліны, дзякуючы якім існаванне гэтага сябра стала для мяне жыццёвым полюсам? Якімі патаемнымі падзеямі жывяцца нашы найшчырэйшыя прыхільнасці і — праз іх — любоў да радзімы?

Якія ж нягучныя яны, сапраўдныя дзівосы! Якія простыя яны, вырашальныя! Пра хвіліну, якую мне хочацца апісаць, я магу сказаць так мала, што мне трэба ў думках перажыць яе нанова і гаварыць да сябра.

Гэта было ў адзін з перадваенных дзён на беразе Соны паблізу Турню. Мы выбралі, каб паснедаць, харчэўню з дашчанай тэрасай, якая навісла над самай

ракой. Мы паселі за простым драўляным сталом, скрэмзаным нажамі, і заказалі дзве чаркі перно. Твой доктар забараніў табе спіртное, але часам ва ўрачыстых выпадках ты ішоў на падман. Гэта быў якраз такі выпадак. Мы не ведалі самі чаму, але гэта было так. Нас перапаўняла радасць, прычына якой была меней няўлоўная, чым матэрыя святла. І ты рашыўся выпіць чарку перно. І таму што за некалькі крокаў ад нас два воднікі разгрузалі шаланду, мы запрасілі іх да нашага стала. Мы паклікалі іх з тэрасы. І яны прыйшлі. Яны проста ўзялі і прыйшлі. Нам здалася, што будзе выключна натуральна паклікаць іх, — магчыма, таму, што нас перапаўняла свята. Было так відавочна, што яны адгукнуліся на наша запрашэнне. І мы чокнуліся!

Свяціла сонца. Яго цёплае мядовае святло залівала таполі на другім беразе і ўсю даліну да самага даягляду. Мы ўсё больш і больш весялелі, хоць паранейшаму не разумелі чаму. Проста ў прыродзе сонца было свяціць, у прыродзе ракі — цячы, трапезы — быць трапезай, воднікаў — адказаць на наш покліч і служанкі — абслугоўваць нас з такой бязмежнай прыязнасцю, нібыта яна вяла нейкае вечнае застолле. Мы ўпіваліся асалодай міру, нас ахоўвала ад уварвання хаосу ўся дасканаласць цывілізацыі. Нас перапаўняла нейкае невымоўнае задавальненне, спраўдзіліся ўсе нашы жаданні, нам ужо не было чаго хацець яшчэ. Мы адчувалі сябе чыстымі, шчырымі, светлымі і паблажлівымі. Мы не змаглі б адказаць, якая ісціна паўстала перад намі ва ўсёй відавочнасці. Але пачуццё, якое апанавала намі, было пачуццём упэўненасці. Амаль ганарлівай пэўнасці.

Так праз нас выяўляўся добры пачатак сусвету. Стварэнне туманнасцей, зацвярдзенне планет, зараджэнне першых жывых клетак, грандыёзная работа жыцця, якая прывяла ад амёбы да чалавека, — усё

шчасліва зніталася, каб расцвісці ў нас гэтай незвычайнай радасцю! Гэта было немалой удачай.

Так мы ўпіваліся асаладай ад маўклівага ўзаема-разумення і амаль рэлігіёзнай урачыстасці нашай трапезы. Нас закалыхвалі свяшчэннадзейныя рухі служанкі, і мы чокаліся з воднікамі, быццам прыхільнікі аднаго культу, хоць мы і не змаглі б сказаць якога. Адзін з воднікаў быў галандзец. Другі немец. Ён некалі ўцёк ад нацыстаў, якія праследавалі яго як камуніста, ці трацкіста, ці католіка, ці яўрэя. Не магу ўжо прыпомніць, пад якой этыкеткай падваргаўся ганенням гэты чалавек. Ён быў сама сутнасць. І толькі гэтая чалавечая сутнасць мела значэнне. Ён проста быў сябар. І паміж намі, сябрамі, панавала згода. Ты быў згодны. Я быў згодны. Воднікі і служанкі былі згодныя. Згодныя ў чым? У выбары перно? У разуменні сэнсу жыцця? У адчуванні пяшчоты дня? Мы не змаглі б адказаць на гэтыя пытанні. Але гэтая згода была такая поўная, такая трывалая і глыбокая, яна адносілася да нейкага завету, такога відавочнага ў сваёй сутнасці, хоць і нявыказанага словамі, што мы ахвотна згадзіліся б умацавацца ў гэтым бараку, і вытрымалі б тут асаду, і прынялі б смерць са зброяй у руках — дзеля выратавання гэтай сутнасці.

Якой сутнасці?.. Вось тут і паспрабуй вытлумачыць! Спрабуючы выказаць тое, што мне хочацца, я баюся перадаць не галоўнае, а толькі яго водбліск. Бязрадныя словы могуць не ўхапіць маю ісціну. Я рызыкую быць незразуметым, калі скажу, што мы ахвотна прынялі б бой дзеля выратавання своеасаблівай усмешкі воднікаў, і тваёй усмешкі, і маёй, і ўсмешкі служанкі — гэтага цуду, створанага сонцам, якое столькі мільёнаў гадоў шчыравала, каб у нас магла нарадзіцца своеасаблівая ўсмешка — даволі ўдалае завяршэнне ягонай працы.

Галоўнае часцей за ўсё бязважкае. Тут самае га-

лоўнае нібыта ўвасаблялася ва ўсмешцы. Усмешка часта бывае самым галоўным. Усмешкай расплачваюцца. Усмешкай дзякуюць. Усмешкай вяртаюць да жыцця. Часам з-за ўсмешкі ідуць на смерць. І таму, што гэтая асаблівая ўсмешка вызваляла нас ад страху перад часам і абдорвала нас пэўнасцю, надзеяй, мірам, мне трэба сёння намагчыся як мага лепей выказаць свае думкі, прыгадваючы гісторыю другой усмешкі.

IV

Гэта адбылося ў грамадзянскую вайну ў Іспаніі, дзе я працаваў тады рэпарцёрам. Я меў неасцярожнасць без адпаведнага дазволу прысутнічаць а трэцяй гадзіне ночы на адной з таварных станцый пры пагрузцы нейкай сакрэтнай тэхнікі. Мітусня і паўзмрок, здавалася, спрыялі маёй нясціпласці. Але я здаўся падзроным анархісцкім міліцыянерам-апалчэнцам.

Усё адбылося надзвычай проста. Я і апамятацца не паспеў, як яны ціха, крадком падышлі і цесна абступілі мяне, быццам заціснулі ў кулак. Дула карабіна злёгка ўперлася мне ў живот, і цішыня паказалася мне шматзначнай. Я падняў рукі.

Я заўважыў, што іх погляды прыкаваны не да майго твару, а да гальштука (мода анархісцкага прадмеся не прызнавала гэтай раскошы). Цела маё сцялося. Я чакаў стрэлу, — гэта былі часы, калі суд і расправа чыніліся на месцы. Але стрэлу не паследавала. Прайшло некалькі секунд абсалютнай пустаты, мне здавалася, што брыгада грузчыкаў у нейкім іншым свеце выконвае казачны балет, — і мае анархісты лёгкім кіўком галавы загадалі мне ісці паперадзе іх, і мы нетаропка пайшлі цераз пад'язныя пугі. Мой арышт адбыўся пры поўнай цішыні і надзвычайнай скупасці рухаў. Гэтак паводзіць сябе падводная фауна.

Неўзабаве мяне прывялі ў склеп, перароблены ў

каравулку. Пры цьмяным святле нягеглай керасінавай лямпы некалькі апалчэнцаў драмалі на лаўках, заціснуўшы ў каленях карабіны. Абыякавымі галасамі яны абмяняліся некалькімі словамі з маімі канвойнымі. Адзін з іх мяне абшукаў.

Я гавару па-іспанску, але каталонскай мовы не ведаю. Аднак я зразумеў, што яны патрабуюць мае паперы. Я забыўся іх у гатэлі. Я растлумачыў: «Гатэль... Журналіст...» — без аніякай упэўненасці, што мае словы ім што-небудзь скажуць. Апалчэнцы з рук у рукі перадавалі мой фотаапарат — як рэчавы доказ. Некалькі апалчэнцаў з тых, што расслаблена драмалі на кульгавых лаўках, з позяхам усталі і з выглядам дакукі прыперліся плячыма да сцяны.

Бо тут панавала дакука. Дакука і санлівасць. Пільнасць гэтых людзей, як мне здалося, была вычарпана дарэшты. Я, бадай, узрадаваўся б праяўленню нават варожасці як знаку чалавечага стасунку. Але яны не ўганаравалі мяне ніякім праяўленнем гневу ці хоць бы асуджэння. Некалькі разоў я намагаўся выказаць па-іспанску свой пратэст. Але мае пратэсты падалі ў пустату. Ніяк не рэагуючы, апалчэнцы глядзелі на мяне, быццам на кітайскую рыбку ў акварыуме.

Яны чакалі. Чаго яны чакалі? Вяртання аднаго з сваіх? Світання? Я падумаў: «Можа, яны яшчэ не прагаладаліся?..»

І яшчэ я думаў: «Яны гатовы зараз учыніць несветнае глупства! Смех, дый годзе!..» Пачуццё, якое адчуваў я, было не так страх, як агіда да бяссэнсіцы таго, што мелася адбыцца. Я думаў: «Калі яны раскачаюцца, калі ім захочацца дзейнічаць, яны стрэляць!»

Ці мне сапраўды пагражала небяспека, ці не? Ці яны ўсё яшчэ сумняваліся, што я не дыверсант, не шпіён, а журналіст? Што мае паперы ў гатэлі? Ці яны ўжо прынялі нейкае рашэнне? Тады — якое?

Я нічога не ведаў пра іх, апрача таго, што яны без асаблівых згрызот сумлення расстрэльвалі людзей. Авангардысты, да якой бы яны партыі ні належалі, палююць не на людзей (чалавек у яго сутнасці для іх не мае значэння), а на сімптомы. Ісціна, якая прэрэчыць іхняй догме, успрымаецца імі як заразная хвароба. Пры выяўленні сумніцельнага сімptomу, заразнага адпраўляюць у ізалятар. На могількі. Вось чаму мне падаўся такім злавесным допыт, які яны ўсчыналі зноў і зноў і з якога я ніяк не мог уцяміць, што ім ад мяне трэба. Маё жыццё разыгрывалася ў рулетку. І вось чаму ўва мне раптам узнікла дзіўная патрэба супрацьпаставіць усяму гэтаму хоць нешта рэальнае, выказаць сябе хоць бы крыкам, каб яны прызналі мяне ў маёй сапраўднай сутнасці. Сказаць, напрыклад, колькі мне гадоў! Гэта ж так важна — узрост чалавека! Гэта вынік усяго яго жыцця. Сталасць — яна прыходзіць з гадамі. Яна ствараецца шляхам пераадолення столькіх цяжкіх немачаў, шляхам столькіх перажытых пакут, пераадоленых адчаяў, у змаганні са столькімі небяспекамі, большасць з якіх засталася нават неўсвядомленай. Яна з'явілася вынікам столькіх жаданняў, надзей, жаляў, забыванняў, каханняў. О, гэта такі ўнушальны багаж вопыту і ўспамінаў — узрост чалавека! Нягледзячы на пасткі, калдобіны і ўхабіны, чалавек, як добра зладжаны вазок, рухаўся наперад. І вось дзякуючы ўпартаму збегу шматлікіх шчаслівых абставін ён апынаецца тут — перад вамі. Яму трыццаць сем гадоў. І гэты вазок, калі дасць бог, пацягне і далей цяжар успамінаў. Я думаў: «Вось да чаго я дажыўся. Мне трыццаць сем гадоў...» Я хацеў бы даць адчуць маім суддзям усю важнасць такога прызнання... Але яны ні пра што больш не пыталіся ў мяне.

Вось тут і адбыўся цуд. О, цуд выключна непрыкметны. У мяне не аказалася цыгарэт. Адзін з маіх

канвойных курыў, і я жэстам папрасіў у яго цыгарэту, пры гэтым ледзь прыкметна ўсміхнуўся. Чалавек спачатку выпрастаўся, павольна правёў рукой па лбе, потым паглядзеў ужо не на мой гальштук, а мне ў твар і, на бязмежнае маё здзіўленне, усміхнуўся таксама. Гэта было як світанне.

Гэты цуд не тое каб развязаў драматычную сітуацыю, ён проста растварыў яе, як сонечнае святло растварае начны змрок. Ніякай драматычнай сітуацыі больш не існавала. А разам з тым, знешне гэты цуд нічога не зыначыў. Цьмяная карасінавая лямпа, стол з растрэсенымі на ім паперамі, людзі каля сцяны, колер рэчаў, пахі — усё засталася ранейшае. Але кожная рэч аказалася зыначанай у самой сваёй сутнасці. Гэтая ўсмешка азначала маё вызваленне. Гэта быў знак, такі ж вырашальны, такі ж відавочны па сваіх бліжэйшых выніках, такі ж беспаваротны, як усход сонца. Ён адкрываў новую эру. Нішто не змянілася, і змянілася ўсё. Стол з параскіданымі на ім паперамі стаў жывы. Карасінавая лямпа стала жывая. Сцены сталі жывыя. Дакука, што нібы волкасць, пакрывала ўсе рэчы ў мёртвым склепе, выпарылася, чарадзея знікла. Быццам узнавілася невідочная цыркуляцыя крыві, якая знітавала ўсе рэчы ў адзінае цэлае і вярнула сэнс кожнай з іх у паасобку.

Ніхто не крануўся з месца, аднак людзі, якія яшчэ секунду назад здаваліся мне болей далёкімі, чым дапатопныя страшыдлы, раптам напоўніліся блізкім зместам. Мяне ахапіла незвычайнае пачуццё наяўнасці. Наяўнасці чалавека! І нашай роднасці.

Канвойны, які мне ўсміхнуўся і які за секунду да гэтага быў усяго толькі нейкай функцыяй, прыладай, нейкім пачварным насячкомым, раптам аказаўся трохкі нязграбным, амаль бянтэжлівым, падкупальна бянтэжлівым юнаком. Не тое што гэты тэрарыст стаў меней грубы, чым любы іншы, але абуджаны ў ім чала-

век так хораша выявіў ягоную безабароннасць! Мы, мужчыны, часта нацягваем на сябе маску непарушнай упэўненасці, але ў глыбіні душы кожнаму з нас вядомы і нерашучасць, і сумненні, і туга...

Яшчэ не было сказана ні слова. Аднак усё было ўжо вырашана. Калі апалчэнец падаў мне цыгарэту, я ўдзячна паклаў руку яму на плячо. Лёд быў раскрышаны, і другія апалчэнцы таксама сталі проста людзі, і я ўвайшоў у іхнія ўсмешкі, як у новую, разнасцежаную мне краіну.

Мяне ахінула іхняя ўсмешка, як некалі ахінула ўсмешка нашых ратаўнікоў у Сахары. Выявіўшы нас пасля некалькіх дзён пошукаў і прыямліўшыся як мага бліжэй, таварышы шырока крочылі да нас, здалёк паказваючы бурдзюкі з вадой, якімі яны размахвавалі ў прыўзнятых руках. Пра ўсмешку выратавальнікаў, калі я тануў, пра ўсмешку тых, хто тануў, а я ратаваў, я ўспамінаю як пра айчыну, дзе я адчуваў сябе такім шчаслівым. Сапраўдная радасць — гэта радасць саўдзельніка. Ратаванне другога чалавека — толькі нагода для такой радасці. Вада не валодае ніякімі чарамі, калі яна не стала нязмушаным дарам чалавека чалавеку.

Клопаты пра хворага, прытулак, аказаны выгнанніку, нават дараванне віны віноўнаму набываюць вартасць толькі дзякуючы ўсмешцы, якая апраменьвае свята. Мы лучымся ва ўсмешцы, узняўшыся над адрознасцю моў, кастаў, партый. Мы прыхільнікі адной і той жа веры — той чалавек са сваімі звычаямі, і я са сваімі.

V

І хіба асаблівая гэтая радасць не самы каштоўны плод духоўнай культуры, якую мы прызнаём сваёй? Таталітарная тыранія таксама магла б задаволіць на-

шы матэрыяльныя патрэбы. Але мы ж не кормная жывёла. Нам мала дастатку і камфорту. Для нас, выхаваных у духу павагі да чалавека, такое важнае значэнне маюць звычайныя сустрэчы, якія часам ператвараюцца ў непараўнаныя святкаванні...

Павага да чалавека! Павага да чалавека!.. Вось дзе ён, пробны камень! Калі нацыст паважае выключна толькі таго, хто падобны да яго, ён паважае толькі самога сябе. Ён адмаўляе стваральныя процілегласці, і руйнуе ўсялякую надзею на ўдасканаленне чалавека, і на тысячу гадоў замест чалавека сцвярджае робата ў мурашніку.

Парадак дзеля парадку разбурае чалавека, бо пазбаўляе яго асноўнага дару — дару пераўтвараць свет і сябе самога.

Жыццё твораць парадак, але парадак жыцця не твораць.

Нам жа, наадварот, здаецца, што наша пераўтварэнне яшчэ не завершана, што заўтрашняя ісціна мацуецца ўчарашнімі памылкамі і што адольванне супярэчнасцей і з'яўляецца глебай для нашага росту. Мы прызнаём сваю роднасць і з тымі, хто непадобны да нас. Але якая гэта своеасаблівая роднасць! Яна грунтуецца на будучым, а не на мінулым. На мэце, а не на вытоках. Мы адзін для аднаго — папутнікі, якія рознымі шляхамі імкнуцца да адной і той жа сустрэчы.

І вось сёння самая ўмова нашага пераўтварэння — павага да чалавека апынулася ў небяспецы. Патрасенні сучаснага свету паверглі нас у морак. Усе праблемы выглядаюць забытанымі, усе рашэнні супярэчлівыя. Учарашняя ісціна памерла, ісціну заўтрашняю яшчэ неабходна ствараць. Ніякага прымальнага сінтэзу пакуль не відно, і кожны з нас валодае толькі часцінкай ісціны. З-за таго, што няма відавочнай праваты, якая

магла б прыйсціся даспадобы ўсім, палітычныя рэлігіі ўносяць на шчыт насілле. І вось, з-за нязгоды ў сродках, мы рызыкуем забыць, што мэта перад намі — адна.

Падарожнік, які ўзбіраецца на гару па зорцы, а будзе занадта пільна ўзірацца сабе пад ногі, рызыкуе пераблытаць, якая ж зорка — ягоны арыенцір. Калі ён будзе рухацца дзеля таго, каб рухацца, ён нікуды не прыйдзе. Брамніца храма, якая занадта заклапочана зборам грошай за месца ў храме, рызыкуе забыць, што яна служыць богу. Занурыўшыся ў сектанцкія звадкі, я рызыкую забыць, што палітыка мае сэнс толькі тады, калі яна служыць духоўнай ісціне. Некалі нам было дадзена спазнаць цуд асаблівых чалавечых адносін: у іх наша ісціна.

Якім бы важным ні здаваўся нам учынак, каб ён не аказаўся бясплённым, мы не смеем забываць, дзеля чаго гэты ўчынак чыніцца. Мы імкнёмся выхаваць у людзях павагу да чалавека. Навошта ж мы ненавідзім адзін аднаго, калі мы з аднаго лагера? Ніхто з нас не можа прэтэндаваць на манапольную чысціню намераў. У імя майго ўласнага шляху я магу адваргаць дарогу, якую выбраў нехта іншы. Я магу крытыкаваць пасылкі яго інтэлекту. Пасылкі інтэлекту не бяспрэчныя. Але я абавязаны паважаць гэтага чалавека, як носьбіта Духу, раз ён імкнецца да той жа зоркі.

Повага да Чалавека! Повага да Чалавека!.. Калі повага да чалавека закладзена ў сэрцах людзей, яны ўрэшце непазбежна прыйдуць да заснавання такой сацыяльнай, палітычнай ці эканамічнай сістэмы, якая зробіць гэтую повагу непарушным законам жыцця.

Усялякая культура закладваецца перад усім у самой чалавечай сутнасці. Спачатку гэта сляпое імкнен-

не чалавека да цяпла. І толькі потым, ідучы ад памылкі да памылкі, ён знаходзіць шлях, які вядзе яго да агню.

VI

Вось чаму, сябар мой, мне так патрэбна тваё сяброўства. Я прагну спадарожніка, які, узняўшыся над усімі-ўсялякімі звадкамі інтэлекту, паважаў бы ўва мне паломніка, які шукае шлях да гэтага агню. Часам мне трэба загадзя адчуць абяцанае цяпло, хоць трэшкі ўзняўшыся над самім сабою, адпачыць у сустрэчы, якая будзе нашай.

Я так стаміўся ад палемікі, ад непрымірымасці, фанатызму! Я магу зайсці да цябе, не нацягваючы на сябе аніякага мундзіра, не спавядаючы ніякага Карана і не адракаючыся ні ад чога, што складвае частку майго ўнутранага «я». Побач з табой мне няма патрэбы ні кацяца, ні апраўдвацца, ні нешта даказваць; наша сустрэча ахіне мяне мірам, як некалі ў Турню. Панад усімі маімі няўключнымі словамі, панад усімі маімі нягэглывымі разважаньнямі, якія могуць быць памылковымя, ты бачыш ува мне проста Чалавека. Ты ганаруеш ува мне пасланца маёй веры, маіх звычак, маіх прыватных захапленняў. І калі я рознюся ад цябе, дык гэтым я не толькі не ганьблю цябе, а, наадварот, узбагачаю цябе. Ты распытваеш мяне, як распытваюць падарожніка.

Як і любы іншы чалавек, я маю патрэбу ў прызнанні, і я адчуваю сябе чыстым у табе і крочу да цябе. Мяне цягне туды, дзе я чысты. І не мае догмы ці ўчынкі некалі памаглі табе зразумець, які ёсць я, а тваё прыманне мяне такім, які я ёсць, спарадзіла ў табе патрэбу быць паблажлівым, памяркоўным і да маіх догмаў, і да маіх учынкаў. Я ўдзячны за тое, што ты прымаеш мяне такім, які ёсць я. Навошта мне сябар,

які будзе судзіць мяне? Калі да мяне прыходзіць сябар, у якога баліць нага, я ўсаджаю яго за стол, а не прымушаю танцаваць.

Дружа мой, ты неабходны мне, як горная вяршыня, дзе так вольна дыхаецца! Мне трэба яшчэ раз пасядзець поруч з табою за сталом у старэнькай дашчанай харчэўні на беразе Соны і запрасіць да нашага стала двух воднікаў, у кампаніі з якімі мы вып'ем па чарцы, як сонцам, азоранья ўсмешкай міру.

Калі мне яшчэ давядзецца прыняць удзел у вайне, я буду змагацца і за цябе. Ты патрэбен мне, каб мацней верыць у прышэсце гэтай усмешкі. Мне неабходна памагчы табе жыць. Я бачу, як цяжка табе, у твае пяцьдзсят гадоў, гадзінамі стаяць у чэргах ля якой-небудзь вартай жалю булачнай, дрыжучы ад холаду ў лёгкім ношаным паліто, каб працягнуць адзін лішні дзень. Табе, такому французу, смяротная небяспека пагражае падвойна: і таму, што ты француз, і таму, што ты яўрэй. Я разумею ўсю каштоўнасць супольнасці, якая не дапускае ніякіх звад. Мы ўсе, як голле аднаго дрэва, належым Францыі, і я буду служыць тваёй ісціне, як ты паслужыў бы маёй. Для нас, французаў за межамі Францыі, задача гэтай вайны складаецца ў тым, каб уратаваць пасеў, заваяны кудасай нямецкай акупацыі. Наша задача — памагчы вам у Францыі. Задача наша — вярнуць вам волю на нашай зямлі, дзе вам належыць спрадвечнае права ўкараняцца і расці.

Вас сорак мільёнаў заложнікаў. Новыя ісціны заўсёды нараджаюцца ў засценках катаў: сорак мільёнаў заложнікаў выспельваюць там сваю новую ісціну.

І мы загадзя падпарадкоўваемся гэтай ісціне.

Таму што мы будзем вучыцца ў вас. Не нам несці духоўнае святло тым, хто ўжо, як воск свечку, сілкуе

яго сваёй істотай. Вы, магчыма, адмовіцеся чытаць нашы кнігі.

Вы, магчыма, не захочаце слухаць нашы прамовы.

Вы, магчыма, вывернеце нашы ідэі. Не мы цяпер ствараем Францыю. Мы можам толькі служыць ёй. І што б мы ні зрабілі, мы не будзем мець права ні на якую ўдзячнасць. Няма агульнай меры для смерці ў адкрытым баі і гібелі ўночы пад навалай захопніка. Няма агульнай меры для рамяства салдата-воіна і рамяства заложніка.

Вы — святыя.

З М Е С Т

<i>Ніна Мацяш.</i> «Шукайце мяне ў тым, што я пішу...»	3
НАЧНЫ ПАЛЁТ	7
ПЛАНЕТА ЛЮДЗЕЙ	79
ВАЕННЫ ЛЁТЧЫК	227
ЛІСТ ДА ЗАЛОЖНІКА	375

Сэнт-Экзюперы, Антуан.

С 97 Планета людзей: Выбранае/[Пер. з фр.,
прадм. Н. Мацяш].— Мн.: Маст. літ., 1984.—
397 с., 1 л. партр.— (Б-ка замеж. прозы).

У пер.: 1 р. 60 к.

У кнігу ўключаны закончаныя творы французскага
пісьменніка Антуана дэ Сэнт Экзюперы «Ваенны лётчык»,
«Планета людзей», «Начны палёт», «Ліст да заложніка».

С 4703000000—112 171—84
М 302(05)—84

ББК 84.4Фр
И(Фр)

БИБЛИОТЕКА ЗАРУБЕЖНОЙ ПРОЗЫ

Антуан де Сент-Экзюпери

ПЛАНЕТА ЛЮДЕЙ

Избранное

Минск, издательство «Мастацкая літаратура»
На белорусском языке

Рэдактар *В. С. Сёмуха*. Мастак *Ю. К. Зайцаў*. Мастацкі рэдактар *Л. Я. Прагін*. Тэхнічны рэдактар *Г. П. Тарасевіч*. Карэктар *Л. Т. Калужная*.

ІВ № 1815

Здадзена ў набор 13.10.83. Падап. да друку 08.06.84. Фармат 70×100^{1/32}. Папера друк. № 1. Гарнітура школьная. Высокі друк. Ум. друк. арк. 16,12+0,08 укл. Ум. фарб.-адб. 16,65. Ул.-выд. арк. 17,19. Тыраж 16 000 экз. Зак. 4106. Цана 1 р. 60 к.

Выдавецтва «Мастацкая літаратура» Дзяржаўнага камітэта БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. 220600, Мінск, праспект Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.

ВЫДАВЕЦТВА
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»

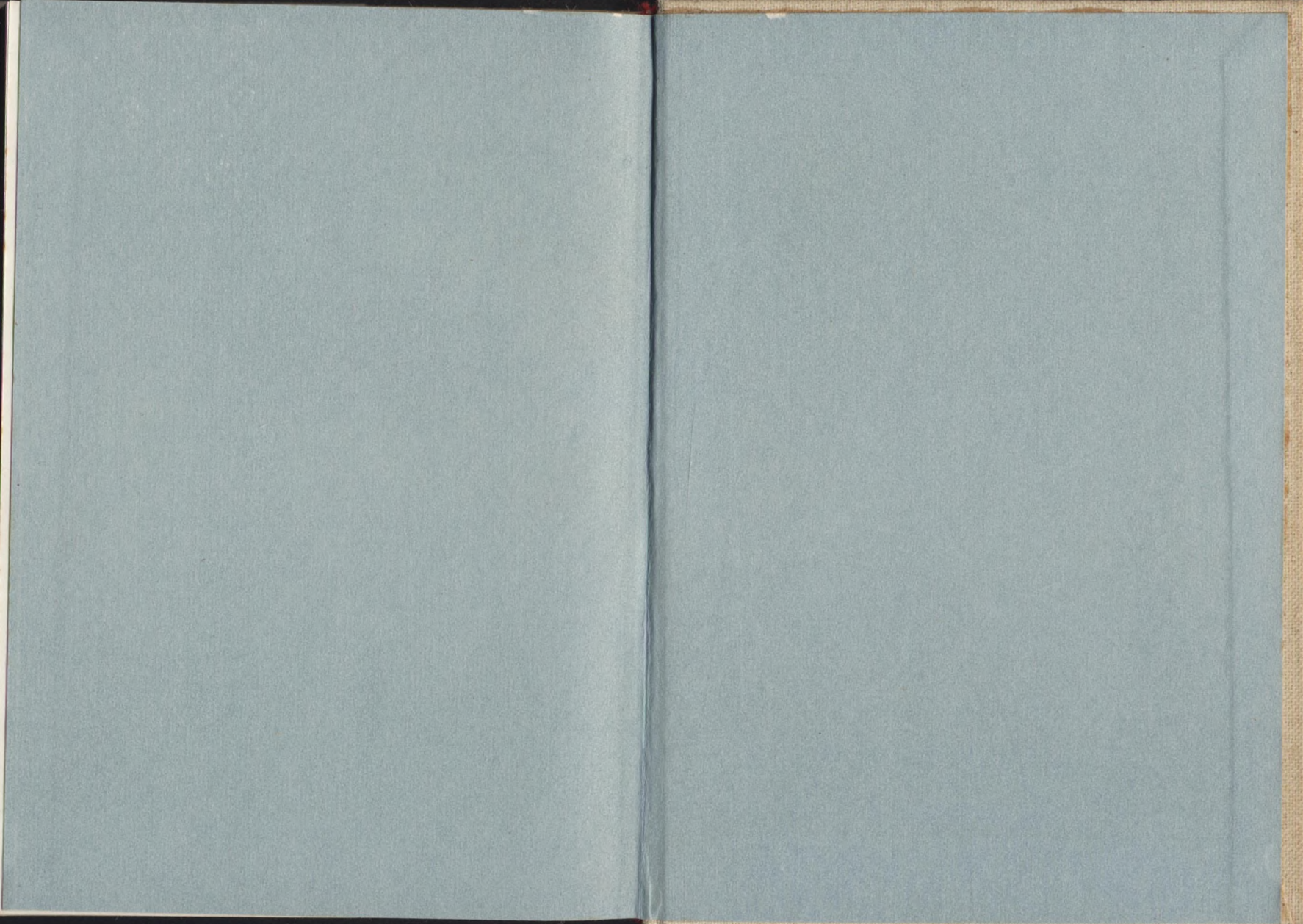
ЧЫТАЙЦЕ ТВОРЫ З СЕРЫІ
«БІБЛІЯТЭКА ЗАМЕЖНАЙ ПРОЗЫ»
Ў ПЕРАКЛАДЗЕ
НА БЕЛАРУСКУЮ МОВУ

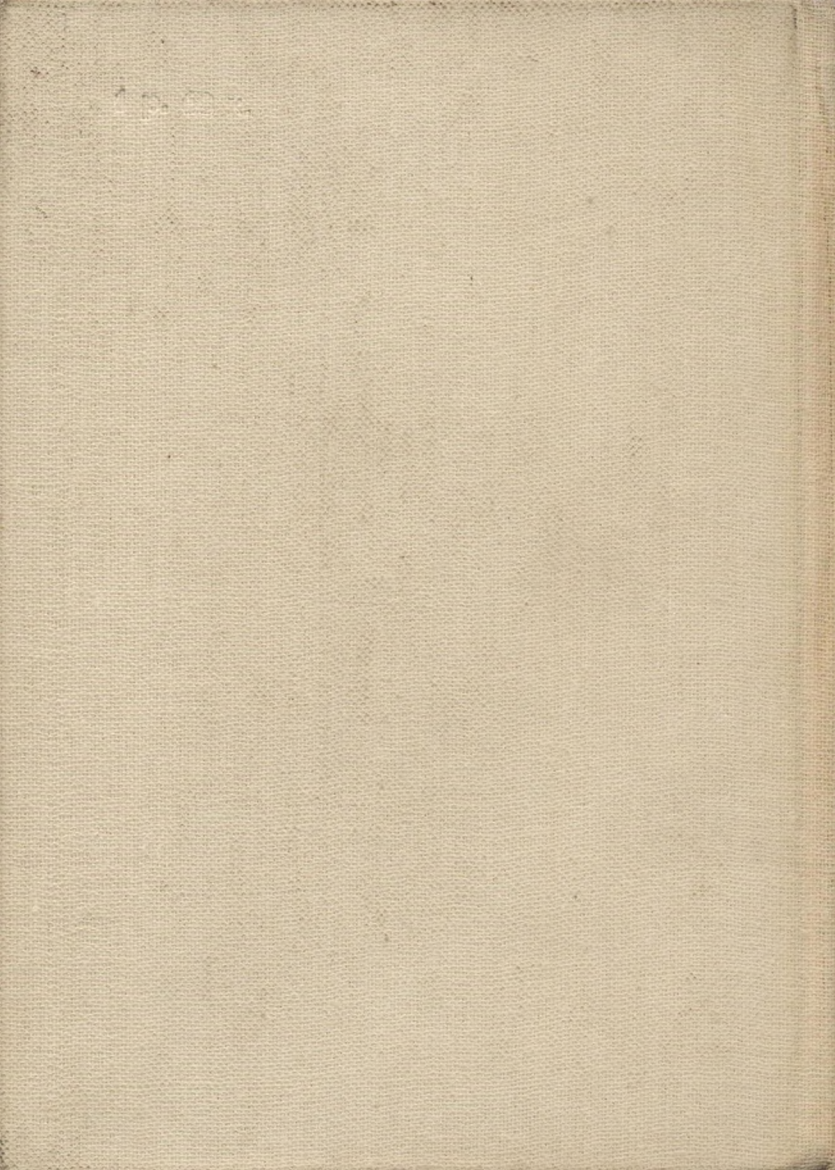
Яраслаў Гашак
ГОСЦЬ У ХАТУ
Аповяданні. (Чэхаславакія)

Цібар Дзеры
МІЛЫ БА-ПЭР!..
Аповесць. (Венгрыя)

Бена Зупаныч
ПАМІНКІ
Раман. (Югаславія)

Браніслаў Нушыч
АЎТАБІЯГРАФІЯ
Аповесць. (Югаславія)

177

THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON
FROM THE FIRST SETTLEMENT
TO THE PRESENT TIME
IN SEVEN VOLUMES
BY NATHANIEL BENTLEY
VOL. I.